

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis

Reijner, C.

Citation

Reijner, C. (2020, October 8). *Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/137570>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/137570>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/137570> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Reijner, C.

Title: Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis

Issue Date: 2020-10-08

**Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse
Opstand, 1585-1650**
Een transnationale geschiedenis

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus Prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 8 oktober 2020
klokke 13.45 uur
door

Cornelis Johannes Reijner

geboren te 's-Hertogenbosch
in 1950

Promotor: Prof. dr. Judith Pollmann

Copromotor: Dr. Raymond Fagel

Promotiecommissie:

Prof. dr. Raingard Esser (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. Harald Hendrix (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. Peter Hoppenbrouwers

Vormgeving: Loes Kema (GVO)

Drukwerk: GVO Ede, 2020

Inhoud

Woord vooraf	5
Afkortingen	7
Inleiding	9

Deel I Transnationale geschiedschrijving in Italië en haar lokale context

Inleiding	37
Hoofdstuk 1 Francesco Bocchi over de Opstand. Kroniek van een oorlog of biografie van een Italiaanse oorlogsheld?	39
Hoofdstuk 2 Gesprekken in Genua over het Twaalfjarig Bestand. Giovanni Costa over het Twaalfjarig Bestand	61
Hoofdstuk 3 In opdracht van de Farneses: Famiano Strada en zijn geschiedenis over de Nederlandse oorlogen	81
Hoofdstuk 4 'O mia Fiandra'. De fascinatie van Guido Bentivoglio voor de Nederlanden	115
Conclusie deel I	139

Deel II De impact van de Italiaanse transnationale geschiedschrijving

Inleiding	141
Hoofdstuk 5 Een Italiaanse verdediger van de Opstand? De internationale controverse rond het werk van Gerolamo Conestaggio	143
Hoofdstuk 6 De receptie van Guido Bentivoglio in Italië	161
Hoofdstuk 7 Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden	185
Conclusie deel II	241

Slotbeschouwing	243
Bijlagen	253
Literatuur	283
Illustratieverantwoording	311
Summary	313
Curriculum vitae	319

Woord vooraf

Voorliggend boek over de Italiaanse geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand is het resultaat van een lange periode van studie en onderzoek. Het fundament voor dit onderzoekstraject werd gelegd in de tijd dat ik in Leiden Italiaanse taal- en letterkunde studeerde. De hoor- en werkcolleges van Paul van Heck stimuleerden mijn interesse voor de Italiaanse geschiedenis. Mijn bijzondere belangstelling voor de Italiaanse historie is vanaf die tijd nooit meer verflauwd. Vele jaren later na de afronding van mijn eerste studie kreeg ik opnieuw de gelegenheid om in de Leidse collegebanken plaats te nemen. Tijdens mijn geschiedenisstudie koos ik, waar mogelijk, voor thema's die waren gerelateerd aan onderwerpen uit de Italiaanse middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis. Het lag dan ook voor de hand dat de onderwerpen van mijn bachelor- en masterscripties in het teken stonden van de Italiaanse geschiedenis.

Mijn interesse voor de Italiaanse geschiedschrijving over de Opstand in de Nederlanden begon tijdens het schrijven van mijn masterscriptie over de invloed van zeventiende-eeuwse Italiaanse geschiedschrijvers op het klassieke geschiedwerk van Pieter Corneliszoon Hooft: *Nederlandse Historiën*. Raymond Fagel ben ik nog altijd zeer erkentelijk voor zijn deskundige begeleiding en prettige samenwerking bij het schrijfsproces van de scriptie. Hij enthousiasmeerde mij ook om een artikel te schrijven over de Italiaanse koopman en geschiedschrijver Gerolamo Conestaggio. Het artikel, in een gewijzigde versie opgenomen in dit proefschrift, vormt uiteindelijk het begin van mijn onderzoek naar de relevantie van de vroegmoderne Italiaanse historiografie over de Opstand in de Lage Landen.

Ik ben mijn promotor Judith Pollmann dankbaar dat zij haar vertrouwen uitsprak in mijn promotievoorstel. Zij heeft vervolgens mij op een zeer constructieve manier begeleid bij de totstandkoming van dit proefschrift. Haar deskundige adviezen, suggesties en correcties tijdens het beoordelen van de eerste hoofdstukken gaven mij het volle vertrouwen om mijn onderzoek voort te zetten. Halverwege het onderzoekstraject werd Raymond Fagel bereid bevonden om als copromotor op te treden. Beide promotores hebben met een kritisch oog mijn teksten beoordeeld. Met hun inspirerende begeleiding hebben zij bijgedragen aan het succesvol afronden van dit proefschrift.

Op gevaar af mensen te vergeten die ook een aandeel hebben gehad bij het tot stand komen van dit boek, wil ik toch een paar personen niet ongenoemd laten. Allereerst wil ik de leden van de promovendi-groep bedanken die sommige onderdelen van mijn proefschrift van grondig en kritisch commentaar hebben voorzien. Mijn dank gaat dan ook uit naar Carolien Boender, David de Boer, Erica Boersma, Silvia Gaiga, Carolina Lenarduzzi en Thérèse Peeters. Verder ben ik dank verschuldigd aan Domenico Cecere van de Universiteit van Napels Federico II, voor zijn gastvrije ontvangst tijdens mijn verblijf in Napels. Domenico gidste mij door de Napolitaanse archieven en liet mij kennis

maken met zijn aimabele collega's. Mijn dankbetuigingen gaan ook uit naar andere Italiaanse historici, zoals Alberto Clerici in Rome, Giovanni Muto in Napels, Osvaldo Raggio in Genua, voor hun praktische adviezen en assistentie bij mijn onderzoek in Italië. Mijn erkentelijkheid geldt eveneens Sebastiaan Derks, Nina Lamal en Caterina Mondo voor hun waardevolle suggesties en het vriendelijk beschikbaar stellen van hun onderzoeksresultaten. Verder moet ik de medewerkers van bibliotheken en archieven in Leiden, Den Haag, Genua, Florence, Ferrara, Rome en Napels danken voor hun geduldige hulp bij het zoeken naar de juiste documenten en literatuur. Voor alles wil ik hier ook mijn dank uitdrukken voor het nauwgezette werk dat Henk van Heeswijk heeft verricht bij de voltooiing en persklaar maken van het manuscript.

De lange weg van studie en onderzoek die ik vanaf 2003 heb bewandeld, was niet mogelijk geweest zonder de ruimhartige en financiële ondersteuning van de directie van het Mgr. Frencken College in Oosterhout. Een aantal van mijn collega's van het Mgr. Frencken College mag eveneens niet ongenoemd blijven. Vooral mijn voormalige sectiegenoten Sandra Botermans, Sjoerd van Boxtel, Ivonne van Bruinessen, Bernt Kerremans, Linda Ligtoet, Heino Oome en Rob Schuurmans wil ik danken voor hun welgemeende belangstelling die zij altijd voor mijn onderzoek hebben getoond. Bijzondere belangstelling voor mijn werk ondervond ik bij Heleen de Keijzer en veel andere oud-collega's van het Mgr. Frencken College.

Met veel genoegen denk ik terug aan de gesprekken met Frans Gooskens over allerlei actuele onderwerpen, maar vooral over het middeleeuwse, vroegmoderne en recente verleden. Al meer dan 35 jaar delen wij onze voorliefde voor geschiedenis. Anderen uit onze kennissen- en vriendenkring wil ik hartelijk danken voor hun niet aflatende interesse voor mijn onderzoek. Familie Mulders wil ik in het bijzonder danken voor haar steeds getoonde betrokkenheid bij mijn studie- en onderzoeksactiviteiten.

Ik dank Tom, Bas en Nina voor hun steun en relativerende kijk op mijn werkzaamheden. Woorden kunnen echter niet voldoende uiting geven aan mijn dankbaarheid voor Jeanne. Met heel veel geduld heeft zij vanaf 2003 mij, ondanks de hectiek van vele *deadlines*, altijd ondersteund en gevolgd. Aan Jeanne draag ik liefdevol dit boek op. Zonder haar begrip en steun zou dit boek niet zijn voltooid.

Afkortingen

AGS	Archivo General de Simancas
ASF	Archivio di Stato Ferrara
ASFI	Archivio di Stato Firenze
ASG	Archivio di Stato Genova
ASN	Archivio di Stato Napoli
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
DBI	Dizionario Biografico degli Italiani
KB	Koninklijke Bibliotheek Den Haag
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden

Opmerking

Drie van de zes hoofdstukken zijn eerder in afwijkende vorm gepubliceerd. Het eerste hoofdstuk is een bewerkte versie van het artikel dat onder de titel ‘Het eerste Italiaanse geschiedwerk over de Opstand: Francesco Bocchi’s kroniek van een oorlog of biografie van een Italiaanse oorlogsheld?’ is geplaatst in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 95 (2017), p. 297-320. Hoofdstuk 2 is een aangepaste tekst van mijn bijdrage ‘Gesprekken in Genua. Giovanni Costa over het Twaalfjarig Bestand’ gepubliceerd in *De Zeventiende Eeuw*, 30 (2014) I, p. 76-96. Hoofdstuk 5 is een gewijzigde versie van het artikel ‘Een Italiaanse verdediger van de Opstand? De internationale controverse rond het werk van Gerolamo Conestaggio’ verschenen in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2, 2012, p.172-187.

Inleiding

[...] in geen eeuw of land werd geschiedenis zo beoefend als in het Italië van de zeventiende eeuw. Zo groot is het aantal geschiedschrijvers dat zich aandient in alle delen van Italië [...]

Girolamo Tiraboschi¹

In deze studie staat de vroegmoderne Italiaanse geschiedschrijving centraal. De nadruk in dit onderzoek zal liggen op de (vroeg) zeventiende-eeuwse Italiaanse historiografie. Een belangrijk deel van de omvangrijke Italiaanse productie van historische werken bestond uit contemporaine, verhalende, beschrijvingen van buitenlandse gebeurtenissen. Een van de buitenlandse perikelen die in het bijzonder de aandacht trok in het vroegmoderne Italië was de opstand in de Nederlanden tegen het Spaans-Habsburgse bestuur.

In de historiografie beklemtoont men sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw de opvatting dat de Nederlandse Opstand een internationale oorlog was.² Judith Pollmann bespreekt in een artikel uit 2009 oude en nieuwe inzichten over de internationale context van de oorlogen in de Nederlanden.³ Het waren in eerste instantie vooral buitenlandse geschiedschrijvers die de Opstand vanuit internationaal perspectief benaderden, zo benadrukt Pollmann. De aandacht vanuit het buitenland voor de Opstand dateert al uit de tijd van de eerste fase van de oorlogen in de Nederlanden. In Engeland, Frankrijk en in Duitse gebieden verschenen geschiedwerken die het publiek informeerden over de oorlogen in de Nederlanden.

We weten al veel over de achtergronden van de Italiaanse historiografische interesse voor de ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden. De Italiaanse filosoof en historicus Benedetto Croce (1866-1952) schreef de historiografische interesse

1 '[...] in niun secolo e in niun paese direbbesi che fosse mai tanto coltivata la Storia, quanto in Italia nel secolo XVII, sì grande è il numero degli storici che in ogni parte ci si offre [...]'; Girolamo Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana* (tomo VIII), Modena 1780, p. 241.

2 Vooral het werk van de Britse historicus Geoffrey Parker was in dit opzicht baanbrekend. Zie vooral: Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, (tweede editie) Cambridge 2004; Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*, Londen 2002; Geoffrey Parker, *Spain and the Netherlands, 1559-1659, Ten studies*, Londen 1979. Ook Nederlandse historici toonden aandacht voor de internationale dimensies van de Nederlandse Opstand, zoals bijvoorbeeld Enno van Gelder, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', in *Verslag van de algemene vergadering [...] van het Historisch Genootschap*, Utrecht 1930 en zijn opstel 'De Nederlandse staten en het Engelse parlement in verzet tegen vorstenmacht en gevestigde kerk', in: H.A. Enno van Gelder, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Amsterdam/Brussel 1964, p.246-271. Over de internationalisering van de Nederlandse Opstand: G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht/Antwerpen 1983, p. 48-82. De opvatting dat het conflict in de Nederlanden internationale dimensies kende werd overigens al in de zeventiende eeuw gehuldigd. Italiaanse geschiedschrijvers, zoals Guido Bentivoglio en Famiano Strada, zagen scherp de internationale gevolgen van de Opstand.

3 Judith Pollmann, 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', in: *BMGN*, 124: 4 (2009), p. 515-535.

voor de religieuze, economische en politieke ontwikkelingen in en buiten Europa toe aan de nieuwsgierigheid van Italiaanse intellectuelen. Deze nieuwsgierigheid speelde ongetwijfeld een belangrijke rol bij de totstandkoming van geschiedwerken met de focus op het buitenland, waaronder dus geschiedenissen over de Nederlandse Opstand.⁴ Een andere verklaring voor de Italiaanse interesse voor de gebeurtenissen in de Nederlanden kan worden gevonden in de geopolitieke omstandigheden op het Italiaanse schiereiland. Vanuit die politieke situatie, waarin grote delen van Italië werden gedomineerd door (of onder de invloedssfeer vielen van) de Spaans-Habsburgse monarchie, is de bijzondere historiografische interesse in Italië voor de Nederlandse oorlogen te verklaren. Deze omstandigheden waren voor de Italiaanse geschiedschrijvers echter niet de enige beweegredenen bij het schrijven van werken over gebeurtenissen in het buitenland. In mijn studie staat de lokale relevantie van de Italiaanse geschiedwerken met de Opstand als onderwerp centraal. En waarom werden dergelijke werken vervolgens ook in de Nederlanden populair?

Met deze studie wil ik bijdragen aan de discussie over de invloed van transnationale geschiedwerken op historiografische en politiek-historische debatten. Enerzijds wil ik aan de hand van deelstudies aantonen dat Italiaanse auteurs met hun werk een bijdrage wilden leveren aan lokale discussies of er lokale machtsaanspraken mee wilden onderbouwen. Mijn tweede vraag gaat over de impact elders in Italië, in Spanje en in de Nederlanden. Italiaanse geschiedschrijvers hadden met hun werken over de Opstand invloed op politieke ontwikkelingen in Italië en op publicaties in de zeventiende-eeuwse Nederlanden.

Het eigentijdse beeld van de vroegmoderne geschiedschrijving in Italië: neergang en herwaardering

De literatuur over de Italiaanse vroegmoderne geschiedschrijving is omvangrijk, maar de aandacht van historici van de vroegmoderne tijd richt zich vooral op de zestiende-eeuwse humanistische geschiedschrijving. De zeventiende-eeuwse geschiedschrijving in Italië wordt door sommige historici minder hoog ingeschat en als een breuk beschouwd met de erfenis van de Renaissance. De Amerikaanse historicus William J. Bouwsma spreekt in 2000 van een verval van het historisch bewustzijn in de Baroktijd, een ontwikkeling die al aan het einde van de zestiende eeuw zou zijn ingezet. Na de auteurs Niccolò Machiavelli en Francesco Guicciardini onderscheidden zich volgens Bouwsma geen geschiedschrijvers meer die in het voetspoor van beide Florentijnen konden treden. In de zeventiende eeuw overheerste een ahistorische mentaliteit en pas in de Verlichting zou de geschiedschrijving haar vroegere glans en vitaliteit terugkrijgen, aldus Bouwsma.⁵ In deze sombere opvatting over de situatie van de zeventiende-eeuwse

4 Benedetto Croce, *Storia della età barocca in Italia*, Milaan 1993, p. 135-181.

5 William J. Bouwsma, *Waning of the Renaissance 1550-1640*, New Haven en Londen 2002, p. 198-214.

geschiedschrijving staat de Amerikaan niet alleen. In navolging van Benedetto Croce bleef ook het oordeel van historici over de zeventiende-eeuwse historiografie negatief gekleurd. De antiklerikale stellingname en het stereotiepe beeld van de Barok van Benedetto Croce, zo typisch voor het negentiende-eeuwse historisch denken in Italië, was nog steeds diepgeworteld bij Giorgio Spini en andere geschiedwetenschappers in de twintigste eeuw.⁶

De Italiaanse historicus Giorgio Spini publiceerde vlak na de Tweede Wereldoorlog een invloedrijk essay over de Italiaanse geschiedschrijving tijdens de Contrareformatie.⁷ Spini stelt in zijn beschouwing dat de dogmatiek van de Contrareformatie de zeventiende-eeuwse Italiaanse historiografie beïnvloedde en dat dit ten koste ging van de humanistische geschiedschrijving. Volgens Spini moet veel wat na het werk van de Venetiaanse auteurs Paolo Sarpi (1552-1623) en Enrico Caterino Davila (1576-1631) in Italië op de markt kwam als onleesbaar en anekdotisch worden aangemerkt en van weinig betekenis voor de Italiaanse historiografie.⁸ Geschiedschrijving in de zeventiende eeuw onttaardt naar de mening van Spini en de Amerikaanse historicus Eric Cochrane in hoogdravende retoriek.⁹ Deze historici richten hun pijlen niet alleen op deze zogenoemde literaire geschiedwerken. In de ogen van deze critici waren de eigentijdse geschiedwerken, die na 1600 op de markt kwamen, een van de oorzaken van de neergang van de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving. De auteurs van deze contemporaine geschiedwerken waren naar de mening van Spini c.s. zo verbonden met hun eigen tijd, zo bezig om de lezer tegemoet te komen in diens zucht naar het (actuele) nieuws, dat deze geschiedenissen in hun ogen geen enkele historiografische waarde meer hebben. De volumineuze Italiaanse geschiedwerken uit de Baroktijd bevatten in veel gevallen een enorme dichtheid aan feitelijke, in chronologisch volgorde weergegeven informatie.

Eerste druk verscheen in 2000.

6 Dit negatieve oordeel over de Italiaanse zeventiende-eeuwse geschiedschrijving komen we nog tegen in recente Italiaanse overzichten, zoals bij Giuseppe Galasso, *Storia della storiografia italiana. Un profilo*, Bari 2017, p. 48. De academische discussie over het karakter van de Barok centreert zich vooral op de literatuur, poëzie, toneel en beeldende kunst in de zeventiende eeuw. De literatuur over dit onderwerp is onuitputtelijk. Een algemeen overzicht van de Barokperiode bieden de volgende titels: José Antonio Maravall, *La cultura del Barocco: análisis de una estructura histórica*, Barcelona 1975; Andrea Battistini, *Il Barocco. Cultura, miti, immagini*, Rome 2000; Ezio Raimondi, *Letteratura Barocca. Studi sul Seicento Italiano*, Florence 1961.

7 Giorgio Spini, 'Historiography: The Art of History in the Italian Counter Reformation', in: Eric Cochrane (ed.), *The Late Italian Renaissance 1525-1630*, Londen 1970, p. 91-133; het essay van Spini is een Engelse vertaling van Spini's oorspronkelijke artikel: Giorgio Spini, 'I trattatisti dell'arte storica nella Controriforma italiana' in *Contributi alla storia del Concilio di Trento e della Controriforma* (Quaderni di Belfagor), Florence 1948.

8 Giorgio Spini, 'Historiography', p. 127; Giorgio Spini, 'La istorica del Barocco Italiano', in *Belgafor*, jan. 1, 1946, p. 324-337, inz. p. 330-331. Zie ook: Giuseppe Galasso, *Storia della storiografia italiana*, p. 42-44. Zie verder: Benedetto Croce, *Storia dell'età barocca in Italia*, p.181: 'vi fu allora molta produzione di letteratura enciclopedica nel cattivo senso, ossia, per così dire, non in quello del settecento ma del medioevo, con le innumeri compilazioni e raccolte di aneddoti storici e di altre curiosità [...]'.
9 Giorgio Spini, 'Historiography', 130. Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago en Londen 1981, p. 488-489. Zie ook: Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst. Famiano Strada S.I. (1572-1649) und die ars historica in Italien*, Berlin 2013, p. 6-7.

Maar dat heeft niets met echte geschiedschrijving te maken, zo stelt Spini.¹⁰

Sommige historici zagen het verval van de Italiaanse historiografie al vóór 1600 intreden. Eric Cochrane schrijft in zijn monumentale studie over de Italiaanse vroegmoderne geschiedschrijving dat de Spaans-Habsburgse dominantie in grote delen van Italië en de door het pauselijk hof geregisseeerde Contrareformatie ertoe leidden dat de belangstelling voor lokale en regionale gebeurtenissen tanende was.¹¹ Er voltrok zich bovendien aan het begin van de zeventiende eeuw een omslag binnen de Italiaanse historiografie: geschiedschrijving werd literatuur. Dit keerpunt (geïnitieerd door jezuïtische historiografische denkbeelden) betekende een breuk met de humanistische historiografie. Cochrane spreekt zelfs van de ondergang van de humanistische geschiedschrijving in Italië. De laatste grote geschiedschrijver die in Cochrane's overzichtswerk wordt besproken is dan ook Paolo Sarpi, die naar het inzicht van de Amerikaanse historicus eigenlijk al niet meer thuishoort bij de humanistische geschiedschrijving. Sarpi wordt door Cochrane beschouwd als een voorloper van de nieuwe geschiedschrijving in de zeventiende eeuw.¹² De werken van historici als Enrico Davila, Famiano Strada, Guido Bentivoglio en Agostino Mascardi vallen dan ook voor Cochrane buiten de opzet van zijn boek over de renaissancegeschiedschrijving.¹³

Maar was er echt sprake van een breuk in de Italiaanse geschiedschrijving? Stelde het niveau van de Italiaanse geschiedschrijving in de laatste jaren van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw werkelijk niets meer voor, zoals Spini, Cochrane en hun navolgers beweren? Was de band tussen geschiedschrijving en politieke betrokkenheid verdwenen en waren geschiedschrijvers in die periode alleen bezig met het schrijven van uitputtende boekwerken boordevol met informatie, maar zonder enige blijk van analyse? In de overzichten van de Italiaanse literatuurgeschiedenis waarin ook de Italiaanse historiografie wordt besproken, volgt men in de meeste gevallen de argumentatie van Spini. Het geschiedwerk van Bentivoglio en Davila wordt dan nog wel geanalyseerd, zoals door Luigi Malagoli in zijn boek *Seicento italiano e modernità* en in enkele geschiedenissen van de Italiaanse letterkunde, maar in het algemeen hebben de auteurs van deze overzichten maar weinig (positieve) woorden over voor de geschiedschrijver én theoreticus Famiano Strada en voor andere jezuïtische geschiedschrijvers.¹⁴ In Sergio Bertelli's studie over de historiografie in de Barok (of late Renaissance) is wel aandacht voor Strada, Davila en zijdelings voor Bentivoglio, maar ook bij Bertelli is de toonzetting over de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving niet positief. Hij kenschetst de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving als triviaal (*giornalismo*) en ondergeschikt

10 Giorgio Spini, 'Istorica del Barocco Italiano', p. 329.

11 Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 479; zie ook Giorgio Spini, 'Istorica del Barocco Italiano', p. 325-326.

12 Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 479.

13 Eric Cochrane, 'The transition from renaissance to baroque: the case of the Italian historiography', in *History and Theory* 19, 1 (1980) p. 21-38, inz. p. 29.; Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 489-490. In bijna dezelfde strekking ook Angelo Baiocchi in: Angelo Baiocchi en Simone Albonico (eds.), *Storici e politici fiorentini del Cinquecento*, Milaan 1994 p. 914; Spini, 'Istorica', p. 324.

14 Luigi Malagoli, *Seicento italiano e modernità*, Florence 1970.

aan de invloed van de pauselijke en wereldlijke autoriteiten.¹⁵ In Graftons boek *Ars Historica*, dat ingaat op de betekenis van de vroegmoderne geschiedschrijving, ligt voor de Amerikaanse historicus de grens bij de zestiende-eeuwse Italiaanse filosoof Francesco Patrizi. De vroegmoderne Italiaanse historiografie houdt voor Grafton op bij deze theoreticus van de geschiedschrijving en voor de geschiedkundige opvattingen van Strada en Mascardi heeft hij in zijn boek nauwelijks interesse.¹⁶

Een van de weinige historici die zich hebben verzet tegen de eenzijdige kijk op de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving is de Duitse historicus Andreas Kraus. In een artikel uit 1968 over de geschiedschrijving in de Barok verklaart hij de negatieve visie van zijn collega's. Volgens Kraus wordt die visie bepaald door een eenzijdige kijk op de ontwikkeling van de nationale staat. Dit denken staat een andere benadering van de zeventiende-eeuwse historiografie in de weg. De geschiedschrijving ten tijde van de Barok was, zo betoogt Kraus, juist wel waardevol en stond op gelijke hoogte met de zeventiende-eeuwse aandacht voor de natuurwetenschap. De volumineuze zeventiende-eeuwse geschiedwerken, boordevol met feitelijke informatie, deden niet onder voor de overvolle boekwerken met natuurwetenschappelijke onderwerpen. Ze waren niet het werk van 'geestarme' verzamelaars, maar konden concurreren met de uitgaven van de natuurwetenschappers. De enorme verzameling van historische feiten diende als een onmetelijke bron van kennis voor de wetenschap, zoals ook met de vele compendia van planten, dieren en gesteenten het geval was.¹⁷ Mijn onderzoek borduurt op deze gedachte verder.

De Italiaanse historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw

Wiedegeschiedschrijving van vroegmodern Europa wil onderzoeken zal moeten beginnen met de ontwikkelingen in Italië, betoogt de Nederlandse historicus E.O.G. Haitzma Mulier in zijn bespreking van Cochrane's *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*.¹⁸ De in 1983 verschenen studie van Cochrane is nog steeds een waardevolle bijdrage aan de humanistische Italiaanse historiografie. Dit kolossale overzicht werd door

15 Sergio Bertelli, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Florence 1973, p. 173-218. Zie ook: Giuseppe Galasso, *Storia della storiografia italiana*, p. 44. De Italiaanse historicus citeert enkele zeventiende-eeuwse Italiaanse auteurs die al dezelfde opvattingen over de neergang van de eigentijdse Italiaanse geschiedschrijving huldigden, zoals Paolo Sarpi en Homero Tortora.

16 Anthony Grafton, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge 2007.

17 Andreas Kraus, 'Grunzüge barocker Geschichtsschreibung', in *Historisches Jahrbuch*, 88, 1968, p. 54-77, inz. p. 54-56. Over de *historia* als een beschrijvende methode binnen verschillende disciplines: Gianna Pomata en Nancy G. Siraisi (eds.), *Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, Cambridge MA/Londen 2005. Over het verzamelen en beschrijven van kennis over de natuur in de zestiende en zeventiende eeuw: Brian W. Ogilvie, *The Science of Describing. Natural History in Renaissance Europe*, Chicago en Londen 2006. Over de honger naar kennis van de natuur in Rome tijdens de baroktijd: Sabina Brevaglieri, *Natural desiderio di sapere. Roma barocca fra vecchia e nuovi mondi*, Rome 2019.

18 E.O.G. Haitzma Mulier, 'Een geschiedenis van de vroegmoderne Italiaanse historiografie, voorbeeld voor Nederland?', in *Theoretische Geschiedenis*, 11, 2 (1984), p. 151-163.

recensenten verwelkomd als een uitstekende vervanger van Eduard Fueters klassieke *Geschiede der neueren Historiographie*, waarvan de eerste druk in 1911 op de markt was gekomen.¹⁹ Ondanks de kritiek op Fueter werd het historiografische naslagwerk van de Zwitser nog lang beschouwd als een onmisbare gids van de Italiaanse humanistische geschiedschrijving. Hoewel niet alle besprekingen over Cochrane's boek positief waren had de Amerikaanse historicus het werk van Fueter en andere oude historiografische overzichten overbodig gemaakt. De grote verdienste van Cochrane was de uitputtende bibliografie die hij had samengebracht. Zijn opzet was een zo volledig mogelijk beeld te geven van de Italiaanse humanistische geschiedschrijving, waardoor er ook aandacht was voor minder bekende of geheel in de vergetelheid geraakte Italiaanse auteurs.²⁰

De meeste boeken die in de zestiende en zeventiende eeuw op de Italiaanse markt kwamen hadden een religieus en literair karakter. De productie van politieke traktaten en geschiedwerken kwam op de derde en vierde plaats. Zoals hierboven al opgemerkt gaan de meeste geschiedbeschouwingen met hun analyse van de Italiaanse historiografie echter niet verder dan de eerste jaren van de zeventiende eeuw. Ik vermoed dat het aantal geschiedwerken na 1600 groter is dan men kan opmaken uit de hedendaagse historiografische overzichten. Het is duidelijk dat er een levendige handel in boeken was in vroegmodern Italië en dat de markt voor geschiedwerken daarbij niet achterbleef. De productie van Italiaanse geschiedenissen, ook buiten het schiereiland, was hoog.²¹ In de zestiende eeuw was Venetië de marktleider op het gebied van de boekdrukkunst, direct gevolgd door Florence. In de zeventiende eeuw behield de lagunestad zijn positie, maar Rome en Napels namen de plaats over van Florence. Vooral in Venetië bestond een belangrijk deel van de boekproductie uit historische werken.²²

De Italiaanse geschiedschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw valt, zoals hierboven al opgemerkt, uiteen in verschillende historische genres. De meeste genres vinden hun oorsprong in de late Middeleeuwen.²³ De ontwikkeling van de vroegmoderne

19 In 1985 verscheen in Zwitserland een herdruk van Fueters boek.

20 Dit streven naar een compleet beeld van de Italiaanse humanistische geschiedschrijving doet soms afbreuk aan de coherentie van het boek. Een goed zicht op een ontwikkeling in de Italiaanse geschiedschrijving wordt de lezer soms ontnomen door de hoeveelheid aan informatie. Met welk doel en maatstaf de Italiaanse geschiedschrijvers hun werken schreven blijft bij Cochrane ook in het luchtledige hangen. Wat in *Historians and Historiography in the Italian Renaissance* wel goed naar voren komt zijn de verschillende genres die getuigen hoe breed de historische interesse in het vroegmoderne Italië was. Voor kritische beschouwingen over Cochrane's hoofdwerk, zie Peter Burke, in *The Journal of Modern History*, 55, 1, 1983, p.144-148; Peter Zagorin, in *Renaissance Quarterly*, 35, 4, 1982, p. 590-592; E.O.G. Haitzma Mulier, 'Een geschiedenis van de vroegmoderne Italiaanse historiografie'. Deze drie historici voeren het ontbreken van samenhang als een van belangrijkste kritiekpunten aan. Burke valt de vele omissies en fouten op. Tot de eerste categorie hoort het ontbreken van manuscripten in de lange rij van historische werken (Burke, p. 146). In het overzicht wordt slordig omgesprongen met de kwalificatie van geschiedschrijver en geschiedschrijving. Van een aantal personen dat wordt genoemd kan moeilijk worden beweerd dat het een geschiedschrijver betreft.

21 Zie Eric Cochrane, 'The transition from Renaissance to Baroque: the case of Italian historiography', p. 31.

22 Een overzicht van de zeventiende-eeuwse boekenproductie in Venetië biedt: Caterina Griffante (ed.), *Le edizioni veneziane del Seicento. Censimento* (2 delen), Venetië en Milaan 2003-2006.

23 William J. Connell, 'Italian Renaissance Historical Narrative', in José Rabara, Ian Hesketh en Daniel Woolf (eds.), *The Oxford History of Historical Writing Volume 3: 1400-1800*, Oxford 2012, p. 347-363, inz. p. 349.

humanistische geschiedschrijving in Italië kan dan ook niet losgezien worden van de middeleeuwse historiografie op het schiereiland. Voor een deel bouwden de Italiaanse geschiedschrijvers in de zestiende (en deels in de zeventiende) eeuw verder op de laatmiddeleeuwse stadskronieken en de vroege humanistische geschiedschrijving. Rivaliteit tussen de autonome stedelijke centra in Noord-Italië was een stimulans voor het schrijven van stadskronieken waarin de grootsheid van de stad of de heersende familie werd benadrukt. In de meeste gevallen werden deze kronieken in opdracht geschreven ter verheerlijking van de opdrachtgever. De eerste Italiaanse stadsgeschiedenissen dateren al uit de twaalfde eeuw en zouden tot in de zeventiende eeuw een veel beoefend genre blijven binnen de Italiaanse geschiedschrijving.

De *ars historica* stond in de zestiende (en ten dele ook in de zeventiende) eeuw voor een groot deel in het teken van de opdracht om enerzijds de enorme informatiestroom die zich over Europa verspreidde te verzamelen en anderzijds de hedendaagse ontwikkelingen in verband te brengen met het verleden. Het historische verhaal diende waarheid te bevatten en gebaseerd te zijn op oudheidkundig onderzoek, en reisverhalen uit de oude en nieuwe wereld.²⁴ Geschiedschrijving werd gezien als een interdisciplinaire opdracht die niet alleen een mooie compositie en stijl, maar ook een systematische, kritische benadering van allerlei bronnen vereiste. Tot in de achttiende eeuw bleef dit genre geschiedschrijving in de vorm van gedrukte en handgeschreven kronieken populair, waarbij het accent lag op recente geschiedenis die door de auteur zelf was beleefd of op directe getuigenissen van tijdgenoten was gegrondvest.

Er was in Italië maar een klein publiek voor geleerde historische werken en geschiedfilosofische geschriften, zoals de invloedrijke traktaten van de Franse jurist Jean Bodin en de Venetiaanse filosoof Francesco Patrizi (1529-1597).²⁵ De invloed van Patrizi was naar het inzicht van de Amerikaanse historicus Anthony Grafton doorslaggevend bij de verspreiding van de *artes historicae*. Anderzijds markeert Francesco Patrizi ook het einde van de humanistische geschiedschrijving. Want zijn theoretisch werk zette vragen bij de betrouwbaarheid van historische bronnen en geschiedschrijvers.²⁶

In dezelfde periode waarin Bodin en Patrizi hun werk publiceerden maakte de populaire geschiedschrijving opgang in Italië. Sommige geschiedschrijvers en hun uitgevers richtten zich op een breed publiek. Hoewel er weinig bekend is over precieze oplagen van dit type historische werken valt aan het aantal boeken en de herdrukken

24 Anthony Grafton, *What was history?*, p. 94-96; andere publicaties over de *ars historica* zie: Anthony Grafton, 'The Identities of History in Early Modern Europe: Prelude to a Study of the *Artes Historicae*' p.41-74; G. Cotroneo, *I Trattatisti dell' 'Ars Historica'*, Napoli 1971.

25 Jean Bodin, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Parijs, Martinus Juvenem, 1566; Francesco Patrizi, *Della historia dieci dialoghi*, Venetië, Andrea Arrivabene, 1560. Tussen 1590 en 1620 verschenen in Italië een aantal tractaten over geschiedschrijving. Auteurs van deze werken waren onder andere Cesare Campana, Antonio Possevino en Famiano Strada. Zie: Massimiliano Malavasi, 'Trajani Boccalini Lauretani de arte historica', in: Laura Melosi en Paolo Procaccioli (eds.), *Traiano Boccalini tra satira e politica*, Florence 2015, p. 237-260, inz. p. 239-241.

26 Zie Julian H. Franklin, *Jean Bodin and the sixteenth-century revolution in the methodology of law and history*, New York en Londen 1963, p. 96-102; Anthony Grafton, *What was history?*, p. 132.

die van de drukpers rolden, toch wel af te leiden dat de populaire geschiedschrijving in Italië een bredere belangstelling genoot dan de geleerde geschiedenissen. Een van de productiefste auteurs binnen de populaire geschiedschrijving was de Venetiaan Francesco Sansovino (1521-1583). In totaal schreef en vertaalde Sansovino meer dan tachtig boeken en een groot deel daarvan had een historisch karakter.²⁷ Hij was een broodschrijver en leefde van zijn literaire en geschiedkundige werk.²⁸ Het werk van de Venetiaan en andere populaire geschiedschrijvers was, in tegenstelling tot een aantal geleerde geschiedenissen in het Latijn, in het Italiaans geschreven. Het waren seculiere werken die waren geschreven met een duidelijk pragmatisch doel. De (eigentijdse) geschiedwerken voorzagen een breed lezerspubliek van concrete lessen voor de dagelijkse politieke praktijk. Sansovino had zich de opdracht gesteld om via zijn historisch werk (soms compilaties van andere geschiedwerken) zijn lezers te helpen in het nemen van politieke beslissingen.²⁹ Parallel aan dit type van geschiedwerken verschenen in Italië (in het bijzonder in Venetië) ook historische stadsgidsen, chronologieën, almanakken, krijgsgeschiedkundige uitgaven, summier historische overzichten (*compendia*) en dynastieke geschiedenissen die reizigers, kooplieden, advocaten, notarissen, diplomaten, ambtenaren en militairen nuttige informatie verschaften.³⁰

Een laatste genre binnen de vroegmoderne Italiaanse geschiedschrijving was de kerkgeschiedenis, door Cochrane beschouwd als een afzonderlijke discipline binnen de humanistische geschiedschrijving.³¹ Als reactie op protestantse kerkgeschiedenissen waarin de hervormde kerk als de enige echte voortzetting van de vroegchristelijke kerken werd gezien, schreef Cesare Baronio (Baronius) (1538-1607) een lijvige geschiedenis van de Roomse Kerk: *Annales ecclesiastici* (1588-1607). Baronio's geschiedenis is het beroemdste voorbeeld van de Italiaanse kerkgeschiedschrijving en wordt beschouwd

27 Sansovino schreef onder andere een universele (chronologische) geschiedenis *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi: con le guerre successe in Persia, in Ongaria, in Transilvania, Valachia sino l'a 1600* (Venetië, 1600) en een geschiedenis van Venetië. Een ander voorbeeld van Sansovino's enorme productiviteit zijn de wereldkronieken die hij in verschillende delen publiceerde. Voor de geschiedenis van de Nederlandse Opstand is het derde deel uit 1581 interessant: Francesco Sansovino, *Della cronica universale del mondo. Chiamata sopplimento delle croniche. Parte Terza. Tratta da diversi scrittori latini, et volgari. Nella quale si contengono tutte le cose avvenute dall'anno 1490 fino al presnete 1581 così in Italia, come fuori, & per tutte l'altre Provincie del mondo*, Venetië, 1581. Over populaire geschiedschrijving, zie recente titels: Barbara Korte, *Popular history now and then: international perspectives* (2012) en Jerome de Groot, *Consuming history: historians and heritage in contemporary popular culture*, Londen 2009.

28 Paul F. Grendler, 'Francesco Sansovino and Italian Popular History 1560-1600', in *Studies in the Renaissance* vol. 16 (1969) p. 139-180, inz. p. 142.

29 Paul F. Grendler, 'Francesco Sansovino', p. 154-155.

30 Paul F. Grendler, 'Francesco Sansovino', p. 165. Zie ook De Vivo als het gaat om de situatie in Venetië: Filippo de Vivo, *Patrizi, informatori, barbieri*, Milaan 2012. Een goed voorbeeld van een summier historisch overzicht is het boekwerkje van Antonio Abbondanti, *Il breviario delle guerre de Paesi Bassi*, Keulen 1641. Voor het schrijven van zijn compendium van de Nederlandse Opstand baseerde Abbondanti zich voornamelijk op het werk van Bentivoglio.

31 Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 445. Door Cochrane aangemerkt als "lateral", maar toch besteedt hij in zijn overzicht meer dan dertig pagina's aan dit genre.

als een verdediging van het Concilie van Trente.³² Recente publicaties tonen aan dat Baronio's *Annales ecclesiastici* niet alleen als een verdediging van de katholieke kerk tegen de reformatie gezien moet worden. Baronio maakte kritisch gebruik van oude en nieuwe historische bronnen als basis voor zijn geschiedwerk.³³ De geschiedenis van het Concilie van Trente zou in de beginjaren van de zeventiende eeuw worden geschreven door Paolo Sarpi die zich met steun van de bestuurlijke elite in Venetië zette tot het schrijven van een monumentaal werk.³⁴

Sinds het werk van Niccoló Machiavelli en Francesco Guicciardini nam het 'ragione di stato' denken in de Italiaanse geschiedschrijving een voorname plaats in. Geschiedschrijving leverde concreet bedoelde politieke lessen op die nuttig zouden kunnen zijn bij het oplossen van de vragen over de geschiktste en beste regeringsvorm (*ragione di stato*) en op welke wijze de macht van de staat kon worden behouden. Invloedrijk was *Della ragione di stato* (1589) van de jezuïet Giovanni Botero (1544-1617). Een van de meest invloedrijke auteurs die schreven over politiek, staatsmacht en het praktische nut van geschiedenis was Traiano Boccalini (1556-1613). In het satirische werk *Ragguagli di Parnasso* (1612-1613) hekelde hij de politieke situatie in Italië en suggereerde dat men uit de politieke ontwikkelingen op het schiereiland (politieke) lessen kon trekken. In zijn postuum verschenen politieke satire *Pietra del paragone politico* (1615) analyseerde hij de buitenlandse invloed in Italië: de Spaans-Habsburgse aanwezigheid in Italië was het belangrijkste mikpunt van zijn kritische geschrift.³⁵ De groeiende interesse voor politieke kwesties werd weerspiegeld door de intensivering van het *ragione di stato*-debat, dat uitmondde in traktaten over de positie van vorst en staat in Europa. Deze debatten vonden plaats tegen de achtergrond van de contrareformatie en de Spaans-Habsburgse hegemonie op het Italiaanse schiereiland. De publicatie van politieke verhandelingen werd vaak tegengewerkt door de Rooms-katholieke kerk en de daarmee samenhangende strenge en rigide censuur die een open discussie bemoeilijkte.³⁶ Om aan de lange arm van de censuur te ontsnappen ontstond er in sommige plaatsen en regio's een uitwisseling van manuscripten die door Peter Burke als een soort van samizdat-

32 Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 472.

33 Zie de bijdragen van Giuseppe Antonio Guazzelli en Simon Ditchfield in: Katherine van Liere, Simon Ditchfield en Howard Louthan (eds.), *Sacred History. Uses of the Christian Past in the Renaissance World*, Oxford 2012, p. 52-97. Zie ook: Stefania Tutino, "For the sake of the Truth of History and of the Catholic Doctrines": History, Documents, and Dogma in Cesare Baronio's *Annales Ecclesiastici*, in *Journal of Early Modern History* 17 (2013), p. 125-159.

34 Paolo Sarpi, *Istoria del Concilio Tridentino*, Londen 1619.

35 Traiano Boccalini, *Ragguagli di Parnaso e scritti minori* (ed. L. Firpo) 3 delen, Bari 1948. Over de receptiegeschiedenis van Boccalini in Europa, zie: Harald Hendrix, *Traiano Boccalini fra erudizione e polemica. Studi sulla fortuna di un'opera satirica nella coscienza politica e culturale europea* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam) Amsterdam, 1993. Over de editiegeschiedenis van de Italiaanse edities van *Pietra del paragone politico*, zie Luigi Firpo, *Le edizioni italiane della 'Pietra del paragone politico di Traiano Boccalini'*, Turijn 1954. Over Boccalini's historiografische opvattingen, zie: Massimiliano Malavasi, 'Traiano Boccalini Lauretani de arte historica', p. 237-260.

36 Enzo Baldini en Anna Maria Battista, 'Il dibattito politico nell'Italia della Controriforma: Ragione di Stato, tacitismo, machiavellismo, utopia', in *Il Pensiero Politico*, Anno XXX, n. 3, 1997, p. 393-439, inz. p. 394.

cultuur wordt omschreven, een ondergrondse uitwisseling van kritische pamfletten, nieuwsboeken, geschriften, traktaten en zelfs geschiedenissen.³⁷

In de periode van burgeroorlogen en godsdiensttwisten (1559-1648) en de opkomst van absoluut geregeerde staten was Tacitus' historische werk in Italië maar ook in het Duitse Rijk, de Nederlanden en Engeland populair geworden.³⁸ De aantrekkelijkheid in de zeventiende eeuw van Tacitus' geschiedwerken, *Historiae* en *Annales*, moet in verband worden gebracht met de veranderde denkbeelden in Europa over de staatsmacht. De realistische kijk van Tacitus op machtsverhoudingen ten tijde van het Romeinse keizerrijk en zijn kenmerkende taalgebruik droegen bij aan de populariteit van zijn historiën in de vroegmoderne tijd. De invloed van Tacitus' werk liep als een rode draad door de Italiaanse historiografie, waarbij twee partijen lijnrecht tegenover elkaar stonden.³⁹ Rome en Venetië waren aan het begin van de zeventiende eeuw de hoofdrolspelers in hét politieke conflict in Italië. De heftige meningsverschillen tussen beide centra vonden hun weerslag in de contemporaine geschiedschrijving in Italië tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Het conflict mondde bovendien uit in een machtsstrijd tussen de aanhangers van het werk van Tacitus, die vooral te vinden waren onder sympathisanten van de republiek Venetië zoals Sarpi en Davila, en de anti-Tacitisten onder leiding van de Romeinse jezuïeten Famiano Strada en Agostino Mascardi. Volgens de twee jezuitische auteurs ondermijnden de voorstanders van het Tacitisme met hun werk het gezag van de vorsten en de autoriteit van de paus.⁴⁰ Het conflict tussen de Tacitisten en de tegenstanders van Tacitus' invloed op de geschiedschrijving had niet alleen betrekking op de inhoudelijk politieke standpunten. Strada en zijn medestanders vonden dat de eigentijdse geschiedschrijving in Venetië niet in de schaduw kon staan van Livius' geschiedschrijving. De Romeinse geschiedschrijver was in staat om de lezer te onderrichten in goede morele

37 Peter Burke, 'Public and Private Spheres in Late Renaissance Genoa', in Peter Burke, *Varieties of Cultural History*, Cambridge 1997, p. 111-123, inz. p. 116.

38 P. Burke, 'Tacitism', in: T.A. Dorey (ed.), *Tacitus*, Londen 1969 p. 149-171, inz. p. 168-169; Giorgio Spini, 'Historiography', p. 114-115; Enzo Baldini en Anna Maria Battista, 'Il dibattito politico nell'Italia della Controriforma', p. 394. Over de invloed van Tacitus bij Lipsius en De Groot zie Jan Waszink, 'Lipsius and Grotius: Tacitism', in *History of European Ideas* 2013, vol. 39, 2, p. 151-168. Over Tacitus en de geschiedschrijving in Engeland zie twee artikelen van Jan Waszink: J.H. Waszink, 'Henry Savile's Tacitus and the English role on the Continent: Leicester, Hotman, Lipsius', in *History of European Ideas*, 42:3 (2016), p. 303-319, en *Idem*, 'The Praelium Nuportanum by Isaac Dorislaus: Anglo-Dutch Relations and Strategic historiography', in *History of European Ideas*, 42:8 (2016), p. 1005-1026. Over de invloed van Machiavelli en Tacitus op het politieke denken in de zeventiende eeuw en later, zie: Jacob Soll, *Publishing The Prince: History, Reading and the Birth of Political Criticism*, Ann Arbor 2008. Over Tacitus en het Tacitisme: Arnaldo Momigliano, 'Tacitus and the Tacitist Tradition', in: *Idem*, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990. Recent is Victoria Emma Pagán, *Tacitus*, Londen/New York 2017.

39 Zie William J. Bouwsma, *The waning of the Renaissance 1550-1640*, p. 205-206.

40 Giorgio Spini, 'Historiography', p. 105. Over de oorsprong van de *Ars Historica*, waarin Franse rechtsgeleerden een belangrijke inbreng hadden, zie: Anthony Grafton, *What was history*, p. 62-122. Over de receptiegeschiedenis van Tacitus' werk, zie de recente en mooie bijdrage van David Rijser, 'De sluipwegen van de geschiedenis. Stichtelijke voorbeelden bij Josephus, Tacitus, Grotius en Gibbon', in: David Rijser, *Een telkens nieuwe Oudheid. Of: Hoe Tiberius in New Jersey belandde*, Amsterdam 2016, p. 169-194, inz. p. 185-190.

lessen. De Romeinse jezuïeten hekelden bovendien de taciteïsche schrijfstijl van Sarpi en Davila. Strada en Mascardi propageerden juist de toepassing van de retorische stijlmiddelen in geschiedwerken zoals die door Cicero was aanbevolen. Zij beschouwden geschiedschrijving in de eerste plaats als literaire kunst. Naar het oordeel van enkele criticasters van de anti-Tacitisten, zoals Giorgio Spini, zagen de Romeinse auteurs het schrijven van historische werken niet als wetenschap of onderzoekswerk, maar vatten hun werk op als hagiografie en lofspraak. Strada zou de ontwikkeling van meer dan zeventig jaar Italiaanse geschiedschrijving hebben teruggeworpen naar de tijden van de late Middeleeuwen.⁴¹ Volgens Eric Cochrane leidden de geschiedkundige denkbeelden van de jezuïeten, waarbij geschiedschrijving als literaire kunst werd opgevat, eerder tot een scheiding tussen praktijk en theorie in de historiografie.⁴²

De Italiaanse historische kijk op het buitenland

[...] looking in with fresh eyes from the outside, the foreigner is well placed to notice features so familiar to natives that they pay them no attention.

J.H. Elliott⁴³

Ik dacht een niet geheel volledig en waarheidsgetrouw geschiedwerk te schrijven, maar daarentegen een korte en goedgekozen samenvatting te maken van de gebeurtenissen in Italië vanaf het einde van 1511 tot aan het begin van 1527, hoewel ik weet dat het onmogelijk is om te zwijgen over wat er buiten Italië is gebeurd, omdat die zaken zo met elkaar verweven zijn. Het is een slecht idee om alleen te schrijven over die onderwerpen in Italië, als men tegelijkertijd alle andere [buitenlandse] gebeurtenissen weglaat.

Francesco Vettori⁴⁴

De honger naar het laatste nieuws over militaire en politieke verwickelingen in het door conflicten getroffen vroegmoderne Europa was groot. Dat gold ook voor het Italiaanse schiereiland, waar vooral in de zeventiende eeuw een vloedgolf aan pamfletten, nieuwsbrieven, nieuwsboeken en 'couranten' in omloop werd gebracht. Verschillende studies hebben uitgewezen dat bij het Italiaanse publiek grote interesse bestond voor de laatste

41 Spini, 'Historiography', p. 127 en Spini, 'Istoria del barocco', p. 330-331.

42 Cochrane spreekt in de epiloog van zijn standaardwerk over de Italiaanse geschiedschrijving over de 'the demise of humanist historiography': Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 487-493.

43 J.H. Elliott, *History in the making*, New Haven/Londen 2012, p. 31.

44 Citaat uit brief van Francesco Vettori aan Francesco Scarfi in: Francesco Vettori, *Scritti storici e politici*, Bari, 1972, p.135: 'pensai di scrivere non intera et iusta istoria, ma brieve et eletto sommario delli successi dal fine dell'anno MDXI insino al principio del MDXXVII in Italia, quantunque cognosca non essere possibile non parlare ancora di quello che è occorso fuori d'Italia perché le cose, [...], sono in modo collegate insieme, che male si può scrivere di quelle d'Italia, omettendo l'altre interamente.'

nieuwsfeiten uit het buitenland en dat zij op allerlei mogelijke manieren werd geïnformeerd over ontwikkelingen in Europa.⁴⁵ Ook de contemporaine geschiedschrijving in Italië was een vorm van nieuwsgaring. Waar kwam die interesse bij de geschiedschrijvers vandaan? Waarom schreven Italianen over het buitenland? Hierboven werd al verwezen naar Benedetto Croce die de verklaring van de omvangrijke zeventiende-eeuwse Italiaanse productie van geschiedwerken over gebeurtenissen in (en buiten) Europa zocht in de nieuwsgierigheid bij het Italiaanse lezerspubliek.⁴⁶ Twintigste-eeuwse vroegmoderne historici zoals de Italiaan Baiocchi en Cochrane geven een andere verklaring voor de Italiaanse belangstelling voor buitenlandse gebeurtenissen. De eerstgenoemde beweert dat er vanaf 1537 ‘weinig’ viel te vertellen over Florence en andere delen van Italië.⁴⁷ Cochrane stelt dat na 1559 op het Italiaanse schiereiland een periode van politieke stabiliteit begon en dat er niets meer was waarover geschreven kon worden.⁴⁸ De relatief lange tijd van vrede en rust in Italië (*pax hispanica*) dwong schrijvers, naar de mening van beide auteurs, over de grenzen te gaan kijken. Niet langer was Italië het centrum van de ‘wereldpolitiek’. Het waren daarentegen andere landen in Europa waarop steeds meer de ogen gericht werden. Maar volgens Spini was deze belangstelling voor de lotgevallen van Europa toch vooral oppervlakkig te noemen. De Italiaanse lezer had vooral oog voor de kale feiten van de gebeurtenissen in Europa, die vaak te vinden waren in universele geschiedenissen in kroniekvorm. Dankzij geschiedwerken met buitenlandse onderwerpen werd het de Italiaanse lezers duidelijk dat het middelpunt van het politieke leven zich ergens anders heen had verplaatst en dat Italië geen politieke rol meer speelde in Europa. Wat zich in Italië op lokaal gebied afspeelde interesseerde blijkbaar het publiek in Italië niet, zo is de gedachte die door Giorgio Spini en andere Italiaanse historici wordt gedeeld.⁴⁹ Toch moeten er bij bovengenoemde opvattingen dat er geen noemenswaardige ontwikkelingen op het Italiaanse schiereiland te bespeuren vielen kanttekeningen wor-

45 Brendan Dooley, *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham 2010); Simon F. Davies en Puck Fletcher (eds.), *News in early modern Europe: currents and connections*, Leiden 2014; Andrew Pettegree, *The Invention of the News. How the world came to know about itself*, Londen 2014; Nina Lamal, *Le Orecchie si piene di Fiandra. Italian news and histories on the revolt in the Netherlands (1566-1648)*, proefschrift KU Leuven en University of St. Andrews, oktober 2014.

46 B. Croce, *Storia della età barocca in Italia*, p. 135-181. Net als Croce verbindt ook Rodolfo de Mattei de ‘geen grenzende kennende’ nieuwsgierigheid van de vroegmoderne Italiaan met de hausse aan historische literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw: Rodolfo de Mattei, ‘Storia e politica in Italia tra il Cinque e il Seicento’, in: *Storiografia e storia: studi in onore di Eugenio Dupré Theseider*, Rome 1974. Cochrane noemt nog verder als oorzaak dat vroegmoderne Italianen wilden aantonen dat ook zij goed waren in de kunst van geschiedschrijving, maar vooral met het doel op een empirische wijze militaire en politieke informatie te geven, naar humanistische historiografische maatstaven, zie: Cochrane, *Italian historians and Historiography in the Italian Renaissance*, p. 360-361.

47 Angelo Baiocchi en Simone Albonico (eds.), *Storici e politici fiorentini del Cinquecento*, p. 914; Baiocchi lijkt hier de Italiaanse geschiedschrijver Homero Tortora te parafraseren die in zijn *Historia di Francia* schrijft dat er door de langdurige vrede in Italië niets viel te schrijven over het schiereiland, in tegenstelling tot de rest van Europa waar gedenkwaardige oorlogen woedden, zie Homero Tortora, *Historia di Francia*, Venetië 1619, p. 1-2.

48 Eric Cochrane, ‘The transition from renaissance to baroque’, p. 29.

49 Zie Giorgio Spini, ‘La Istorica del Barocco Italiano’, p. 325-326;

den geplaatst. Aan het einde van de zestiende eeuw begon een periode van bijna zestig jaar waarin de verwoestende gevolgen van oorlogen terugkeerden op het schiereiland. Van een *pax hispanica* was in Italië geen sprake meer. Oorlogen die gepaard gingen met hongersnoden, epidemieën en andere ingrijpende gevolgen voor de Italiaanse bevolking. Al tijdens de zogenaamde Italiaanse oorlogen in de eerste helft van de zestiende eeuw, vochten buitenlandse mogendheden, met name de Habsburgers en Fransen, hun conflicten uit op het schiereiland. De Dertigjarige Oorlog deed ook zijn intrede in Italië, ofschoon de gevolgen van deze vernietigende oorlog er minder desastreus waren dan in de Duitse landen.⁵⁰ In de zeventiende eeuw was Italië verder het toneel van conflicten tussen Italiaanse vorstendommen en volksopstanden op onder andere Sicilië en in Napels. Bovendien werden delen van Italië getroffen door natuurrampen, zoals overstromingen, vulkaanuitbarstingen en aardbevingen. Ooggetuigen van de Dertigjarige Oorlog op het schiereiland deden hun verslag van de gebeurtenissen in brieven, verslagen en (vaak ongepubliceerde) kronieken.⁵¹

De interesse in Italië voor het buitenland was bovendien niet nieuw. In de Oudheid en de Middeleeuwen komen we al auteurs tegen die in hun werken historische ontwikkelingen verbinden met de invloed van internationale gebeurtenissen; zoals we die kunnen lezen in wereldgeschiedenissen (Polybius, Jacob van Maerlant), autobiografieën (Augustinus) en stadskronieken (Villani). De nieuwsgierigheid naar de “ander” in Europa of soms buiten de grenzen van Europa, kende klassieke, middeleeuwse en vroegmoderne wortels. De zogeheten universele geschiedschrijving die vanaf de zestiende eeuw aan populariteit won getuigt van die nieuwsgierigheid voor het vreemde.⁵²

Maar de culturele en politieke context van de vroegmoderne tijd gaf binnen én buiten Italië ook aanleiding tot ‘buitenlandse’ geschiedschrijving. Als voorbeeld geven we de toenemende dreiging in de zestiende en zeventiende eeuw van de Ottomanen in het Middellandse Zeegebied die leidde tot een hausse aan boeken over het Turkse Rijk. De Zuid-Europeanen wilden meer weten over Ottomaanse sultanaten en de ware aard van hun staatsbestel. Het commerciële boekenbedrijf reageerde daar alert op door het op de markt brengen van wereldgeschiedenissen waarin het Osmaanse Rijk centraal stond.⁵³ In Engeland en Frankrijk verschenen aan het begin van de zeventiende eeuw universele geschiedenissen die inhaakten op eigentijdse perikelen. De Franse dichter, politicus en geschiedschrijver Jacques-Auguste de Thou (1553-1617) publiceerde in de beginjaren van

50 Over gevolgen van de Dertigjarige Oorlog in Italië, zie bijvoorbeeld: Gregory Hanlon, *The Hero of Italy. Odoardo Farnese, Duke of Parma, his Soldiers, and his Subject in the Thirty Years' War*, Oxford 2014.

51 Gregory Hanlon, *The Hero of Italy*, p. 3. Een studie over de impact van rampen op de bevolking in Napels (en omgeving) en de verhalen daarover, zie: Domenico Cecere, Chiara De Caprio, Lorenza Gianfrancesco, Pasquale Palmieri (eds.), *Disaster Narratives in Early Modern Naples. Politics, Communication and Culture*, Rome 2018.

52 Johan van der Zande, 'De universele geschiedenis. De onbehaaglijke omgang met de wereld', in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels (eds.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum 2002, p.105-122.

53 Peter Burke, 'European views of world history from Giovio to Voltaire', *History of European Ideas* 6/3 (1985), p. 237-251, inz. p. 238.

de zeventiende eeuw een universele maar eigentijdse geschiedenis.⁵⁴ In zijn geschiedwerk *Historiarum sui temporis* (1609-1620) verhaalt De Thou op betrekkelijk onpartijdige wijze, met de Franse godsdienstoorlogen als hoofdonderwerp, de religieuze en politieke omwentelingen in de buurlanden van Frankrijk.⁵⁵ De Engelse geschiedschrijver William Camden (1551-1623) was een groot bewonderaar van De Thou en zag de Fransman als de belangrijkste chroniqueur van zijn tijd.⁵⁶ Net als zijn grote voorbeeld uit Frankrijk schreef Camden een internationale (universele) geschiedenis die, vanuit de optiek van de Engelse geschiedenis ten tijde van de Engelse vorstin Elizabeth, de betrokkenheid van Engeland bij de Nederlandse Opstand beschreef. Hoewel de titel van zijn geschiedwerk anders suggereert schreef Camden een eigentijdse en objectieve geschiedenis over internationale verwickelingen waarbij Engeland betrokken was geraakt.⁵⁷

Aan het begin van de zeventiende eeuw verschenen er in Europa talloze eigentijdse geschiedwerken die een objectief beeld wilden geven van nationale en internationale verwickelingen. Vooral de religieus-politieke oorlogen in Frankrijk en de Nederlanden met hun vérstrekkende implicaties voor andere Europese landen waren onderwerp van veel publicaties, ook in Italië. In Europa zou de waardering voor de Italiaanse historiografie bovendien niet afnemen. Dat was niet alleen te danken aan het prestige en de invloed van de renaissance in Europa. De productie en verspreiding op grote schaal van Italiaanse transnationale geschiedenissen – in de oorspronkelijke Italiaanse en Latijnse edities of in vertaling – had ongetwijfeld ook met het pragmatische en politieke karakter van de werken te maken.

De Italiaanse geschiedschrijving richtte zich in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer op politieke, militaire en diplomatieke gebeurtenissen in de grote opkomende staten in Europa dan op de afzonderlijke staten en regio's in Italië.⁵⁸ De Genuese koopman Gerolamo Conestaggio schreef naast zijn geschiedenis van de Nederlandse Opstand ook een populair geschiedwerk over de Spaanse annexatie van Portugal; Guido Bentivoglio en Famiano Strada verhaalden over de Nederlandse oorlogen; Enrico Catelino Davila en Homero Tortora beschreven de burgeroorlogen in Frankrijk; Paolo Sarpi schreef over het concilie van Trente, en zette zijn verhaal tegen de achtergrond van Europese ontwikkelingen. Maiolino Bisaccioni beschreef de permanente dreiging van de Ottomanen en schreef een boek over verschillende burgeroorlogen uit zijn tijd, zoals de

54 Over De Thou en zijn werk, zie: Ingrid de Smet, *Thuanus: the making of Jacques-Auguste De Thou (1533-1617)*, Genève 2006.

55 Hugh Dunthorne, *Britain and the Dutch Revolt, 1560-1700*, Cambridge 2013, p. 21-22; Ingrid de Smet, *Thuanus: the making of Jacques-Auguste De Thou (1533-1617)* p. 201-261.

56 Hugh Dunthorne, *Britain and the Dutch Revolt, 1560-1700*, p. 22. Zie ook het voorwoord van Camden in de Engelse editie *The Historie of the most renowned and victorious Princesse Elizabeth, late queene of England*, vertaald door Robert Norton (Londen, 1630).

57 William Camden, *Annales Rerum Anglicarum et Hibernicarum Regnante Elizabetha ad annum salutis M.D.LXXXIX*, Londen 1615-1617.

58 Benedetto Croce, *Storia della età barocca in Italia*, p. 135-181; Giorgio Spini, 'La Istorica del Barocco Italiano', p. 324-337, inz. p. 324.

Engelse Revolutie in 1640.⁵⁹

Geschiedenissen over een verleden dat verder afstond van de eigen tijd waren minder in trek bij het Italiaanse lezerspubliek dan de werken met eigentijdse onderwerpen. De contemporaine geschiedenissen waren hoofdzakelijk seculier van karakter, met aandacht voor de staatsraison. Bovendien diende het geschiedwerk goede voorbeelden te geven waaruit (politieke) lessen getrokken konden worden. Een groeiend aantal historieschrijvers verhaalde als ooggetuige over politieke en religieuze ontwikkelingen in Europa. Al in de zestiende eeuw beschreef de Italiaanse koopman Lodovico Guicciardini (1521-1589), die lang in Antwerpen verbleef, de Nederlanden en hun inwoners.⁶⁰ Italiaanse militairen in dienst van het Spaanse koninklijke leger legden hun avonturen vast in memoires en geschiedwerken. Guido Bentivoglio was betrokken bij de onderhandelingen tussen Spaanse diplomaten en de afgevaardigden van de jonge Republiek. Zijn ervaringen verwerkte hij in zijn geschiedenis over de Nederlandse Opstand. Davila vocht aan de zijde van Hendrik IV in de Franse burgeroorlogen; Maiolino Bisaccioni en Galeazzo Gualdo Priorato reisden en vochten als soldaat in Duitsland tijdens de Dertigjarige Oorlog en hun avonturen verwerkten zij in hun boeken.⁶¹ Andere Italiaanse intellectuelen die door Europa reisden beschreven hun reiservaringen of traden bij de Europese hoven in dienst als geschiedschrijver, zoals Vittorio Siri en de ook in de Republiek bekende Gregorio Leti.⁶²

Italiaanse geschiedschrijvers in de zeventiende eeuw verhaalden met trots over hun militaire en politieke ervaringen, over hun lange reizen en verblijven in landen, of schreven over wat zij wisten van vorsten en diplomaten. De zeventiende-eeuwse geschiedschrijving werd niet altijd gekenmerkt door een mooie schrijfstijl. Soms gaven geschiedschrijvers ook aan waarom het accent van hun historische werk lag op zakelijke berichtgeving die was doorspekt met politieke en militaire feiten. Vittorio Siri merkte in het voorwoord van zijn meerdelige en overvolle *Mecurio* op, dat hij een werk gebaseerd op zakelijke feiten wilde schrijven en zich verre zou houden van een mooie stijl.⁶³ Galeazzo Gualdo Priorato excuseerde zich voor zijn keuze om de eigentijdse gebeurtenissen in een onopgesmukte taal te schrijven, want hij schreef als soldaat en niet als literator.⁶⁴ We

59 M. Bisaccioni, *Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi*, Venetië 1652.

60 Lodovico Guicciardini, *Descrittione, di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, Antwerpen 1567.

61 *Historia universale dell' origine, guerre et imperio de Turchi*. Raccolta da M. Francesco Sansovino [...] Accresciuta in questa ultima impressione di varie materie notabili, con le vite gl' Imperatori Ottomani fino alli nostri tempi. Dal conte Maiolino Bisaccioni, Venetië 1654; Galeazzo Gualdo Priorato, *Historia delle guerre di Ferdinando II e Ferdinando III e imperatori*, Bologna 1641.

62 Over Gregorio Leti en zijn internationale carrière als geschiedschrijver: Franco Barcia, *Un politico della età barocca: Gregorio Leti*, Milaan 1983.

63 Vittorio Siri, *Il Mecurio overo Historia de' correnti tempi* (13 delen), Casale, Lyon, Parijs, 1644-1674.

64 Galeazzo Gualdo Priorato, *Historia delle guerre di Ferdinando II e Ferdinando III e imperatori*, p. 12; Giorgio Spini, 'La Istorica del Barocco Italiano', p. 328-329. Biografische gegevens over de bijzonder interessante geschiedschrijver en vechtjas Gualdo Priorato vindt men in: Giuliana Toso Rodinis, *G. Gualdo Priorato: un moralist veneto alla corte di Luigi XIV*, Florence 1958. De plaats van Gualdo Priorato binnen de Habsburgse historiografie wordt besproken door: Maria Golubeva, 'Competent to Rule? Galeazzo Gualdo Priorato and a

moeten deze uitspraken, waarin de auteurs zeggen te streven naar de feitelijke waarheid en dit niet in een elegante stijl zullen optekenen, met een korreltje zout nemen. De zakelijke verteltrant van dit soort werken diende de inhoud meer geloofwaardigheid te geven.⁶⁵

De Nederlandse Opstand door Italiaanse ogen gezien

Ik begin met het beschrijven van die oorlogen, die zonder twijfel de grootste en de befaamdste zijn geweest die op het wereldtoneel kunnen worden vertoond.

Guido Bentivoglio⁶⁶

In de vorige paragraaf konden we constateren dat de Italiaanse belangstelling voor het buitenland paste binnen de groeiende Europese stroom van geschiedwerken die handelen over internationale ontwikkelingen. Als we kijken naar de belangstelling in Italië voor de oorlogen in de Nederlanden zijn er echter meer specifieke verklaringen voor de Italiaanse betrokkenheid bij de Nederlandse troebelen. In het onderzoek dat de Belgische historica Nina Lamal deed naar de Italiaanse nieuwsgaring over de Opstand in de Nederlanden geeft zij enkele verklaringen voor die bijzondere interesse in de Nederlandse Opstand. In haar proefschrift uit 2014 analyseert Lamal de complexiteit van vroegmoderne netwerken en nieuwsstromen tussen de Nederlanden en Italië. De Italiaanse elites wilden vanwege hun politieke en economische belangen op de hoogte blijven van de laatste ontwikkelingen in de Lage Landen. Vooral het onverwachte succes van de Nederlandse opstandelingen riep bij de Italiaanse elites vragen op over de positie van de Habsburgers in hun eigen contreien. Om precies te weten wat er gaande was in de Nederlanden, was de bestuurlijke elite in de Italiaanse steden (die voor een deel commerciële belangen had in de Nederlanden en omliggende landen) er alles aan gelegen om grip te krijgen op de informatiestromen.⁶⁷

De behoefte aan informatie uit de Nederlanden concentreerde zich vanaf het begin van de zeventiende eeuw vooral op de bloei van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De belangstelling van de Italiaanse waarnemers was vooral gegrondvest op de toenemende economische kracht van de Nederlandse republiek en de positie van

Secular view of Politics in Habsburg Dynastic History' in: *Austran History Yearbook* 41 (2010) p. 71-87. Over de gehanteerde stijl in Italiaanse geschiedenissen uit de Barokperiode, zie onder andere Massimiliano Malavasi, *Per documento e per meraviglia. Storia e scrittura nel Seicento italiano*, Ariccia 2015, p. 155-283.

65 Zie over dit onderwerp: Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Amsterdam 2000, p. 35.

66 'Di quanta guerra io piglio a descrivere gli avvenimenti; che sono de' maggiori, o più celebri senza dubbio, che si possano esporre al teatro dell'universo', Guido Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra*, Venetië 1645, p. 2.

67 Nina Lamal, *Le Orecchie si piene di Fiandra. Italian news and histories on the revolt in the Netherlands (1566-1648)*. Een van de eerste publicaties die de Italiaanse geschiedschrijving over de Opstand uitvoerig bespreekt is: Silvia Moretti, 'La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)', in *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 20 (1994) p. 129-164.

het Spaans-Habsburgse imperium in de Nederlanden. Een ineenstorting van het Spaans-Habsburgse Rijk ten gevolge van de langdurige en kostbare strijd zou gevolgen hebben voor de Spaanse dominantie op het Italiaanse schiereiland. De vrees op het Italiaanse schiereiland was groot dat met het ineenstorten van de Spaanse hegemonie een einde zou komen aan een langdurige vrede (of machtsverevenwicht) in Italië.⁶⁸

Niet alleen economische en financiële belangen, maar ook de angst dat het schiereiland zou worden meegesleurd in langdurige militaire conflicten speelde mee in de toenemende Italiaanse interesse voor de ontwikkelingen in de Nederlanden. Vooral de Italianen in de Habsburgse domeinen en in de gebieden die onder Habsburgse invloed stonden, voelden zich direct betrokken bij de Habsburgse oorlogsinspanningen. Genua en Milaan lagen aan 'de Spaanse weg' die de Spaans-Habsburgse troepen naar de Nederlanden bracht.⁶⁹ Een deel van deze militairen werd gerekruteerd in Italië en de hoge kosten om dit legerapparaat in stand te houden werden deels betaald door belastingen die op het Italiaans schiereiland werden geïnd. Voor de Italiaanse aristocraten vormde het koninklijke leger een uitstekende mogelijkheid om zich op het slagveld te doen gelden en eeuwige roem te vergaren. Enkele van deze Italiaanse officieren, vaak afkomstig uit de lage adel, beschreven hun ervaringen op het slagveld in de Nederlanden in geschiedwerken.

Het oorlogsgeweld en de hardnekkigheid van het conflict in de Nederlanden maakten veel indruk op de Italiaanse volgers van het nieuws uit Noordwest-Europa. Ook de vrees voor (burger)oorlogen op Italiaanse grond beïnvloedde de Italiaanse belangstelling voor de gebeurtenissen in de Nederlanden en de rest van Europa. Aan het einde van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd een groot deel van Europa opgeschrikt door onrust en revoltes. Naast de oorlogen in de Nederlanden waren er de godsdienstoorlogen in Frankrijk, de Engelse burgeroorlog, de opstanden in Catalonië, Napels en Palermo en de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog.⁷⁰ Onder de vele verslagen van deze conflicten, in de vorm van boeken, manuscripten of pamfletten, bevonden zich ook de verhalen over de Nederlandse Opstand.

De bijzondere aandacht van Italiaanse auteurs en bewondering voor de opstandige Nederlanden moet bovendien worden gerelateerd aan de geopolitieke situatie op het Italiaanse schiereiland. In de zestiende en zeventiende eeuw was officiële geschiedschrijving in veel landen een instrument van de autoriteiten om het beleid van de vorst te rechtvaardigen en zijn politiek te propageren.⁷¹ Geschiedschrijving in

68 Zie ook Hans Cools, 'Some Italian voices on the Dutch liberty, 1560s-1640s', in: Paul Brood & Raymond Kubben (eds.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen 2011, p. 106-117, inz. p. 107-108.

69 Over de 'Spaanse weg' naar de Nederlanden, zie: Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, Cambridge 2004.

70 Geoffrey Parker, *Global crisis: war, climate change & catastrophe in the seventeenth century*, New Haven/Londen, 2013.

71 Richard Kagan, *Clio & the Crown. The politics of history in medieval and early modern Spain*, Baltimore 2009; Pärtel Piirimäe, 'Official Historiography and the State in Early Modern Europe' in *Storia della Storiografia* 71-1 (2017) p. 47-75; Orest Ranum, *Artisans of Glory. Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France* (Chapel Hill, 1980); Caroline Callard, *Le Prince et la République. Histoire, pouvoir et société dans la*

Italië had door de politieke omstandigheden echter een ander karakter. De koningen van Spanje beheersten de helft van Italië en regeerden over meer dan de vijf van de vijftien miljoen inwoners die aan het begin van de zeventiende eeuw op het Italiaanse schiereiland woonden.⁷² De Italiaanse bezittingen waarover de Spaanse koning direct regeerde bevonden zich vooral in de zuidelijke helft van Italië: het koninkrijk Napels en de koninkrijken Sicilië en Sardinië. In Noord-Italië stond het hertogdom Milaan onder direct gezag van de Habsburgers. Veel andere Italiaanse staten die formeel onafhankelijk waren vielen onder de invloedssfeer van het Spaans-Habsburgse rijk. De belangrijkste waren het groothertogdom Toscane, de Republiek Genua en enkele kleinere hertogdommen zoals Mantua, Modena, Parma en Savoye. Alleen de Republiek Venetië met haar uitgestrekte achterland en bezittingen langs de Dalmatische kust wist zich staande te houden tegenover de Habsburgse dominantie.⁷³ De complexe situatie op het schiereiland werd nog versterkt door de positie van de Pauselijke Staat. Het grondgebied van het Pontificaat had zich in de laatste decennia van de zestiende eeuw vooral naar Noord-Italië uitgebreid; de Kerkelijke Staat vormde een constante bedreiging voor andere vorstendommen in Italië. De Pauselijke Staat was er alles aan gelegen om op goede voet te blijven met de Spaans-Habsburgse vorsten, waarmee Rome verzekerd kon zijn van hun steun en bescherming. Voor de koningen van Spanje en Frankrijk was het daarentegen van groot geopolitiek strategisch belang om controle te hebben over de benoeming en het beleid van nieuwe pausen. Beide monarchen stelden alles in het werk om invloed uit te oefenen op Rome.

Schrijven over Spanje was geen neutrale activiteit. De heerschappij van de Spaanse vorst in de Italiaanse gebieden werd dan door de meeste staten sinds het vredesakkoord van Cateau-Cambrésis in 1559 als een garantie beschouwd voor een stabiele situatie op het schiereiland. De talloze pro-Spaanse publicaties in Italië, waaronder geschiedwerken, zijn een uitdrukking van de steun op het Italiaanse schiereiland voor de Habsburgers tijdens de tweede helft van de zestiende en begin zeventiende eeuw. Maar er waren ook kritische geluiden te vernemen, vooral uit de hoek van schrijvers die de Spaanse heerschappij als bron beschouwden van alle slechte ontwikkelingen in Italië. Volgens de bekende Italiaanse historicus Domenico Sella 'geïsoleerde stemmen, geïnspireerd door heimwee naar een glorieus verleden'.⁷⁴ Toch waren er tijdens de langdurige vrede in de Italiaanse territoria ook spanningen die werden opgeroepen door onwelwillende lokale vorsten en republikeinse regeringen. De Spaanse overheersing en invloed in sommige Italiaanse domeinen bleek niet helemaal absoluut te zijn. De aristocratische regeringen van de Estes en de Medici in Florence, het oligarchische bestuur van Genua en de eigenzinnigheid van de hertog van Savoye-Piemont zijn daar voorbeelden van.

Florence des Médicis au XVIIe siècle, Parijs 2007.

72 Ontleend aan Gregory Hanlon, *Early Modern Italy, 1550-1800*, Basingstoke/Londen 2000, p. 74.

73 Domenico Sella, *L'Italia del Seicento*, Bari 2000, p. 3-25.

74 De Italiaanse historicus Sella verwijst naar Traiano Boccalini als voorbeeld van een schrijver die de Italiaanse staten opriep om zich te verenigen in een verbond ter verdediging van de Italiaanse vrijheid: Domenico Sella, *L'Italia del Seicento*, p. 4-5.

Bovendien was Venetië niet te vertrouwen; de Republiek bleef zich verzetten tegen de grote invloed van het Spaans-Habsburgse imperium in Italië.⁷⁵

Aan het einde van de zestiende eeuw kwam er bovendien druk te staan op de *pax hispanica* toen Spanje's oude rivaal, Frankrijk, zich weer meer ging bemoeien met de Italiaanse politieke verhoudingen. Het Noord-Italiaanse grondgebied werd vanaf dat moment het toneel van conflicten en oorlogen die meer dan vijftig jaar zouden voortduren. Sommige Italiaanse staten werden meegezogen (of wilden profiteren van de gewijzigde politieke verhoudingen) in de machtsstrijd tussen de twee grootmachten. Vooral de hertog van Savoye manifesteerde zich binnen de nieuwe omstandigheden en voerde een *realpolitik* die voor beide partijen soms ondoorgrondelijk was.⁷⁶ De herleefde zelfbewuste macht van Frankrijk in de zeventiende eeuw manifesteerde zich ook in Rome. De Franse koningen probeerden hun invloed bij de Romeinse Curie te vergroten en daarmee de positie van Spanje binnen de Kerkelijke Staat te ondermijnen.⁷⁷

De hierboven geschetste geopolitieke achtergrond weerspiegelt zich in de Italiaanse geschiedschrijving, waar, naast pro-Spaanse geschiedenissen, in de loop van de zeventiende eeuw ook boeken, manuscripten en vlugschriften op de markt verschenen die het Spaans-Habsburgse beleid op het schiereiland bekritiseerden, ondanks de inspanningen van de Habsburgers om de opinie in hun voordeel te doen kantelen. Zoals we zullen zien zijn de pogingen van het Spaanse hof om het werk van Gerolamo Conestaggio te beïnvloeden daar een voorbeeld van.

Geschiedwerken over de oorlogen in de Nederlanden lagen goed in de Italiaanse markt en waren een belangrijk onderdeel van de berichtgeving over de rebellie tegen het Spaans-Habsburgse bewind. Het hoogtepunt van dit fenomeen lag in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, toen de Republiek der Verenigde Nederlanden zich stevig had gepositioneerd in het Europese politieke landschap. In totaal bedraagt het aantal bekende werken dat over de Opstand handelt achttien titels. Een deel van de publicaties over de Nederlandse troebelen kwam op de Italiaanse markt tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), de wapenstilstand tussen de Republiek en Spanje.

Transnationale geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand

De Nederlandse oorlogen en de komst van de Republiek der Verenigde Nederlanden hadden een internationale dimensie die bij het politiek geïnteresseerde publiek

⁷⁵ Gregory Hanlon, *Early Modern Italy, 1550-1800*, p. 74-75.

⁷⁶ Domenico Sella, *L'Italia del Seicento*, p. 5-13; Gregory Hanlon, *Early Modern Italy 1550-1800*, p. 191-204. Voor de betrokkenheid van Italiaanse staten met de Dertigjarige Oorlog, zie: Gregory Hanlon, *The Hero of Italy*.

⁷⁷ Piers Baker-Bates en Miles Pattenden (eds.), *The Spanish Presence in Sixteenth-Century Italy: Images of Iberia*, Farnham 2015; Michael J. Levin, *Agents of Empire: Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy*, Ithaca en Londen 2005; Thomas James Dandeleit, *Spanish Rome, 1500-1700*, New Haven & Londen 2001; Gianvittorio Signorotto en Maria Antonietta Visceglia (eds.), *Court and Politics in Papal Rome 1492-1700* Cambridge 2002; Mario Rosa, *La Curia romana nell'età moderna. Istituzioni, cultura, carriere*, Rome 2013.

op het Italische schiereiland de aandacht trok. Toch geven de hierboven gegeven motieven volgens mij niet de volledige verklaring voor de Italiaanse historiografische betrokkenheid bij de gebeurtenissen in de Nederlanden. In deze studie gaat het over de lokale relevantie van geschiedwerken met een buitenlands onderwerp en de invloed van deze transnationale werken op het lezerspubliek. Deze transnationale werken ontleenden hun oorsprong bij voorbeeld aan politieke discussies die op lokaal niveau in Italië werden gevoerd of waren bedoeld om lokale machtsaanspraken te ondersteunen. De biografische en geografische context van de auteurs zijn dus van belang. Zij schreven transnationale werken die waren gelieerd aan hun kosmopolitische en/of clericale achtergrond. Vanuit hun verschillende geopolitieke situaties schreven deze auteurs gezaghebbende, invloedrijke politieke geschiedenissen. Zij werden daarin gestimuleerd door grensoverschrijdende debatten over de internationale politieke situatie in Europa en over de status van Italiaanse gebieden binnen de Habsburgse domeinen.

Sommige van deze Italiaanse transnationale geschiedenissen over de Nederlandse troebelen vonden hun weg naar de Lage Landen. De auteurs van deze werken kregen halverwege de zeventiende eeuw een gezaghebbende status in de Nederlanden. Aan de hand van enkele Italiaanse auteurs zal ik beargumenteren dat geschiedwerken uit Italië over de Nederlandse oorlogen zowel invloed uitoefenden op de zeventiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijving over de Opstand als op actueel politiek-historische publicaties in de Nederlanden. De Italiaanse auteurs leverden met hun transnationale geschiedenissen dus een bijdrage aan de debatten over de Nederlandse oorlogen en de politieke toekomst van de Republiek.

Mijn onderzoeksthese sluit aan op bevindingen van recente publicaties over transnationale geschiedschrijving en internationale nieuwsgaring over de Nederlandse Opstand. Het begrip transnationale geschiedbeoefening is inmiddels algemeen ingeburgerd in de wereld van de geschiedwetenschap. Volgens Akira Iriye, een autoriteit op het gebied van transnationale geschiedschrijving, helpt grensoverschrijdend historisch onderzoek om het verleden beter te begrijpen. Naar zijn mening richt transnationale geschiedenis zich op ‘cross-national connections, whether through individuals, non-national identities, and non-state actors, or in terms of objectives shared by people and communities regardless of their nationality’.⁷⁸ Er is de laatste twee decennia een opvallende toename van historiografische studies met transnationale onderwerpen.

Een belangrijke transnationale studie waarnaar ik wil verwijzen is het boek van de Nederlandse literatuurhistoricus Helmer Helmers over de wederzijdse invloed van politiek-historische discussies in de Republiek en Engeland. Helmers betoogt in zijn *The Royalist Republic* dat het politieke debat in beide landen een internationale dynamiek bezat.⁷⁹ Nederlandse en Engelse literatoren en kunstenaars droegen, halverwege de zeventiende eeuw, bij aan dit Engels-Nederlandse debat dat in het teken stond van

78 Akira Iriye, *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, Basingstoke 2013, p. 15.

79 Helmer J. Helmers, *The Royalist Republic: Literature, Politics, and Religion in the Anglo-Dutch Public Sphere, 1639-1660*, Cambridge 2015.

de positie van het Engelse koningshuis. De Nederlandse Republiek steunde, hoe tegenstrijdig dit ook klinkt, de zaak van de koningsgezinden in Engeland. Tegelijkertijd ging deze discussie na 1650 ook over de terugkeer van de prins van Oranje in de Republiek. In zijn boek laat Helmers op duidelijke wijze zien dat politieke en religieuze debatten grensoverschrijdend waren en wederzijdse invloed uitoefenden op politieke en culturele denkbeelden. Uit het boek van Helmers blijkt hoe nauw de culturele banden in de vroegmoderne tijd tussen beide landen waren. De politieke discussies in de Republiek werden beïnvloed door internationale netwerken en transnationale politieke en culturele uitwisselingen. Helmers toont in zijn studie aan dat het verschil tussen het republicanisme van de Republiek en de monarchiën rondom de Republiek helemaal niet zo groot was. De Nederlandse Republiek was een open samenleving waar buitenlandse invloeden eenvoudig ingang vonden; Engelse politieke denkbeelden werden onderdeel van de politieke debatten in de Republiek. Transnationale uitwisselingen van politieke denkbeelden oefenden wederzijdse invloed uit op standpunten en politieke stellingnames.

In zijn boek *Britain and the Dutch Revolt 1560-1700* analyseert de Britse historicus Hugh Dunthorne de invloed van de Nederlandse Opstand in Engeland en de betrokkenheid van de Engelse bevolking bij de gebeurtenissen in de Nederlanden.⁸⁰ Dunthorne toont op overtuigende wijze aan hoe groot de politieke, religieuze en culturele impact van de Opstand en de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden was op de Engelse publieke opinie in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Pamfletten en andere vormen van nieuwsvoorziening geschreven door Britse en buitenlandse auteurs vonden hun weg in Engeland en Schotland. Vanuit het continent werden geschiedwerken naar de Britse eilanden verscheept en kwamen terecht in de bibliotheken van de Britse elite. Voor de Britse markt produceerden Engelse uitgevers ook vertalingen van Franse, Nederlandse en Italiaanse geschiedschrijvers. Deze geschiedwerken over de Opstand met hun internationale context voorzagen halverwege de zeventiende eeuw Engelse opstandelingen van politieke argumenten die zij konden inzetten in hun verzet tegen koning Karel I. Met veel andere voorbeelden laat Dunthorne in zijn boek zien, dat wat zich in het buitenland op militair, economisch en politiek gebied afspeelde met grote belangstelling op de Britse eilanden werd gevolgd. Transnationale geschiedwerken over het buitenland, zoals de werken van Bentivoglio en Strada die zowel in de originele edities als in vertalingen op de Britse eilanden circuleerden, functioneerden in de zeventiende eeuw als voorbeelden voor Europeanen die kritiek uitten op hun eigen regeringen. Door middel van historische publicaties die over andere landen gaan, werden vroegmoderne lezers gewezen op de politieke betekenis van het buitenland.

80 Hugh Dunthorne, *Britain and the Dutch Revolt 1560-1700*; Hugh Dunthorne, 'The Dutch Revolt in English political culture: 1585-1660', in: Theo Hermans en Reinier Salverda (eds.), *From Revolt to Riches: Culture and History of the Low Countries, 1500-1700*, Londen 2017, p. 173-182.

Selectie

Voor deze studie heb ik een keuze gemaakt uit relatief veel primair materiaal uit de zestiende en zeventiende eeuw. Alles bij elkaar heb ik in dit onderzoek achttien verschillende werken van vijftien Italiaanse auteurs over de Opstand verzameld; veertien daarvan zijn geschiedwerken. Vergeleken met de Spaanse geschiedenissen lijkt het aantal Italiaanse teksten over de Opstand beduidend hoger te liggen. Zover we weten zijn er zes belangrijke gedrukte Spaanse geschiedenissen. Bovendien zijn er Spaanse kronieken in manuscriptvorm overgeleverd.⁸¹ Het overige Italiaanse materiaal bestaat uit tractaten, een diplomatiek verslag en een verzamelbundel met redevoeringen. Een aantal Italiaanse auteurs, zal ik hier niet expliciet of soms maar kort bespreken. Het betreft de pro-Spaanse polygraaf Cesare Campana (1540-1606)⁸²; de officieren in het Spaans-Habsburgse leger Pompeo Giustiniani (1569-1616), Francesco Lanario (1588-1624) en

Pier Francesco Pieri (??)⁸³; Adriano Stoppenro (waarschijnlijk een pseudoniem)⁸⁴; de dominicaan Tomasso Campanella (1568-1639)⁸⁵; de jezuïeten Guglielmo Dondini (1606-1678) en Angelo Gallucci (1593-1674)⁸⁶ en tenslotte de auteurs van beknopte overzichten

81 Ik heb mij gebaseerd op de website www.dutchrevolt.leiden.edu (geraadpleegd op 29 maart 2019) en het overzicht in: Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, p. 308-312.

82 Cesare Campana, *Assedio e racquisto d' Anversa, fatto dal sereniss. Alessandro Farnese Principe di Parma & c. Luogotenente, governatore, e capitan generale ne' Paesi Bassi, del catholico, e potentissimo Filippo II re di Spagna. Historia di Cesare Campana. Divise in due libri. Con una breve narritione delle cose avvenute in Fiandra, accodomativi gli elogij á ciascheduno di grado in grado*, Vicenza 1595; Cesare Campana, *Della guerra di Fiandra fatta per difesa di religione da catholici re di Spagna Filippo Secondo, e Filippo Terzo di tal nome, per lo spatio di anni trentacinque; descritta fedele, e diligentemente da Cesare Campana gentiluomo aquilano*, Vicenza 1602.

83 Pompeo Giustiniani, *Delle Guerre di Fiandra*, Antwerpen 1609; Francesco Lanario, *Le guerre di Fiandra brevemente narrate da don Francesco Lanario del consiglio di guerra du sua m. Cattolica ne' Paesi Bassi*, Antwerpen 1615; Pier Francesco Pieri, *Nove guerre di Fiandra dalli 21 luglio 1624 sino alli 25 d'agosto del 1625. Con l'assedio, e resa di Breda, col seguito del campo cattolico, e dell'olandese, dal capitano Pier Francesco Pieri fiorentino veduto, scritto, e dedicato all'altezza sereniss. Di Toscana, Venetië, Alberto Besozzo*, 1626. Naast deze uitgaven die de militaire belevenissen vertellen zijn er nog meer *relazioni, discorsi, avvisi* en andere vormen van verslagen die belegeringen en schermutselingen op het slagveld tijdens de Opstand beschrijven. Een paar voorbeelden: Bernardino Beccari, *Relatione Del Seguito dell'armata Hollandese in Fiandra, da che arrivo in detta Provincia, che fu alla fine di giugno fin che è partita di là, che segui al primo agosto 1600*, Rome, 1600; idem, *La maravigliosa vittoria ottenuta dalle genti del re cattolico contra i ribelli heretici che havevano sorpresa la citta di Lira in Brabantia a di 4 ottobre 1595*, Rome 1595; Giovanni Francesco Fiammelli, *Il principe cristiano guerriero di Gio. Francesco Fiammelli matematico fiorentino, di nuovo rivisto & ristampato. Osservanze, e precetti raccolti, osservati, e messi in pratica da lui nelle guerre delli paesi bassi, & altrove, ove si è trovato in persona. Dove si tratta di quanto fare dee non solo il principe, [...]*, Rome 1602; Emanuele Tesaurò, *Sant-Omero assediato da Francesi, et liberato dal principe Francesco Tomaso di Savoia nell'anno 1638. Volume quarto. De' Campeggiamenti di Fiandra di d. Emanuele Tesaurò, conte di Salmor*, Turijn 1639.

84 Adriano Stoppenro, *Avvertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore, di Geronimo Conestaggio: fatti da Adriano Stoppenro, s.l., s.n., 1619*.

85 Tomasso Campanella, *Della Monarchia di Spagna: Discorso circa il modo col quale i Paesi Bassi, volgarmente detti di Fiandra, si possono ridurre sotto l'obbedienza del Re Cattolico*. Nederlandse vertaling eerste editie: *Discours van Franciscus Campanella, hoe de Nederlanden onder des Coninghs van Hispaengien ghehoorsaemheydt weder te brengen zijn: dienende tot opmerckinge aller getrouwe voester-heren onses lieven vaderlants*, s.l. Gedrukt by een lief-hebber des vaderlants, 1618.

86 Guglielmo Dondini, *Gulielmi Dondini Bononiensis e Societate Iesu Historia de rebus in Gallia gestis ab*

Antonio Abbondanti (1590?-1653) en Gabriele Nicoletti (?-?).⁸⁷

Voor deze studie heb ik er niet in de eerste plaats voor gekozen om werken van Italiaanse veteranen te analyseren of geschiedenissen waarin vooral de oorlogshandelingen tijdens de Nederlandse oorlogen worden beschreven. Toch zullen sommige van dit soort werken in dit boek aandacht krijgen. Vooral de historische werken van Cesare Campana, Francesco Lanario (besproken in hoofdstuk 6) en niet te vergeten Pompeo Giustiniani zullen in dit proefschrift een enkele keer ter sprake komen. Enkele geschiedschrijvers, die in dit proefschrift centraal staan, maakten in hun geschiedenissen veel gebruik van deze drie auteurs, vooral ook door hun gedetailleerde informatie over de voortgang van de oorlogshandelingen.

Cesare Campana, afkomstig uit de stad L'Aquila (in de Abruzzi), was als schrijver en huisleraar vooral actief in Noord-Italië, waar hij zich vooral onder bescherming en financiële ondersteuning van gezaghebbende *signori* bezighield met het schrijven van lofredes, gedichten, genealogiën en geschiedkundige werken, waaronder een biografie over Filips II en een wereldkroniek. Maar de meeste faam verwierf Cesare Campana met zijn werken over de Nederlandse Opstand. In opdracht van Ranuccio I Farnese schreef Campana een geschiedwerk over de belegering en verovering van Antwerpen: *Assedio e racquisto d' Anversa fatto dal sereniss. Alessandro Farnese*.⁸⁸ Dit verslag over de verovering van Antwerpen door Alexander Farnese werd opgenomen in zijn breed opgezette geschiedenis over de Opstand *Della guerra di Fiandra* uit 1602.

De Genuese edelman Pompeo Giustiniani genoot bekendheid als militair in het Spaans-Habsburgse leger onder leiding van Alexander Farnese en stadsgenoot Ambrogio Spinola. Zijn ervaringen tijdens de laatste jaren van de oorlog in de Nederlanden tot 1609, beschreef hij gedetailleerd en realistisch in zijn geschiedwerk *Delle guerre di Fiandra*, dat in 1609 in Antwerpen verscheen.

Naast de bovengenoemde werken publiceerden andere Italiaanse auteurs hun verhaal over de Opstand in grote eigentijdse overzichtswerken. De gebeurtenissen in de Lage Landen werden chronologisch beschreven in veelal volumineuze boekwerken.

Alexandro Farnesio Parmae, et Placentiae duce 3. Supremo Belgii praefecto, Rome 1673. Over Dondini, zie Robert Fruin, *Tien jaren uit de 80-jarige oorlog 1588-1598*, Utrecht 1961, voetnoot 3 (hoofdstuk VII), p. 289: 'Een uitmuntende bron, tot nog toe door onze geschiedschrijvers over het hoofd gezien. Dondini had brieven van Parma en andere voornamen personen voor zich, en geschriften die voor ons niet toegankelijk zijn, onder andere, de *Commentarios* van Pedro de Castro, de kamerdienaar van Parma'; Angelo Gallucci, *Angeli Galluccii e Societate Iesu De bello Belgico ab anno Christi 1593. Ad inducias annorum 12 an 1609 pactas. Prima [-altera] pars*, Rome 1671, 2 delen in een band. De Italiaanse editie: *Historia della Guerra di Fiandra dall' anno MDXCIII sin alla Tregua d'anni XII, conchiusa l'anno MDCIX. Composta da Angelo Gallucci della Compagnia di Giesù. Volgarizzata da Iacopo Cellesi della medesima compagnia. Parte prima [-secoanda] Dedicata all' illustrissimo, & eccellentissimo sig. D. Filippo Spinola colonna duca di Sesto*, Rome 1673. Gallucci's geschiedwerk wordt eveneens beschouwd als vervolg op het werk van Strada en dit roept toch vraagtekens op wat de reden is geweest dat twee auteurs beiden verbonden aan het Collegio Romano in Rome zich met hetzelfde onderwerp bezighielden.

⁸⁷ Antonio Abbondanti, *Il breviario delle guerre de Paesi Bassi d'Antonio Abbondanti da Imola*, Keulen 1641; Gabriele Nicoletti, *Supplimento delle guerre di Fiandra dopo la tregua, con l'origine dell' incendio dell' armi nella christianita, et il maraviglioso assedio di Breda coll'acquisto fatto dal marchese Spinola, e lineato da Gabriele Nicoletti di Terni*, Terni 1650.

⁸⁸ Ook verschenen onder de titel *Imprese nella Fiandra del sereniss. Alessandro Farnese*, Cremona 1595.

Het voert te ver om de tientallen uitgaven hier allemaal te noemen; de bespreking van dit soort geschiedwerken ligt buiten de opzet van deze studie. Een analyse van deze literatuur zou welkom zijn om daarmee een nog vollediger beeld te krijgen van de wijze waarop Italiaanse auteurs in hun contemporaine werken keken naar de Opstand en de Republiek. Deze eigentijdse geschiedenissen zijn zeker meer dan alleen gortdroge chronologische opsommingen van historische gebeurtenissen in de Nederlanden.⁸⁹

De selectie van de auteurs, die in deze studie worden besproken, is gebaseerd op hun diverse achtergrond. De aandacht gaat daarbij uit naar zowel gepubliceerde als ongepubliceerde werken van befaamde geschiedschrijvers (Guido Bentivoglio en Famiano Strada), als naar betrekkelijk onbekende auteurs. Van de laatste categorie schrijvers analyseer ik Francesco Bocchi's onuitgegeven manuscript *Historia della ribellione della Fiandra*, Giovanni Costa's *Ragionamento sopra la tregua de' Paesi Bassi conchiusa in Anversa l'anno 1609* en Gerolamo Conestaggio's *Delle guerre della Germania Inferiore*. Deze mix van beroemde en onbekende auteurs weerspiegelt de verschillende soorten geschiedschrijving en de regionale spreiding van de Italiaanse geschiedwerken. De achtergronden van de hieronder te bespreken auteurs zijn zeer divers. We hebben te maken met kooplieden met een aristocratische achtergrond, met een humanistische veelschrijver en twee geestelijken.

De keuze voor de Genuezen Conestaggio en Costa en de Florentijn Bocchi wordt niet alleen bepaald door hun afkomst. De context waarbinnen zij hun werken schreven is evenzeer van evident belang. Conestaggio en Costa waren economisch verbonden met de handelsstad Genua. Ook als, in het geval van Conestaggio, de auteur voor een lange tijd in het buitenland verbleef behield hij zijn economische en politieke banden met zijn stad. Juist Conestaggio's verblijf in onder andere de Nederlanden en in Portugal maakte de Genuees ooggetuige van politieke troebelen die zijn geschiedwerk zouden beïnvloeden. Maar er is meer dat het werk van beide schrijvers historiografisch interessant maakt. Zij schreven hun werk vanuit de optiek van de politieke debatten in hun stadsrepubliek die onder invloed van de Spaans-Habsburgse monarchie stond. Deze politiek-economische situatie beïnvloedde hun historische werk en kan ons tegelijkertijd vertellen op welke wijze hun geschiedwerken ontstonden en wat zij wilden vertellen via een geschiedenis over een buitenlands conflict.

Ook het ongepubliceerde manuscript van de humanistische polygraaf Francesco

89 Zie bijvoorbeeld: Pietro Bizzarri, *Historia della guerra fatta in Ungheria dall'invittissimo Imperatore de' Christiani contro quelli de' Turchi: con la narrazione di tuttel quelle cose che sono avvenute in Europa dall' anno 1564, infino all' anno 1568*, Lyon, Rovllio, 1569. In dit werk verwijst Bizzarri naar het begin van de Nederlandse Opstand waarin hij zijn sympathie laat zien voor de rebellen; Giovam Batista Adriani, *Istoria dei suoi tempi* (Di nuova mandata in luce), Venetië 1587; Gualdo Priorato, *Relatione delle Sette Provincie Unite del Paese Basso*, Bologna 1672; Idem, *Teatro del Belgio ò sia descrizione delle diecisette provincie del medesimo*. Aggiuntovi un succinto racconto di quanto è occorso dalla mossa d'armi del Rè Christianissimo contro gli Stati Generali delle provincie Unite fin' al fine del 1672, Frankfurt 1683. Dit werk is opgedragen aan Rinaldo d'Este. In dit werk is ook de *Relatione delle Sette Provincie Unite del Paese Basso* opgenomen. In de UBL bevindt zich ook een druk van dit boek die in 1673 is uitgegeven: Wenen, Miche Thurnmayer, 1673. Zie verder ook Massimiliano Malavasi, *Per documento e per meraviglia* en Brendan Dooley, *The Social History of Scepticism*.

Bocchi uit Florence dienen we vanuit de lokale politieke context van de thuisbasis van de auteur te analyseren. Op het eerste gezicht lijkt het werk van Bocchi een feitelijk verslag van de eerste fase van de Opstand, maar achter het verslag van krijgskundige verwickelingen schuilen politieke intenties die de socio-politieke achtergrond van de auteur verraden.

Mijn keuze voor de auteurs met een clericale achtergrond, Guido Bentivoglio en Famiano Strada, heeft weer een andere grondslag. Kardinaal en geschiedschrijver Bentivoglio was net als de Genuëes Conestaggio ooggetuige van de Nederlandse oorlogen, maar dan in het laatste stadium van de Opstand. Deze context bepaalde Bentivoglio's geschiedkundige werk. Vooral zijn diplomatiek rapport over de Republiek der Verenigde Nederlanden zou van belang zijn binnen de context van revolutionaire verwickelingen in Napels. Na zijn terugkeer aan het pauselijk hof voltooide de kardinaal zijn grote geschiedenis over de Opstand. Collega-geschiedschrijver én concurrent van de kardinaal, de jezuïet Famiano Strada, schreef zijn befaamde geschiedenis over de Opstand ook in Rome. Strada's geschiedwerk staat, tegen de achtergrond van de Nederlandse oorlogen, in het teken van de heldendaden van Alessandro Farnese. De jezuïet kreeg de opdracht van de familie Farnese om dit werk te schrijven en hij werd daarom ook in de gelegenheid gesteld de archieven van de familie Farnese te raadplegen. Beide delen van zijn geschiedenis over de Opstand overtroffen in populariteit de eveneens rijke editiegeschiedenis van Guido Bentivoglio.

De reden om Guido Bentivoglio en Famiano Strada samen in het laatste hoofdstuk te bespreken heeft alles te maken met de impact van hun boeken op de Nederlandse 'publieke opinie'. Hoewel beide schrijvers bekende namen zijn binnen de Europese, in het bijzonder binnen de Italiaanse en Nederlandse vroegmoderne historiografie, zijn er maar weinig studies naar de betekenis van hun werk voor de vroegmoderne historiografie verricht. De interesse voor Bentivoglio's historiografische werk is in Italiaanse publicaties heel gefragmenteerd. Een overzicht naar zijn gehele werk en de invloed daarvan in Italië is nooit in een studie of monografie verschenen. Zijn grote geschiedwerk over de Opstand wacht nog altijd op een geannoteerde kritische editie. Dat geldt overigens ook voor Strada's *De bello Belgico*. Maar ook de betekenis van Strada en Bentivoglio voor de vroegmoderne geschiedschrijving in de Republiek is nauwelijks in kaart gebracht. Met de aandacht voor de receptie van beide belangrijke geschiedschrijvers hoop ik het onderzoek een impuls te geven.

Dat Bentivoglio's historische publicaties in de Republiek gunstig werden onthaald, valt gezien zijn genuanceerde kijk op de Opstand en op de jonge Nederlandse staat te begrijpen. Het werk van Famiano Strada daarentegen had en heeft nog steeds een negatief imago binnen de canon van de Italiaanse, maar ook binnen de Nederlandse geschiedschrijving. In mijn analyse van zijn werk ligt de nadruk op de vraag waarom, ondanks de 'discutabele' achtergrond van Strada, zijn geschiedwerk over de Opstand in de calvinistische Republiek ruim werd verspreid, vertaald, gelezen en verwerkt in de publicaties van Nederlandse auteurs.

Motieven, inhoud en nawerking van de Italiaanse historiografie

In de eerste twee hoofdstukken van deze studie beargumenteer ik dat, naast militaire, politieke en commerciële factoren ook de concrete functie van geschiedwerken (gedrukt of in manuscriptvorm) binnen de lokale context van de auteurs een belangrijke verklaring biedt voor de Italiaanse historiografische interesse voor de Opstand. Het schrijven over een buitenlandse oorlog was voor sommige Italiaanse geschiedschrijvers een uitstekend middel om actuele politieke kwesties en conflicten ter discussie te stellen, die in de eigen plaats, regio of elders op het schiereiland zelf speelden. De censuur van kerkelijke en stedelijke autoriteiten noodzaakte auteurs niet openlijk over plaatselijke politieke kwesties te schrijven, en ze zochten daarom naar andere mogelijkheden om hun kritiek te uiten. Het publiceren van geschiedwerken over een buitenlands onderwerp was één van die mogelijkheden; ook het laten circuleren van hun werk in manuscriptvorm was een alternatief waarvan in sommige Italiaanse steden druk gebruik werd gemaakt.⁹⁰ Publicaties over buitenlandse conflicten en oorlogen liepen minder in het oog bij plaatselijke autoriteiten en werden niet snel als een bedreiging voor hun positie gezien. Geholpen door deze omstandigheid kon de schrijver in zijn verhaal over de ontwikkelingen in de Nederlanden, impliciet verwijzen naar politieke debatten en polemieken in zijn eigen stad, gebied of staat. De twee auteurs die in de eerste twee hoofdstukken worden besproken, namelijk Francesco Bocchi (hoofdstuk 1) en Giovanni Costa (hoofdstuk 2), waren afkomstig uit gebieden die geen onderdeel waren van het Spaans-Habsburgse imperium, maar wel binnen de invloedssfeer van de Habsburgers vielen. Zij schreven hun geschiedwerken met verschillende motieven, maar geïnspireerd door de plaatselijke politieke situatie. In beide hoofdstukken zal worden betoogd dat de auteurs door middel van een eigentijds politiek getint geschiedwerk de debatten een wending gaven die paste bij hun eigen lokale belangen.

De jezuitische auteur Famiano Strada had in de Lage Landen door zijn historische publicaties over de Opstand nog meer status dan zijn collega-geschiedschrijver uit Ferrara. Anders dan Bentivoglio verbleef de professor aan het Collegio Romano nooit buiten het Italiaanse schiereiland. Dat verhinderde Strada niet een zeer succesvolle geschiedenis te schrijven over de Nederlandse oorlogen waarbij de informatieve kwaliteiten van zijn werk breed werden geprezen. Strada schreef zijn geschiedwerk echter in opdracht van de zoon van Alexander van Parma, Ranuccio I Farnese en het was ook vooral bedoeld om de machtsaanspraken en reputatie van de Farneses historisch te onderbouwen. Dit leverde hem ook veel kritiek op. Met deze kennis gaan we in hoofdstuk 3 na wat de receptie van zijn werk in Italië was en hoe Strada's werk functioneerde binnen de Italiaanse historiografie over de Opstand.

In hoofdstuk 4 staat de wording en inhoud van Bentivoglio's belangrijkste historische

90 De lokale circulatie van manuscripten en de impact van deze handschriften op publieke debatten is lang een onderschat onderzoeksonderwerp geweest. Een van de eerste aanzetten om dit belangrijke onderwerp op de agenda te plaatsen is gedaan door Peter Burke in zijn essay: 'Public and Private Spheres in Late Renaissance Genoa'.

publicaties centraal. Ik betoog in het hoofdstuk dat de biografische en politieke context van Bentivoglio bepalend was voor de inhoud van de *Relatione* over de Republiek en zijn geschiedwerk *Della Guerra di Fiandra*. In het eerste deel van dit boek staat dus centraal wat de lokale motieven waren voor de Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand. De Nederlandse oorlogen boden Italiaanse publicisten de mogelijkheid om door middel van hun geschiedenissen de politieke elite van hun stad, gebied of land te bekritisieren, te ondersteunen en (eventueel) invloed uit te oefenen op interne politieke processen. De politieke betekenis van deze geschiedwerken werd echter ook bepaald door de geografische en sociaal-politieke achtergrond van de auteurs.

De receptiegeschiedenis van Italiaanse geschiedwerken

Het tweede deel van deze studie handelt over de status van enkele Italiaanse geschiedschrijvers en het gebruik van hun werken. De nadruk ligt daarbij op de receptiegeschiedenis van de publicaties van de Genuese koopman en geschiedschrijver Gerolamo Conestaggio, kardinaal Guido Bentivoglio en de jezuïetische geleerde Famiano Strada. De boeken van de twee geestelijke Italiaanse geschiedschrijvers beleefden in de Nederlanden vele drukken. Zij zouden vooral in de Republiek als gezaghebbende auteurs over de Opstand worden beschouwd. Hoewel het aantal drukken van de twee belangrijkste publicaties van Conestaggio ver achter bleef bij die van Bentivoglio en Strada moet de invloed van de Genuese schrijver, getuige de reacties op zijn werk, niet onderschat worden. In hoofdstuk 5 richt ik mijn aandacht op het geschiedkundig werk van Conestaggio. Wat maakte zijn werk zo controversieel in Spaans-Habsburgse ogen en hoe waren de reacties op zijn geschiedenis over de Opstand? Wat was de politieke impact van zijn geschiedenis?

Dezelfde vraag kan worden gesteld over de invloed van Bentivoglio's historische werken in Italië. Binnen de context van de politieke onrust in het Spaans-Habsburgse koninkrijk Napels bleek zijn historische werk relevant. De publicaties van Bentivoglio over de Nederlanden, met name zijn diplomatiek verslag over de Republiek, trokken de aandacht in het politiek onrustige Napels. In hoofdstuk 6 ligt de nadruk op de receptie in Italië van Bentivoglio's boeken over de Opstand en de Republiek. Wat was de reikwijdte en de relevantie van zijn werk in het opstandige Napels?

Vervolgens verleggen we de blik naar de Lage Landen. De commerciële handel in boeken beleefde hoogtijdagen in de zeventiende eeuw. In de Zuidelijke Nederlanden, maar vooral in de Republiek brachten drukkers en boekverkopers prachtig uitgegeven werken op de markt. De Noord-Nederlandse boekverkopers en uitgevers versterkten in de tweede helft van de zeventiende eeuw hun internationale positie en hun uitgaven bereikten grote delen van de Europese markt en daarbuiten. Dankzij hun internationale reikwijdte waren drukkers, uitgeverijen en boekverkopers goed op de hoogte van succesvolle buitenlandse uitgaven. In eerste instantie brachten boekdrukkers en uitgevers

uit de Zuidelijke Nederlanden het werk van Bentivoglio en Strada op de markt. Maar vanaf de jaren 1640 namen Noord-Nederlandse uitgeverijen het uitgeven van Bentivoglio en Strada over van hun collega's in Antwerpen. Vooral bij de internationaal georiënteerde uitgeverijen in de Republiek, zoals Janssonius en Blaeu, verschenen de oorspronkelijke Italiaanse edities van Bentivoglio en Strada. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verschenen ook Nederlandse vertalingen van de twee Italiaanse geschiedschrijvers. De vele drukken en de Nederlandse vertalingen van hun werk onderstrepen de grote interesse bij het Nederlandse lezerspubliek voor beide auteurs.

De receptiegeschiedenis van hun werken in de Nederlanden, met name in de Republiek, wordt in hoofdstuk 7 uitgebreid besproken. Na een analyse van de boekproductie en verspreiding van hun geschiedwerken, zal in het eerste deel van het hoofdstuk de vraag worden gesteld waarom uitgevers de Nederlandse vertalingen op de markt brachten.⁹¹

De directe impact van Bentivoglio's en Strada's historische werken op historiografische publicaties in de Zuidelijke Nederlanden en vooral in de Republiek krijgt vervolgens aandacht in het tweede deel van het zevende hoofdstuk. Ik probeer te achterhalen wat de betekenis was van hun boeken in de Lage Landen. Hoe groot was de invloed van beide katholieke geschiedschrijvers op de zeventiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijving over de Opstand? In welke opzichten en door wie werden hun werken als betrouwbare informatiebronnen beschouwd?

Het derde en laatste onderdeel van het zevende hoofdstuk heeft betrekking op het lokale gebruik van Bentivoglio's en Strada's geschiedwerken ten tijde van de Nederlandse politieke partijtwisten tussen 1648 en 1680. De gewijzigde politieke verhoudingen in de Republiek, na de dood van Willem II, leidden tot hevige polemieken tussen voor- en tegenstanders van de stadhouder. Tijdens deze turbulente partijstrijd verschenen talrijke publicaties in de vorm van pamfletten en geschriften. Zowel staatsgezinden als voorstanders van de stadhouders haalden voor hun politieke doeleinden in een aantal van deze politiek-historische strijdschriften beide Italiaanse auteurs aan. Wat was de reden dat Bentivoglio en Strada in de partijliteratuur werden aangehaald en geciteerd?

91 Als aanvulling op dit onderwerp zal in Appendix II worden ingegaan op de vraag bij wie de boeken van Bentivoglio en Strada in de boekenkasten stonden. De uitkomsten van deze analyse zullen ons meer duidelijk maken over de betekenis en het aanzien van de Italiaanse auteurs bij het Nederlandse lezerspubliek in de zeventiende eeuw.

Deel I

Transnationale geschiedschrijving in Italië en haar lokale context

Inleiding

In het eerste deel van deze studie is de aandacht gericht op Italiaanse transnationale historische werken die hun oorsprong vonden in een lokale politieke context. In de twee eerste hoofdstukken ligt het accent op auteurs die hun werken schreven tegen de achtergrond van politieke kwesties die zich afspeelden in hun stad. In hoeverre beïnvloedden lokale politieke discussies hun transnationale geschiedenissen met een buitenlands onderwerp? De twee volgende hoofdstukken in dit eerste deel gaan over de wording van geschiedwerken binnen lokale politieke omstandigheden en de betekenis van deze geschiedschrijving. Wat was het doel en functie van deze werken over de Nederlandse Opstand?

Hoofdstuk 1

Francesco Bocchi over de Opstand. Kroniek van een oorlog of biografie van een Italiaanse oorlogsheld?

In het *Archivio di Stato* in Florence bevindt zich een raadselachtig manuscript dat onder de titel *Historia della ribellione della Fiandra, avvenuta sotto la corona del Re Cattolico, Filippo di Spagna* wordt bewaard in het archief van de familie Medici. De auteur is Francesco Bocchi (1548-1613?) en het autografisch handschrift van 285 pagina's dateert volgens de informatie in het document uit 1585.⁹² Het geschrift is zover we weten het oudste Italiaanse geschiedverhaal over de oorlogen in de Habsburgse Nederlanden. Bocchi's manuscript kan worden beschouwd als het begin van een reeks van Italiaanse geschiedenissen over de Opstand. Zoals Lamal en Cools al hebben laten zien bevorderde de aanwezigheid van een contingent Italiaanse soldaten in het Habsburgse leger ongetwijfeld de Italiaanse interesse voor de oorlogen in de Nederlanden. De godsdienstige en politieke implicaties van de Nederlandse oorlogen trokken bovendien veel aandacht in Italië. Vooral de politieke achtergrond van het conflict heeft bijgedragen aan de Italiaanse belangstelling.

Bocchi's relaas over de Opstand vangt aan in 1566 en loopt door tot 1577. Binnen dit tijdsbestek geeft de Florentijnse veelschrijver een chronologisch en soms levendig gedetailleerd beeld van het strijdtonel in de Nederlanden. Het is echter niet zozeer het chronologische verslag van de oorlogshandelingen dat in dit artikel centraal staat. Deze kroniek verhaalt ook de belevenissen van de Florentijnse commandant Gian Luigi Vitelli die deel uitmaakte van Alva's leger dat vanaf 1567 in de Nederlanden met harde hand optrad tegen de opstandelingen. Vitelli, een 'ervaren, vernuftig en befaamd Krygsman', in de woorden van Emanuël van Meteren,⁹³ is het hoofdpersonage van Bocchi's manuscript

Giovan Luigi ('Chiappino') Vitelli (1519-1575) had, voordat hij met het Habsburgse leger vanuit Milaan naar de Nederlanden optrok, al furore gemaakt als commandant van Cosimo I de' Medici. Buiten zijn militaire kwaliteiten genoot Vitelli een reputatie als ingenieur.⁹⁴ Hij was als bouwmeester in opdracht van de Habsburgers betrokken bij de bouw van fortificaties op Malta en later in de Nederlanden. Als commandant van de orde van de Heilige Stefanus (*Santo Stefano*) vocht hij samen met de Spaans-Habsburgse

92 Francesco Bocchi, *Historia della ribellione della Fiandra, avvenuta sotto la corona del Re Cattolico, Filippo di Spagna* (Archivio di Stato di Firenze Carte Stroziane Prima Serie n. 275). Hierna in dit artikel vermeld als Bocchi, *Historia della ribellione* (De nummering van de pagina's is van mijn hand).

93 Emanuël van Meteren, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, en der zelve naburen: beginnende met den jaren 1315 en eindigende met den jaren 1611. Tweede deel*, Gorinchem en Breda 1763, p. 347.

94 Over Vitelli's werk als ingenieur en ontwerper van bolwerken zie Charles van den Heuvel, 'Papieren

legeronderdelen tegen de Turken op Malta.⁹⁵ Dankzij zijn militaire capaciteiten werd hij door Filips II in 1567 tot *maestro de campo general* benoemd en leidde hij het Spaans-Habsburgse leger dat in 1567 de orde moest herstellen in de Nederlanden. Vitelli was tussen 1567 en 1575 in de Nederlanden betrokken bij verschillende belegeringen en veldslagen; bij een van deze confrontaties raakte hij gewond en stierf hij in 1575 aan zijn verwondingen.

Cavaliere Vitelli was adviseur en afgezant van Cosimo I.⁹⁶ Maar de vertrouwenspositie van Vitelli aan het hof van Cosimo I moet ook worden gerelateerd aan de politiek van de Florentijnse vorst om zijn eigen status te verhogen en zijn autoriteit te versterken. Cosimo I benoemde edellieden tot zijn getrouwen aan het hof in Florence en bij voorkeur kwamen deze aristocraten van buiten Florence. Naast leengoederen verkregen de benoemde edelen ook jurisdictie over de hun toegewezen gebieden. Het was vooral de traditionele lage adel uit Midden-Italië, zoals de familie Vitelli uit de Umbrische plaats Città di Castello, die werd gerekruteerd voor dergelijke functies. Op deze wijze konden de groothertog en zijn opvolgers controle uitoefenen over de adel en wisten zij via hun netwerk hun macht in het Toscaanse groothertogdom te handhaven.⁹⁷

Chiappino Vitelli werd in zijn tijd beschouwd als een groot militair en betiteld als de ‘Verlosser van Toscane’, dankzij zijn verdiensten in de strijd tegen de Ottomanen die de kusten van Toscane onveilig maakten. In tegenstelling tot sommige van zijn Spaanse en Italiaanse collega’s is Chiappino nooit herdacht met een in boekvorm uitgebrachte biografie.⁹⁸ Bovendien trad Vitelli niet in het voetspoor van collega-officieren die zelf hun herinneringen publiceerden of militaire traktaten schreven.⁹⁹ Zijn naam als bekwaam militair werd echter op verschillende wijze gememoreerd. In 1551 verscheen een dichtwerk waarin vooral in de eerste strofes Vitelli’s militaire daadkracht wordt

bolwercken’: de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen, Alphen aan den Rijn 1991.

95 Giacomo Bosio, *Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni Gerosolimitano III* Rome 1594-1602, p. 653 en p. 798.

96 Alessandra Contini en Paola Volpini (eds.), *Istruzioni agli ambasciatori e inviati medicei in Spagna e nell’Italia spagnola* (1536-1648) I, 1536-1586, Rome 2007, p. 127-130 en p. 167-168.

97 Gregory Hanlon, *Human nature in rural Tuscany: an early modern history*, New York 2007, inz. p. 11-38; Jonathan Davies, *Culture and Power: Tuscany and its Universities 1537-1609*, Leiden/Boston 2009, inz. p. 15-55.

98 Overigens is er wel een levensbeschrijving van Vitelli in de vorm van een manuscript: Lorenzo Borghesi, *Vita di Chiappino Vitelli*, Biblioteca Trivulziana, MS 47; biografische informatie over Vitelli geeft: Maurizio Arfaioi, ‘Alla destra del Duca. La figura di Chiappino Vitelli nel contesto degli affreschi vasariani del Salone dei Cinquecento’, in *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, LI (2007) p. 271-278. Over de contacten van Vitelli met de gebroeders Lodovico en Giovan Battista Guicciardini, die in de Lage Landen verbleven, zie: Francesca Mavilla, ‘“Sua signoria è qua in molta buona riputatione con ciascuno” Chiappino Vitelli e i fratelli Guicciardini’, *Horti Hesperidum*, VIII, 2018, I, p. 321-348. Het is opmerkelijk dat Francesca Mavilla in haar artikel niets zegt over Bocchi’s manuscript. Vitelli wordt overigens in veel Italiaanse geschiedwerken of naslagwerken genoemd en bewierookt. In de meeste gevallen is deze informatie gebaseerd op Pompeo Litta, *Famiglie celebri italiane*, Milaan 1819-1894, facsimile uitgave of op Carlo Promis, *Gl’ingegneri e gli scrittori militari bolognesi del XV e XVI secolo*, Bologna 1975, fotografische herdruk.

99 Een voorbeeld van een Italiaanse officier in dienst van het Spaanse vorstenhuis, die een geschiedwerk schreef over de Opstand is Pompeo Giustiniani, *Delle guerre di Fiandra libri IV*, Antwerpen 1609.

bezongen. *Cinque primi canti della guerra di Fiandra* van Girolamo Maggi (1523-1572) verhaalt over de campagne in 1543 van Karel V tegen de Gelderse hertog Willem van Kleef. In Maggi's dichterlijke fantasie vocht Vitelli mee in het keizerlijke leger aan de zijde van bevelhebber Ferrante Gonzaga.¹⁰⁰ Een ander bewijs van Chiappino's roem voordat hij met Alva naar de Nederlanden trok, is de plaats die voor hem was ingeruimd op een van de panelen van Vasari in het Palazzo Vecchio in Florence [zie afbeelding hieronder].

Giorgio Vasari, Trionfo della Guerra di Siena in Salone dei Cinquecento van het Palazzo Vecchio in Florence. De ruiter links die zich naar de kijker omdraait is Chiappino Vitelli.¹⁰¹

Zoals de titel van het handschrift suggereert is het manuscript echter meer dan een biografisch relaas over de lotgevallen van een Italiaanse veldheer in Habsburgse dienst. Naast zijn uitgesproken lof voor Vitelli is de schrijver ook lovend over het aandeel van de Italiaanse militairen in het koninklijke leger. Deze en andere aspecten kunnen ons iets zeggen over de totstandkoming van dit manuscript. Welke boodschap moest in het boek worden overgebracht? We mogen aannemen dat het manuscript een logisch product was van het milieu waar het uit voortkwam. In dit hoofdstuk richt ik me vooral op de opzet en inhoud van het manuscript.

De eerste vraag die hier wordt gesteld is waarom de beschrijving van Vitelli's geroemde carrière zich beperkte tot zijn belevenissen als militair in de Nederlanden en niet inging op zijn krijgsverrichtingen voor de Medici en de Habsburgers vóór zijn deelname aan de strijd in de Nederlanden. Waarom werd juist het accent op de Nederlandse oorlogen gelegd? Bekend is dat de Opstand internationale aandacht trok en dat er voor Spaanse en Italiaanse officieren veel roem te behalen was door moed

¹⁰⁰ Girolamo Maggi D'Anghiari, *Cinque primi canti della Guerra di Fiandra*, Venetië 1551. Er is geen bewijs dat Vitelli betrokken was bij Karels strafexpeditie tegen Gelre.

¹⁰¹ Zie Maurizio Arfaioli, 'Alla destra del Duca. La figura di Chiappino Vitelli nel contesto degli afreschi vasariani del Salone dei Cinquecento'.

en onverschrokkenheid te tonen op het strijdtoneel in de Nederlanden. Een biografie zou de roemrijke carrière van een commandant zoals Chiappino Vitelli accentueren. Maar hoewel de militaire capaciteiten van Vitelli in het manuscript duidelijk naar voren worden gebracht, toont de auteur ook belangstelling voor de positie van de Italiaanse soldaten in het Spaans-Habsburgse leger tegen de achtergrond van het krijgsgewoel. Wat waren de motieven van de schrijver om de plaats van de Italiaanse soldaten in het koninklijke leger te benadrukken?

De tweede vraag heeft betrekking op het feit dat Bocchi's handschrift nooit het Italiaanse lezerspubliek heeft bereikt. Dat het de bedoeling was het manuscript uit te geven, is af te leiden uit de kerkelijke goedkeuring op de laatste pagina van het handschrift. Bovendien wijzen correcties in het werk erop, naast de vele veranderingen van Bocchi's hand, dat er nog wijzigingen zijn aangebracht door een corrector. Waarom is het manuscript nooit verschenen? Tijdens de regering van Cosimo I werd door het Florentijnse bestuur in hoofdzaak een voorzichtig pro-Habsburgs beleid gevoerd. Op het moment dat Francesco I zijn vader als vorst van Toscane opvolgde verkoelde aanvankelijk de relatie tussen de Medici en het Spaans-Habsburgse vorstenhuis. Dat zal wellicht het uitblijven van een publicatie kunnen verklaren, want het manuscript lijkt op het eerste gezicht een pro-Spaans werk dat de Habsburgse vorst steunt in zijn politiek in de Nederlanden. Maar zoals bij andere Italiaanse geschiedwerken over de Nederlandse Opstand is de Florentijnse publicist op sommige plaatsen in zijn werk toch genuanceerder over sommige aspecten van de Opstand dan verwacht zou mogen worden.¹⁰²

Een heldenepos voor een condottiere?

Francesco Bocchi was een broodschrijver die grotendeels afhankelijk was van opdrachten van begunstigers uit de Florentijnse elite, waaronder de ambiance rondom de groothertogen Cosimo I en Francesco I.¹⁰³ Hij werd in Florence door sommige tijdgenoten als de grootste prozaschrijver van zijn generatie beschouwd. Bocchi was een veelzijdig en productief auteur en publiceerde zijn werken in het Latijn en het Italiaans. Tot zijn aanzienlijke oeuvre behoren oraties, grafredes, politieke traktaten en

102 De vraag is waarom het manuscript nooit het licht heeft gezien en verborgen bleef in de archieven van de Medici. De genuanceerde, of als men wil de objectieve, kijk van Francesco Bocchi op de Opstand kan voor de pro-Spaanse regering in Florence een reden zijn geweest het manuscript niet uit te geven. Deze hypothese wordt weersproken door het feit dat op de laatste bladzijde van het manuscript twee *imprimaturs* staan geschreven. De eerste toestemming is van de vicaris van het Florentijnse bisdom en de tweede is van de hand van de vicaris van de Inquisitie. De goedkeuring van de censoren dateert uit september 1585. De kerkelijke instanties zagen kennelijk geen enkel bezwaar in dit manuscript en gaven hun 'nihil obstat' aan het werk. Daarentegen beweert Eric Cochrane dat hij het manuscript van Bocchi als voorbeeld ziet van een gecensureerd werk. Cochrane vermeldt overigens niet waarop zijn gedachte dat het manuscript niet voorbij de censor was gekomen, is gebaseerd. Het manuscript was persklaar gemaakt; naast de vele correctieve ingrepen van Bocchi zelf is het manuscript op diverse plaatsen door een corrector aangepast.

103 De informatie over leven en werk van Francesco Bocchi is voor een deel gebaseerd op de bijdrage van Silvana Menchi-Seidl, 'Francesco Bocchi' in: *DBI*, deel 2, Rome, 1969.

geschiedkundige verhandelingen. Een deel van zijn letterkundige werk schreef Bocchi in opdracht van de Florentijnse vorst én van Chiappino Vitelli.¹⁰⁴ De meest bekende overgeleverde werken van Bocchi betreffen zijn kunsthistorische beschouwingen, zoals over het werk van de Florentijnse beeldhouwer Donatello en de schilder Andrea del Sarto. Deze verhandelingen moeten in het licht worden gezien van Cosimo's propagandistische cultuurpolitiek, waarbij de groothertog er alles aan deed om de glorie van Florence en zijn regering te benadrukken.¹⁰⁵

Ook geschiedschrijving was een belangrijk instrument in de cultuurpolitiek waarmee de vorst zijn regering trachtte te consolideren. Cosimo I gaf academisch gevormde intellectuelen de opdracht geschiedenissen te schrijven waarbij de nadruk diende te liggen op de historie en verheerlijking van het Toscaanse vorstenhuis. Omdat de Florentijnse vorst de geschiedwerken initieerde, dienden de schrijvers zich te conformeren aan groothertogelijke eisen. Florentijnse geschiedschrijvers zoals Giambattista Adriani (1511-1579) en Benedetto Varchi (1503-1565) kregen van Cosimo I echter wel vrijheid in het uitwerken van hun eigentijdse geschiedenissen. Zij verwierven ook alle steun en tijd van de vorst om de huisarchieven en andere bronnen te raadplegen.¹⁰⁶ Bocchi behoorde eveneens tot de kring van intellectuelen, kunstenaars en architecten die het cultuurbeleid van de Medici mede vormgaf. Cosimo's politiek vanaf 1560 stond overigens ook in het teken van een profilering van het groothertogdom tegenover andere stadstaten op het schiereiland, maar was eveneens gericht tegen een te grote Spaans-Habsburgse invloed in Italië.¹⁰⁷

Dat Francesco Bocchi de opdracht ten deel viel een werk te schrijven over een van de hoogste en meest gewaardeerde Italiaanse officieren in Habsburgse dienst lijkt een voor de hand liggende keuze. Volgens de Italiaanse historica Silvana Menchi-Seidl schreef Bocchi de *Historia* op aanmoediging van Giovan Vincenzo Vitelli, zoon van Chiappino Vitelli, die daarmee zijn vader wilde eren.¹⁰⁸ Bocchi was voor deze taak

104 Zie voor een nagenoeg compleet overzicht van Bocchi's gepubliceerde en onuitgegeven werk: Rodolfo De Mattei, 'Una inedita "Risposta" al Machiavelli di Francesco Bocchi', in *Archivio Storico Italiano* 124 (1966) p. 3-30, inz. p. 22-30.

105 Voorbeeld van de Florentijnse cultuurpolitiek is een van de eerste stadsgidsen van Florence: *Le bellezze della città di Firenze* uit 1591, geschreven door Francesco Bocchi.

106 Over de officiële geschiedschrijving in Florence tijdens de regeringen van de Medici zie vooral: Rudolf von Albertini, *Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica*, Turijn 1970, p. 307-350; Michele Lupo Gentile, *Studi sulla Storiografia Fiorentina Alla Corte di Cosimo I Di' Medici*, Pisa 1905; Elena Fasano Guarini en Franco Angiolini (eds.), *La Pratica della Storia in Toscana: continuità e mutamenti tra la fine del '400 e la fine del '700*, Milaan 2009; Caroline Callard, *Le Prince et la République*.

107 Voor de cultuurpolitiek van Cosimo I, zie: Henk T. van Veen, *Cosimo de' Medici. Vorst en republikein*, Amsterdam, 1998. Van Veen ziet de cultuurpropaganda van Cosimo meer als een streven van de vorst om het republikeinse verleden van Florence te benadrukken en minder als een staat met 'vorstelijke absolutistische allure', zie p. 35. James Shaw in 'Writing to the prince: supplications, equity and absolutism in sixteenth-century Tuscany', in *Past and Present* 215, mei 2012, p. 51-83, beschouwt Cosimo toch meer als vorst wiens politiek past binnen de ontwikkeling van een absolutistisch regime. Een recente publicatie over de cultuurpolitiek van Cosimo I en zijn opvolgers is: J. Davies, *Culture and Power: Tuscany and its Universities 1537-1609*, Leiden/Boston 2009.

108 Silvana Menchi-Seidel, 'Francesco Bocchi'. Maar ik heb hier geen bewijs voor deze bewering gevonden.

de aangewezen man. Niet alleen vanwege zijn veelzijdigheid was Bocchi daarvoor de geschikte auteur; hij had ook een bewezen belangstelling voor militair historische onderwerpen.¹⁰⁹ De bovengemiddelde interesse van de schrijver voor het militaire bedrijf en voor de bevelhebbers van het Spaans-Habsburgse leger, is in de dichtbeschreven pagina's van het manuscript over de Nederlandse Opstand op veel plaatsen terug te vinden. Het manuscript kenmerkt zich door de gedetailleerde beschrijvingen van de oorlogshandelingen tussen Habsburgse legereenheden en de opstandelingen. Allerlei facetten van de gevechtshandelingen zoals de aantallen manschappen en wapens, de plaats en het landschap waarin de gevechten plaatsvonden, en het aantal gesneuvelden worden door Bocchi in een beeldende stijl verteld. In de kantlijnen van het handschrift wordt bij de beschrijving van militaire daadkracht van het Habsburgse leger (en een enkele keer van de zijde van de rebellen) gerefereerd aan in de zestiende eeuw populaire schrijvers uit de klassieke oudheid, zoals Julius Caesar. Op veel plaatsen in het manuscript worden de militaire kwaliteiten van de hertog van Alva door Bocchi met bewondering en ontzag beschreven.¹¹⁰ Maar hij geeft ook een ander beeld van hoe men dacht over Alva's beleid. Zoals we zullen zien plaatst de auteur de haat van de bevolking in de Nederlanden die Alva's hardvochtige maatregelen opriepen tegenover de militaire discipline van de Romeinse legioenen die tot minder bittere reacties leidde.¹¹¹

In de eerste pagina's van zijn manuscript geeft Francesco Bocchi een geografische beschrijving van de Nederlanden, zoals ook in andere zestiende-eeuwse geschiedwerken over de Nederlanden en de Opstand het geval is. Bij herhaling benadrukt Bocchi de natte en gure weeromstandigheden die de opmars van de Habsburgse legeronderdelen bemoeilijkten. In zijn uitvoerige prelude tot de Opstand geeft de auteur vervolgens een uiteenzetting van de ontwikkeling van de reformatie in de Nederlanden. Opvallend in zijn verhaal van de reformatiebeweging in de Nederlanden is de gedetailleerde beschrijving van de verschillende stromingen in de periode die voorafging aan de Opstand. Vooral de beweging van de wederdopers krijgt veel aandacht van de auteur.¹¹² Met de nadrukkelijke belangstelling voor de wederdopers illustreert de auteur de gevaren van de ketterij en de verdeeldheid die hiervan het gevolg zouden zijn.

Pas na dertig van de ruim 290 pagina's belandt de auteur uiteindelijk bij de hoofdpersoon van dit manuscript: Chiappino Vitelli. Het was de Spaanse vorst Filips II, bekend met Chiappino Vitelli's krijgskundige capaciteiten, die bij Cosimo navraag deed of hij zijn bevelhebber kon afstaan voor de strafexpeditie naar de Lage Landen.¹¹³ Een aantal Italiaanse edelen volgde Vitelli in het Spaans-Habsburgse leger omdat deze edellieden in andere oorlogen al hun capaciteiten en hun heldhaftigheid hadden gedemonstreerd.

109 Francesco Bocchi, *A chi de' maggiori guerrieri che insino a questo tempo sono stati si dee la maggioranza attribuire* (Wie van de beste soldaten, die er tot in onze tijd zijn geweest, kan men als grootste aanwijzen), Florence 1573. Met een opdracht van de auteur aan 'Cosimo de' Medici, groothertog van Toscane'.

110 Zie bijvoorbeeld Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 68-69.

111 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 55-55b.

112 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 16-29b.

113 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 31.

De edelen waren zeer welkom en bovendien, zo voegt Bocchi daar fijntjes aan toe, konden de heren een zeer honorabel jaargeld tegemoetzien.¹¹⁴ Ook de loyaliteit van de aristocratie uit de verschillende gebieden die door de Habsburgers werden gedomineerd, zoals Napels en Milaan, was de reden dat een groot aantal Italiaanse officieren in het koninklijke leger diende. Verschillende leden van de Medici-familie brachten hun tijd door in Spanje en een enkeling sloot zich aan bij het Habsburgse leger.¹¹⁵

Het Habsburgse leger van ongeveer tienduizend soldaten dat via de Alpen over de “Spaanse weg” naar de opstandige Nederlanden optrok, bestond voor een belangrijk deel uit Spaanse *tercios* die in de Italiaanse leengebieden van het koninkrijk Napels en hertogdom Milaan waren gelegerd.¹¹⁶ Te midden van deze ‘honorati soldati’ bevond zich *maestro de campo general* Chiappino Vitelli, ‘geboren in Italië en met grote verdiensten ingezet in vele oorlogen’ die hem een grote naam hadden bezorgd. Volgens de Florentijnse auteur deed Vitelli op het gebied van militaire capaciteiten en ervaring niet onder voor andere commandanten. Zijn militaire kwaliteiten waren onomstreden. Meerdere keren in het manuscript steekt de auteur de loftrumpet over de capaciteiten van de Florentijnse commandant. Gewonnen militaire confrontaties worden gerelateerd aan Chiappino’s tactische inzicht en zijn juiste beslissingen worden geroemd: ‘Hij [Chiappino] was uniek als krijgssoldaat door zijn getoonde behoedzaamheid [en] zijn moed. Door zijn opmerkzaamheid wist hij wat zijn troepen nodig hadden en gaf hij nuttige adviezen aan Alva.’¹¹⁷

Het grote vertrouwen dat Alva stelde in zijn commandant gold niet alleen voor Vitelli’s militaire eigenschappen. De Italiaan werd door de Spaanse bevelhebber ook gewaardeerd om zijn kennis van zaken, zijn grondige voorbereiding en het vertrouwen dat hij genoot onder zijn manschappen. Al deze aspecten van Vitelli’s leiderschap worden door Bocchi in de dichtbeschreven octavopagina’s in allerlei toonaarden genoemd. Uit andere bronnen weten we ook dat die lofuitingen niet uit de lucht kwamen vallen. Vitelli was een man die zich goed liet informeren over de situatie ter plaatse.¹¹⁸ Bocchi geeft daar voorbeelden van. Een van de eerste gevechten waarbij Vitelli betrokken raakte, was de confrontatie met de troepen van Lodewijk van Nassau in Groningen. Na de verloren slag bij Heiligerlee in mei 1568, volgde in hetzelfde jaar een nieuwe confrontatie met de opstandelingen. Onder de persoonlijke leiding van Alva werd de stad Groningen

114 Bocchi, *Historia della ribellione*, ‘honorata provisione’, p. 32. Over het aandeel van Italiaanse militairen in het Habsburgse leger zie Gregory Hanlon, *The twilight of a military tradition: Italian aristocrats and European conflicts, 1560-1800*, New York en Londen 2003. Nog steeds de studie over het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden: G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road*. Zie ook in Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 45: ‘erano dentro le compagnie degli huomini d’arme Italiani di Cesare Gonzaga et di Curzio Martinengo’.

115 G. Hanlon, *Twilight of a military tradition*, p. 58-59. Een voorbeeld is Giovanni de’ Medici, halfbroer van de groothertog Francesco I, die carrière maakte in de koninklijke strijdmacht en in de Nederlanden verbleef.

116 Zie G. Parker, *The Army of Flanders*, p. 24.

117 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 46b-47a: ‘Era [Chiappino guerriero] singulare per prudenza, pronto per ardire et, scorgendo in ogni banda tutte le cose opportune al suo bisogno dava avviso al Duca d’Alva’.

118 Zie bijvoorbeeld Simon Groenveld en J. Vermaere, “Zeeland en Holland in 1569: een rapport voor de hertog van Alva”, in *Historische bronnen* 2, Den Haag, 1980, p. 103-173.

ontzet en vervolgens zette het keurkorps van Alva met onder andere Chiappino in de gelederen koers naar Jemmingen, tegenwoordig het Duitse plaatsje Jemgum, gelegen aan de Eems. Hier werd de slag met de opstandelingen gewonnen omdat volgens Bocchi 'Chiappino uitstekend was geïnformeerd [over de situatie in Groningen]. Daardoor kon hij zijn soldaten moed inspreken, die [vanwege de slechte weersomstandigheden] zo waren geschrokken. Na deze woorden hervonden zij hun eer, die ze verloren leken te hebben'.¹¹⁹

*Jacob Neefs, Portret van Giovan Luigi Vitelli.
Bron: Rijksmuseum Amsterdam*

Volgens Bocchi maakte Alva veelvuldig gebruik van Vitelli's adviezen. In het manuscript kunnen we lezen dat Vitelli (samen met andere hoge militairen) in opdracht van Alva in Antwerpen op zoek ging naar een geschikt terrein voor het bouwen van een vestingwerk. Vitelli had ervaring met het bouwen van versterkingen en zijn kennis werd in Antwerpen ook gebruikt bij de bouw van het 'Spanjaarden- kasteel'. In Antwerpen diende de Italiaan namens Alva bovendien een oogje in het zeil te houden; het vertrouwen dat Alva in hem stelde werd volgens de Florentijnse auteur door Vitelli niet beschaamd.¹²⁰ De dankbaarheid van Alva jegens zijn commandant was zelfs zo groot dat na de overwinning op Lodewijk van Nassau in Groningen de Spaanse hertog in het bijzijn van 'vele edelen en commandanten de eer van deze overwinning geheel toeschreef aan de kwaliteiten van Vitelli'.¹²¹

Hoewel er dus sprake was van wederzijdse bewondering bestond er volgens Bocchi ook irritatie tussen de hertog en Vitelli. Een van de oorzaken van deze wroefel tussen beide militairen is misschien terug te voeren op de rol die Alva in Italië had gespeeld in de jaren 1555 en 1556. Zijn succesvolle maar meedogenloze militaire campagne in Italië werd niet door iedereen in Italië met vreugde begroet. De positie en het imago van zijn

119 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 46b: 'Per lo che il Marchese Chiappino dopo fu del tutto informato, confortò gli Spagniuoli [...] sgomentati, che pigliassero speranza di vincere, et di racquistare l'honore, che pareva loro haver perduto.'

120 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 36a en p. 36b.

121 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 52a: '[Chiappino] fu ricevuto lietamente da quello [Alva], et gli disse in presenza di molti signori et capitani, che l'honore di questa giornata tutto alla virtù di lui [Chiappino] si doveva attribuire [...].'

familie op het Italiaanse schiereiland en in Spanje waren behoorlijk beschadigd. Vooral aan het hof van de Medici (Cosimo I was getrouwd met een dochter van Alva's oom Pedro Álvarez de Toledo, onderkoning van het koninkrijk Napels) was de ontstemming over Alva groot.¹²²

Toen Alva geen acht sloeg op tactische adviezen van zijn commandant, diende Vitelli de hertog van repliek in aanwezigheid van Alva's secondanten en bevelhebbers:

nam [Vitelli] de vrijheid om hem, in aanwezigheid van vele kapiteins, van repliek te dienen. Omdat de hertog niets zag in het voorstel verhief hij met al zijn moed en woede zijn stem en zei dat hij zeker de overwinning beloofde. Als het anders zou lopen zou hij gewillig daar zijn hoofd erom durven te verwedden.¹²³

Uiteindelijk gaven dreigende woorden van de Italiaan aan het adres van Alva de doorslag en stemde de hertog in met het voorstel van Vitelli. Irritatie van de zijde van Vitelli was er volgens Bocchi blijkbaar ook ten aanzien van de positie van Alva's zoon Fadrique Álvarez de Toledo, in het werk van Bocchi 'Federigo' genoemd. Vitelli had volgens de Florentijnse auteur twijfels over de militaire kwaliteiten van Fadrique. Deze twijfels bij Vitelli waren volgens Bocchi bekend bij de hertog en leidden tot aarzeling bij Alva om beide commandanten samen ten strijde te laten trekken. Bocchi suggereert dan ook een competentiestrijd tussen Vitelli en Fadrique. Het was volgens Bocchi ook Alva die zijn zoon alle lof toezwaaide. Alva demonstreerde dat nadrukkelijk toen hij Chiappino geen toestemming gaf aanwezig te zijn bij de belegering van Haarlem: 'de roem moest aan Fadrique toekomen en aan niemand anders'.¹²⁴ Dat de reden van deze absentie misschien verwondingen van Vitelli waren, vermeldt de Italiaanse chroniqueur niet.¹²⁵

De populariteit van Chiappino Vitelli bij de soldaten van het koninklijke leger wordt herhaaldelijk in het manuscript benadrukt. De aanwezigheid van de commandant tussen zijn manschappen bracht volgens Bocchi groot enthousiasme teweeg bij de troepen. Naast zijn vooruitgesnelde roem behaald op de Italiaanse slagvelden, bewonderde men Vitelli om zijn militaire kundigheid, zijn onverzettelijkheid en zijn zorg voor zijn

122 M.J. Rodriguez-Salgado, 'Il Capo dei Capi: The Duke of Alba in Italy', in: Maurits Ebben, Magriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier, eds., *Alba: general and servant to the crown*, Rotterdam 2013, p. 249-255; M.J. Rodriguez-Salgado, *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and the Habsburg Authority, 1551-1559*, Cambridge 1988, p. 113-126 en p. 137-161.

123 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 64b-65a: 'con gran libertà [Vitelli] gli replicò alla presenza di molti Capitani e perche non vedeva il Duca molto in questo diliberato, con maggiore ardore et con collera alzando la voce disse, [...], pero che egli di certo si prometteva la vittoria, et, se altrimenti avvenisse, volentieri ad ogni danno con la sua testa havrebbe sodisfatto'.

124 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 96b: 'non consentì il Duca [...] perche sperava questo honore di placar l'esercito ad hora ad hora tocasse al figliuolo [...]'.

125 Vitelli was in 1572 bij Bergen in Henegouwen ernstig gewond geraakt. Zijn beenwond was waarschijnlijk in 1573 tijdens het beleg van Haarlem nog niet genezen. Zie: Barbara Kooij, *Spaanse ooggetuigen over het beleg van Haarlem (1572-1573)*, Hilversum 2018, p. 110. Ook Famiano Strada vermeldt Vitelli's verwonding aan zijn been tijdens een schermutseling in de buurt van Bergen, zie Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra deca prima*, Rome 1648, p. 358.

manschappen. De bevelhebber zorgde ervoor dat het zijn soldaten aan niets ontbrak, zoals water en levensmiddelen.¹²⁶ Deze kwaliteiten bezorgden de manschappen, volgens Bocchi, een zelfvertrouwen dat ertoe leidde dat zij zonder vrees het gevecht aangingen met de ‘ketterse opstandelingen’. De inzet van Vitelli was een voorbeeld voor zijn medesoldaten, want tijdens campagnes was ‘zijn slaap kort en sliep hij in zijn kleren om toch overal op bedacht te zijn’ en tijdens de veldtochten bleef Vitelli ‘achttien uren aan een stuk op zijn paard zitten’.¹²⁷

De slag op de Mookerheide in 1574. Het Spaans leger stond onder leiding van Sancho Dávila. Chiappino Vitelli maakte ook deel uit van de Spaanse troepen die de troepenmacht van Lodewijk van Nassau een verpletterende nederlaag toebrachten. Fresco in Villa Arrivabene, Florence. Foto: Maurizio Arfaoli.

Het oordeel van de soldaten over de zoon van Alva was volledig anders. Een voorbeeld van de populariteit van Vitelli bij zijn ondergeschikten geeft de schrijver op het moment dat, bij zijn afwezigheid bij de belegering van Haarlem, *tercios* aan het muiten sloegen. Het was de soldaten door Alva verboden om na de val van Haarlem de stad plunderend binnen te trekken. De lange belegering, de ontberingen en het uitblijven van soldij maakten de troepen rijp voor een muiterij. Ondanks Fadrique's aandeel in de

¹²⁶ Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 60a en p. 60b. Misschien is deze frase een steek onder water aan het adres van Alva. De auteur suggereert hier mogelijk dat de slechte verzorging van de Spaans-Habsburgse soldaten een van de oorzaken zou zijn geweest van de muiterijen.

¹²⁷ Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 60b: 'Era breve in sonno, et quasi sempre indosso con le sue vesti; perche per provvedere il tutto [...], stava à cavallo diciotto hore'.

overwinning op Haarlem, bleef Vitelli populair bij de manschappen die de Spaarnestad met succes hadden belegerd. De jonge leeftijd en de onervarenheid van Fadrique zorgden voor twijfels bij de manschappen. De soldaten waren, naar de woorden van de schrijver, van mening dat zijn militaire adviezen en aanwijzingen van weinig waarde waren. Daarnaast vonden ze de zoon van Alva niet betrouwbaar.¹²⁸ Toen pogingen van Alva om de muitende soldaten tot kalmte te brengen mislukten, werd Vitelli erbij geroepen. Hij bracht volgens Bocchi de rust terug en dat deed hij door zeer lovende woorden te richten tot zijn soldaten. Volgens de auteur was de Italiaan in staat zijn soldaten te overreden en het voorstel van Alva toch aan te nemen.¹²⁹ Ook bij de muiterij in 1574 van ‘Spaanse’ troepen in Antwerpen, zo lezen we bij Bocchi, wist Vitelli de Spaans-Habsburgse soldaten te overreden hun opstandige acties te staken.

Het beeld dat Francesco Bocchi geeft van Vitelli is dus sterk gekleurd. Het contrast tussen de strenge Alva en de bij zijn manschappen populaire Vitelli dat de auteur schetst in zijn manuscript, lijkt op de tegenstelling tussen de Spaanse generaal en de Italiaan Alexander Farnese die tussen 1578 en 1592 het bevel voerde over het Habsburgse leger in de Nederlanden. Deze tegenstelling zien we terug in de historiografie die verderop in dit hoofdstuk nog zal worden besproken. In de passages waar Vitelli een hoofdrol speelt bij militaire gebeurtenissen in de Nederlanden worden de kwaliteiten van de Italiaan de hemel in geprezen. Zijn populariteit bij zijn soldaten is groot; zijn inzet voor de Habsburgse zaak (voor de katholieke zaak en de koning) dient als voorbeeld. Dat beeld van een loyale en dappere commandant wordt in de bladzijden waar de laatste daden en levensdagen van Vitelli door de schrijver zijn opgetekend, nog eens extra aangezet en geaccentueerd. Het zijn vooral die laatste maanden die voor de Italiaanse commandant een beproeving zijn geweest. Het letsel dat hij tijdens een campagne had opgelopen wilde niet genezen en zorgde ervoor, zo schrijft Bocchi, dat Vitelli verlangde naar Italië terug te keren om daar kuuroorden te bezoeken die hem weer op de been zouden helpen. Artsen in zijn omgeving hadden hem dat ook geadviseerd. Vitelli stuurde, volgens Bocchi, zijn secretaris Sestilio Valenti naar het Spaanse hof om te pleiten voor zijn terugkeer naar Italië. Valenti keerde onverrichterzake terug met de mededeling dat de Spaanse vorst niet over een geschikte plaatsvervanger beschikte die dezelfde kwaliteiten bezat als die van de hooggewaardeerde Italiaan.¹³⁰ Ondanks de voortdurende pijn en zijn toenemende zwaarlijvigheid, die hem beperkten in zijn bewegingsvrijheid, bleef hij zijn capaciteiten inzetten voor ‘koning en religie’. Maar niet alleen voor de Habsburgse zaak had Vitelli

128 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 80b.

129 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 97a en p. 97b.

130 Het gebrek aan gekwalificeerde Spaanse officieren tijdens de Nederlandse oorlogen speelde vooral in de zeventiende eeuw en was een probleem was voor de Spaanse vorsten, zie A. Spagnoletti, ‘Onore e spirito nazionale nei soldati italiani al servizio della monarchia spagnola’, in: Claudio Donati en Bernhard R. Kroener (eds.), *Militari e società civile nell’Europa dell’età moderna (secoli XVI-XVIII)*, Bologna 2007, p. 211-253, inz. p. 244-253. De Italiaanse officieren, gerekruteerd uit aristocratische geledingen, werden met jaloezie bejegend door Spaanse officieren.

gestreden, zo memoreert de Florentijnse schrijver met nadruk. In ‘verschillende verhalen’ kan men de verdiensten van Vitelli en zijn hooggewaardeerde familie lezen en zijn deugdzaamheid en capaciteiten zullen bij iedereen indruk maken.¹³¹ Men ‘herkent in Vitelli’s daden de Italiaanse morele waarden die men kan lezen in de oude geschriften van geleerde mannen’.¹³² En, zo voegt de Florentijn eraan toe, dat moet worden toegegeven, zonder andere ‘naties’ te bekritisieren, dat goede Italiaanse eigenschappen (‘la virtù italiana’), zoals de militaire discipline, veel hoger worden aangeslagen dan de daadkracht van andere legers.¹³³ De vleierende woorden van Bocchi komen erop neer dat Vitelli een voorbeeld was van het soort veldheer dat Italië al zo veel roem had gebracht. Met verwijzingen naar de militaire successen van de Romeinen completeert Bocchi het beeld dat we dienen te hebben van de Italiaanse krijgskunde. Binnen het bestek van de laatste vijftig pagina’s neemt Bocchi de draad van zijn kroniek dan weer op met zijn relaas van de verwikkelingen in de Nederlanden tot aan het jaar 1577. De laatste pagina’s in het manuscript zijn gewijd aan de dramatische gebeurtenissen van de Spaanse Furie in Antwerpen, aan de Pacificatie van Gent en ten slotte aan de komst van Don Juan. Deze zoon van Karel V werd, zo schrijft Bocchi, door de gewesten erkend als landvoogd. Maar de nieuwe situatie, zo beëindigt de auteur zijn verhaal over de Opstand, deed de hoop van de katholieken in de Nederlanden teniet dat de Nederlanden terug zouden keren tot gehoorzaamheid aan de Spaanse koning.¹³⁴

Hoewel Bocchi waarschijnlijk de opdracht had een geschiedenis te schrijven waarin de dadendrang en militaire avonturen van Chiappino Vitelli centraal zouden staan, ligt het accent van het manuscript toch vooral op het verloop van de gevechtshandelingen tussen de Spaans-Habsburgse troepen en de opstandelingen. Het lijkt erop dat de schrijver de opdracht tot het schrijven van Vitelli’s belevenissen in de Nederlanden heeft aangewend om een kroniek te schrijven vanaf het begin van de Opstand tot aan het einde van de eerste fase 1576, in welk jaar de gewelddadige gebeurtenissen van de Spaanse furie plaatsvonden.

Een Spaansgezind werk?

De Italiaanse geschiedwerken over de Nederlandse Opstand die vanaf de zestiende eeuw op het Italiaanse schiereiland zijn verschenen hebben voor het merendeel een

131 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 117a: ‘Si leggono in varie storie i suoi fatti non senza molta lode’.

132 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 117a: ‘Riconoscevano in lui gli huomini savij quel valore italiano, che si leggono nelle antiche carte’.

133 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 117-118. De controverse tussen Italianen en Spaanse militairen binnen het Spaans-Habsburgse leger dat in de Nederlanden onder leiding stond van de hertog van Parma wordt beschreven in Bart de Groof, ‘Una questione di priorità: Spagnoli, Italiani e Fiamminghi alla morte di Alessandro Farnese’, in: Antonella Bilotti, Piero Del Negro & Cesare Mozzarrelli (eds.), *I Farnese: corti, guerra e nobiltà in antico regime*, Rome 1997, p. 167-187. Voor dit thema, zie ook: A. Spagnoletti, ‘Onore e spirito nazionale nei soldati italiani’, p. 211-253.

134 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 142b.

uitgesproken pro-Spaanse toon. Maar nauwkeurige lezing van deze geschiedenissen toont aan dat in sommige van deze uitgaven genuanceerder naar de Nederlandse Opstand wordt gekeken. Ongetwijfeld was de Florentijn op de hoogte van de eerste Spaanse geschiedwerken. Mogelijk heeft hij de geschiedenissen van de Spaanse auteurs Cornejo en Ulloa gebruikt voor zijn manuscript.¹³⁵ De schrijver geeft in zijn manuscript een caleidoscopisch beeld van het krijgsgewoel tijdens de eerste fase van de Opstand. Het verhaal is doorspekt met lange passages die gewijd zijn aan de verschillende confrontaties tussen de strijdende partijen. Tegen de achtergrond van de oorlogshandelingen en rondom de wapenfeiten van de Florentijnse *condottiere* heeft Bocchi een verhaal van de Nederlandse Opstand geschreven, dat op sommige plaatsen afwijkt van de eerste Spaanse en Italiaanse geschiedwerken.

In de ogen van het merendeel van de vroegmoderne Italiaanse geschiedschrijvers voerden de Spanjaarden een gerechtvaardigde oorlog tegen de Nederlandse opstandelingen, en volgens Silvia Moretti belemmerde dit de meeste Italiaanse auteurs in een politieke lezing van het conflict.¹³⁶ In hun kronieken over de Nederlandse oorlogen beschouwen deze schrijvers de religieuze kwestie als voornaamste oorzaak van de opstandige troebelen in de Nederlanden. Door de godsdienstige meningsverschillen werd het Spaans-Habsburgse rijk in zijn eenheid bedreigd. Toch verwijzen Italiaanse auteurs ook naar de politieke implicaties van het conflict in de Nederlanden. De hoge adel, met Willem van Oranje voorop, wordt door de meeste Italiaanse geschiedschrijvers als schuldige gezien van de beroering in de Nederlanden.¹³⁷ Een enkele Italiaanse auteur zag overigens in dat de strijd die in de Nederlanden woedde ook een oorlog was met internationale reikwijdte. Francesco Bocchi onderkende eveneens het internationale belang van deze oorlog, want de financiële schade voor de Spaanse schatkist, zo schrijft hij, had gevolgen voor de campagne tegen de Ottomaanse vijand in het oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied.¹³⁸

In de inleidende zinnen van zijn manuscript schrijft Bocchi dat oorlogen veel leed en verdriet veroorzaken. Als de wapens worden opgenomen brengt dat veel rampspoed teweeg, maar de overwinnaar zal uiteindelijk tevreden zijn wanneer hij zijn zege ondanks alle narigheid heeft binnengehaald. Wie voor zijn leven vecht doet dat niet anders dan

135 De werken van deze twee Spaanse geschiedschrijvers verschenen voor 1585: Pedro Cornejo, *Historia de las civiles guerras y rebelión de Flandes, recopilada, enmendada y añadida en esta última edición hasta la fin del año ochenta*, Praag, 1581. Een jaar later verscheen een Italiaanse vertaling: Pietro Cornelio, *Della historia di Fiandra, di Pietro Cornelio libri X: nella quale si vede l'origine delle civili dissensioni...: con la descrizione di tutto quel paese*, Brescia 1582; Alonso de Ulloa, *Comentarios del s. Alonso de Ulloa de la guerra, que el ilustriss. Y valerosiss. Principe Don Hernando Alvarez de Toledo duque de Alva (...) ha hecho contra Guillermo de Nasau principe de Oranges*, Venetië 1569. Bocchi moet ook in de gelegenheid zijn geweest documenten uit het archief van de Medici te raadplegen, zoals de vele *avvisi* die vanuit de Nederlanden naar Florence werden gestuurd.

136 Silvia Moretti, 'La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)', p. 129.

137 De felste kritiek op de rol van Willem van Oranje tijdens de Opstand komt van Famiano Strada, zie hoofdstuk 3 in dit boek. Guido Bentivoglio is gematigd in zijn kritiek op Oranje en dat geldt ook voor Gerolamo Conestaggio. Beiden schrijvers beschouwden hem wel als de daadwerkelijke leider van de Opstand.

138 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 56b.

om zijn vijand de baas te zijn. Bocchi voegt daaraan toe dat de strijd voor de vrijheid daarmee niet gelijk te stellen is. Deze vrijheidsstrijd is in de ogen van de auteur onwettig en moet worden beschouwd als een poging tot het omverwerpen van het legitieme gezag. Het is dan volgens hem ook terecht dat vorsten met alle beschikbare middelen hebben geprobeerd de ketterse invloeden in te dammen en als het niet anders kon gebeurde dat met geweld.¹³⁹ Deze grimmige situatie in de Nederlanden die volgens Bocchi een brandhaard dreigden te worden van ketterse ideeën, met alle gevolgen van dien, bracht de schrijver ertoe over deze verschrikkelijke oorlog in de Nederlanden te schrijven.¹⁴⁰

Waar de meeste vroegmoderne geschiedschrijvers de oorzaak van de Opstand zochten in de rebellerende houding van de Nederlandse hoge en lage adel, dacht Bocchi daarnaast ook de oorzaak te vinden bij het plebs ('il popolo minuto'), dat streed voor gewetensvrijheid ('la libertà della coscienza'), waarbij ze zelf hun geloofsrichting wilden bepalen. Naar de zienswijze van Bocchi waren de roep om gewetensvrijheid van de kant van het volk en de (politieke) ongehoorzaamheid van de adel tegenover de vorst de voornaamste redenen waartegen de Spaanse vorst wel moest optreden. Maar het plan om belastingen te heffen, zoals de berucht geworden *Tiende Penning*, zorgde volgens Bocchi wel voor verharding van het verzet in de Nederlanden. De auteur zag haarscherp de impopulariteit van de hertog van Alva bij de bevolking. Het hardvochtige optreden van Alva's troepen tegen verschillende steden die zich na een belegering gewonnen hadden gegeven deed het verdere werk. Bocchi schrijft afstandelijk over de gruwelijke gebeurtenissen, vooral als hij het lot van de opstandelingen bespreekt die zich hadden overgegeven en uiteindelijk door het zwaard van de overwinnaars stierven. De schrijver kent geen medelijden met de opstandelingen en ziet het als verdiende straf. Maar hij onderkent ook de negatieve gevolgen van Alva's genadeloze optreden tegen de opstandige ketterse steden. De goede naam van de Spanjaarden werd door het strenge en meedogenloze beleid aangetast en wakkerde het verzet tegen de vorst alleen maar verder aan.¹⁴¹

In het manuscript ligt de handelwijze van Alva regelmatig onder vuur. In de passages waar Bocchi verslag doet van de soms moeizame relatie tussen Vitelli en de hertog zien we dat terug. Maar de auteur verhaalt ook over de reacties van de bevolking op Alva's aanwezigheid in de Nederlanden.¹⁴² Zoiets 'onbenulligs' ('per picciola cosa') als het standbeeld van Alva in Antwerpen gaf volgens de schrijver al de nodige irritatie

139 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 1a-b.

140 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 2b.

141 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 58b, p. 75b-76a.

142 De laatste decennia wordt het eenduidig negatieve beeld van de ijzervreter en meedogenloze Spaanse bevelhebber bijgesteld. Voorbeelden daarvan zijn: W.S. Maltby, *Alba: A Biography of Álvarez de Toledo, Third Duke of Alba, 1507-1582*, Berkely 1983 en Henry Kamen, *The Duke of Alba*, New Haven/Londen 2004, Nederlandse vertaling: *Alva: een biografie*, Antwerpen/Amsterdam 2005. Over Alva's reputatie in de Nederlanden zie vooral J. Pollmann en M. Stensland, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: Maurits Ebben, Magriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.), *Alba: general and servant to the crown*, Rotterdam 2013. In deze monumentale uitgave bevindt zich een zeer uitgebreid en geactualiseerd literatuuroverzicht over Alva.

en leidde tot onnodige onrust in de Scheldestad. Op gezag van de vorst werd het beeld neergehaald en werd het brons omgesmolten tot kanonnen die werden geplaatst in het kasteel van Antwerpen.¹⁴³ Daarmee keerde de rust terug, maar niet voor lang. De belastingmaatregelen, uitgevaardigd door Alva, waren volgens Bocchi de oorzaak van grote opwinding in de Nederlanden. Alva diende toch te weten, zo stelt de auteur, dat dit beleid tot grote onvrede zou leiden. Zijn weigering de maatregelen in te trekken leidde tot ‘un tumulto quasi universale’.¹⁴⁴

Na de belegeringen van de steden in de Nederlanden, zoals bijvoorbeeld in Zutphen, zag de hertog in dat het beter was de Nederlanden te verlaten. Zijn hoge leeftijd, de zware inspanningen van de vele campagnes en de toenemende kritiek op zijn beleid brachten Alva ertoe bij zijn vorst een verzoek tot ontslag in te dienen. Hoewel Bocchi op sommige plaatsen in zijn manuscript de hertog lof toezwaait, oordeelt de auteur dat het een hele opluchting was voor de bevolking toen men vernam dat de ijzeren hertog naar Spanje terugkeerde.¹⁴⁵ Verwondering spreekt uit de woorden van de auteur over de manier waarop werd gereageerd op het aangekondigde vertrek van de hertog: ‘[...] het is ongelooflijk wat voor een vreugde er uitbrak en hoe heel de bevolking feestte’.¹⁴⁶ De nieuwstijding, zo schrijft Bocchi, bracht hoop voor de wereldlijke en kerkelijke instanties: ‘Elke Nederlander hief zijn handen ten hemel en met gloedvolle dank sprak men het verlangen uit dat men terugkeerde naar de gehoorzaamheid aan de koning en de Kerk’.¹⁴⁷

De rust keerde echter niet terug. Het toenemend aantal munitierijen in de Spaanse geledingen met als dieptepunt de plundering van Antwerpen in 1576 zette de zaak op scherp. Francesco Bocchi schenkt als een van de weinige Italiaanse auteurs die over de Opstand hebben geschreven royaal aandacht aan de Spaanse furie in Antwerpen. In beeldende zinnen verhaalt over hij de gruwelijkheden, begaan door de in razernij ontstoken Spaanse soldaten. Bocchi beschrijft dat de stad vol lijken lag, die de straten versperden en overall stroomde bloed door de stad. Niemand ontkwam aan de rondtrekkende, erop losslaande soldaten; zwaargewonde burgers werden alsnog gedood. Alleen de geestelijken en hun kloosters bleven het ellendige lot bespaard. Degenen die probeerden aan plunderingen te ontkomen en konden laten zien dat zij kostbare goederen bij zich hadden, werden beroofd maar verder ongemoeid gelaten, tevreden als de soldaten waren met hun buit. De schrijver noemt een aantal van 18.000 doden.¹⁴⁸ Net

143 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 70a-70b.

144 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 76a-b.

145 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 101 a en b.

146 Bocchi, *Historia della ribellione*: ‘è cosa incredibile à dire, quanta allegrezza, et quanta festa tutta la gente ne facesse’, p. 101b.

147 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 101b: ‘Ogni huomo per nazione fiammingo, alzava le mani al cielo, et con caldi preghi [...] proferendo di buona voglia di tornare all’ubbidienza del Re, et di S. Chiesa.’

148 In Spaanse en Italiaanse geschiedwerken variëren de aantallen van de dodelijke slachtoffers. Maar het door Bocchi genoemde aantal is ongeloofwaardig en buiten alle realiteit. Zie voor meer reële cijfers Et. Rooms, ‘Een nieuwe visie op de gebeurtenissen die geleid hebben tot de Spaanse Furie te Antwerpen op 4 november 1576’, in *Bijdragen tot de Geschiedenis* 54, 1971, p. 31-55, inz. p. 52. Volgens Rooms waren vooral gewapende burgers slachtoffer van de Spaanse woede. Zie ook Erika Kuipers & J.S. Pollmann (2013), ‘Why remember terror? Memories of violence in the Dutch Revolt’, in: J. Ohlmeyer, M. Ó Siochrá, eds., *Ireland 1641*:

als andere chroniqueurs schrijft de Florentijn over het in brand steken van het Antwerpse stadhuis en de mensen die zich hadden verscholen in dit 'aristocratische' gebouw. Overlevenden die uit het stadhuis wisten te vluchten kwamen alsnog op gruwelijk wijze aan hun einde door de hen opwachtcende soldaten. De schrijver treurt over de meer dan 800 prachtige huizen, waaronder de mooiste onderkomens van buitenlandse kooplieden, die in vlammen opgingen.¹⁴⁹ Angst regeerde in de stad en velen die, naar Bocchi vermeldt, van buiten de stad kwamen hielden zich schuil voor de rondtrekkende dood- en verderfzaaiers.

Bocchi beschrijft het bloedbad in de Scheldestad alsof hij daar zelf getuige van is geweest, zoals onder andere Gerolamo Conestaggio over de gebeurtenissen in 1576 verhaalt. De Genuese koopman en geschiedschrijver was ooggetuige van de gebeurtenissen in Antwerpen.¹⁵⁰ De Florentijn doet er in zijn relaas over de Spaanse Furie wel een schepje bovenop en overdreef het aantal slachtoffers schromelijk. Hij gaat in zijn beschrijvingen van de gewelddadigheden verder dan de eerste Spaanse geschiedschrijvers die maar weinig aandacht hebben voor de plundering van de stad. Die vonden ook dat de Spaanse troepen zich maar sporadisch schuldig hadden gemaakt aan gewelddadig optreden tegen de Antwerpse bevolking.¹⁵¹ Bocchi geeft de Spaanse Furie weer in beelden die overeenkomen met de Zwarte Legende. Hij schaarde zich met zijn beschrijvingen aan de zijde van het anti-Spaanse kamp dat er alle baat bij had de plunderingen van de Spaanse *tercios* zwaar te overdrijven.¹⁵²

Maar de gruwelijkheden die de inwoners van Antwerpen moesten ondergaan waren, ook volgens Bocchi, vooral te wijten aan hun ongehoorzaamheid aan de wetten, hun steun aan het verzet tegen de koning en het met voeten treden van het zuivere katholieke geloof. Naar de overtuiging van trouwe en vrome gelovigen was deze straf niet zonder reden en was het Gods oordeel om Antwerpen zo hard te treffen.¹⁵³ Uit de uitvoerige beschrijving van het voorspel tot de Spaanse Furie en van de daaropvolgende verschrikkingen in de straten van de stad, blijkt dat Bocchi zich verwondert over de intensiteit van het verzet van de gewone rebellerende bevolking. Niet alleen spreekt hij zijn

Contexts and Reactions, Manchester 2013, p. 176-196 en Raymond Fagel, *Kapitein Julián. De Spaanse held van de Nederlandse Opstand*, Hilversum, 2011, p. 68-69.

149 Ook deze gebeurtenis vinden we in de geschiedwerken over de Opstand terug en de bron daarvan moet voor Bocchi ook in de Spaanse literatuur te herleiden zijn. Maar het blijft een feit dat Bocchi de eerste Italiaan was die de Spaanse Furie in een geschiedwerk beschreef en vóór de eerste Nederlandse geschiedschrijvers hun werk uitbrachten, zoals de kronieken van Van Meteren en Bor.

150 Gerolamo Conestaggio, *Delle Guerre della Germania Inferiore*, Venetië 1614.

151 Fagel, *Kapitein Julián*, p. 68.

152 Over de Zwarte Legende en in Italië bijzonder: Sverker Arnoldsson, *La Leyenda Negra*, Gotenburg 1960, reeks Acta universitatis Gothoburgensis, vol. LXVI; 3. Zie ook: K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years War', in: J. S. Bromley en E.H. Kossmann, eds., *Some political mythologies: papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference*, Den Haag, 1975, p. 36-57.

153 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 140b-141a. Swart benadrukt in zijn essay dat de stereotyperingen van de Spanjaarden in de Nederlanden op sommige plaatsen afweken van de Italiaanse Zwarte Legende. De Italianen beklemtoonden in hun beeldvorming van de Spanjaarden vooral het donkere barbaarse karakter van de inwoners van het Iberisch schiereiland.

verwondering uit over de vastberadenheid van de Antwerpenaren, maar hij uit ook grote bewondering voor hun eensgezindheid.¹⁵⁴ In de passages waar Bocchi aandacht schenkt aan de opstandelingen die zich verzetten tegen de in aantocht zijnde Spaanse soldaten, ontwaart men sympathie van de auteur voor de tomeloze inzet en het enthousiasme van de bevolking in hun verzet tegen de Spaanse troepen. De straten waren geblokkeerd en loopgraven werden aangelegd. De gehele Antwerpse bevolking, waaronder ouderen, jongeren en vrouwen, werkte volgens de schrijver mee aan het opwerpen van blokkades in de stad. En onder deze rebellerende Antwerpenaren viel volgens Bocchi het gedrag op van twee jonge vrouwen die onder gevaarlijke omstandigheden, veroorzaakt door heftige beschietingen vanuit de dwangburcht, hun werk voortzetten met het aanleggen van beschuttingen.¹⁵⁵ Een van deze ‘mooie’ vrouwen werd dodelijk geraakt door een kanonskogel, maar ondanks dit voorval ging de andere vrouw door met het overbrengen van manden zand naar de loopgraven.¹⁵⁶ Haar ‘liefde voor de vrijheid’ en sterke afkeer van de Spanjaarden brachten deze vrouw niet van haar stuk. Het verlangen om in vrede te leven was sterker dan angst voor de beschietingen, zo besluit Bocchi zijn lange passage over de dagen aan de vooravond van de Spaanse furie.¹⁵⁷ In deze woorden van de Florentijnse schrijver wordt de lezer, zoals ook Moretti in haar artikel schrijft, de twijfels gewaar van Francesco Bocchi in zijn oordeel over de opstandelingen.

Bocchi besteedt in het manuscript zowel aandacht aan Spaanse als aan Italiaanse officieren, zoals graaf Curzio Martinengo uit Brescia en de opperstalmeester van de Toscaanse groothertog Cosimo, Bernardino Miniati.¹⁵⁸ De militaire deugden van deze officieren krijgen in een enkel geval ruime aandacht.¹⁵⁹ Zo schetst de auteur de dappere eigenschappen van de Florentijnse edelman Bernardino Miniati die met grote moed, en zonder aan zijn lijfsbehoud te denken, zich dapper in de achterhoede had gewoerd tegen de vijandelijke troepen, zodat zijn Italiaanse manschappen zich het vege lijf konden

154 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 135b-136a.

155 Zie ook Et. Rooms, ‘Een nieuwe visie op de gebeurtenissen’, p. 49: ‘Ondanks het enthousiasme van de bevolking werden de werken [het bouwen van verdedigingswerken] sterk gehinderd door het gescut van de citadel waartegen men niets kon doen [...]’. Bocchi heeft het mooie verhaal over de twee vrouwen voor een deel ontleend aan het geschiedwerk van Pedro Cornejo. Zie de Italiaanse editie van zijn geschiedenis: Pietro Cornelio, *Della historia di Fiandra*, p. 126-127. Zie ook mijn bijdrage ‘“Lode della nazione italiana”: Italian historians on the Spanish soldiers’ in de nog te verschijnen uitgave: Raymond Fagel, Leonor Álvarez Francés en Beatriz Santiago Belmonte (eds.), *Early modern war narratives and the Revolt in the Low Countries*, Manchester 2020.

156 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 136a: ‘due giovane fiamminghe molto belle’.

157 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 135-136a: ‘Ma l’amore della libertà per conservarsi, et l’odio di far vendetta sopra gli Spagnuoli armavano gli animi [...]’. Over aanvallen met kanonskogels en slachtoffers, zie: Marianne Eekhout, *Material memories of the Dutch Revolt. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700* (dissertatie Universiteit Leiden, 2014), inz. het tweede hoofdstuk dat handelt over kanonkogelverhalen tijdens de Nederlandse Opstand.

158 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 45 en 47b. Veteraan Curzio Martinengo (1525-1606) diende al in het keizerlijke leger van Karel V en had het commando over een afdeling Italiaanse cavalerie. Informatie over Bernardino Miniati ontbreekt.

159 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 66b: ‘molti gentiluomini Italiani riportavano lode di molta virtù, et di gran cuore’.

redden. Alleen door gebrek aan voldoende steun en door de felheid van een groot aantal vijandelijke soldaten, werd de Florentijnse *cavaliere* uiteindelijk van zijn paard geworpen en gedood.¹⁶⁰ Vooral in zijn beschrijvingen van de Italiaanse soldaten in het Habsburgse leger verloochent Francesco Bocchi zijn afkomst niet. Dan neemt hij alle ruimte om hun kwaliteiten te roemen, zoals hun militaire discipline en moed die de Italianen hadden opgedaan op het Italiaanse schiereiland.¹⁶¹

In de voorbeelden waarin Bocchi het aandeel van de Italiaanse soldaten in het Habsburgse leger telkenmale (expliciet) positief benoemt en afzet tegen de rol van de Spaanse soldaten tijdens de Opstand in de Nederlanden, lijkt de auteur partij te kiezen voor zijn 'landgenoten.' Aanwijzingen van deze subjectieve kijk op de gebeurtenissen zijn terug te vinden in passages waarin de auteur de lof zingt van de Italiaanse 'natie'¹⁶² of in het opvallende onderscheid dat de auteur aanbrengt tussen de Italiaanse en Spaanse manschappen.¹⁶³ Het heeft er alle schijn van dat hij de intentie had om een verschil te maken tussen de Italiaanse en Spaanse troepen. Geoffrey Parker wijst in zijn studie over het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden op de loyaliteit van de Habsburgse troepen voor hun 'natie'. Deze vorm van patriotisme kwam volgens Parker vooral voor onder de Spaanse afdelingen van het koninklijke leger. De oorzaak voor dit chauvinisme moet volgens hem worden gezocht in de mening die de Spaanse soldaten hadden over hun aanwezigheid in de Nederlanden. Een sterk gevoel van morele superioriteit tegenover de ketters en rebellen gaf de Spaanse troepen het idee dat zij in deze vijandige omgeving alles konden doen om de opstandige Nederlanden te straffen, uit naam van religie en vorst. Of zoals Parker opmerkt: 'Patriotism linked with a sense of religious mission made a potent formula.'¹⁶⁴ In het boek van Parker ontbreekt echter een verwijzing naar eventuele chauvinistische opvattingen bij andere legeronderdelen die voor 1590 nog grotendeels bestonden uit compagnieën van verschillende 'naties'.¹⁶⁵

Bocchi spreekt in zijn manuscript niet over Toscaanse, Napolitaanse of Milanese soldaten.¹⁶⁶ Als hij de verschillende 'naties' in de metropool Antwerpen bespreekt dan duidt hij deze groepen niet aan in termen die verwijzen naar de moedersteden van de

160 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 66b.

161 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 42b: '[...] al gran valore de' soldati che molto haveano usato in Italia, dove erano nella disciplina militare divenuti fieri, et animosi'.

162 Bocchi, *Historia della ribellione*, 'Lode della nazione Italiana', p. 117.

163 Bocchi, *Historia della ribellione*, p. 110.

164 Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, p. 152. Volgens Caspar Hirschi in zijn *The Origins of Nationalism: an Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge 2012, p. 206-214, droeg ook het religieus fundamentalisme (van de Reformatie) bij aan de scherpe tegenstellingen tussen de verschillende naties.

165 Na 1590 bestond het grootste deel van het Habsburgse leger uit gemengde afdelingen.

166 Als Bocchi aandacht besteedt aan Alva's leger dat in 1567 vanuit Genua naar de Nederlanden optrok, dan schrijft hij dat het bestond uit zeventuizend 'Spaanse' militairen die waren gelicht in Napels, Sicilië, Sardinië en in het hertogdom Milaan, maar allen opgeleid in de geest van 'Italiaanse waarden'. Zie: Bocchi, *Historia della ribellione* 30b. Het begrip 'de natie' in Spaanse bronnen verwijst naar alle Spanjaarden en niet alleen naar de Castiliaanse achtergrond van de Spaanse tercios, zie Fernando González de Leon, *The Road to Rocroi: class, culture, and command in the Spanish Army of Flanders, 1567-1659*, Leiden/Boston 2009, p. 95.

kooplieden. We lezen dus toch vooral over ‘Italianen’, ‘Spanjaarden’ en ‘Duitsers’. De Toscaanse bevelvoerder Chiappino Vitelli, is niet geboren in Città di Castello in Umbrië maar in Italië. De commandant nam in zijn kielzog ‘Italiaanse edellieden’ mee naar de Nederlanden, zonder een onderscheid te maken uit welke gebieden deze afkomstig waren. De auteur schrijft onomwonden dat de plundersaars van Antwerpen en andere steden de ‘Spaanse’ nationaliteit bezaten. In de pagina’s waarin Parker ingaat op nationale denkbeelden bij de garnizoenssoldaten, blijkt in ieder geval dat hij van mening is dat vijandsbeelden een voedingsbodem kunnen zijn van het patriotisme. In tegenstelling tot veel moderne theorieën over het ontstaan van ‘nationaal besef’ – die vooral uitgaan van de stelling dat dit begrip pas in de loop van de negentiende eeuw zijn plaats krijgt in de Europese geschiedenis – stelt de historicus Caspar Hirschi dat we al in de late Middeleeuwen kunnen spreken van een ontwikkeling van nationalistisch denken.¹⁶⁷ Vroege vormen van ‘nationaal besef’ zijn volgens Hirschi al te vinden in de Renaissance en zijn volgens hem een voorbode geweest van het moderne nationalisme.¹⁶⁸

Er was in het koninklijke leger rivaliteit tussen verschillende Italiaanse onderdelen, zoals de Napolitaanse en Milanese troepen aan de ene kant en de Spaanse manschappen aan de andere kant. Deze rivaliteit werd gekenmerkt door zowel een vorm van anti-Spaanse als door anti-Italiaanse sentimenten. Een enkele keer vonden er botsingen plaats tussen bijvoorbeeld Milanese en Napolitaanse soldaten.¹⁶⁹ Competitie tussen Spaanse en Italiaanse legeronderdelen waarbij het dan vooral om de eer ging, uitte zich in wie als eerste de vijand wist aan te vallen.¹⁷⁰ In geval van muiterijen werd door de Habsburgse legerleiding soms besloten om een garnizoen van een andere natie in te zetten in een poging de plunderingen te doen stoppen.¹⁷¹ Bocchi maakt in zijn manuscript echter nauwelijks onderscheid tussen de verschillende onderdelen die op het Italische schiereiland waren gerekruteerd. De auteur schaarde alles onder de noemer van ‘Italiaanse’ soldaten.¹⁷² Grote rivaliteit was er ook onder de commandanten, veelal

167 C. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, p. 78-103.

168 C. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, p. 9. Over ‘nationalistische’ of ‘patriottistische’ denkbeelden in propagandistische geschriften die onder toezicht van Willem van Oranje werden verspreid, zie: K.W. Swart, ‘Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?’, in: *BMGN*, 99.4 (1984), 554-572, en over de ontwikkeling van een gemeenschappelijk vaderlands gevoel voor en tijdens de Opstand zie: Alastair Duke, ‘The Elusive Netherlands: The Question of National Identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt’ en *idem* ‘In Defence of the Common Fatherland: Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576’, in: Judith Pollmann en Andrew Spicer, eds., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Farnham 2009, p. 9-56 en p. 57-76.

169 A. Spagnoletti, ‘Onore e spirito nazionale’, p. 241.

170 A. Spagnoletti, ‘Onore e spirito nazionale’, inz. p. 241. Zie Cesare Campana, *Della guerra di Fiandra fatta per difesa di Religione da Cattolici Re di Spagna Filippo II e Filippo III di tal nome*, deel II, Vicenza, Giorgio Greco, 1602, p. 74.

171 A. Spagnoletti, ‘Onore e spirito nazionali’, p. 239.

172 Maar het begrip ‘Italiaans’ zou vanuit de visie van een Florentijnse commandant ook Toscaans kunnen betekenen; zie bijvoorbeeld Arnold Labrie, ‘Van patriottisme tot nationalisme: *patria* en *natio* voor 1815’, in: Leo H.M. Wessels & Toon Bosch, eds., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen 2012, p. 116. Het begrip ‘*patria*’ werd in de zestiende eeuw vooral toegepast in de betekenis van de eigen stad(staat) of regio, maar kon ook op zowel lokaal gebied als grotere staat betrekking hebben.

van aristocratische afkomst. De Italiaanse commandanten stonden in hoog aanzien door hun ervaring en technische deskundigheid. Spaanse commandanten zagen dit volgens Bocchi met afgunst aan. De reputatie van een goede commandant werd door sommigen belangrijker geacht dan zijn adellijke komaf. Legeraanvoerders zoals Chiappino Vitelli werden door hun manschappen bewonderd, niet vanwege hun adellijke titel, maar vanwege hun indrukwekkende oorlogservaringen en vakmanschap.¹⁷³

Conclusie

Geschiedschrijving over buitenlandse conflicten en oorlogen werd als een geschikt vehikel gezien om een binnenlands vraagstuk aan de orde te stellen. Niet alleen informatie over een oorlog in vreemde gebieden stond voorop, maar er viel kennelijk ook een les te leren uit het geschiedverhaal. Het persklare manuscript van Francesco Bocchi over de eerste fase van de Opstand is een voorbeeld van zo'n tekst, die beide thema's aan de orde stelt.

Ondanks het schijnbaar duidelijke standpunt ten gunste van de Medici en de lofrede op Vitelli, de Italiaanse soldaten en het nadrukkelijke nationale (Toscaanse) besef, is het manuscript van Francesco Bocchi nooit op de markt gebracht. Een zakelijk meningsverschil met zijn uitgever is daar mogelijk de oorzaak van geweest. Het is echter goed denkbaar dat sommige onderdelen van het manuscript aanleiding zouden zijn geweest voor de autoriteiten in Florence om hun bedenkingen uit te spreken tegenover hun plaatsgenoot. In tegenstelling tot andere geschiedwerken van Italiaanse bodem, beperkt de schrijver zijn oordeel over de oorzaken niet alleen tot het godsdienstige vraagstuk. Net als zijn Romeinse collega-historicus Famiano Strada gaat Bocchi ook in op de politieke achtergrond van het conflict in de Nederlanden. Daarnaast toont de schrijver zijn bewondering voor de gepassioneerde tegenstand van de (Antwerpse) bevolking tegen de Spaanse garnizoenen. De Florentijnse humanist geeft er blijk van niet geheel onverschillig te staan tegenover de zaak van de opstandelingen, zoals blijkt uit zijn empathie voor de onverzettelijkheid van twee Antwerpse vrouwen. Bocchi valt in zijn manuscript de Spaanse vorst niet af en hij toont bovendien begrip voor het harde optreden van de vorst tegen de ketterse rebellen. In Antwerpen ging het om muitende Spaanse soldaten die zich te buiten gingen aan geweld tegen de Antwerpse bevolking. De auteur bracht daarmee nadrukkelijk een contrast aan met de Italiaanse soldaten. Dat de auteur in zijn transnationaal geschiedwerk zijn pijlen van kritiek juist richt op Alva's hardvochtige beleid in de Nederlanden, dat eraan bijdroeg dat de strijd in de Nederlanden zich uitbreidde en verhardde, moet voor de Florentijnse censuur geen probleem zijn geweest.

Een hoofdrol in het manuscript is weggelegd voor Chiappino Vitelli, de gelouterde bevelhebber die in dienst van Cosimo I belangrijke militaire daden verrichtte. Geschiedschrijving verpakt in een biografisch verhaal tegen de achtergrond van het

173 A. Spagnoletti, 'Onore e spirito nazionale', p. 212-220.

oorlogstheater in de Nederlanden. Maar de betekenis van Bocchi's geschiedwerk moet toch in een andere richting worden gezocht. De Florentijn had blijkbaar voldoende reden om iets te zeggen over de Italiaanse aanwezigheid in het Habsburgse leger. De voortreffelijkheid van de Italiaanse manschappen in het Habsburgse leger tijdens de strijd in de Nederlandse gewesten, wordt in het manuscript door de schrijver scherp afgezet tegenover het aandeel van de Spaanse officieren en hun manschappen. Met regelmaat worden in het dichtbeschreven manuscript de kwaliteiten en de capaciteiten van de Italiaanse soldaten, inclusief de bewonderde en alom (ook door Alva) gewaardeerde Chiappino Vitelli geroemd en bejubeld. Hoewel het verhaal van Bocchi op veel plaatsen in zijn werk pro-Spaans is, bevatten sommige passages in het handschrift een onverholen anti-Spaanse toon. Het beeld van de Spaanse militairen wordt door de Florentijn gepresenteerd in termen die doen denken aan de stereotyperingen van de Zwarte Legende. Deze stereotyperingen dragen in het manuscript bovendien bij aan het contrast met de superioriteit en deugdzaamheid van de Italiaanse soldaten. Bocchi brengt in zijn geschiedverhaal heel nadrukkelijk het verschil aan tussen 'wij' (de Italianen) en 'zij' (de Spanjaarden). Gecombineerd met dit onderscheid gebruikt de Florentijnse schrijver in zijn manuscript een terminologie die verwijst naar een zeker 'nationaal' besef en patriottisme dat Italiaans of misschien Toscaans gekleurd is.

Het anti-Spaanse vijandbeeld dat de schrijver oproept in zijn manuscript, staat mogelijk in verband met de negatieve beeldvorming van Alva die zich in het midden van de zestiende eeuw had ontwikkeld aan het hof van de Medici. Het is niet ondenkbaar dat de auteur in zijn geschiedverhaal de tegenstelling tussen de Spaans-Habsburgse militaire clique in de Nederlanden en Alexander Farnese bewust ten tonele heeft gevoerd. De Florentijnse schrijver voltooide zijn manuscript in 1585, het jaar waarin Farnese zijn meest glorieuze moment beleefde met de verovering van Antwerpen.

Hoofdstuk 2

Gesprekken in Genua over het Twaalfjarig Bestand: Giovanni Costa over het Twaalfjarig Bestand

Toen in april 1609 het Twaalfjarig Bestand was ondertekend door de delegaties van de Spaanse Nederlanden, Madrid en de Republiek, werd dit akkoord in de Nederlanden met vreugde verwelkomd. Zowel in de Zuidelijke Nederlanden als in de Republiek werd het Bestand op eigen wijze gevierd. In sommige steden verbeeldden rederijderskamers de overwinning van de Vrede op de Oorlog. In Antwerpen trok een processie door de stad die in het teken stond van de twaalfjarige vrede die in de Scheldestad was overeengekomen. De Aartshertogen Albert en Isabella werden in deze ommegang geprezen als de brengers van vrede en (een terugkerende) welvaart.¹⁷⁴ De Genuese bankier en succesvolle bevelhebber van het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden, Ambrogio Spinola, die was opgetreden als een van de Spaans-Habsburgse onderhandelaars, schreef onmiddellijk een enthousiaste brief naar Filips III. Spinola liet zich positief uit over het Bestand en over de toekomst van de Nederlanden, maar het Bestand werd niet door iedereen met evenveel vreugde ontvangen.¹⁷⁵ Naast het feit dat Filips III met tegenzin zijn handtekening zette onder de overeenkomst, bestond er ook onder leden van de Spaanse elite ernstige bezwaren tegen de wapenstilstand.¹⁷⁶ Zij vonden de resultaten van het Bestand in het nadeel van Spanje en wilden net als hun vorst de oorlog voortzetten. In de Republiek was ook niet iedereen verguld met de Vrede van Antwerpen. Tijdens de Bestandsjaren zouden religieuze tegenstellingen uitlopen op een politieke controverse tussen landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en prins Maurits van Nassau. Op de achtergrond van dit politieke geschil speelden het buitenlandse beleid van de Republiek en de uitkomsten van het Bestand een rol.¹⁷⁷

De diplomatieke activiteiten in Den Haag en het uiteindelijke compromis dat vervolgens werd vastgelegd in Antwerpen, werden in grote delen van Europa met bijzondere aandacht gevolgd. Deze buitenlandse belangstelling voor de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden was te verklaren vanuit de opvatting dat de strijd in de Nederlanden een internationale oorlog was die gevolgen kon hebben voor andere Europese landen.¹⁷⁸ Ook in Italië waar verschillende (stad)staten onder invloed stonden

174 Margit Thöfner, *A Common Art: Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*, Zwolle 2007, p. 229-234.

175 Paul C. Allen, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621*, New Haven en Londen 2000, p. 233.

176 Paul C. Allen, *Philip III and the Pax Hispanica*, p. 221-223 en p. 230.

177 Zie bijvoorbeeld: A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde*, Amsterdam 2000, p.234-251.

178 Voor een samenvatting van de internationale aandacht voor de Opstand, zie Judith Pollmann,

van het Spaans-Habsburgse imperium, werd de evolutie van de Nederlandse oorlogen met argusogen in de gaten gehouden. In de inleiding en het eerste hoofdstuk is al gewezen op deze interesse van Italiaanse zijde.¹⁷⁹ Sommige Italiaanse auteurs stonden kritisch tegenover het Spaans-Habsburgse beleid in de Nederlanden, zoals de Genuese koopman en geschiedschrijver Gerolamo Conestaggio.¹⁸⁰ Een ander Genues werk waarin kritiek wordt geuit op de Spaans-Habsburgse politiek is een publicatie van Giovanni Costa (ca. 1550-ca 1630). Die publiceerde bij de Genuese drukker Giuseppe Pavoni in 1610 een verhandeling over het Twaalfjarig Bestand onder de titel *Ragionamento sopra la triegua de' Paesi Bassi, conchiusa in Anversa l'anno 1609*.¹⁸¹ Binnen de Nederlandse historiografie over de Opstand is dit werk tot nu toe onopgemerkt gebleven. Maar ook in Italië is de belangstelling voor Costa lang beperkt gebleven tot een breedvoerige bijdrage van Raffaele Belvederi en in een enkel artikel vindt men (soms summiere) verwijzingen naar het kleine oeuvre van de Genuese schrijver.¹⁸² Toch is de bescheiden belangstelling voor Giovanni Costa jammer, want *Ragionamento* is een interessant geschrift dat niet alleen handelt over een belangrijke fase van de Opstand, maar bovendien vertelt hoe men in Genua naar de Opstand keek. De verhandeling geeft inzicht hoe de bestuurlijke elite van Genua dacht over de politieke en economische gevolgen die het Bestand zou hebben voor de Spaans-Habsburgse regering én voor Genua.

In dit hoofdstuk zullen we ingaan op de vraag voor wie Costa deze verhandeling schreef en wat de politieke agenda ervan was. Waarom schreef de auteur een werk waarin een Nederlands thema het gespreksonderwerp is tussen Genuese notabelen? De interesse in Genua voor de Opstand kan in verband worden gebracht met de politieke situatie in de Ligurische stadsrepubliek. Als we goed kijken dan treffen we in het vertoog over het Bestand een lokale agenda aan. De Spaans-Habsburgse dominantie en de economische situatie in de havenstad vormden de achtergrond van de discussies.¹⁸³

'Internationalisering en de Nederlandse Opstand'.

179 In samenhang met de belangstelling voor de Nederlandse Opstand ontwikkelde zich halverwege de zeventiende eeuw in Italië een toenemende interesse voor het Nederlandse politieke republikeinse bestuursstelsel. Zie bijvoorbeeld: Vittorio Conti, 'Il modello politico olandese in Italia durante la prima metà del Seicento', in: V.I. Comparato (ed.), *Modelli nella storia del pensiero politico* (1987 [Florence]) p. 145-163; S. Mastellone, S., 'I repubblicani del Seicento e il modello politico olandese', *Il Pensiero Politico* 1985; 18, 2, p. 145-163.

180 G. Conestaggio, *Delle Guerre della Germania Inferiore*, Venetië 1614.

181 Giovanni Costa, *Ragionamento sopra la triegua de' Paesi Bassi, conchiusa in Anversa l'anno 1609*, Genua, 1610. Hierna in dit artikel vermeld als *Ragionamento*. In vertaling luidt de titel: 'Betoog over het Bestand van de Nederlanden, afgesloten in 1609 te Antwerpen'.

182 Raffaele Belvederi, 'Il "Ragionamento di Giovanni Costa, Gentil'Homme Genovese..."', in: Raffaele Belvederi (eds), *Genova, la Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed età moderna: studi e ricerche d'archivio*, Genova 1981, p. 175-360; Alberto Clerici, 'Ragion di Stato e politica internazionale. Guido Bentivoglio e altri interpreti italiani della Tregua dei Dodici Anni (1609)', *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 2 (2009) p. 187-223; Silvia Moretti, 'La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)', Claudio Costantini, 'Politica e storiografia: l'età dei grandi repubblichisti', in: *La letteratura ligure. La Repubblica aristocratica (1528-1797)*, deel II, Genua 1992, p. 93-135.

183 Het Spaanse imperium was naar de woorden van de Britse historicus John Elliott een "samengestelde" staat. Het hertogdom Milaan en het koninkrijk Napels maakten deel uit van het Spaanse imperium, met een

De dialoog: een gesprek onder heren in Genua

Veel succes was voor Costa's traktaat niet weggelegd. Zijn boek zou tot één druk beperkt blijven. De auteur stond geen chronologisch verhaal voor ogen dat één fase van de Opstand beschreef. De actualiteit van het Bestand dat in 1609 werd overeengekomen en het belang daarvan voor de stadsrepubliek Genua kwam voor hem waarschijnlijk op de eerste plaats. Costa verkoos de dialoog boven een chronologisch verslag van het Bestand. De vorm van de dialoog bood de auteur gelegenheid om de verschillende visies die binnen de stadsrepubliek van Genua leefden over de Vrede van Antwerpen, in zijn traktaat aan de orde te stellen. De literaire vorm van de dialoog raakte in de vijftiende en zestiende eeuw in de mode. Tijdens de Italiaanse renaissance werden de dialogen van Plato vooral dankzij de Latijnse vertalingen van Marsilio Ficino herontdekt en nagevolgd. Ook werden dialogen van andere klassieke auteurs bestudeerd en als voorbeeld gebruikt. Voorbeelden van de dialoog in het vroegmoderne Italië vinden we bijvoorbeeld terug in de werken van Baldassar Castiglione, Sperone Speroni, Stefano Guazzo en Torquato Tasso. In de vijftiende eeuw verschenen aanvankelijk dialogen in het Latijn, maar aan het begin van de zestiende eeuw kwamen de eerste werken in het Italiaans op de markt.¹⁸⁴ Ook in Genua zagen schrijvers de dialoogvorm als een middel om hun standpunten over politieke kwesties die in de stad speelden voor het voetlicht te brengen. De stadsarchieven van Genua herbergen tientallen manuscripten met dialogen die betrekking hebben op de verschillende turbulente perioden in het vroegmoderne Genua.¹⁸⁵

Het motief om het traktaat te schrijven wordt al aan het begin van Costa's werk bij wijze van introductie aan de lezer meegedeeld. De auteur, zo lezen we, werd door een vriend aangemoedigd een verhandeling over de vrede van Antwerpen te schrijven. Deze vriend, 'een wijs man' zoals Costa hem typeert, vroeg zich af hoe het Bestand tot stand was gekomen. Het was hem namelijk opgevallen dat er in de stad verschillende denkbeelden over het Bestand de ronde deden, zoals dat 'elders' ook het geval was, en dat er in de stad werd gediscussieerd over de wapenstilstand.¹⁸⁶ Na aanvankelijke twijfels gaf het intense verlangen ('un'intenso disiderio') om over het Bestand te schrijven toch uiteindelijk de doorslag. Met het werk hoopt Costa zijn vriend duidelijk te maken wat

eigen bestuur, eigen wetten en privileges maar allen met één en dezelfde vorst. Op de regering van de Republiek Genua probeerde de Spaanse kroon op allerlei manieren invloed uit te oefenen. Zie: John Elliott, 'A Europe of Composite Monarchies', *Past and Present*, 137 (1992) p. 48-71. Over de invloed van het Spaans-Habsburgse imperium in Italië, zie: Michael J. Levin, 'Italy and the limits of the Spanish Empire' in: Tonio Andrade en William Reger, *The Limits of Empire: European Imperial Formations in Early Modern World History. Essays in Honor of Geoffrey Parker*, Farnham 2012, p. 121-136.

184 Over de dialoog zie: Virginia Cox, *The Renaissance dialogue: literary dialogue in its social and political contexts*, Castiglione to Galileo, Cambridge 1992; Peter Burke, 'The Renaissance Dialogue', *Renaissance Studies* Vol. 3, 1 (1989) p. 1-12.

185 Met name in de rijke collecties van het Archivio Storico del Comune di Genova, Archivio di Stato di Genova en in de Biblioteca Civica Berio. Voor verwijzingen naar manuscripten zie G. Doria en R. Savelli, "Cittadini di Governo" a Genova. Ricchezza e potere tra Cinquecento e Seicento, in: *Materiali per una storia della cultura giuridica* 10.2 (1980), p. 277-351.

186 *Ragionamento*, p. 7.

de motieven, verwachte gevolgen en verdiensten van het Bestand zijn.¹⁸⁷ Het betoog is, benadrukt Costa, niet gebaseerd op zijn eigen denkbeelden maar is een weergave van een bijeenkomst van enkele bijzondere wijze heren. De schrijver die 'tot zijn geluk' bij deze samenkomst aanwezig was, heeft geprobeerd, voorzover zijn geheugen dat toelaat, precies op te tekenen wat door deze heren is gezegd.¹⁸⁸

Het vertelraamwerk van *Ragionamento* wordt dus gevormd door een eerbiedwaardig gezelschap van Genuese aristocraten. Elke winter komen op meerdere plaatsen in de stadsrepubliek, zo weten we van de schrijver, plaatselijke notabelen in de namiddag bijeen om met elkaar over allerlei onderwerpen van gedachten te wisselen. De kring van heren die in Costa's betoog centraal staat treft elkaar beurtelings ten huize van één de heren. Tijdens deze gesprekken vermaken de aanwezigen zich met onderwerpen zoals het bestuur van de stadsrepubliek, ontwikkelingen in de wereld, geleerde onderwerpen en kwesties die met de (stedelijke) moraal van doen hebben. De discussies waaieren dus uit over alle mogelijke onderwerpen en de sfeer is, zo proeft men uit de woorden van de auteur, collegiaal en vriendelijk.¹⁸⁹ Maar als de gesprekken tijdens de door Costa bijgewoonde bijeenkomst op het Twaalfjarig Bestand komen, blijken de meningen hierover sterk uiteen te lopen. Het akkoord tussen de Habsburgers en de Republiek leidt binnen het gezelschap tot discussie.

De anonieme personages in Costa's vertoog behoren tot de regerende klasse in Genua. De kwalificaties die de schrijver aan de gesprekspartners toedicht geven dat duidelijk aan. De verzamelde heren vormen een waardig gezelschap ('un'horrevol compagnia') van aristocratische, rijke, geleerde en hooggeplaatste stadsburgers die zijn uitgenodigd door de heer des huizes. De gastheer wordt beschreven als een man die in Genua bekend staat om zijn bijzondere kwaliteiten ('le singolari sue virtù') en zijn grote kennis van wereldse zaken. Het is om deze reden dat het gezelschap van debatterende heren hem naar zijn mening vraagt over het actuele nieuws van het Twaalfjarig Bestand. Na enige aansporing licht hij zijn opvattingen over de resultaten van de Vrede van Antwerpen toe.¹⁹⁰

De gastheer verhaalt over de oorzaken en gevolgen van de Nederlandse oorlogen. In enkele zinnen vat hij de gebeurtenissen in de Nederlanden samen die leidden tot de Opstand. Zijn relaas omspant de zestiende eeuw waarin de opkomst van Reformatie en de reactie van de Spaanse vorsten op de onrust in de Nederlanden een belangrijk onderdeel zijn van de gebeurtenissen. Als een van de belangrijkste oorzaken van de Opstand ziet hij het harde optreden van de hertog van Alva:

Maar toen de Vorst de Hertog van Alva met een groot leger [naar de Nederlanden] stuurde om de misdadigers te straffen dienden zich nieuwe omstandigheden aan die een verschrikkelijke oorlog inluiden. Sommige legeronderdelen gedroegen

187 *Ragionamento*, p. 8.

188 *Ragionamento*, p. 8-9.

189 *Ragionamento*, p. 9-10.

190 *Ragionamento*, p. 10-11.

zich zo slecht in die gebieden, dat enkele gewesten zich afscheidten. Deze oorlog die eerst zo voorspoedig verliep dat daardoor de rebellen ontmoedigd raakten, werd van dag tot dag hachelijker en ontwikkelde zich, zoals iedereen weet, tot een oorlog met ongelukkige gevolgen.¹⁹¹

Uiteindelijk werd volgens de gastheer met de komst van de aartshertogen in 1598 in de Nederlanden het vredesproces in gang gezet. Initiatieven van de vorsten leidden met het bereiken van een wapenstilstand tot het einde van de oorlog. De historische uiteenzetting van de gastheer, die kritische opmerkingen bevat aan het adres van het Spaans-Habsburgse bestuur in de Nederlanden tijdens de eerste fase van de Opstand, valt bij sommige aanwezigen niet in goede aarde. Zijn lof voor het Bestand wordt bovendien niet door iedereen gewaardeerd. Het is dan ook een van deze critici die zich tot de gasten richt.

Deze spreker, die begiftigd is met een 'snelle en scherpe geest', verwoordt de gevoelens van enkele aanwezigen ten opzichte van het Bestand.¹⁹² In een al even uitvoerig betoog als dat van zijn voorganger keert hij zich tegen het Bestand en typeert de uitkomsten van de vrede als een zwakgebod ten opzichte van de 'rebellens'. De uitkomsten van het Bestand maken volgens de criticus duidelijk hoezeer men het verstand is kwijtgeraakt door te verklaren dat men met alle gewesten wil onderhandelen, ook met de 'vrije gewesten'. Hoe kan het toch dat de aartshertogen zijn gaan praten met de gebieden die van oudsher behoren tot het Spaans-Habsburgse Rijk? In de optiek van de spreker was de Vrede van Antwerpen op een verkeerd moment tot stand gekomen omdat de situatie op het slagveld voor het Spaans-Habsburgse leger helemaal niet hopeloos was. Het Staatse leger onder leiding van Maurits was in moeilijkheden geraakt, miste iedere buitenlandse steun en stond op het punt door de koninklijke troepen van Ambrogio Spinola verslagen te worden. En als een offensieve oorlog niet reëel meer was, waarom dan geen defensieve strijd gevoerd? De spreekbuis van de anti-pacifisten van het gezelschap uit dan ook zijn zorgen over het imago van de machtige Spaanse staat dat door de Vrede van Antwerpen is beschadigd. Hij roept de koning en de aartshertogen daarom op

om de oorlog [na het aflopen van het Bestand] te hervatten, met het doel de opstandige gewesten te dwingen weer het katholieke geloof te omarmen en hen zodoende verre te houden van de verderfelijke ketterse invloeden.¹⁹³

191 *Ragionamento*, p. 13-14: 'Ma havendovi poi il Re mandato il Duca d'Alva con bastevole essercito, per castigare i delinquenti, s'alterarono di novello le cose, cominciando crudelissima Guerra; e poiche furono da alcuno così mal esercitate quell'armi, e governati quei paesi, si ridussero quegli Stati nell'esser, che tutti sanno. E quella Guerra, che prima fu stimata agevole ad ultimarsi con abbattimento de' ribelli; si mostrò poi di giorno in giorno assai difficile, e intrigata; e come ognuno sa, perseverò, però sempre con varii, e poco fortunati avvenimenti [...].'

192 *Ragionamento*, p. 15.

193 *Ragionamento* p. 21-22: '[...] continuare la guerra con essi Stati, sforzandoli con arme ad abbracciar la fè Catholica, e così tener da loro lontano ogni contagio Heretico.'

Het opnemen van de wapens tegen de opstandige gewesten zou uiteindelijk moeten resulteren in de hereniging van de Nederlanden onder de Habsburgse vlag. De terugkomst van de universele [dat wil zeggen: christelijk geïnspireerde] vrede in de Nederlanden en misschien ook de vele politieke en religieuze meningsverschillen in de Republiek zouden er toe kunnen leiden dat de afgescheiden gewesten weer terugkeren in de schoot van het Spaans-Habsburgse rijk.¹⁹⁴

Op het moment dat de tweede spreker zijn kritische relaas beëindigt, keren de gastheer en zijn gezelschap zich naar een van aanwezigen die opmerkt dat zich onder de heren toch iemand bevindt die beter dan wie ook op de hoogte is van de zaken die Spanje en de Nederlanden betreffen. En volgens hem heeft deze gast een gepast antwoord op de criticasters van het Bestand. Hierop neemt deze edelman, die bekend staat als een bescheiden man, het woord. In zijn bijdrage gaat hij in de op kritiek die binnen het gezelschap leeft ten opzichte van de vredespolitiek van de Habsburgse vorsten.¹⁹⁵ Volgens de derde spreker was het aan Filips III en de aartshertogen te danken dat men inzag dat de problemen niet met geweld waren op te lossen. Zij kozen voor onderhandelingen om uiteindelijk met de Republiek tot een akkoord te komen. Het ging de Spaanse vorsten niet om de verdediging van het materiële bezit in de Nederlanden: zij werden gedreven door een katholieke politiek die zich teweerstelde tegenover de invloeden van de ketterse godsdiensten. De koning en de aartshertogen wisten, zo stelt de spreker, heel goed hoe men diende te regeren en hoe men daarbij diende op te komen voor het publieke welzijn.¹⁹⁶

Het beleid van het Spaans-Habsburgse vorstenhuis tijdens de opstand wordt in het vertoog van de derde spreker vervolgens uitgebreid besproken en verdedigd. De fouten die door de Habsburgers zijn gemaakt worden door hem niet verzwegen (waarmee hij antwoord geeft op de kritische opmerkingen van de gastheer): hij gaat in op de gevolgen van de inquisitie en de gewelddadige plunderingen door Spaans-Habsburgse soldaten. De vredespolitiek van Filips III en de aartshertogen die aan het begin van de zeventiende eeuw werd ingezet, heeft laten zien dat de intentie van de vorsten gericht is op het stoppen van de gevechtshandelingen in de Lage Landen. Dat het Spaanse koningshuis uiteindelijk bewust koos voor de weg van de vrede was in de ogen van de spreker heel begrijpelijk.¹⁹⁷ De situatie in grote delen van de Noordelijke Nederlanden was in het nadeel van de Spaans-Habsburgse troepenmacht; vooral de lastige geografische omstandigheden maakten het voor de Spaanse troepen onmogelijk om gebieden terug te veroveren. Ook het permanente gebrek aan soldij en de muiterijen van onderdelen van het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden die daarop volgden bespoedigden de onderhandelingen tussen de Habsburgers en de Verenigde Nederlanden. Met geweld

194 Verwezen wordt naar de binnenlandse situatie in de Republiek: de al sluimerende tegenstellingen tussen Maurits en Oldenbarnevelt, de religieuze twisten die zouden leiden tot een politieke splijtzam in de Republiek, de tegenstellingen tussen Holland en de stadhouder.

195 *Ragionamento*, p. 22-23.

196 *Ragionamento*, p. 25-26.

197 *Ragionamento*, p. 51-52.

bereikt men alleen maar het tegendeel, zo stelt de spreker vast. De vorst dient zijn afwegingen te maken om een groot deel van de wereld te kunnen regeren en doet dat op basis van nuttige, zelfs noodzakelijke, maatregelen om op deze wijze zijn landen te behouden en uit te breiden. Daarom is de uitkomst van het Bestand een verdienste van de vorst en de aartshertogen. Maar, voegt de spreker daaraan toe:

Als sommige gebieden de vorst niet alleen niets meer opleveren, maar hem en zijn overige landen meer schade toebrengen dan winst, moet hij doen wat noodzakelijk is. De vorst moet dat deel van zijn rijk afstoten, zoals een bekwame arts dient te handelen om een mensenleven te redden door het aangetaste lichaamsdeel te amputeren van het gezonde deel.¹⁹⁸

De gematigde opstelling van de derde spreker tegenover de Verenigde Nederlanden, komt nog meer tot uiting in de passages waarin hij zijn waardering uitspreekt over de inwoners van de Republiek en vooral hun bekwaamheid in de koopvaardij, handel en landbouw. Uiteindelijk, zo spreekt hij de hoop uit, zullen de Nederlanders geïnspireerd door God terugkeren naar hun eerste grondbeginselen, zoals welvaart en sociale stabiliteit, en zullen zij door de bereikte vrede hun militaire aspiraties afleggen. Want oorlog beschadigt de economie en leidt tot politieke instabiliteit.¹⁹⁹

Een andere passage die veelzeggend is, vinden we op het moment dat de derde spreker over de vrijheid van de zeeën uitweidt. Net zoals in zijn genuanceerde zinnen over de vrijheidszin van de Nederlanders en hun verzet tegen de vorst, keert de derde gesprekspartner zich in zijn betoog tegen de zeehandelspolitiek van de Spaanse vorst die ernaar streefde om de vaart op belangrijke Europese en overzeese gebieden op te eisen ten gunste van de Spaanse koopvaardij. De spreker houdt zijn toehoorders voor dat het

aan iedereen is toegestaan om in het grootste deel van de havens in de overzeese gebieden zoals in de Indiën te handelen met de volkeren aldaar, die op hun beurt de vrijheid hebben met iedereen of met elk aanlegend schip handel te drijven.²⁰⁰

In deze frase klinken de denkbeelden door van Hugo Grotius' *Mare liberum* dat was verschenen in april 1609, in dezelfde maand dat het Bestand in Antwerpen werd ondertekend. Ook op andere plaatsen in het traktaat verwijst Costa naar de kwestie van de vrije vaart op Indië. Door dit actuele onderwerp te noemen verbindt de auteur

198 *Ragionamento*, p. 31-32: 'Ne cura sapere, se qualche stato non sol non apporta utilità al Principe, ma cagiona a gli altri suoi stati danno, over perdita, esser cosa utile, anzi necessaria all'istesso Principe l'abbandonarlo, a quella guisa che fa il savio medico, che per salvezza d'un corpo humano, taglia, e separa alcuna parte corrotta di esso, [...]'. De vergelijking is ontleend aan Cicero en wordt ook op dezelfde manier geciteerd in Lipsius' invloedrijke *Politica*, Leiden 1589, p. 4.

199 *Ragionamento*, p. 44-45.

200 *Ragionamento*, p. 46: 'Dirò esser cosa manifesta, che la maggior parte de'porti, e de' paesi della gran costa di quelle Regioni orientali, sono sotto i loro Re, e sotto i loro Signori naturali, a quali è conseguentemente libero d'ammettere qualunque huomo, ò navilio, che va ne'paesi loro a negoziare.'

de ideeën van Grotius over de vrije zeeën met de handelsbelangen van Genua, zoals de plannen van de stadsrepubliek die moesten leiden tot het stichten van een eigen handelsvloot naar het voorbeeld van de VOC, waarover hieronder meer.²⁰¹

Het volgens Costa overtuigende betoog van de ‘verdediger van het Bestand’ laat het gezelschap in verwarring achter. Wie van de aanwezigen zou in staat zijn deze omstandige maar toch genuanceerde verdediging van de vredespolitiek van het Spaans-Habsburgse vorstenhuis tegen te spreken? Zij richten zich vervolgens tot iemand die tijdens het betoog heel aandachtig heeft geluisterd en die intellectueel zeker niet onderdoet voor de laatste spreker. Deze heer gaat niet echt in op de vorige sprekers, hoewel vanuit het gezelschap het verzoek komt om dat wel te doen. In zijn afsluitende bedenkingen legt de laatste spreker in de vorm van een epiloog de nadruk op de lofwaardige rol van de Spaans-Habsburgse vorsten. Hier spreekt de schrijver zelf. Costa heeft door middel van deze dialoog een beeld willen geven van de verschillende meningen in zijn stad en ondanks de kritiek op de rol van de aartshertogen en de Spaanse vorsten Filips III en zijn vader Filips II tijdens de roerige jaren van de Opstand, staat de conclusie in het teken van de goede regering en de christelijke vredespolitiek. De vredespolitiek van de Habsburgse vorsten heeft tijdelijk een einde gemaakt aan een internationale oorlog, die het Spaanse imperium en Genua als vazalstaat veel schade had toegebracht. De Vrede van Antwerpen zou nu alleen maar voorspoed brengen, zo kunnen de laatste woorden van deze dialoog worden geïnterpreteerd, en ten goede komen aan het welzijn van de Habsburgse vorsten en hun onderdanen.

De lange rede van de derde spreker die vooral een reactie is op het verhaal van zijn voorganger, is het echter waard om langer bij stil te staan. De dialoog lijkt op het eerste oog te gaan over een voor de Genuezen betrekkelijk ‘veraf’ en abstract probleem. Toch was het dat niet. Waarom schreef Costa dit traktaat met een Nederlands onderwerp?

Giovanni Costa en Genua

Giovanni Costa werd niet lang na zijn geboorte, halverwege de zestiende eeuw, in Genua opgenomen in het boek van de stedelijke adel, het *Liber Nobilitatis*. De familie van Giovanni Costa behoorde tot de oude adel in Genua.²⁰² Hij nam al op jonge leeftijd intensief deel aan het culturele en politieke leven van Genua. Opgeleid als wiskundige, richtte hij zich later op de letteren en geschiedschrijving.²⁰³ Hij schreef een epigram ter ere van de gebroeders Umberto en Paolo Foglietta. Beide broers maakten deel uit van de Genuese

201 Hugo Grotius, *Mare liberum*, Leiden 1609.

202 Deze beschrijving van Costa's leven en werk is voor een deel gebaseerd op gegevens van Giovanni Nuti, 'Giovanni Costa', in: *DBI*, deel 30 (1984). In zijn *Trattato della Pace e Libertà d'Italia e de'modi di conservarle*, Genua 1615, p. 5, noemt Costa zich de zoon van de edelman Benedetto afkomstig uit de oude adel.

203 Mogelijk studeerde hij wiskunde in Pisa en bezocht daar de universiteit samen met Guastavini, zie Matteo Navone, *Dalla parte di Tasso: Giulio Guastavini e il dibattito sulla Gerusalemme liberata*, Alesandria 2011.

intelligentsia die kritisch stond tegenover de oude stedelijke aristocratie. In 1583 werd Costa verkozen tot lid van de Grote Raad van de Republiek Genua. Zijn politieke carrière zou in 1606 een vervolg krijgen toen hij werd verkozen als een van de bewindvoerders (*capitani*) van zijn stad. Zes jaar later trad hij toe tot de Rekenkamer van Genua.²⁰⁴ De jaren die hierna volgen stonden vooral in het teken van zorgen om zijn zoon Alamanno die op zijn eenentwintigste jaar werd ingeschreven in het Genuese *Liber nobilitatis*.²⁰⁵ In de voetsporen van zijn vader koos Alamanno de weg van geschiedschrijver. Zijn eerste werk, dat handelt over het huis van Condé, werd om onbekende redenen door de senaat van Genua verboden.²⁰⁶

Het vertoog over het Bestand uit 1610 is voorzover we nu weten het eerste werk van Giovanni Costa. Maar al in 1587 werden zijn kwaliteiten als geschiedschrijver door de Genuese dichter, medicus en filosoof Giulio Guastavini (1560-1643) geroemd.²⁰⁷ Costa's tweede geschiedwerk *Trattato della pace e della libertà d'Italia e de' modi di conservarle* verscheen in 1615 te Genua bij de uitgever Pavoni en is opgedragen aan Cosimo II de Medici, groothertog van Toscane. In de laatste periode van zijn leven schreef Costa aan zijn laatste geschiedwerk. Het manuscript met de titel *Historia della guerra de' principi collegati contro il re di Spagna e casa d'Austria e la Repubblica di Genova*, dat nooit werd uitgegeven, stopt in 1629 als de Spaanse troonpretendent en zoon van Filips III wordt geboren. Na 1629 lopen alle sporen over het verdere leven van Costa dood.

Hoewel we dus over Costa's leven en zijn geschiedkundige werk uit de laatste jaren van de zestiende eeuw in het duister moeten tasten, kunnen we op basis van zijn overgeleverde werken en de politieke constellatie in de stadsrepubliek de beweegredenen achterhalen die de schrijver ertoe hebben gebracht een verhandeling te schrijven over het Twaalfjarig Bestand. Zijn latere gepubliceerde en niet-uitgegeven werken kenmerken zich vooral door de belangstelling voor het vraagstuk van de vrede, dat natuurlijk heel duidelijk verbonden was met het streven naar rust en orde in Italië. In zowel zijn *Trattato della pace* als in zijn laatste geschiedenis *Historia della guerra de' principi* is de toon van het werk pro-Spaans. Hij zag de alliantie van zijn stad met Spanje als een belangrijke garantie voor de vrijheid van de stadsrepubliek Genua.²⁰⁸ Hier gaat het vooral over de vraag waarom Costa het traktaat publiceerde en voor wie het bestemd was.

Om dichter bij de beweegredenen van zijn werk te komen dienen we ons

204 Rodolfo de Mattei betwijfelt of Giovanni Costa deze posities heeft bekleed. Hij denkt dat onze auteur is verwisseld met een naamgenoot: Giovanni Andrea Costa. Zie Rodolfo de Mattei, *Il Problema della "Ragion di Stato" nell'Èta della Controriforma*, Napels 1979, p. 115-116.

205 Volgens Raffaele Belvederi is Alamanno in Antwerpen geboren. Als Belvederi het gelijk aan zijn zijde heeft dan zou dit betekenen dat Giovanni Costa in Antwerpen is geweest, waarschijnlijk rond de eeuwwisseling. Zie hiervoor: Raffaele Belvederi, 'Il "Ragionamento di Giovanni Costa, Gentil'Huomo Genovese..."', p. 182.

206 Zie: Giovanni Nuti, 'Giovanni Costa'. Gegevens van het niet gepubliceerde werk: Alamano Costa, *Sermone, manefesto del Principe di Condé*, 1615.

207 Giulio Guastavini, 'Allo illustre Sig. Giovanni Costa' in Tansillo, *Lagrima di S. Pietro*, Genua 1587, fol. a2-a4v. Over Guastavini in het zestiende-eeuwse Genua, zie Matteo Navone, *Dalla parte di Tasso*. Guastavini was bezorger van *Gerusalemme Liberata* van Torquato Tasso. Van Guastavini bleef ook een brief bewaard aan Justus Lipsius, zie Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties, LIP 4, 1596.

208 Zie: Giovanni Nuti, 'Giovanni Costa'.

rekenschap te geven van de politieke cultuur in Genua tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw. De positie van de Ligurische republiek hing samen met de politieke en economische ontwikkelingen in Europa. Een klacht in een recent historisch werk over het vroegmoderne Genua stelt dat de geschiedschrijving van de stad zich lang heeft beperkt tot een strikt regionale kijk. De politieke verwickelingen in de havenstad zijn immers niet los te zien van Genua's positie binnen het Spaans-Habsburgse imperium.²⁰⁹

Sinds 1528 bevond Genua zich binnen de invloedssfeer van het Spaans-Habsburgse imperium. Andrea Doria, telg van een de machtigste Genuese adellijke families en vóór 1528 in dienst van de Franse koning Frans I, sloot zich in 1528 aan bij Karel V. In dienst van de Habsburgers bezette hij in dat jaar Genua. De invloed van de Habsburgers in Genua behoedde de republiek wel voor verdere buitenlandse inmenging. De vertrouwensband met de Spaanse vorst bracht lucratieve verbintenissen voor Doria en zijn Genuese clientèle.²¹⁰

Het jaar 1528 was bovendien van grote betekenis voor de interne verhoudingen in de stadstaat. Hervormingen in de stadsregering gingen samen met grote veranderingen binnen de adellijke elite van de stad. De veranderingen in de constitutie van de havenstad brachten de stad stabiliteit en bescherming tegen bijvoorbeeld Franse bemoeizucht. De hervorming in Genua van de stedelijke adel legde overigens wel de grondslag voor (de latere) spanningen tussen de oude (*nobili vecchi*) en nieuwe adel (*nobili nuovi*).²¹¹ Aan het einde van de zestiende eeuw ontwikkelde de nieuwe aristocratie zich tot de grootste groep binnen de stedelijke heersende klasse. De invloed van de *nobili nuovi* op het lokale politieke bedrijf bleef echter beperkt.

Ondanks de hervormingen en de mogelijkheid voor de nieuwe adel toe te treden tot activiteiten van economische en financiële aard, waartoe tot voor de revolutie van 1575 alleen de oude aristocratie toegang had, bleven spanningen tussen de twee aristocratische facties ook in de eerste decennia van de zeventiende eeuw bestaan.²¹² De groeiende inmenging van de Spaanse kroon in de binnenlandse aangelegenheden van de Ligurische republiek zorgde voor irritatie bij de nieuwe adel. De stemming onder leden van de nieuwe aristocratie was in eerste instantie echter niet zozeer uitgesproken anti-Spaans. Binnen de kringen van de nieuwe adel zocht men vooral naar nieuwe wegen binnen de relatie met het Spaans-Habsburgse imperium. Zoals Thomas Allen Kirk opmerkt was dit nieuwe zelfbewustzijn van de Genuese aristocratische ingezetenen een streven naar *realpolitik* om de neutraliteit ten opzichte van de Spaanse vorst te benadrukken.²¹³ Er was onder de leidende krachten van de nieuwe adel een verlangen om meer politieke afstand

209 Thomas Allison Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*, Baltimore & Londen 2005, p. IX.

210 Kirk, *Genoa and the sea*, p. 17. Het Spaanse hof onderkende het belang van goede verhoudingen met de plaatselijke Genuese elite. Door vertrouwensrelaties met invloedrijke leden van de plaatselijke adel aan te gaan kon de Spaans-Habsburgse monarchie invloed blijven uitoefenen op de Republiek.

211 Kirk, *Genoa and the sea*, p. 28.

212 Politieke spanningen, die ook een economische achtergrond hadden, leidden in 1575 tot een gewapende opstand van de nieuwe adel tegen de machtige klik van de oude adel.

213 Kirk, *Genoa and the sea*, p. 84-85.

te nemen van het Habsburgse vorstenhuis.

Door grote meningsverschillen binnen de Genuese elite, de tegenstelling tussen de oude en nieuwe adel, maar ook de verschillen van opvatting binnen de nieuwe adel, was het voor de republiek Genua moeilijk om in de eerste periode van de zeventiende eeuw een duidelijke politieke koers uit te zetten.²¹⁴ Het conflict beperkte zich bovendien niet tot de adel. Naast afgevaardigden uit nieuwe adellijke geledingen van de Genuese stedelijke bevolking, waaronder kooplieden, bankiers en juristen, keerde de middenklasse zich tegen de te grote economische en politieke afhankelijkheid van het Habsburgse koningshuis. Bovendien ergerden zij zich samen met een deel van de nieuwe adel aan de buitensporige rijkdom van de oude aristocratische families in de stad.²¹⁵

Palazzo San Giorgio, het politieke en financiële centrum van de Republiek Genua in de vroegmoderne tijd. Foto van auteur.

Giovanni Costa wilde met zijn werk de debatten verder aanzwengelen in de stadsrepubliek. Het ging in deze debatten vooral over de positie van Genua binnen het Habsburgse

214 Kirk, *Genoa and the sea*, p. 85. Zie voor dit omslagpunt in de binnenlandse verhoudingen van Genua: Claudio Costantini, *La Repubblica di Genova nell'età moderna*, Turijn 1978, en aldaar p. 217-321 en Giorgio Doria en Rodolfo Savelli, "Cittadini di Governo" a Genova, p. 277-351.

215 De praalzicht van de rijke oude families is nog terug te zien in het straatbeeld van Genua. Zie bijvoorbeeld Lauro Magnani, "The Rise and Fall of Gardens in the Republic of Genoa, 1528-1797", in Michel Conan (ed.), *Art Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden 1550 -1850*, Washington, 2002, p. 43-76.

imperium en de voor- en nadelen die deze verbintenis opleverden voor de stadsbewoners. Discussies die zich op allerlei plaatsen voordeden: in de straten, steegjes en pleinen, in de tavernen, winkels en werkplaatsen, in sociëteiten, koffiehuisen, toneelvoorstellingen, literaire academies en salons.²¹⁶ Verder werd politieke informatie op allerlei mogelijke wijzen verspreid en dit droeg dus bij aan de plaatselijke debatten via met de pen geschreven berichten, brieven, pamfletten, *avvisi* (nieuwsberichten) en manuscripten die werden gekopieerd en verspreid onder belanghebbenden en belangstellenden. Drukwerk in de vorm van geschiedwerken en traktaten waren niet minder belangrijk, maar konden wel makkelijker een prooi worden van de stedelijke censuur.

De ontevredenheid van de Genuese stedelijke middenklasse over de positie van Genua binnen de Habsburgse invloedssfeer vinden we aan het begin van de zeventiende eeuw terug in de polemieken en discussies die overal in de stad werden gevoerd. Om de discussies in de kiem te smoren vaardigde het Genuese stadsbestuur een maatregel uit die aan iedereen het verbod oplegde over politieke aangelegenheden te schrijven of te publiceren als daarvoor geen toestemming van de stedelijke autoriteiten was gegeven.²¹⁷

De beperkingen die de Genuese regering haar burgers oplegde had echter een averechts effect; de maatregelen zorgden voor een opmerkelijke verspreiding van manuscripten waarin de politieke situatie in de stad op de korrel werd genomen. Al eerder in de geschiedenis van de Republiek was het voorgekomen dat manuscripten de rol overnamen van het officiële drukwerk. In de jaren rond de turbulente revolutionaire periode van 1575 was er een (door het Republikeinse bestuur afgedwongen) publicitaire stilte gevallen over Genua. Het alternatief werd gevonden in het kopiëren van manuscripten; het aantal manuscripten zou net als aan het begin van de zeventiende eeuw de kwantiteit van de gedrukte werken overstijgen.²¹⁸ Onder deze manuscripten bevonden zich niet alleen politieke geschriften die de actuele verwickelingen in Genua tot onderwerp hadden. In traktaten, brieven, memoires en sommige historische geschriften, vond kritiek op het Genuese bestuur via de verspreiding van manuscripten plaats.²¹⁹ Om de republikeinse censuur te omzeilen waren er voor critici van de situatie in Genua ook andere mogelijkheden voorhanden om hun denkbeelden te verspreiden. Costa's boek was waarschijnlijk ook in eerste instantie bestemd voor de Genuese aristocratie die het bestuur en de gang van zaken in de stad controleerde. Daarnaast richtte Costa zich op de breed geïnteresseerde lezer in Genua. Voor dit soort teksten bestond blijkbaar een groter publiek.²²⁰

De nooit uitgegeven manuscripten en vele andere documenten die in privé-verzamelingen, huisbibliotheken en archieven voor een lange tijd verborgen bleven,

216 De situatie van de publieke opinie in Genua week misschien niet veel af aan die van Venetië. Zie over Venetië en de informatievoorziening: Filippo De Vivo, *Patrizi, informatori, barbieri*.

217 Costantini, 'Politica e storiografia', p. 107-108.

218 Costantini, 'Politica e storiografia', p. 109-110.

219 Costantini, 'Politica e storiografia', p. 111-112.

220 Davide Conrieri, 'Il romanzo barocco', in *La letteratura ligure. La Repubblica aristocratica (1528-1797)* deel II, Genua 1992, p. 13.

zijn getuigen van een intensieve en soms heftige discussiecultuur in het vroegmoderne Genua. Men zou kunnen spreken van een ondergrondse republiek der letteren. Costa's *Ragionamento* lijkt op het eerste gezicht van een andere categorie te zijn. De *Ragionamento* verscheen bij een gerenommeerde drukker van wie je toch moeilijk kon verwachten dat hij zijn bedrijf in de waagschaal zou leggen met een al te opvallend kritisch werk. De uitgever zag een commercieel succes weggelegd voor Costa's vertoog en blijkbaar verwachtte hij voldoende belangstelling voor een actueel onderwerp. De geïnformeerde en ontwikkelde burger in Genua wist dat dit werk met een transnationaal onderwerp ook voor de stadsrepubliek van groot belang was. Toch bleef het aantal drukken van de *Ragionamento* slechts beperkt tot een. Costa's traktaat zou zo goed als in de vergetelheid raken, op enkele vermeldingen na in naslagwerken, en pas in de tweede helft van de twintigste eeuw zou er interesse komen voor dit boekwerkje.

De actualiteit van het Twaalfjarig Bestand in Genua in Costa's *Ragionamento*

Niet alleen in de landen die direct betrokken waren bij de ontwikkelingen in de Nederlanden keek men met veel belangstelling naar de uitkomsten van de onderhandelingen in Den Haag en Antwerpen. Vertalingen van de bestandsartikelen vonden hun weg in Europa. Pompeo Giustiniani bijvoorbeeld voorzag het Italiaanse lezerspubliek van actuele informatie door de bestandsartikelen in Italiaanse vertaling in zijn geschiedwerk over de Opstand uit 1609 op te nemen.²²¹ Een jaar later verscheen een Latijnse editie van Van Meterens geschiedenis over de Opstand waarin de onderhandelingen en resultaten van het Bestand waren opgenomen. Het boek van Van Meteren kon ongetwijfeld ook in Italië worden geraadpleegd.²²² Diplomatieke berichten in de vorm van *avvisi* werden naar het schiereiland gestuurd en de laatste wederwaardigheden van het akkoord vonden via vlugschriften en brieven hun bestemming in onder andere Genua. Vanuit Antwerpen hielden de Genuese kooplieden hun zakelijke relaties en familie in Genua ongetwijfeld op de hoogte van de situatie in de Lage Landen. Het laatste nieuws over politieke en militaire zaken bereikte de Genuezen ook door middel van met de hand geschreven nieuwsbulletins (*gazzette*). Schepen die de haven van Genua binnenvoeren brachten vanuit de Nederlanden het laatste nieuws. Zowel de stedelijke autoriteiten als de kooplieden in Genua hadden er alle belang bij geïnformeerd te worden over de actuele verwikkelingen tussen de Habsburgers en de Republiek.²²³

221 Pompeo Giustiniani, *Delle Guerre di Fiandra*. Pompeo Giustiniani wordt door Costa in zijn vertoog ten tonele gevoerd als de krachtig optredende kapitein die bij ontstentenis van Spinola maar net een muiterij wist te voorkomen; *Ragionamento*, p. 54.

222 Emanuel van Meteren, *Belli civilis in Belgio per quadraginta ferè continuos annos gesti historia, ad præsens vsque tempus deducta: adiectis quæ alibi quoque posterioribus his annis contingerunt*. Opvs novvm, Keulen: s.n. 1610.

223 Voor zover bekend ontbreekt een studie over de nieuwsvoorziening in Genua in de vroegmoderne tijd.

Het marktaandeel van de Genuese gemeenschap in Antwerpen bleef ook nog na de afsluiting van de Schelde in 1585 aanzienlijk. Een openstelling van de Schelde, als eventueel resultaat van de onderhandelingen in Den Haag, zou positieve gevolgen kunnen hebben voor de Genuese handel in het noordwestelijk deel van Europa. Vanaf het begin van de zestiende eeuw namen de Genuese handelslieden in Antwerpen een belangrijk deel van de handel voor hun rekening en was de Genuese *natie* de grootste buitenlandse gemeenschap in de Scheldestad. De Genuese kooplieden handelden vooral in luxegoederen; openstelling van de Schelde zou daarom een groei van hun handelsactiviteiten hebben betekend en verdere uitbreiding van hun handel met de Republiek zou Genua geen windeieren hebben gelegd. Handel in luxestoffen, oosterse kruiden, fruit en wijn was overigens niet de enige activiteit van de Ligurische handelaren. Aan het einde van de zestiende eeuw speelden zij een steeds grotere rol in het verlenen van kredieten aan de Spaanse vorst, die in sommige perioden dringend geld nodig had om zijn aanzienlijke leger in de Nederlanden te onderhouden.²²⁴ Aanzienlijke heren als die in het verhaal van Costa hadden ongetwijfeld directe financiële belangen in Antwerpen en aan het Spaanse hof. De Genuese bankiers hielden daarom vanuit hun thuisbasis de ontwikkelingen in de Nederlanden scherp in het oog en zij waren ongetwijfeld gretige afnemers van het binnenkomende nieuws. In 1607 waren de Genuese financiers echter getroffen door een Spaans bankroet waardoor zij een deel van hun uitstaande kapitaal geblokkeerd zagen.²²⁵

Hadden de Genuese bankiers zo hun eigen redenen om het nieuws uit de Nederlanden op de voet te volgen, dan gold dat ook voor de plaatselijke kooplieden en scheepsreders. Zij waren zeer benieuwd naar de resultaten van het Bestand die van invloed konden zijn op de handelsbelangen van beide partijen. De overeenkomst kon consequenties hebben voor de handelsbelangen van Genua. Men was ervan op de hoogte dat de Spaanse vorst aan de vooravond van de onderhandelingen de stopzetting had geëist van de Nederlandse handelsactiviteiten naar zowel Oost- als West-Indië, in ruil voor de onafhankelijkheid van de Republiek voor de duur van het Bestand.²²⁶ In het Bestandstraktaat was vooral artikel vier van belang voor de handelsbelangen voor de Spaanse gebieden en satellietstaten. Binnen Europa zouden de ingezetenen van beide landen vrij mogen reizen en handeldrijven binnen de landsgrenzen van de andere partij. De bescherming van de handel zou zowel gelden voor activiteiten op rivieren en zeeën

Over de nieuwsgaring in Italië zie: Mario Infelise, *Prima dei Giornali. Alle origini della pubblica informazione*, Rome & Bari 2002.

224 In de periode 1598-1609 leenden Genuese bankiers ongeveer 33 miljoen ducaten uit aan Filips III. De rente die de vorst hierover diende te betalen bedroeg bijna vier miljoen ducaten. Gegevens ontleend aan Giorgio Doria, 'Conoscenza del mercato e sistema informativo: il know-how dei mercanti-finanzieri genovesi nei secoli XVI e XVII', in: Aldo De Maddelena en Hermann Kellenbenz, *La Repubblica internazionale del denaro tra XV e XVII secolo*, Bologna 1986, p. 57-115; aldaar p. 69-70.

225 Kirk, *Genoa and the Sea*, p. 88-91.

226 Over het beleid van de Spaanse koning tijdens de onderhandelingen: Luc Duerloo, *Dynasty and piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg political culture in an age of religious wars*, Farnham 2012, p. 209-222.

als op land.²²⁷ Deze bepaling bood de Genuese kooplieden mogelijkheden om hun activiteiten uit te breiden naar gebieden die voordien door de oorlogssituatie moeilijker te bereiken waren voor hun schepen. Later zou blijken dat de handel op Antwerpen belemmerd zou blijven door de Republiek opgeworpen hindernissen.²²⁸ Bovendien zou weldra blijken dat vooral de Nederlanders baat hadden bij de uitkomsten van het Bestand. Tot aan het aflopen van het Bestand in 1621 profiteerden de Nederlandse scheepvaart én handelaren van de openstelling van de Spaanse markten.²²⁹ Vanaf 1591 werden de Genuese havenautoriteiten al geconfronteerd met de Nederlandse zeemacht door de komst van Nederlandse schepen die in eerste instantie graan aanvoerden en later ook andere producten naar Genua brachten. De Nederlandse 'straatvaart' domineerde de handel in het Middellandse Zeegebied tot 1621 toen het Bestand ten einde liep en overtrof de Italiaanse handelsactiviteiten. Het succes van de Nederlandse handel en scheepvaart leidde in de Ligurische Republiek tot allerlei vruchteloze initiatieven met het doel de Nederlanders te imiteren.²³⁰

In het gesprek wordt niet rechtstreeks over de commerciële belangen van Genua gesproken. In het laatste deel van het betoog wordt de verwachting uitgesproken dat de vrede voordeel zou brengen, maar er wordt geen rechtstreeks verband gelegd met de commerciële en financiële belangen van de Genuese handelselite. Het gesprek draait toch vooral om het wel of niet juiste beleid van de Habsburgers. De vorsten hadden met het ondertekenen van het Bestand verstandig gehandeld zoals goede leiders dat behoren te doen. Zoals we eerder zagen worden er tijdens de gesprekken kritische noten gekraakt over het Spaans-Habsburgse beleid in de Nederlanden en over sommige uitkomsten van het Bestand. Maar aan het einde van de bijeenkomst worden de lovende woorden van de afsluitende spreker aan het adres van de aartshertogen door ieder van de aanwezigen onderschreven. In Costa's traktaat overheersen de bewondering voor de vredesinspanningen van Filips III maar bovenal de bijdrage van de aartshertogen aan het Bestand.²³¹

227 In een geheime akte werd afgesproken dat de Nederlanders overal in de Zuidelijke gewesten en de Spaanse landen mochten reizen en vrij konden handelen. Over de bestandsonderhandelingen zie vooral W.J.M. van Eysinga, *De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks Deel LXVI, 3, Amsterdam 1959.

228 Over de pogingen van de Aartshertogen om de Schelde te heropenen, zie: René Vermeir & Tomas Roggeman 'Implementing the truce: negotiations between the Republic and the archducal Netherlands, 1609-10', *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 17, 6 (2010), p. 817-833, aldaar p. 823-826.

229 Jonathan I. Israel, *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740*, Franeker 1991, p. 110-115.

230 E.O.G. Haitsma Mulier, 'Genova e l'Olanda nel Seicento: contatti mercantili e ispirazione politica', in: *Atti del congresso internazionale di studi Rapporti Genova-Mediterraneo-Atlantico nell'età moderna*, Genua 1983, p. 431-444. Uiteindelijk werd in 1647 de 'Compagnia Genovese delle Indie Orientali' opgericht, maar de VOC maakte hier onmiddellijk een einde aan door de Genuese schepen in beslag te nemen. Zie ook de doctoraal scriptie van Giorgio Tosco, *La Compagnia Genovese delle Indie Orientali e i rapporti fra Genova e le Province Unite nel Seicento*, Genua 2014. Ook in het groothertogdom Toscane werden plannen gesmeed voor het stichten van een compagnie naar het voorbeeld van de VOC. Zie Marie-Christine Engels, *Merchants, Interlopers, Seamen and Corsairs. The 'Flemish' Community in Livorno and Genoa (1615-1635)*, Hilversum 1997, p. 155-218.

231 In zijn betoog besteedt Costa geen bijzondere aandacht aan de invloedrijke rol die de Genuese veldheer

Het ligt dan ook voor de hand om het betoog te beschouwen als een Habsburgs verhaal. De resultaten van het Bestand waren ook voor Genua van groot belang en dankzij de inspanningen en het juiste beleid van de Habsburgse vorsten viel de schade voor de stad mee. De christelijke vredespolitiek van de Spaanse vorst en de aartshertogen brachten rust en vrede in Europa en dat kwam de handel ten goede. Toch is de vraag hier gerechtvaardigd of achter dit Habsburgse verhaal waarin de vredespolitiek van de Habsburgse vorsten wordt bewierookt geen ander verhaal verborgen zit.

Zoals we hierboven zagen, benadrukt de schrijver de zegeningen van rust en orde voor de handel. Met zijn positieve woorden over de bewonderenswaardige eigenschappen van de Republiek op het gebied van handel en scheepvaart, verwijst Costa natuurlijk ook naar de positie van Genua als belangrijke havenstad met zijn internationale handelsactiviteiten en financiële infrastructuur. De stadstaat Genua was niet gegrondvest op een sterk leger en grootgrondbezit zoals dat in andere staten het geval was. Het fundament van de beide republieken lag vooraleerst in de buitenlandse handelsactiviteiten en kapitaalverstrekking in de vorm van leningen. Beide republieken waren gebaat bij een bloeiende handel waarin eigenlijk geen plaats was voor oorlog. De dynamiek van beide staten was gebaseerd op commercieel republicanisme en afwijzing van oorlogsgeweld.²³²

Maar dat republicanisme in Holland en Genua stond vooral in het teken van eigenbelang, want beide staten verdienden goed aan de Europese oorlogen. De overeenkomsten tussen beide republieken zijn misschien net zo opmerkelijk als de verschillen. Men denke, bijvoorbeeld, aan de nadrukkelijke aanwezigheid van de adellijke families in de Genuese regering en de invloed die de (oude) aristocratische families hadden op het Genuese economische en politieke beleid. In de Republiek van de Verenigde Nederlanden was de invloed van de Hollandse adel in de zeventiende eeuw veel minder groot, hoewel de adel en de stedelijke regenten in sommige plaatsen de bestuurlijke elite vormden. Maar het waren toch vooral de stedelijke regenten van burgerlijke afkomst die voor de goede verstaander sterk het beleid bepaalden in Holland en dat deden, net als in Genua, met een scherp oog voor hun eigen commerciële belangen.

Costa verwijst in zijn werk impliciet naar discussies die vanaf het begin van de zeventiende eeuw werden gevoerd naar aanleiding van de vraag of Genua over een eigen

en bankier Amrogio Spinola speelde tijdens de bestandsonderhandelingen in Den Haag. Maar de verdienste van Spinola bij het tot stand komen van de Vrede van Antwerpen heeft zeker de interesse in Genua voor het Bestand gestimuleerd.

232 Het was Pieter la Court die in *Consideratieën van Staat, ofte Polityke Weeg-schaal*, Amsterdam 1661, tweede herziene druk, verwees naar de “Republyken van Genoa” die “aller-naast aan onze gestelde fondamenten komende, waarelik de aller-gelukkigste ende uitsteekenste Republyk is”: *Polityke Weegschaal* 2, dl. 3, III, c. 5. p. 566. Zie ook E.O.G. Haitzma Mulier, *Constitutioneel Republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland*, Amsterdam 1978, p. 194-198. Over de politieke denkbeelden van de gebroeders De la Court, zie Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, Leiden/Boston 2012 en de bewerking van Weststeijns proefschrift: *De radicale Republiek* (Amsterdam 2013). Zie ook Alberto Clerici, ‘Ragion di Stato e politica internazionale’. Clerici vergeet in zijn overigens uitstekend artikel de militaire kracht van het Staatse leger te noemen.

vloot moest beschikken. In zijn *Ragionamento* haalt de auteur de kwestie aan van de vrije vaart op de wereldzeeën. De discussie tijdens de bestandsonderhandelingen ging zoals we hierboven al opmerkten voor een deel over de handel met gebieden in Indië. De Spaanse vorst had gehoopt dit onderwerp in zijn voordeel te kunnen binnenhalen. Maar de afgevaardigden van de Republiek wisten dit onderwerp uit het Bestand te houden. Het bezit van een eigen Genuese handelsvloot in Genua in samenhang met een vrije toegang tot alle wereldzeeën zou in Genua tot een belangrijke kwestie uitgroeien. De passage in de dialoog die betrekking heeft op *Mare liberum* van Hugo Grotius is dan ook te herleiden tot de behoefte in Genua om over een eigen vloot te beschikken en de (latere en mislukte) plannen tot het oprichten van een handelscompagnie naar het voorbeeld van de Nederlandse VOC.²³³ Het feit dat Costa's personage in het betoog verwijst naar Grotius' denkbeelden, toont aan dat de Genuese auteur uitstekend op de hoogte was van de recente literatuur. Het bijna letterlijk citeren uit *Mare liberum* toont aan dat Costa's sympathie in deze politiek delicate zaak uitging naar de Republiek der Verenigde Provinciën. Dit 'statement' van Costa is vooral opmerkelijk omdat juist de kwestie van de vrije vaart en handel op de Indische archipel aan het Spaans-Habsburgse hof zeer gevoelig lag. *Mare liberum* is dan ook een aanval op de aanspraken op exclusiviteit van de Spaans-Habsburgse kroon in de Indiën.²³⁴ De veroveringen van belangrijke specerijeneilanden in 1605 door de VOC betekenden een keerpunt van de machtsverhoudingen in de Oost-Indische gebieden, tot ontzetting van het Spaanse hof.

De sterkte van de Genuese zeevloot was altijd gebaseerd geweest op de beschikbaarheid van galeien in particulier bezit die het stadsbestuur kon inzetten wanneer dat nodig was. De Genuese rederijen stonden echter ten dienste van het Spaans-Habsburgse imperium en het debat dat rondom de eeuwwisseling in de stad plaatsvond had betrekking op de vraag of Genua niet zijn eigen bewapende zeevloot moest stichten, zonder daarbij afhankelijk te zijn van de Habsburgers.²³⁵ Aan deze wens lagen in eerste instantie financiële motieven ten grondslag, maar de kwestie was ook verbonden met de positie van Genua binnen het Spaanse imperium. De memoires, geschriften, betogen en anonieme brieven, geschreven naar aanleiding van de discussie over het oprichten van een eigen vloot, illustreren de polemische strijd in de stad tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw.²³⁶ Terwijl het Genuese bestuur zweeg over deze zaak ontstond er in de stad een levendig debat dat terug te vinden is in (meestal ongepubliceerde) anonieme

233 Kirk, *Genoa and the Sea*, p. 110.

234 M. J. van Ittersum, 'Hugo Grotius in Context: Van Heemskerck's capture of the Santa Catarina and its Justification in *De iure praedae* (1604 - 1606)', *Asian Journal of Social Science* 3 2003, p. 511-548 en idem, *Profit and principle: Hugo Grotius, natural Rights theories and the rise of Dutch power in the East Indies (1595-1615)*, Leiden/Boston 2006.

235 Giovanni Andrea Doria (1539-1606) was eigenaar én commandant van enkele galeien die hij op verzoek van Filips II voor een bepaalde periode aan de vorst verhuurde. Zie Thomas Kirk, 'Giovanni Andrea Doria: citizen of Genoa, prince of Melfi, agent of king Philip II of Spain', in: M. Keblusek en B.V. Noldus (eds.), *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*, Leiden/Boston 2011, p. 59-70.

236 Giorgio Doria en Rodolfo Savelli, "Cittadini di Governo" a Genova; Costantini, 'Politica e storiografia', p. 93-135.

geschriften. Een voorbeeld van zo'n geschrift is de *Trattato delle armi marittime genovesi* (Vertoog over de Genuese marine).²³⁷ In dit document schaart de anonieme schrijver zich achter het idee van de herbewapening van de vloot. Aan de hand van de verschillende standpunten zoals die in de polemieken over dit onderwerp naar voren kwamen, onderzoekt de opsteller van het geschrift de voor- en tegenargumenten die in de stad leefden. Om zijn eigen standpunt, het idee van een eigen vloot, te ondersteunen verwijst de schrijver naar Holland.²³⁸ Want dit 'kleine en onvruchtbare gewest dat zich al jarenlang staande weet te houden tegen de Spaanse vorst' had meer te danken aan zijn zeemacht dan aan de sterkte van zijn landleger. De auteur stelt dat nietige Holland ten voorbeeld aan Genua want het toont aan dat een land dat de noodzakelijke grondstoffen ontbeert, zoals hout voor de schepen, in staat is 'om meer dan 5000 schepen' in de vaart te houden en alle zeeën te bevaren.²³⁹

In het Genuese debat stonden de commerciële belangen van de stad centraal en in samenhang daarmee de positie van de stadsrepubliek tegenover de Habsburgse hegemonie in de havenstad. De economische én politieke afhankelijkheid van de stadsrepubliek ten opzichte van Spanje was groot. De verdediging van de stadsrepubliek was geheel afhankelijk van de Habsburgers. Voor het Habsburgse imperium was op zijn beurt de haven van Genua van grote betekenis voor zijn militaire aanwezigheid in het Middellandse Zeegebied. De verbindingen met het achterland en vooral met het hertogdom van Milaan waren voor de Habsburgers essentieel en dat gold natuurlijk ook voor de financiering van de Spaanse schatkist door Genuese bankiers. Beide staten, kortom, waren op elkaar aangewezen.²⁴⁰

237 *Trattato delle armi marittime genovesi*, A.S.G., ms. 709.

238 Claudio Costantini, *La Repubblica di Genova nell'età moderna*, Turijn 1978, p. 226-230 en idem, 'Politica e storiografia' p. 93-135.; Kirk, *Genoa and the Sea*, p. 110. Volgens Costantini markeren de werken van Costa en Gerolamo Conestaggio het begin van de Hollandse mythe (niet in de betekenis van een fabel, zoals hij opmerkt, maar een *idea-forza*) dat vanaf de jaren dertig de anti-Spaanse beweging in Genua zou inspireren, zie zijn 'Politica e storiografia', p. 123. In samenhang met de bewonderde belangstelling voor het grote aandeel van Nederlandse scheepvaart en kooplieden ontwikkelde zich halverwege de zeventiende eeuw in Italië ook een toenemende interesse voor de Nederlandse Opstand en het Nederlandse politieke republikeinse bestuursstelsel. Zie bijvoorbeeld: Vittorio Conti, 'Il modello politico olandese' p. 145-163; S. Mastellone, 'I repubblicani del Seicento', p. 145-163. Over de Italiaanse belangstelling voor de politieke ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden zie hoofdstuk 6 in dit proefschrift waarin de invloed van Bentivoglio's publicaties in het opstandige Napels wordt geanalyseerd.

239 A.S.G., ms. 709. Dit manuscript is waarschijnlijk geschreven tussen 1608 en 1610. Costantini noemt het jaar 1608. In 1613 verscheen een ander anoniem manifest dat gericht was aan de Genuese senaat. Het document bevat een oproep aan de senaat om twaalf galeien te bouwen en het document wordt vergezeld van een korte samenvatting waarin de anonieme auteur een aantal oorzaken opnoemt die de neergang van de Genuese scheepvaart had bespoedigd. Een van de oorzaken is een te grote nadruk op de financiële activiteiten van de oude en ook nieuwe adellijke families die de positie van de handel en scheepvaart in gevaar hadden gebracht. Als voorbeeld van een goede handelspolitiek voert de auteur de 'fiamenghi' op die juist met hun vele schepen de handel en de scheepvaart in handen hebben gekregen. ASG/AS, *Politicorum*, busta 1652, fasc. 22. Zie ook Kirk, *Genoa and the Sea*, p. 97-98 en n. 55 op p. 230.

240 Kirk, *Genoa and the Sea*, p. 96; idem, 'The apogee of the Hispano bond 1576-1627', in: *Hispania* 65-66 (2005), nr. 219; M. Herrero Sánchez, 'La Finanza Genovese e il Sistema imperial spagnolo', geraadpleegd via www.delpt.unina.it/stof/19_pdf/19_2.pdf (19.03.2014). De eerste (Spaanse) versie van deze tekst verscheen

Pieter Mortier, *Stadsprofiel van Genua*, uit: *Theatre A'Italie*, 1704. Kopergravure, Atlas Van der Hagen, KB Den Haag.

Conclusie

Het nieuws van de ontwikkelingen in de Nederlanden werd in de Habsburgse gebieden en satellietstaten op de voet gevolgd. Het vertoog van de Genuese schrijver Giovanni Costa past daarom ook in de reeks van voornamelijk zeventiende-eeuwse Italiaanse teksten over de Opstand. Deze geschiedenissen waren grotendeels (maar niet altijd) pro-Habsburgs; ook het traktaat van Costa lijkt een pro-Spaans verhaal. De tekst staat kritisch tegenover de rebellen die onder invloed van ketterse denkbeelden volgens pro-koninklijke bronnen rampspoed brachten in de Nederlanden. Maar hoewel het werk van Costa de nadruk legt op de ontwikkelingen van de Opstand in de Nederlanden en de loftrumpet steekt over de politiek van de Habsburgse vorsten, wijkt zijn boekwerkje van niet meer dan zestig pagina's toch af van de geschiedwerken van Italiaanse collega-schrijvers, zoals Gerolamo Conestaggio en Guido Bentivoglio.

De vorm waarin het verhaal van de Opstand wordt verteld heeft een heel andere opzet dan de gebruikelijke geschiedwerken. De auteur koos voor de dialoog en in de gesprekken komen de gebeurtenissen van de Opstand ter sprake. De keuze voor de dialoog was op zich niet vreemd; vele werken die in Genua verschenen of onuitgegeven in archieven en bibliotheken bleven liggen zijn, naar het voorbeeld van schrijvers uit de klassieke oudheid, in deze literaire vorm geschreven. De dialoogvorm gaf de schrijver de mogelijkheid om zaken te noemen iets wat in de gebruikelijke vorm niet mogelijk was geweest.

Hoewel Costa een politiek getint historisch werk schreef over een Nederlands onderwerp, was zijn *Ragionamento* vooral gericht op de lokale politieke situatie. De

in A. Alvarez-Ossorio Alvarino, en B. García García (eds.), *La Monarquía de las naciones. Patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*, Madrid 2004, p. 530-562.

factiestrijd in de Ligurische stadstaat die zich tientallen jaren voortsleepte tot ver in de zeventiende eeuw maakte het in sommige perioden moeilijk om openlijk kritiek te leveren op het republikeinse stadsbestuur, dat grotendeels bestond uit leden van de oude adel. Bepaalde opmerkingen moesten dus achterwege blijven. 'Avonturiers met de pen' zochten hun toevlucht tot het schrijven van manuscripten die vermenigvuldigd in de stad hun weg vonden. Vaak waren deze manuscripten anoniem. Costa vond een andere manier om zaken te zeggen, zodat dat de Genuese censuur zich niet genoodzaakt zag om in te grijpen. Zijn verhandeling kon gedrukt worden, omdat zijn werk over een ver onderwerp ging en de dialoogvorm hem de mogelijkheid gaf om op een omfloerste wijze via anonieme personages heikle onderwerpen aan te snijden. Zijn omstandige lofprijzingen aan het adres van de Spaans-Habsburgse vorsten deden het verdere werk om zijn boek zonder problemen uit te brengen.

Het traktaat van Costa past in het beeld van Genua tijdens de onrustige periode uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Er was toen veel weerstand tegen de heersende oude aristocratie en dat verzet uitte zich in talloze (anonieme) publicaties of in handgeschreven werken die circuleerden in kringen van de oppositie. Veel van deze werken waren niet rechtstreeks tegen de persoon van de Spaanse vorst gericht, maar bekritiseerden wel de invloed van de Habsburgers op de Genuese handel en koopvaardijvloot. Uit de inhoud spreekt in *Ragionamento* vooral het streven van de oppositie in Genua naar meer economische en militaire zelfstandigheid en stelt de vraag op welke wijze de eigen belangen van de Genuese republiek konden worden beschermd tegen een te grote invloed van de Habsburgse monarchie. De uiteenzetting van de derde spreker in de dialoog is daarvan een voorbeeld. De Spaanse vorst verlaten, zoals de Noordelijke Nederlandse gewesten hadden gedaan, was geen politieke realiteit voor de Genuezen, ook niet voor Giovanni Costa. Maar de auteur laat zijn verwondering en bewondering voor de Republiek via de genuanceerde woorden van zijn derde spreker duidelijk blijken. De oplossing van het probleem in Genua was te vinden in het Hollandse model: de grote handelsvloot en het wereldwijde handelsnetwerk. Bovendien moet het commerciële republicanisme in Holland en Zeeland de voorstanders van een nieuwe handelsvlootpolitiek in Genua zeer hebben aangesproken. De Republiek was hét voorbeeld voor in ieder geval een deel van de Genuese elite en de middenklasse. In de context van de actuele internationale en binnenlandse situatie was het een middel om in eigen land een discussie aan te zwengelen over de politieke en economische problemen. Schrijven over de Nederlanden was óók een manier om standpunten in lokale discussies in de openbaarheid te brengen.

Hoofdstuk 3

In opdracht van de Farneses: Famiano Strada (1572-1649) en zijn geschiedenis over de Nederlandse oorlogen

Ondanks de populariteit in de zeventiende eeuw van Strada's tweedelig geschiedwerk, *De bello Belgico* uit 1632 en 1647, over de Nederlandse oorlogen, was er (en is) in de wereld van de geschiedwetenschap maar weinig waardering voor de jezuïtische geschiedschrijver.²⁴¹ Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw treffen we in historiografische studies vooral negatieve opvattingen aan over het historisch werk van de Romeinse hoogleraar. De bron van deze zwarte kijk op Famiano Strada en op de zeventiende-eeuwse historiografie in het algemeen was de antiklerikale visie van Benedetto Croce en zijn navolgers, die weer perfect paste binnen het stereotipe beeld van de Barok dat nog lang opgeld deed.²⁴²

De laatste jaren is echter een historiografische rehabilitatie van *De bello Belgico* op gang gekomen. Al lijkt de hedendaagse Italiaanse geschiedwetenschap nog ver verwijderd van een andere visie op Strada's geschiedenis, buiten Italië komen geschiedkundigen geleidelijk tot een positiever oordeel over Strada.²⁴³ Vooral de studie over Famiano Strada van de Duitse literatuurwetenschapper en historicus Florian Neumann plaatst

241 Famiano Strada, *De bello Belgico decas prima ab excessu Caroli V. imp. Usque ad initia praefecturae Alexandri Farnesii Parmae, ac Placentiae Ducis III*, Rome 1632; Famiano Strada, *De bello Belgico decas secunda*, Rome 1647. Over de populariteit van Strada's geschiedwerken in de Nederlanden, zie hoofdstuk 7 in dit boek.

242 Zie: Benedetto Croce, *Storia dell'età barocca in Italia*, p. 135-181. De Napolitaanse auteur rangschikt Strada's geschiedwerk onder de anti-humanistische historiografie: 'in generale, carattere antiumanistico o antiletterario che non era cosa senza precedenti nello stesso cinquecento', p. 144. Humanistisch zijn volgens Croce's visie Davila's *Guerre civili di Francia* en *Guerra di Fiandra* van Bentivoglio. In *Ribelli libertini e ortodossi nella storiografia barocca* (p. 4) schaaft Sergio Bertelli Strada's geschiedenis onder het label *storiografia barocca* die voldeed aan de behoeften van de zeventiende-eeuwse 'massamedia', die te vinden was onder de 'pastors en pastores' die zich bezighielden met de nieuwe evangelisatie tijdens de contrareformatie, of het nu vanuit tridentijns of protestants oogpunt was. Bertelli beschouwt Strada's geschiedwerk als 'storia sacra' en beschrijft de jezuïtische auteur als een man met een bekrompen visie. De invloed van Strada op de historiografie van katholiek Europa moet volgens Bertelli dan ook niet onderschat worden. Hoewel de Italiaanse geschiedwetenschapper het politieke karakter van *De bello Belgico* niet ontkent, ziet hij het werk van de jezuïet toch vooral als een werk dat ontsproten is aan de contrareformatie.

243 Nog tot zelfs in onze tijd kan men kennisnemen van de negatieve visie op het historische werk van Famiano Strada en andere zeventiende-eeuwse Italiaanse geschiedschrijvers. Voorbeeld van deze zienswijze vindt men terug bij: Giuseppe Galasso, *Storia della storiografia italiana*, Bari, 2017, p. 38-48. Galasso baseert zijn historiografische kijk op de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving vooral op de werken van Fueter, Croce en Jannaco. Zie ook Galasso's *L'Italia come problema storiografico*, p. 865, gepubliceerd in 1979, waarin de historicus de informatieve betekenis van Strada's geschiedenis erkent, maar verder ontbreekt volgens Galasso elk leven in het werk van Strada. Malavasi is een van de weinige Italiaanse wetenschappers die op een andere wijze naar Strada's historische werken kijkt. Zie: Massimiliano Malavasi, *Per documento e per meraviglia*, vooral p. 208-211 en p. 224-226. In zijn recente biografie over Filips II baseert de Italiaanse historicus Angelantonio Spagnoletti zich op het geschiedwerk van Strada (en opmerkelijk nog meer op Gregorio Leti's biografie over de Spaanse vorst): Angelantonio Spagnoletti, *Filippo II*, Rome 2018.

zijn werk in een andere context.²⁴⁴ Neumann stelt zich in zijn proefschrift de vraag waarom Strada's geschiedwerk over de Nederlandse Opstand in de zeventiende eeuw zo'n groot internationaal succes was. In zijn studie wil Neumann aantonen dat Strada een belangwekkende politieke geschiedenis schreef over de Opstand en dat de Romeinse auteur zich bij het schrijven van de twee delen goed bewust was welke eisen zijn tijdgenoten aan geschiedschrijving stelden.

In zijn boek bespreekt Neumann de biografische achtergrond van Strada en gaat hij uitgebreid in op zijn taalkundige, letterkundige en historiografische opvattingen. Neumann schreef zijn studie vanuit het perspectief van zijn achtergrond als literatuurwetenschapper op het gebied van de Neolatijnse letterkunde. De nadruk in de studie van Neumann ligt daarom ook op Strada's specifieke toepassing van de retorica in zijn geschiedwerk, een benadering die volgens de Duitse literatuurwetenschapper afwijkt van wat tot nu toe gewoon was binnen de geschiedwetenschap. In tegenstelling tot de gebruikelijke visie van onder andere de Franse cultuur- en literatuurhistoricus Marc Fumaroli, die zegt dat Strada een religieuze retoriek op basis van Cicero's redekunst nastreefde, bediende de geschiedschrijver Strada zich volgens Neumann van een seculiere retorica die beantwoordde aan de eisen van zijn tijd. Met andere woorden: Strada schreef politieke geschiedenis.²⁴⁵ Volgens Neumann neemt Strada een belangrijke plaats in binnen de vroegmoderne geschiedschrijving en hij noemt hem een van de weinige auteurs uit de zeventiende eeuw die zich uitvoerig heeft beziggehouden met de geschiedtheorie.²⁴⁶

In het vijfde hoofdstuk van zijn studie analyseert Neumann ook uitvoerig de inhoud van Strada's tweedelige geschiedwerk.²⁴⁷ Allereerst gaat Neumann in op de oorsprong van Strada's geschiedenis en bespreekt daarna in het kort de archivalische bronnen en literatuur waarop Strada zijn geschiedenis baseerde. Vervolgens geeft Neumann aan de hand van voorbeelden ruim inzicht in Strada's (retorische) verteltechniek. Maar zijn

244 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*. Oorspronkelijk verschenen op microfiche in 1998 onder de titel: *Ars historica Famiano Strada, S.I. (1572-1649) und die Diskussion um die rhetorische Konzeption der Geschichtsschreibung in Italien*. Opmerkelijk is hoe weinig aandacht er is geweest voor de studie van Neumann. Ik heb maar één (negatieve) bespreking kunnen traceren in *Zeitschrift für deutsches Altertum und Deutsche Literatur*, band 143, deel 2, 2014, p.252-255. De bespreking is van Niklas Holzberg. Een ander voorbeeld van een recente studie waarin het werk van Strada en Bentivoglio wordt besproken is: Rengenier C. Rittersma, 'Le Orrecchie si piene di Fiandra. Famiano Strada (1572-1649) und Guido Bentivoglio (1577-1644) und ihr Interesse am niederländischen Aufstand' in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 89 (2009), p. 263-283. Enkele verwijzingen naar Strada en zijn belang voor de Nederlandse historiografie over de Opstand vindt men in: F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw)', in: J. Craeybeckx, F. Daelemans en F.G. Scheelings (eds.), *1585: op gescheiden wegen*, Leuven 1988, p.151-179, inz. p. 169-175.

245 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 8: 'Entgegen der bisherigen Deutung von Strada's Werk wird gezeigt werden, dass Strada keine geistliche Rhetorik auf der Basis von Cicero's Redekunst anstrebte (Fumaroli, Mouchel), sondern eine weltliche Rhetorik im Blick hatte, in der den stilistischen Erfordernissen seiner Zeit Rechnung getragen wird. Dem Ideal des *orator politicus*, den Strada dabei entwirft, entspricht in der Historiographie der Historiker, der sich mit politischer Geschichte befasst.'

246 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 4 en 8.

247 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 201-267.

vragen zijn uiteindelijk toch vooral literatuurwetenschappelijk. Over de historische context van Strada's geschiedenis laat Neumann zich echter nauwelijks uit. Hij heeft bovendien weinig aandacht voor de plaats die Strada inneemt binnen de (Italiaanse) historiografie van de Nederlandse Opstand.²⁴⁸ Dat is jammer, want ook in dit opzicht is Strada interessanter dan de vroegere historiografie heeft gedacht. In dit hoofdstuk zal ik proberen deze aspecten te verkennen. Net als de werken die we in de vorige hoofdstukken bespraken, had ook Strada's werk over de Opstand een lokale dimensie en actuele relevantie: in dit geval voor de familiereputatie van zijn opdrachtgevers, de familie Farnese. De opdracht die hij ontving van het hof van Parma en Piacenza maakte het voor de geschiedschrijver ook mogelijk om de Farnese-archieven te gebruiken. Strada kreeg daardoor de beschikking over deels geheime informatie, vooral brieven en andere vertrouwelijke documenten. Door deze gunstige omstandigheden was hij in staat een empirisch gefundeerd werk te schrijven, dat allesbehalve een droge opsomming is van historische gebeurtenissen. In opdracht van de Farneses schreef Strada een levendig geschiedverhaal, waarvan de politieke dimensies veel opmerkelijker zijn dan de religieuze. Zoals we zullen zien had dat weer consequenties voor de receptie ervan, zowel in Italië als daarbuiten.

In tegenstelling tot zijn collega-geschiedschrijver Guido Bentivoglio verbleef Strada nooit in de Nederlanden. Hij schreef zijn geschiedenis over de Nederlandse oorlogen, ver van de Lage Landen, in zijn thuisbasis Rome. Dat belette hem niet een geschiedwerk te schrijven dat de (inspiratie)bron vormde voor vele politiek-historische publicaties in de zeventiende eeuw. Strada's geschiedenis van de Nederlandse oorlogen hoort thuis in de reeks van zestiende- en zeventiende-eeuwse Italiaanse publicaties over de burgeroorlogen in West-Europa. In de eerste paragraaf bespreek ik de wordingsgeschiedenis van *De bello Belgico*. In contrast tot veel andere Italiaanse zeventiende-eeuwse historieschrijvers die over de Opstand publiceerden, schreef Famiano Strada zijn geschiedenis in opdracht. Ranuccio I Farnese, zoon van Alexander Farnese en hertog van Parma, verzocht Strada een geschiedwerk te schrijven waarin de krijgsverrichtingen van zijn vader centraal stonden. In het tweede onderdeel van dit hoofdstuk wordt onderzocht wat de opdracht van de familie Farnese betekende voor de inhoud van Strada's geschiedwerk. Op welke wijze werd Alexander Farnese, landvoogd en commandant van het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden, door Strada uitgebeeld en hoe werkte hij dat uit in vergelijking tot de hertog van Alva en andere Spaanse bevelhebbers? Wat is de rol van Margaretha van Parma in Strada's werk en hoe beeldt hij haar uit in betrekking tot zijn verhaal over Alva, opvolger van Margaretha als landvoogd? In de Nederlanden (en enkele andere landen) was de tweedelige geschiedenis van Strada populair. In Italië bleek de interesse voor Strada's werk echter veel minder groot dan in andere Europese landen. Er was in het zeventiende-eeuwse Italië weerstand tegen de jezuïtische opvattingen over geschiedschrijving. Bovendien oordeelden sommige critici dat Strada een partijdig geschiedwerk had geschreven. Tegen de achtergrond van deze oppositie bespreek ik in

248 Alleen in een voetnoot verwijst hij naar enkele Italiaanse geschiedwerken over de Opstand.

de derde en laatste paragraaf, aan de hand van enkele voorbeelden, de Italiaanse receptie van Strada's geschiedwerk. Hoe werd zijn werk in Italië ontvangen en uit welke hoek kwamen de critici van zijn werk?

De wording van *De bello Belgico*

Al drie jaar na de dood van Alexander Farnese (1545-1592) benaderde Ranuccio I Farnese (1569-1622) de orde van de jezuïeten om een geschiedwerk ter nagedachtenis van zijn vader te schrijven. In eerste instantie reageerde de leiding van de orde in Rome zeer terughoudend. Achtergrond van deze voorzichtige opstelling was het uitgangspunt dat de orde zich op dat moment niet wilde inlaten met de politiek en zoveel mogelijk de rol van de jezuïeten aan de vorstenhoven wilden beperken. Met het aantreden van de generaal-overste Muzio Vitelleschi (1563-1645) in 1615 wijzigde de jezuïetenorde zijn beleid.²⁴⁹ Vitelleschi stond een open en wereldlijke betrokkenheid van de orde voor ogen en voldeed daarom ook aan het verzoek van de hertog om uit te kijken naar een geschiedschrijver van jezuïtische huize.²⁵⁰ De generaal-overste vond deze in de persoon van zijn voormalige student Famiano Strada, die hij voldoende competent achtte om een geschiedwerk ten faveure van de familie Farnese te schrijven.²⁵¹ Als we afgaan op de woorden in zijn opdracht aan het adres van hertog Odoardo Farnese (1612-1646), zoon van Ranuccio I, dan begon hij in 1618 met het schrijven aan zijn geschiedwerk.²⁵²

De voorkeur van Ranuccio I voor een auteur uit het milieu van de jezuïeten is terug te voeren op de literaire reputatie van de orde, maar vooral op de jarenlange warme contacten tussen de familie Farnese en de jezuïetenorde. De jezuïeten werden financieel ruimhartig door de Farneses ondersteund en aan de hoven in Parma en Piacenza behoorden jezuïtische biechtvaders tot de huishouding van het vorstenhof. Bij politieke kwesties werden jezuïeten geraadpleegd en zij droegen ook bij aan de vorming en opleiding van Parma's zonen en kleinzonen. Onder het bewind van Ranuccio I zou de invloed van de orde op de gang van zaken in Parma en Piacenza verder toenemen.²⁵³

De toenemende invloed van de jezuïeten in het hertogdom Parma en Piacenza liep parallel aan de campagne van Ranuccio I om het hof van de Farnese-familie meer sta-

249 Over Muzio Vitelleschi en zijn positie als generaal-overste van de jezuïetenorde, zie: Robert Bireley, *The Jesuits and the Thirty Years War: kings, courts, and confessors*, Cambridge 2003, p. 20-32. De Romein Vitelleschi was de eerste gekozen generaal-overste van de orde die niet van Spaanse afkomst was. Hij bleef tot aan zijn dood in 1645 de hoogste functie binnen de orde bekleden. Over de jezuïetenorde in het algemeen en haar politieke opvattingen in de vroegmoderne tijd: Harro Höpfl, *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540-1630*, Cambridge 2004; Erik de Bom, 'Political Thought', in: Cristiano Casalini (ed.), *Jesuit Philosophy in the Eve of Modernity*, Leiden/Boston 2019; over de beeldvorming van de jezuïeten in de vroegmoderne tijd: Peter Burke, 'The black legend of the jesuits: an essay in the history of social stereotypes', in: Peter Burke, *Secret History and Historical Consciousness from the Renaissance to Romanticism*, Brighton 2016, p. 215-238.

250 Robert Bireley, *The Jesuits and the Thirty Years War*, p. 30-31.

251 Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 202-203.

252 Strada, *De bello Belgico*, 1632, v. 1.

253 Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 201-202;

tus te geven. Om met andere Italiaanse hoven, waaronder dat van de Medici in Florence, te kunnen wedijveren voerde de hertog de bouwactiviteiten enorm op, begunstigde hij beeldhouwers, schilders, architecten en literatoren en bovendien stimuleerde hij de ontwikkeling van onderwijsinstellingen.²⁵⁴ Een van de belangrijkste instituties die door Ranuccio I financieel en materieel (gebouwen) werden ondersteund was de universiteit. In 1601 vonden de eerste colleges plaats; van de zeventien hoogleraren die in het eerste studiejaar in Parma begonnen werden er zes gedetacheerd door de jezuïetenorde.²⁵⁵ in hetzelfde jaar stichtte de hertog het *Collegio per i Nobili* waarvan hij de zorg eveneens aan de jezuïeten toevertrouwde. Deze opleiding voor jonge mannen van adellijke (maar soms ook van burgerlijke) afkomst bevorderde Ranuccio's prestige en aanzien.²⁵⁶

Cesare Aretusi, *Portret van Ranuccio I Farnese*. Bron: Wikipedia (publiek domein).

De bijzondere verbondenheid tussen de familie Farnese en de jezuïeten was waarschijnlijk niet de enige verklaring voor het feit dat de hertog Famiano Strada verzocht uiteindelijk de geschiedenis van zijn vader en van het huis Farnese te schrijven. Juist van de jezuïtische geschiedschrijver zou namelijk verwacht kunnen worden dat hij in zijn historisch werk de naam van de familie Farnese kon zuiveren van alle blaam die Alexander Farnese was aangewreven tijdens zijn laatste jaren als landvoogd en als bevelhebber van het Habsburgse leger in de Nederlanden.

Maar er speelde nog iets anders wat de keuze voor een jezuïet verklaart. De jezuïeten en de Farneses deelden ook een afkeer van de hertog van Alva. Het was een publiek geheim dat er in de jaren '70 binnen de Spaanse raad kritiek was op de persoon van de hertog van Alva. Deze kritiek kwam vooral van de koninklijke raadgever Ruy Gómez de Silva, aanhanger en begunstiger van de jezuïetenorde. Ruy Gómez en zijn medestanders

254 Over de cultuurpolitiek van het Farnese-huis, zie als voorbeeld: *Der Glanz der Farnese: kunst und Sammelleidenschaft in der Renaissance*, München/New York, 1995. Over het opzetten van de immense kunstcollectie door de familie Farnese, zie Bert W. Meijer, *Parma e Bruxelles. Committenza e collezionismo farnesiani alle due corti*, Parma 1988. Over de totstandkoming van de fresco's in Palazzo Farnese: Roberto Zapperi, *Eros e controriforma: Preistoria della galleria Farnese*, Turijn 1994.

255 Paul Grendler, *The Jesuits and Italian Universities 1548-1773*, Washington D.C. 2017, p. 156-165.

256 Paul Grendler, *The Jesuits and Italian Universities 1548-1773*, p.171-173.

kwamen met regelmaat in conflict met Alva en zijn kring van aanhangers. Het conflict tekent de jarenlange rivaliteit tussen beide clans aan het hof van Spanje.²⁵⁷ De hertog van Alva had ook niets op met de jezuïeten en liet dat in zijn brieven meermalen blijken.²⁵⁸ In de Nederlanden klonken herhaaldelijk zeer kritische geluiden, afkomstig van leden van de jezuïetenorde, over het Habsburgse bestuur in de Nederlanden. Jezuïtische criticasters uitten felle kritiek op de belastingpolitiek van Alva's bestuur en het meedogenloze beleid van de hertog. De hardvochtige politiek van Alva leidde volgens de critici uit de hoek van de jezuïeten tot vervreemding van de katholieke kerk en van het Spaanse koningshuis.²⁵⁹

Voor Strada was het dus waarschijnlijk een eervolle opdracht om Farneses kwaliteiten als commandant te accentueren tegenover het stringente beleid van Alva in de Nederlanden. Het rijke archief van de familie Farnese bood hem de gelegenheid om onderbouwd met officiële documenten en brieven het bestuur van Alexander Farnese én zijn moeder en landvoogdes Margaretha van Parma in een goed daglicht te plaatsen. Het was ook Ranuccio I die tijdens de periode dat hij zijn macht en prestige versterkte in het hertogdom, in 1592 het fundament legde voor de *Archivio farnesiano*. In dit archief bracht hij documenten onder die aantonen in welke moeilijke positie Margaretha van Parma zich bevond tijdens haar regeerperiode in de Nederlanden. De documenten betreffen ook de conflicten tussen Alexander Farnese en Filips II en diens koninklijke raadgevers.²⁶⁰ Het huisarchief van de familie Farnese in Parma zou voor Famiano Strada bij het beschrijven van deze gebeurtenissen een belangrijke bron van informatie zijn.

De geschiedenis van Famiano Strada hoort tegelijkertijd thuis in de reeks van historische prozawerken die vanaf 1595 op verzoek van het hof in Parma en Piacenza

257 Geoffrey Parker, *Filips II: onmachtig koning*, Amsterdam 2015, p. 113-114, p. 155-156 en p. 225. De oorsprong van de oppositie tegen Alva dateerde al vanaf de jaren 1550 toen de hertog in Italië verbleef. Binnen het Spaanse hof waren krachten die hem tegenwerkten. De initiator achter deze campagne was Ruy Gómez. Zie: Henry Kamen, *Alva. Een biografie*, p. 72.

258 Zie bijvoorbeeld brief van Alva aan Antonio de Toledo, lid van de Spaanse Raad van State en de Raad van Oorlog, van 9 oktober 1570, waarin hij zich negatief uitliet over de jezuïetenorde in Antwerpen. Hij zag de jezuïeten als een gevaar voor het Spaans-Habsburgse bestuur in de Nederlanden. Volgens Alva wilden de jezuïeten in een goed blaadje staan bij de bevolking in de Nederlanden door zich uit te spreken tegen het invoeren van belastingmaatregelen: *Epistolario del III Duque de Alba Don Fernando Alvarez de Toledo*, deel II 1568-1571, Madrid 1952, p. 443-446.

259 Monica Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*, Amsterdam 2012, p. 61-62; Jeanine de Landtsheer, 'Historia Domus Antverpiensis: De jezuïeten te Antwerpen van vóór het prille begin tot het eerste kwart van de zeventiende eeuw', *De Zeventiende Eeuw*, 14 (1998), p.15-25, inz. 17-19; H. Höpfl, 'The political thought of the jesuits in the Low Countries until 1630', in: Rob Faesen en Leo Kenis eds., *The jesuits of the Low Countries: identity and impact (1540-1773)*, Leuven/Parijs/Walpole, MA 2012, p. 43-63; B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de opstand*, Leeuwarden 1981 (2^e druk) p. 174-188; G. Janssens, 'Het oordeel van tijdgenoten en historici over Alva's bestuur in de Nederlanden', *Revue belge de philologie et d'histoire*, deel 52, fasc. 2 (1976), p. 474-488; over Alva's aanwezigheid in de Nederlanden: Raymond Fagel, 'The Duke of Alba and the Low Countries, 1520-73', in: Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflieer (eds.), *Alba. General and Servant tot he Crown*, Rotterdam 2013, p.256-287; over de reputatie van Alva in de Nederlanden, zie Judith Pollmann en Monica Stensland, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: *Alba. General and Servant tot he Crown*.

260 Zie: Léon van der Essen, *Les Archives farnésiennes de Parme au point de vue de l'histoire des anciens Pays Bas catholiques*, Brussel 1913, inz. p. 1-12.

werden geschreven. In deze verhalen stonden de krijgsverrichtingen van Alexander Farnese in de Nederlanden centraal. Geschiedschrijving was in de ogen van vorsten een uitstekend middel om de glorieuze historie van hun adellijke familie vast te leggen, schade aan het imago van het hof te neutraliseren en van alle mogelijke blaam te zuiveren. Met dit oogmerk startte Ranuccio I, samen met zijn broer kardinaal Odoardo, een propagandaoffensief om door middel van geschiedschrijving (maar ook met dichtwerken, schilderijen en muurschilderingen) het in de tweede helft van 1580 ontstane negatieve beeld van Alexander (en zijn familie) te corrigeren. De hertog van Parma werd gezien als schuldige van de ondergang van de Armada en kritiek was er ook op zijn beleid als landvoogd. De intentie van de jonge hertog was bovendien de langdurige goede relatie tussen de Farnese en de Habsburgse monarchie te benadrukken.²⁶¹ Ranuccio I zou met zijn propagandistisch oogmerk en vanuit zijn interesse voor historie de Noord-Italiaanse stad Parma laten ontwikkelen tot een bloeiend centrum van geschiedkundige en literaire activiteiten. In die activiteiten aan het Noord-Italiaanse hof namen de Nederlanden een belangrijke plaats in.²⁶²

Werken die onder deze omstandigheden in Parma tijdens de regering van Ranuccio I ontstonden waren Cesare Campana's *Assedio e acquisto d' Anversa fatto dal sereniss. Alessandro Farnese* (1595)²⁶³ en lofdichten zoals het anonieme *Anversa liberata, Anversa conquistata* (1609) van Fortuniano Sanvitale (1565-1626/7) en de dichtbundel *De Bello Belgico* (1586) van Aurelio Orsi (? – 1591?).²⁶⁴ Maar onder deze en andere publicaties bevond zich kennelijk geen enkel werk dat naar tevredenheid was van Ranuccio I. De hertog bleef daarom verder zoeken naar auteurs die zou kunnen voldoen aan zijn behoefte aan een veelomvattend geschiedwerk waarin zijn vader (en Ranuccio I zelf) het middelpunt zou moeten zijn. Onder de verschillende literatoren en geleerden die in aanmerking kwamen voor deze opdracht was de letterkundige Antonio Querenghi. In 1595 ontving hij de opdracht van de hertog om een geschiedenis te schrijven van Alessandro Farnese waarin diens militaire heldendaden centraal zouden staan. Maar zoals Bentivoglio in zijn *Memorie* schrijft zou zijn vriend de opdracht vanwege

261 Sebastiaan Derks, 'The Fruits of War', p. 156 en p. 166-167.

262 Over het beeld van de familie Farnese in de geschiedschrijving en literatuur zie bijvoorbeeld: Albano Biondi, 'L'immagine dei primi Farnese nella storiografia e nella pubblicistica coeva', in: Marzio A. Romani en Amedeo Quondam (eds.), *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545-1622) deel 1 Potere e società nello stato farnesiano*, Rome 1978, p.189-232. Over het historisch beeld van Alexander Farnese in de Noord- en Zuid-Nederlandse historiografie zie: Bart de Groof, 'Alexander Farnese and the origins of modern Belgium', in: Bart de Groof en Eugenio Galdieri (eds.), thema *La dimensione europea dei Farnese. Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, LXIII, 1993, p. 195-219; B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de opstand* in z. p. 145-154.

263 Ook verschenen onder de titel *Imprese nella Fiandra del sereniss. Alessandro Farnese*, Cremona 1595. Over Cesare Campana, zie Gino Benzoni in *DBI*, deel 17 (1974).

264 Lucia Denarosi, *L'accademia degli Innominati di Parma: teorie e progetti di scrittura (1574-1608)*, Florence 2003, p. 25-88; zoals Aurelius Ursus (Aurelio Orsi), *De Bello belgico*, Perugia 1586. Over Aurelio Orsi, zie Franco Pignatti, *DBI*, deel 79, 2013; over de lofdichten naar aanleiding van de belegering en overgave van Antwerpen door de Spaans-Habsburgse troepen onder leiding van Alexander van Farnese, zie Emma Grootveld en Nina Lamal, 'Impious Heretics or Simple Birds? Alexander Farnese and Dutch Rebels in Post-Tassian Italian Poems', in *Quaderni d'italianistica*, deel XXXV, 2, 2014, p. 63-97.

‘moeilijkheden’ nooit voltooiën.²⁶⁵ Uit een reconstructie blijkt dat Querenghi door het hof van de Farnese in Parma werd tegengewerkt. Zijn werk aan het schrijven van een groots geschiedwerk werd gefrustreerd doordat het hof in Parma hem vier jaar lang, ondanks vele herhaalde verzoeken, belangrijke diplomatieke en persoonlijke documenten weigerde toe te vertrouwen.²⁶⁶ In zijn laatste levensjaren moest Querenghi nog meemaken dat zowel Bentivoglio als de Romeinse geleerde Famiano Strada in hun geschiedwerken de heldendaden van Alexander Farnese bezongen.²⁶⁷

Daarna viel de keuze van de hertog op Paolo Rinaldi die strategische posten bekleedde aan het hof van de Farneses. Rinaldi bevond zich aan het hof ook in de directe nabijheid van de hertog en had eenvoudig toegang tot het uitgebreide hertogelijke archief in Parma.²⁶⁸ De auteur voltooide zijn manuscript over Alexander Farnese in 1599, maar zijn werk zou nooit gepubliceerd worden.²⁶⁹ Sebastiaan Derks vermoedt dat Rinaldi’s geschiedenis *Liber Relationum* (als propagandamiddel) overbodig was geworden door de plotseling verbeterde relatie tussen het hof van Farnese en de Habsburgers, waardoor de propagandistische betekenis van het werk was afgezwakt.²⁷⁰ De soms anti-Spaanse toonzetting in *Liber Relationum* zal er ook aan bijgedragen hebben dat de publicatie van het manuscript werd tegengehouden.²⁷¹

Er is echter ook nog een andere verklaring voor het feit dat er niet werd teruggegrepen naar het document van Rinaldi en dat het hof in Parma een beroep deed op de geschiedkundige kwaliteiten van Famiano Strada. *Liber Relationum* verhaalt het leven en de heldhaftige militaire avonturen van Alexander Farnese tijdens de Opstand

265 Bentivoglio, *Memorie*, p. 27-28: ‘Era uomo [Querenghi] di singolar dottrina ed erudizione in tutte le sorti di lettere, greche latine e toscane, in verso e in prosa; e condiva gli studi con una delle più dolci conservazioni che si potessero godere. Fra gli altri studi egli era versato grandemente in quello dell’istorie, e perciò il duca di Parma Ranuccio Farnese l’aveva eletto a comporre quella di Fiandra, per avere una penna celebre che scrivesse le memorabili azioni di Alessandro suo padre in quelle provincie. Il che poi non seguì per varie difficoltà [...]. Nella meditazione della sua farnesiana istoria egli professava di voler seguitar l’idea liviana molto più che la tacitesca; ma stimavasi che in quella ancora avrebbe potuto egli imitare la parte grave molto più che la spiritosa; e similmente la sua istoria sarebbe riuscita o sterile di concioni nel farle nascere o povera di concetti nel farle poi comparire.’

266 Zie voor de geschiedenis van de opdracht: Uberto Motta, *Antonio Querenghi (1546-1633)*, p. 111-150.

267 In 1599 voltooide Paolo Rinaldi zijn manuscript ‘*Liber relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per serenissimum D. Ducem Alexandrum Farnesium*’. De Italiaanse tekst over de roemrijke periode van Alexander Farnese in de Nederlanden, bleef zoals is opgemerkt in hoofdstuk 3 ongepubliceerd. Het is mogelijk dat Bentivoglio bekend was met Rinaldi’s geschiedwerk en het eveneens heeft verwerkt in zijn geschiedwerk. Zie de uitstekende analyse van Sebastiaan Derks, ‘The Fruits of War: The Representation of Alessandro Farnese in Paolo Rinaldi’s *Liber Relationum*’.

268 Zie Sebastiaan Derks, ‘The Fruits of war’, p.170-171, zie ook zijn essay over Rinaldi’s *Liber Relationum*: Sebastiaan Derks, ‘Le ricompense della guerra: giustificazione e rappresentazione di Alessandro Farnese nel *Liber Relationum* di Paolo Rinaldi’, in: Giuseppe Bertini (ed.), *Militari italiani dell’esercito di Alessandro Farnese nelle Fiandre*, Fidenza 2013, p. 205-230. Over Paolo Rinaldi en zijn manuscript, zie bovendien: L. van der Essen, *De auteur en betekenis van de Liber Relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per serenissimum D. Ducem Alexandrum Farnesium*, Antwerpen/Utrecht 1943.

269 Het manuscript *Liber Relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per serenissimum D. Ducem Alexandrum Farnesium* bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: 5156 (II 1155) - Actes d’Alexandre Farnèse en Belgique. En Italien.

270 Sebastiaan Derks, ‘The Fruits of War’, p. 177.

271 Bart de Groof, ‘Una questione di priorità’, p.179-180 en p. 187.

in de Nederlanden. De geschiedenis van Alexanders lotgevallen is gebaseerd op Rinaldi's persoonlijke ervaringen. Rinaldi kon bovendien putten uit essentiële informatie, zoals brieven en officiële documenten die waren ondergebracht in het Farnese-archief te Parma en Piacenza. De inhoud van Rinaldi's verhaal is geheel in lijn met talrijke gelijksoortige biografieën en andere prozawerken waarin een aristocratische veldheer of vorst werd bewierookt en functioneerde als een propagandistisch instrument om de reputatie van de dynastie hoog te houden.²⁷² Sebastiaan Derks stelt dat Rinaldi's verhaal te weinig literaire kwaliteiten bezit en daarom door de Farneses niet geschikt werd bevonden om uitgebracht te worden.²⁷³

Het verhaal van Rinaldi geeft dus een bijzonder feitelijk inzicht in het leven en de krijgsverrichtingen van Alexander Farnese. Het was om deze reden een zeer bruikbare bron voor Famiano Strada die zich in 1618 in opdracht van Ranuccio I zette tot het schrijven van zijn geschiedenis over de Nederlandse oorlogen waarin een belangrijke plaats was ingeruimd voor Alexander Farnese en zijn familie, maar waar ook klassieke literaire eer aan was te behalen.²⁷⁴

De bello Belgico

Pas tien jaar na het overlijden van Ranuccio I verscheen in 1632 het eerste deel van *De bello Belgico*.²⁷⁵ In zijn 'voorrede' aan de lezer geeft Strada als reden van dit 'talmen' dat hij het schrijven aan het werk 'senza fine' had verlengd zodat hij in staat was om nog de nodige veranderingen aan te brengen. Daarbij had Strada het geluk, zo vervolgt hij, dat voor hem de deuren waren geopend die toegang gaven tot belangrijke documenten. Hij had de beschikking over vier dozen met de briefwisseling van vorsten, geheime instructies van ambassadeurs, militaire rapporten, de geheime berichten van spionnen en vele andere authentieke documenten.²⁷⁶

In 1638 bracht de Romeinse uitgever Hermannus Scheus de Italiaanse vertaling

272 Sebastiaan Derks, 'The Fruits of War', p. 156. Over in opdracht geschreven officiële geschiedwerken: Richard Kagan, *Clio and the Crown*. Opvallend zijn de parallellen tussen Alexander Farnese en die andere befaamde Italiaanse bevelhebber in Habsburgse dienst Ambrogio Spinola. Een van de overeenkomsten was het feit dat hun militaire successen werden vastgelegd in met name Italiaanse geschiedwerken. Zie over de beeldvorming van Spinola in literatuur en historiografie en de parallellen met Farnese: Bart de Groof, 'A noble courtier and a gentleman warrior: Some aspects of the creation of the Spinola image', in: Jane Fenouillet en Lesley Gilbert (eds.), *Narratives of Low Countries History and Culture*, Londen 2016, p.26-34 en p. 200-201 (Eindnoten).

273 Met dank aan Sebastiaan Derks (Huygens ING) voor zijn informatie over Rinaldi's manuscript.

274 Over Strada's gebruik van het manuscript, zie: L. van der Essen, *De auteur en de betekenis van Liber Relationum*, p. 9-12. Leon van der Essen vergeleek de Italiaanse tekst van Rinaldi met fragmenten uit Strada's geschiedwerk en concludeerde dat de jezuïtische auteur ruim gebruik had gemaakt van het manuscript. Overigens verwijst Strada in de kantlijnen van zijn geschiedenis ook naar Rinaldi's manuscript. Zie: Sebastiaan Derks, *The Fruits of War*, p. 154.

275 Famiano Strada, *De bello Belgico*, 1632. In de analyse van Strada's geschiedenis baseer ik mij op de Italiaanse vertalingen van zijn tweedelige uitgave.

276 In de 'Proemio dell'opera' in *Della Guerra di Fiandra deca prima*, maakt Famiano Strada de opmerking dat hij zonder ijdel te willen zijn, zich er toch op mag beroemen dat hij meer dan andere collega-geschiedschrijvers

uit waarin de aanbevelingsbrief aan Odoardo Farnese nog steeds opgenomen was, maar wordt voorafgegaan door een opdracht gericht aan Francesco Maria Farnese (1619-1647), de jongste broer van Odoardo.²⁷⁷ In dit eerste deel, dat de periode van de gebeurtenissen in de Nederlanden verhaalt van 1555 tot 1579, liggen de accenten op de regeringsperiode van Margaretha van Parma, de komst van Alva en zijn opvolgers en op de eerste jaren van Alexander Farnese als commandant van het Habsburgse leger in de opstandige Nederlanden.

Pas vijftien jaar later volgde het tweede deel van Strada's werk.²⁷⁸ In 1648 zag de Italiaanse vertaling het licht, een jaar voor de dood van de auteur.²⁷⁹ De lange tijdspanne tussen het eerste en tweede deel moet volgens Neumann niet alleen te wijten zijn geweest aan gezondheidsklachten van Strada, maar ook aan de moeilijkheden die de geschiedschrijver ondervond bij het vergaren van informatie over het verloop van de militaire campagnes in de Nederlanden.²⁸⁰ De tweede *decade* van Strada's geschiedenis beschrijft zoals de auteur aangeeft, de periode waarin Farnese landvoogd in de Nederlanden was en leiding gaf aan het Habsburgse leger dat campagne voerde in de Lage Landen tegen de opstandige gewesten. In dit deel staan dan ook de krijgshandelingen en militaire campagnes van Alexander Farnese centraal. Strada belicht in dit deel uitvoerig twee gebeurtenissen waarin Alexander Farnese een belangrijke rol had: de belegering en verovering van Antwerpen en de dramatische ondergang van de Spaanse armada.

De opdracht die Famiano Strada meekreeg was duidelijk en lag in de lijn van vele andere officiële historische werken in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.²⁸¹ Uit de dedicatie in het eerste deel, opgedragen aan Odoardo Farnese, schrijft Strada dat het onderwerp van zijn boek door een vorst, zoals zijn broodheer, zal worden gewaardeerd omdat grote namen uit de klassieke oudheid en contemporaine geschiedenis, zoals de voorvaderen van Odoardo, in het boek ten tonele worden gevoerd. De hertog kan met de gegeven voorbeelden van zijn voorvaderen zijn voordeel doen op militair terrein en in politieke en religieuze zaken.²⁸²

Maar zoals ook Neumann in zijn studie aangeeft ging het Famiano Strada om meer

de beschikking had over geheime informatie. Het *Archivio di Stato* in Parma bewaart de documentatie die Strada heeft gebruikt: ASP Raccolta di manoscritti, b.86. Zie Roberto Zapperi, *Eros e controriforma*, p. 77, n. 4.
277 Vanaf hier: *Della Guerra di Fiandra deca prima*, Rome 1638. Vanaf hier aangegeven als: *Della Guerra di Fiandra I*.

278 Famiano Strada, *De bello Belgico decas secunda*, Rome 1647.

279 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra deca seconda*, Rome 1648. Vanaf hier aangegeven als: *Della Guerra di Fiandra II*.

280 Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 238-239.

281 De eerste Latijns edities van beide delen van *De bello Belgico* werden gefinancierd door de Farneses. De kostenopgaven daarvan bevinden zich in ASN, *Archivio farnesiano*, b. 2049. Zie: Roberto Zapperi, *Eros e controriforma*, p. 77, n. 4.

282 Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, Rome 1638, [p. 1]: 'Opera, che almeno per l'argomento, dovrà gradire ad un Principe, il quale si conformi all'imitatione de' gran nomi, per dover'essere poscia imitato anch'egli, e tra' gran nomi annoverato. E nel vero hanno questo di particolare sopra le antiche, le guerre de' nostri tempi; che, si come si maneggiano con animi da Religione diversamente armati, e da mani con nuovo genere d'arme combattenti; & intorno à Città con altra sorte di munitioni forticate; così molto più delle antiche si rendono imitabili a' nostri guerrieri'.

dan alleen een historisch werk te schrijven over het roemrijke verleden van Alexander Farnese. De drie onderwerpen die Strada noemt in zijn opdracht aan de hertog komen in *De bello Belgico* uitgebreid aan de orde. Hij schreef een politieke geschiedenis over een eigentijds conflict in Europa waarin hij aan de hand van voorbeelden uit de klassieke oudheid overeenkomsten probeerde te zoeken met politieke, religieuze en militaire ontwikkelingen en verwickelingen die zich tijdens de Nederlandse oorlogen afspeelden. In het bericht aan de lezer noemt de auteur dan ook enkele antieke geschiedschrijvers die voor hem voorbeelden waren hoe je geschiedenis dient te schrijven. De Griekse geschiedschrijver Polybius stond voor Strada model voor (vaak gedetailleerde) contemporaine geschiedschrijving waarin de beschrijving van veldslagen en politieke verwickelingen de hoofdmoot van het werk vormen. Als historiografische voorbeelden voor zijn geschiedwerk noemt Strada naast Sallustius ook Tacitus.²⁸³ Hoewel Strada, geheel in lijn met de opvattingen van de jezuïetenorde, de bondige schrijfstijl van Tacitus afwees, nam hij wel de verteltechniek, de verhaalstructuur en de belangstelling voor causale en temporele verbanden van de Romeinse geschiedschrijver over.²⁸⁴ De fascinatie van Tacitus voor de menselijke drijfveren bij het streven naar (en behouden) van de macht nam Strada tot voorbeeld.

In de inleiding bij het eerste deel van zijn geschiedenis zet Strada de toon en maakt hij een vergelijking tussen de Nederlandse oorlogen en de historie van Rome zoals die is beschreven door Tacitus in zijn *Annalen* en *Historiën*. De lezers van zijn werk over de Nederlandse Opstand zullen, zo verwacht de auteur, de overeenkomsten opvallen tussen de oorzaken van de Nederlandse revolutie tijdens de Spaanse dominantie in de Nederlanden en de Germaanse opstand ten tijde van Tiberius, die is beschreven door Tacitus in zijn *Historiën*. De ongehoorzaamheid die de keizerlijke macht van Tiberius (en Vespasianus) ondermijnde, zag men terug in de opstandigheid in de Habsburgse Nederlanden. De onpartijdige lezer zal, zo stelt Strada, toch de oorzaken van de Nederlandse oorlogen willen weten. Maar vooral zal de belangstellende lezer willen weten waarom de Republiek zo'n machtige staat is geworden. Wat is de reden dat de Republiek (tot voor kort een land van vissers) zich tijdens de oorlogen (waarvan Strada aarzelt of hij deze niet beter een Europese oorlog kan noemen) tegenover de Spaanse koning staande heeft kunnen houden en is uitgegroeid tot een economische en militaire wereldmacht die op alle wereldzeeën regeert? Het zijn vragen die ook door andere zeventiende-eeuwse auteurs in hun geschiedenissen over de Opstand werden gesteld.

Hoe (on)afhankelijk was Strada van zijn opdrachtgever? In hoeverre was hij vrij bij

283 Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, Rome 1638, 'Al Lettore', [p. 2-3].

284 Jozef IJsewijn, 'Cardinal Granvelle and the prince of Orange in Strada's *De Bello Belgico*', in: K. De Jonghe en G. Janssens (eds.), *Les Granvelle et les Anciens Pays-Bas*, Leuven 2000, p. 177-184, inz. p.179; Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, vooral p. 129-157 en p.201-267. Tacitus begint zijn *Historiën* met een historische terugblik van de gebeurtenissen in Rome, waarbij de samenhang van die verwickelingen en oorzaken van belang zijn, zie Tacitus, *Historiën*, Boek I, 1-4, (Nederlandse vertaling van Vincent Hunink), Amsterdam 2010, p. 27. De verdeling van het werk in boeken, het opnemen van redevoeringen en andere documenten zijn andere voorbeelden waarin de invloed van Tacitus terug te zien is.

het schrijven van zijn geschiedwerk? Schreef hij een lofzang op Alexander Farnese? In de stereotypische dedicaties, voorwoorden en inleidingen benadrukken vroegmoderne geschiedschrijvers altijd hun onpartijdigheid en vermeende objectiviteit. Ook Strada vormde geen uitzondering op deze regel. In de inleiding van zijn werk wijst hij op zijn onpartijdigheid als schrijver. Hij was, zo stelt de auteur, aan geen enkele vorst gebonden in welke zin dan ook en door wie dan ook omgekocht. Opmerkelijk is wat hij dan verderop in de inleiding over de objectieve geschiedschrijver stelt: iedere schrijver beroemt zich erop in waarheid te zullen spreken of te schrijven, maar het blijkt elke keer toch maar overduidelijk dat de vrijheid van spreken in zijn tijd zeer beperkt is en dat schrijvers de vorsten naar de mond praten.²⁸⁵

Voor Strada was de geloofwaardigheid van zijn verhaal over de ontwikkelingen in en buiten de Nederlanden een belangrijk punt. Dankzij zijn toegang tot de Farnese-archieven kon hij deze historiografische doelstelling verwezenlijken. In de vele beschrijvingen van de belegeringen, veldslagen en (interne) politieke verwickelingen aan de Habsburgse hoven in Madrid en Brussel kon hij terugvallen op de documenten die vanuit de Nederlanden onder andere door Cosimo Masi (1537-1600), secretaris van Alexander Farnese tijdens diens verblijf in de Nederlanden, naar Parma en Piacenza waren overgebracht.

Zijn biografische uitweidingen over de hoofdrolspelers tijdens de Nederlandse oorlogen kunnen als voorbeeld worden beschouwd hoe Strada zijn kennis van de archieven, lectuur van de beschikbare bronnen en getuigenissen inzette om tot het hoogst mogelijke effect van zijn *exempla* te komen. In de zeventiende eeuw wisten de geschiedschrijvers en auteurs van politieke werken uit met name de Republiek, Strada's werk op waarde te schatten. Voor zijn critici, zoals Bentivoglio en onder andere Clarendon misten de biografische (en andere) uitweidingen echter hun doel.²⁸⁶ Daarbij werd hem door enkele critici nagedragen dat hij als geestelijke militaire en politieke ervaring miste en als geschiedschrijver daarom ongeloofwaardig was. Uit zijn inleiding waarmee zijn eerste boek begint, lijkt het er sterk op dat Famiano Strada deze kritiek al voorzien had. De jezuïet stelt dat hij ondanks zijn religieuze achtergrond onpartijdig is.²⁸⁷ Hij weigert de vorsten te vleien en naar de mond te praten. Hij vertrouwt op zijn kennis en laat zich door geen enkele vorst voorschrijven hoe hij zijn geschiedenis moet schrijven. Strada was zich ervan bewust, zo blijkt uit de inleiding en uit de rest van zijn geschiedenis, dat hij zich met zijn toegang tot het huisarchief van de familie Farnese in een betere uitgangspositie bevond dan zijn collega-geschiedschrijvers en dat hij

285 In het voorwoord van zijn *Historiën* prijst Tacitus zich gelukkig dat 'je mag vinden wat je wilt, en zeggen wat je vindt', zie: Tacitus, *Historiën*, Boek I, voorwoord (1-3), Amsterdam 2010, p. 26.

286 Clarendon schrijft dat Strada zich zo te buiten ging aan beschrijvingen van Alexander Farnese en zijn moeder Margaretha van Parma, dat er in zijn geschiedenis weinig ruimte overbleef voor andere gebeurtenissen tijdens de Nederlandse oorlogen, zie Edward Clarendon, 'On an Active and on a Contemplative Life, and when and why the One ought to be preferred before the other', in Clarendon, *A Collection of Several Tracts of the Right Honourable Edward Earl of Clarendon*, Londen 1727, p. 181.

287 Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 3-4: 'Ma io quanto più esagero la grandezza di quest'impresa, forse tanto più espongo as esser ripreso l'ardimento dello Scrittore, il quale, come alieno da' pubblici affari, & huomo,

veel meer over vertrouwelijke aspecten van militaire en politieke verwickelingen in de Nederlanden kon schrijven dan enige andere schrijver voor hem had gekund. Soms nam hij ook, zo deelt hij terloops mee, de vrijheid om hier en daar zijn verbeelding los te laten in het beschrijven van gebeurtenissen en verwickelingen. Dat kunnen we zien in sommige passages waarin hij op een zeer beeldende wijze de gevechten beschrijft tussen de Spaans-Habsburgse soldaten en hun tegenstanders.

Toch kunnen we vragen stellen bij Strada's toegang tot de Farnese-archieven. Tegenstanders van zijn werk beweerden dat de auteur als tegenprestatie een werk zou schrijven dat vleidend zou zijn voor de Farneses. In het laatste deel van dit hoofdstuk geven we enkele voorbeelden van dergelijke kritische opinies op het werk van Strada.

Een vaak terugkerend thema dat ter sprake komt in besprekingen van Strada's historische werk is zijn grote kennis van militaire en politieke verwickelingen. Strada gebruikte niet alleen werken van katholieke signatuur. Hij baseerde zijn verhaal ook op documenten en publicaties van protestantse auteurs, zoals Van Meteren, Van Reyd, Meursius en de *Apologie* van Willem van Oranje. Strada stelt daarnaast zaken aan de orde die door andere geschiedschrijvers niet genoemd worden. Een voorbeeld daarvan is de informatie die hij geeft over de liefdesaffaire van de Spaanse bevelhebber Francisco de Valdés met een Haagse dame.²⁸⁸ Zijn toegang tot de archieven van de familie Farnese stelde de auteur in staat om in zijn verhaal fragmenten in te voegen uit de (soms in geheimschrift geschreven) correspondentie van Margaretha van Parma en Alexander Farnese.²⁸⁹ Met regelmaat wijst hij bovendien collega-geschiedschrijvers terecht die naar zijn oordeel de zaken verkeerd voorspiegelen.²⁹⁰

Toch wordt Strada's kennis van zaken niet als zijn enige kwaliteit gezien. Zijn elegante literaire schrijfstijl en zijn retorische talent worden nog steeds geroemd, maar ook zijn scherp vermogen om de mens in al zijn listigheden en (goede of kwade) bedoelingen te doorzien werd geprezen.²⁹¹ Moralisme was de katholieke schrijver dan ook niet vreemd, ondanks zijn afkeer van Tacitus' pessimisme en cynisme. Bij de analyse van zijn geschiedwerk moet niet uit het oog worden verloren dat Strada een voorstander was van het ingrijpen van de Habsburgers in de Nederlanden. Strada's geschiedwerk heeft een pro-Habsburgse strekking (wat ook niet anders van de jezuïet Strada verwacht

che studioso dell'antichità non vive col suo secolo, sarà tenuto da alcuni per inhabile à spiegar la trama delle presenti guerre & affermaranno esser' anche disdicevole à persona Ecclesiastica trattar d'eserciti, e d'armi?

288 Zie hoofdstuk 7.

289 In oktober 1560 schreef Margaretha een brief in geheimschrift aan Filips II waarin zij bij haar halfbroer er op aandringt de Spaanse troepen uit de Nederlanden terug te halen: Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 87-88. Een ander voorbeeld waarbij Strada een brief, oorspronkelijk in geheimschrift geschreven, in de tekst heeft opgenomen: Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 118-119. Zie ook Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p.303 over zijn toegang tot geheime bescheiden uit het Farnese-archief: 'potend'io in questi tempi prometter molti particolari non saputi ugualmente da tutti, e cavati dalle lettere secrete, che sono in mio potere'.

290 Voorbeelden van Strada's zelfgenoegzaamheid ten opzichte van andere geschiedschrijvers: Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 47-48 en p. 333.

291 Jozef IJsewijn, 'Cardinal Granvelle and the prince of Orange in Strada's *De Bello Belgico*', p.177: 'Strada's account reads almost as a novel and it would not be difficult to turn his text into a drama to be performed on stage'.

kon worden) maar met zijn beroep op de *ragione* (zie de inleiding in het eerste deel) bracht hij in zijn geschiedverhaal wel nuances aan die politiek van aard waren. Die laatste eigenschap van Strada maakt zijn werk nog steeds zo aantrekkelijk en leesbaar, zoals ik hoop te kunnen aantonen met de volgende voorbeelden uit *Della Guerra di Fiandra*, de Italiaanse vertaling van *De bello Belgico*.

Enkele voorbeelden van Strada's geschiedenis

Zoals opgemerkt staan in het eerste deel Margaretha van Parma en de eerste jaren van Alexander als legerleider in de Nederlanden centraal. In het tweede deel is de schijnwerper vooral gericht op de verdiensten van Alexander als commandant en gouverneur van de (Zuidelijke) Nederlanden. In het eerste deel begint het eigenlijke verhaal over de Opstand met de regering van Karel V en zijn aftreden, de eerste tekenen van religieuze onrust in de Nederlanden en de aanstelling van Margaretha van Parma als landvoogdes. Tegen de achtergrond van de godsdienstige en politieke perikelen tekent de auteur de zorgen van de regentes, die een milder beleid ten opzichte van de reformatiebeweging voor ogen stond dan de koning wilde. Zij had te maken met Nederlandse edelen die zich steeds heftiger verzetten tegen de centralistische maatregelen die vanuit Madrid werden uitgevaardigd en door de landvoogdes moesten worden uitgevoerd.²⁹²

Een van die maatregelen was de nieuwe inrichting en uitbreiding van de bisdommen in de Nederlanden. De kerkelijke reorganisatie werd in 1559 bekendgemaakt. De tegenstand vanuit de politieke elite was ongekend fel en de kritiek van de zijde van de adel (en kloosterabten, vaak van adellijke afkomst) richtte zich vooral op Antoine Perrenot de Granvelle, adviseur van Filips II, aartsbisschop van Mechelen en kardinaal. Granvelle werd de belichaming van de Spaans-Habsburgse politiek in de Nederlandse gewesten en zijn positie stond vanaf dat moment aan veel kritiek bloot.²⁹³ De woede van de adel, gericht tegen de positie van kardinaal Granvelle, uitte zich in dreigementen van de meest invloedrijke edelen om hun ambten neer te leggen als Granvelle de Nederlanden niet zou verlaten. Door de opstelling van de edelen bleef Margaretha geen andere keus dan haar halfbroer in Madrid dringend te verzoeken om de kardinaal uit de Nederlanden weg te halen. Tegen zijn zin kwam Filips II in 1564 aan Margaretha's verzoek tegemoet en verliet kardinaal Granvelle zijn post in Brussel.²⁹⁴ De edelen onder leiding van Oranje hadden hun zin gekregen.

Granvelle en zijn tegenspeler Willem van Oranje, worden door Strada als belangrijkste personages geïntroduceerd bij de passages waarin het aftreden van Karel V wordt verhaald. De sympathie van de auteur ligt duidelijk bij Granvelle die hij beschouwt als zeer betrouwbaar, in tegenstelling tot Oranje. Strada's omschrijving van Oranjes

292 Voor een recente biografische studie over Margaretha van Parma: Charlie R. Steen, *Margaret of Parma: A Life*, Leiden/Boston 2013.

293 Geoffrey Parker, *Filips II: Onmachtig koning*, p. 222-225.

294 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, p. 133-134.

karakters trekken zijn hoofdzakelijk negatief: hij was onbetrouwbaar zowel in religieuze als politieke zaken. In een enkele passage onderkent de jezuïtische geschiedschrijver nog wel enkele positieve eigenschappen van Oranje, maar in grote lijnen beschouwt hij hem toch als de grote boosaardige initiator van de opstand tegen de Spaanse vorst. Volgens Strada was Oranje beïnvloed door de lectuur van Machiavelli's geschriften:

Hij heeft zelfs eens aan de hertog van Alençon, broer van de koning van Frankrijk, openlijk geschreven dat men, om een land te verwerven of te behouden, niet te veel interesse moet hebben voor de godsdienst. Men zegt dat hij dit voorschrift geleerd had van Machiavelli's perverse leerschool, wiens boeken hij met veel bewondering heeft gelezen. Met deze denkbeelden, die hij zich voldoende eigen had gemaakt, probeerde hij vervolgens de mensen in de Nederlanden op te wekken tot onrust en opstand.²⁹⁵

Strada stelt dat met de terugkeer van Filips II naar Spanje en de aanstelling van Granvelle als raadsheer van Margaretha's regering de onvrede bij een aantal Nederlandse edelen toenam. Zij zagen de kardinaal als een verlengstuk van het hof in Madrid.²⁹⁶ De Italiaanse geschiedschrijver beschrijft met veel onbegrip de weerstand van de Nederlandse edelen tegen het aantreden van Granvelle aan het hof in Brussel. In zijn biografische schets van de kardinaal geeft Strada hoog op van Granvelle's kwaliteiten en zet deze af tegen de eigenschappen van Oranje. Granvelle's gehoorzaamheid aan zowel de keizer als aan zijn zoon, zijn scherpzinnigheid en deskundigheid in bestuurlijke zaken worden door Strada breed uitgemeten.²⁹⁷ De relatie tussen de landvoogdes en de kardinaal was volgens Strada veel moeizamer. De meeste contacten tussen beiden verliepen via de uitwisseling van brieven.

Granvelle werd naar de woorden van Strada beschouwd als vijand van de adel en de bevolking. Die zagen hem als de grondlegger van de reorganisatie van de bisdommen en als degene die de inquisitie invoerde in de Nederlanden. Volgens Strada trachtte de landvoogdes uit goedgezindheid jegens de kardinaal de kritiek van de zijde van de adel en de bevolking te neutraliseren. Haar inspanningen ten spijt ontwikkelden de zaken

295 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, p. 78: 'Almeno scrisse egli [Oranje] una volta chiaramente al Duca d' Alansone, fratello del Rè di Francia, in una lettera [...] che dove si tratta di acquistare, ò di stabilire lo Stato, non si deve haver tanto riguardo alla Religione: dettame (come si tenne) appreso da lui nella scuola perversa del Macchiavello alla cui lettione, [...] egli era mirabilmente applicato. Hor dunque da queste tali industrie fornito à bastanza l'Oranges, come egli s'impiegasse à sollevare la Fiandra [...]': Strada neemt hier het oordeel over van Granvelle die deze uitspraak over Oranje deed in zijn correspondentie met Margaretha van Parma. Een andere verwijzing bij Strada naar de vermeende invloed van Machiavelli's geschriften op Oranje, zie Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, p. 75-76, vindt men in de passage waarin de jezuïtische auteur schrijft dat Karel V al eens gewaarschuwd is voor het ware karakter van Oranje: 'che non si fidasse troppo dei costumi di Guglielmo, il qual sotto di virtù teneva ascoste & assicurate le sue trame: e per ciò avertisse di non si nudrir in seno una volpe, che alla fine si havesse à divorare quanti polli erano in casa'. De passage in Machiavelli's *Il Principe* met de verwijzing naar de gedragingen van de vos is te lezen in hoofdstuk XVIII

296 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, p. 65-67.

297 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra I*, p. 67-68.

zich in het nadeel van Granvelle. Dat de zaken voor Granvelle anders liepen verklaart Strada door de daden van Oranje. 'Alle oorzaken en beweegredenen die ik tot nu toe heb bewezen en de invloed van adel en bevolking die ik heb aangegeven komen tezamen bij de prins van Oranje. Ik zal dat aantonen door in te gaan op zijn afkomst, zijn daden en de wijze waarop hij zich naar zijn hoge positie heeft gewerkt.'²⁹⁸ Vervolgens geeft de auteur een uitgebreide levensbeschrijving van Oranje en van de manier waarop de prins zich heeft opgewerkt tot een invloedrijk edelman. Door de kwaliteiten van Granvelle af te zetten tegen de vooral negatieve eigenschappen van Oranje schetst de auteur een heel duidelijk contrast tussen beide hoofdrolspelers tijdens de eerste fase van de troebelen in de Nederlanden. Strada buit zijn retorische schrijverstalent uit door eerst de positieve kanten van Oranje te beschrijven: 'kloek van verstand, veerdigh tot alle gelegenheid'²⁹⁹ om vervolgens negatieve eigenschappen van Oranje te noemen: 'maar schalks, arglistig, goed in het veinzen, met een driftig gemoed en onmatig in zijn verlangens.'³⁰⁰ De onbetrouwbaarheid van Oranje ziet Strada vooral bewezen in het feit 'dat hij de Religie als een mantel oftewel als een kleed gebruikt heeft dat hij bij verschillende gelegenheden aangetrokken of afgelegd heeft'. Met deze kwaadaardige eigenschappen kan men zich voorstellen, zo stelt de auteur vast, hoe Oranje nadien gehandeld heeft om de Nederlanders te verleiden tot onrust en oproer.³⁰¹

Een van de eerste zorgen van Margaretha was geweest, zo vermeldt Strada, om de Spaanse troepen uit de Nederlanden weg te halen. De kwestie rondom de aanwezigheid van de Spaanse troepen gaf de landvoogdes kopzorgen omdat de koning zijn belofte niet nakwam om de troepen terug te trekken. Margaretha had in eerste instantie zelf het vertrek van de troepen uitgesteld omdat zij de Spaanse garnizoenen misschien nog nodig had bij het beteugelen van de onrust in de Lage Landen.³⁰² Maar de landvoogdes constateerde, volgens Strada, die inzage had in haar brieven naar Madrid, dat de toorn van de bevolking toenam. Zij verzocht daarom haar halfbroer om haast te maken met het terugtrekken van de troepen.³⁰³ Een grotere wrevel in de Nederlanden leverde de reorganisatie van de bisdommen op, en Granvelle werd als de kwade genius van dit project gezien, zoals ook Strada bevestigt.³⁰⁴ Het was volgens de jezuïtische auteur de graaf van Horn, die in brieven aan het Spaans-Habsburgse hof verslag deed van de vele bittere klachten over de kerkelijke reorganisatie. In een van deze brieven werd de schuld voor deze hervorming der bisdommen geheel op de schouders van Granvelle geschoven.³⁰⁵ Voor Strada was het duidelijk dat de actie van de adel tegen Granvelle werd ingegeven door hun haat tegen de kardinaal. De edelen spannen samen, zo deelt de auteur zijn

298 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 74-75.

299 Uit 'De thien eerste boecken', p. 117-118.

300 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 77.

301 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p.78: 'questo sì che è più credibile, che egli si servisse della Religione per pretesto; & à guisa di cappa, conforme a' tempi, se la mettesse, ò levasse.'

302 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 84-85.

303 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 87-88.

304 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p.111-112.

305 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 113.

lezers mee, om Granvelle van het toneel te laten verdwijnen. Tegen de achtergrond van deze situatie schreef de landvoogdes aan Filips II om haast te maken met het ontslag van Granvelle. In de ogen van Strada was Oranje in deze zaak de geslepen Odysseus die samen met adellijke medestrijders de zaak op scherp wist te zetten.³⁰⁶

Het besluit van de hoge adel waaronder de graven van Horn, Egmond en de prins van Oranje om de Raad van State te verlaten, leidde ertoe dat de koning zich gedwongen voelde om Granvelle te ontheffen van zijn functie. Volgens Strada lag de oorzaak daarvan niet bij Margaretha, wier wijze behoedzaamheid en genegenheid tot het vaderland werd geprezen, maar toch vooral omdat Granvelle als aanstichter van alle ellende in de Nederlanden werd beschouwd. Dat Strada het vertrek van Granvelle in 1564 als een ongepaste maatregel beschouwde schrijft hij niet met zoveel woorden. Volgens Strada hield Granvelle echter de schijn op niet op bevel van de koning, maar 'uit eigen wil' uit de Nederlanden naar Bourgondië vertrokken te zijn, om na een korte tijd weer terug te keren naar de Nederlanden.³⁰⁷

Intussen bleef na het vertrek van Granvelle in 1564 de onrust in de Nederlanden aanhouden. Strada laat blijken dat hij te doen had met Margaretha's aanhoudende zorgen om op het gebied van de godsdienst de rust te bewaren. Bovendien had zij te maken met voortdurende geldzorgen die het besturen van de Nederlanden bemoeilijkten, zo benadrukt de auteur.³⁰⁸ Meermalen drong de landvoogdes aan op de komst naar de Nederlanden van haar halfbroer.

In zijn uitgebreide beschrijving van Margaretha's regeerperiode geeft Strada daar gedetailleerd enkele voorbeelden van. Haar besluiteloosheid tijdens de periode dat Nederlandse edelen er in een verzoekschrift bij de landvoogdes op aandrongen om het beleid ten aanzien van de protestanten te matigen, zou uiteindelijk leiden tot de beweging van de beeldenstormers. De reactie van de Spaanse vorst om voorafgaand aan zijn reis naar de Nederlanden een Habsburgs leger onder leiding van Alva te sturen vond onbegrip bij Margaretha. Na de kortstondige hevige beeldenstorm was zij erin geslaagd om de rust in de Nederlanden weer te herstellen. Zij vreesde zoals zij dat in enkele brieven (waaruit de auteur passages citeert) aan de Spaanse vorst meedeelt, dat de komst van Alva zou leiden tot een nieuwe opstand.

De auteur doet er in het eerste deel van zijn geschiedwerk alles aan om het beleid van Margaretha te verdedigen tegen de kritiek uit Madrid. Door het ruim citeren van passages uit de brieven die in zij in de maanden voor haar aftreden naar haar halfbroer stuurde geeft Strada het signaal af dat het beleid van de landvoogdes de rust weer had teruggebracht in de Nederlanden. Op de laatste twee bladzijden waarin haar afscheid van de Nederlanden een feit is, schrijft Strada nog eens fijntjes:

Toen het nieuws van haar vertrek zich inmiddels had verspreid, kwamen iedere

306 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 120.

307 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 204.

308 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 141-142.

dag uit alle gewesten de belangrijkste bestuurders om uit naam van hun steden hun verdriet te betuigen en haar vertrek [afscheid] als een verlies zagen voor de Nederlanden.³⁰⁹

Johann Wilhelm Baur, Slag bij Oosterweel, 1567, uit: Famiano Strada, *De bello Belgico decas prima*, 1632, p.180. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

De waardering voor de regentes zou met de komende rampzalige oorlogshandelingen alleen maar toenemen. Na de dood van landvoogd Don Juan zou de roep om de terugkeer van Margaretha naar de Nederlanden weer klinken. De komst van haar zoon Alexander als landvoogd en commandant van het Habsburgse leger in de Nederlanden zou dit verlies goedge maakt hebben, zo laat de auteur weten.³¹⁰

In de eerste pagina's van het zevende boek waarin het regime van de hertog van Alva het middelpunt vormt, geeft de auteur nog eens heel duidelijk aan dat met de komst van de hertog en zijn troepen de zaken een keer namen, en het oproer weer oplaaid:

Tot hier hebben we beschreven hoe de Nederlanden, hoewel het niet altijd rustig

309 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 300: 'Intanto divulgata la partenza di Margherita, concorrevano ogni giorno da tutta la Fiandra le persone maggior portata con testi ficare à nome delle Città il comun sentimento, e perdita delle provincie per la sua partenza [...]'.
310 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 300.

was, niet heel erg waren getroffen door de oorlog. Het oproer dat op sommige plaatsen was uitgebroken doofde uiteindelijk uit. Maar nu bereid ik me voor op het beschrijven van de gebeurtenissen, zoals de openlijke afvalligheid van de gewesten, de bloedige gevechten en gevoelige nederlagen aan beide zijden van de grote legermachten die door een grote haat en koppigheid aan beide zijden heel gruwelijk zijn geweest.³¹¹

Strada beseft heel goed, zo schrijft hij, dat de oorzaak van deze oorlogen aan Alva toegeschreven moet worden, en dat hij al voor zijn komst door de Nederlanders werd gehaat en gevreesd. Aan de hand van een anekdote over de niets ontziende wreedheid van de hertog, wijst Strada erop dat het verhaal over de wrede eigenschappen van Alva, of het nu waar was of gefantaseerd, hem naar de Nederlanden was vooruitgesnel. Maar de verhalen over zijn wreedheid had de hertog door zijn beleid in de Nederlanden alleen maar bevestigd en versterkt, zo stelt de auteur.³¹² Door de komst van zijn grote Spaanse leger, het bouwen van vestingen en bolwerken in de Nederlanden en het gevangennemen van enkele invloedrijke edelen maakte hij zijn reputatie waar. Men kan wel begrijpen dat de Nederlanders uit 'rechtvaardig verdriet' de wapenen opnamen. De gedachte dat niet de Nederlanders maar de Spanjaarden zelf de oorzaak waren van de Nederlandse oorlogen en alle ellende die daaruit voortkwam, vindt dus begrip bij de auteur. Alva immers heeft de weg gebaad voor het oproer in de Nederlanden. Deze begrijpelijke redenering doet het niets af aan het feit dat de diepere oorzaak van de Opstand toch gelegen was in het aangeboren verlangen van de prins van Oranje om de macht te grijpen.³¹³

Ook op andere plaatsen in het zevende boek uit Strada kritiek op het beleid van Alva. In het deel waar de auteur de gevangenneming van de graaf van Egmond beschrijft, staat hij stil bij de reactie van de bevolking, die 'uit haat tegen de hertog of uit liefde voor de graaf', niet geloofde in de schuld van Egmond. Het volk was van mening, zo schrijft Strada, dat Alva's weersin tegen Egmond de enige reden was waarom hij de graaf opsloot en uiteindelijk via de Bloedraad het doodvonnis liet voltrekken.³¹⁴ Alva's weersin tegen Egmond vond zijn grond, zo gaat Strada verder, in de angst die bij de hertog leefde dat de krijgsmachten van de graaf bij Filips II de voorkeur zou krijgen boven die van de hertog. Alva had bovendien bij het dobbelspel 'molte migliaia di scudi' verloren van de graaf en was publiekelijk te schande gezet door Egmond tijdens het kruisboogschieten, waarbij de Nederlandse edelman een beter schutter bleek te zijn dan de hertog.³¹⁵ Strada was zo blijkt uit deze voorbeelden, niet afkerig van het opdissen van smeulende verhalen

311 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 301: 'Abbiamo fin qui veduta la Fiandra, non dico nel più bel fiore della sua pace, ma ne anche dal crudo verno di continue turbulenze sbattuta; e se non altro, alla fine ridotta à stagion più temperata, e quasi in tutto rimessa nella primiera tranquillità. Hora m'accingo al racconto d' avvenimenti, e dalle scoperte ribellioni delle provincie, e da gli eserciti dall'una, e dall' altra parte grandi, da gli odij maggiori, e dalla strage grandissima de' Capitani, e de' soldati veramente horribili, e funesti.'

312 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 301.

313 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 301-303.

314 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 320.

315 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, 320.

om daarmee Alva aan de schandpaal te nagelen. De hertog wilde met de dood van de edelieden Egmond en Horn de Nederlandse bevolking schrik aanjagen, maar bereikte het tegendeel, zo betoogt de auteur.

De afkeer van Alva nam nog grotere vormen aan door het standbeeld, ‘un superbo trofeo’ dat de hertog van zichzelf vlakbij het Antwerpse kasteel liet oprichten. Het beeld was gemaakt van het geschut dat Alva’s troepen bij de slag bij Jemmingen hadden veroverd op de troepen van Lodewijk van Nassau. Het is verwonderlijk, schrijft Strada, hoe groot de haat was waarmee men naar dit beeld keek. Niet alleen de inwoners van Antwerpen spotten met dit beeld maar ook aan het Spaanse hof in Madrid keek men kritisch naar de beeltenis van de hertog. Ruy Gómez, uitgesproken tegenstander van Alva aan het hof stak, volgens Strada, dagelijks de draak met Alva.³¹⁶

Het verzet tegen de Spaans-Habsburgse troepen werd alleen maar heviger, zo schrijft Strada, door de bestraffing van steden zoals Zutphen en Naarden die in handen waren van ‘afvalligen’. In het geval van Naarden verdiende de stad gestraft te worden omdat de inwoners waren overgegaan tot het protestantse geloof. Maar niet alleen degenen die iets hadden misdaan werden gestraft en ter dood gebracht maar ook alle andere weerloze en onschuldige burgers. Men hield dit voor een onmenselijke wreedheid die de geuzen alleen maar versterkte in hun haat en weerszin tegen de Spaanse troepen en uiteindelijk in hun verzet tegen de koninklijke troepen, zo stelt Strada.³¹⁷

Sommige opstandelingen waren naar de woorden van Strada dan ook helemaal niet blij toen Alva in 1573 de Nederlanden verliet en plaats maakte voor Luis de Requesens, wiens deugden zoals beminnelijkheid en bescheidenheid vergeleken met Alva des te groter waren en daarmee de harten van de Nederlanders zou kunnen winnen.³¹⁸ De haat van het volk voor Alva was een geschikt middel om het land afkerig te maken van de Spaanse aanwezigheid in de Nederlanden.³¹⁹ De katholieken hadden ook uiteenlopende gedachten over het vertrek van Alva. Sommigen achtten zijn terugkeer naar Spanje juist, omdat zij hem niet konden vergeven dat hij de Nederlanden, die door Margaretha van Parma in vrede waren achtergelaten, had gestraft met het vervolgen van de adel en het invoeren van hoge belastingen. Door deze maatregelen gaf Alva Holland en Zeeland argumenten in handen om zich los te maken van de Spaanse monarchie. Andere gewesten die met hetzelfde ketterse kwaad waren besmet, zegden vervolgens ook hun gehoorzaamheid op aan de koning en namen afscheid van het katholieke geloof.³²⁰

In de laatste zinnen van het hoofdstuk die aan Alva zijn gewijd sluit Strada af met een voor Alva ontluisterende constatering. Alhoewel Alva in Spanje door de koning met veel eer werd ingehaald en na zijn dood als overwinnaar werd begraven, werd de hertog door velen gehaat om zijn hardvochtigheid, hooghartigheid en minachtende houding ten opzichte van anderen. De waardering voor zijn eigenschappen als veldheer was niet

316 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 342-343.

317 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p.364-365.

318 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 375.

319 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 370.

320 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 370-371.

alleen gedaald bij Alva's tijdgenoten, maar ook bij de volgende generaties.³²¹

Aan het einde van zestiende eeuw en in de eerste decennia van de zeventiende eeuw onderging het imago van Alva in de Zuidelijke Nederlanden een verandering. In de Noordelijke Nederlanden en later in de Republiek bleef de beeldvorming van Alva negatief. Nog steeds was hij een favoriet mikpunt in de anti-Habsburgse propaganda. De mening over Alva in de Zuidelijke Nederlanden werd echter ook kritischer. Dat late negatieve beeld werd nog extra bevestigd door historische werken, zoals dat van de jezuïet Famiano Strada.³²² De jezuïeten golden als felle tegenstanders van het politiek-bestuurlijke beleid van Alva in de Nederlanden. Het waren voornamelijk jezuïtische scribenten die forse kritiek leverden op Alva. Volgens Pollmann en Stensland moet de scherpe kritiek van Strada op Alva gezien worden als een manier om het contrast met andere hoofdrolspelers in de Nederlanden zwaar aan te zetten.³²³ Strada bewonderde de leden van het huis van Farnese onder wie Alexander Farnese.³²⁴ En dat misschien niet alléén omdat de Farneses Strada betaalden. De hertog van Parma bouwde tijdens zijn verblijf in de Nederlanden een goede naam op. De bevolking in de zuidelijke gewesten bewonderde zijn militaire kwaliteiten en vooral zijn gematigde politiek ten aanzien van godsdienstige zaken. Zijn mildheid ten opzichte van de overwonnen tegenstanders verstevigde het imago van Parma tegenover dat van de "tirannieke" Alva.³²⁵ Na het innemen van een opstandige stad verleende Parma een algemeen pardon aan de tegenstanders, of zoals Strada schrijft:

In de overige voorwaarden [van de capitulatieovereenkomst] was Parma heel tolerant. Hij heeft de Antwerpenaren, in naam van de koning, hun misdaden tegen de vorst vergeven, hun weer de oude stadprivileges teruggegeven en de ketters vier jaar de tijd gegeven om hun zaken te regelen.³²⁶

Dit verzoenend gebaar van Alexander Farnese was vooral ingegeven door zijn streven de gecapituleerde steden niet hard te straffen en te vermijden dat de centra zouden worden geplunderd en vernietigd. Zijn verzoeningspolitiek moest er ook toe leiden dat de opstandelingen in de Zuidelijke Nederlanden zich zouden overgeven. De gouverneur-generaal wilde bovendien voorkomen dat zijn beleid zou worden vergeleken met het

321 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 373-374.

322 Judith Pollmann en Monica Stensland, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: Maurits Ebben, Magriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier, eds., *Alba: general and servant to the crown*, p. 309-325, inz. p. 319-324.

323 Judith Pollmann en Monica Stensland, 'Alba's Reputation', p. 323-324.

324 Pollmann en Stensland, 'Alba's Reputation', p. 323-324.

325 Violet Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-Generaal Alexander Farnese (1578-1592)', in *Journal of Early Modern History* 16 (2012) p. 1-22; inz. p. 10-11.

326 Strada, *Della Guerra di Fiandra* II, p. 420: 'Ne' capitoli rimanenti fù il Farnese più liberale; perdonò à gli Anversani, in nome del Rè, i loro passati delitti, [...], restitui alla città gli antichi privilegij; concesse spazio di quattr' anni à gli eretici per comporre i lor interessi'

meedogenloze regime van Alva.³²⁷

Het oordeel van Strada over het beleid van Alva in de opstandige Nederlanden wordt nog eens geaccentueerd door de plaats die de auteur in het tweede deel van *De bello Belgico* aan Alexander Farnese heeft toebedeeld. In alle tien boeken die het tweede deel telt staan de krijgsverrichtingen van Alexander van Parma centraal. Deze episodes worden afgewisseld met uitweidingen over ontwikkelingen buiten de Nederlanden, die gerelateerd zijn aan de voortgang van de Nederlandse oorlogen. De uiteenzettingen bevatten uitgebreide biografische beschrijvingen van personen die vooral op het vlak van militaire zaken een belangrijke rol speelden tijdens de Nederlandse Opstand. Wat opvalt aan de inhoud van het tweede boek is dat Strada veel moeite heeft gedaan om de militaire verwickelingen in de Nederlanden en daarbuiten gedetailleerd weer te geven.³²⁸ Uiteraard is er een hoofdrol weggelegd voor held Alexander Farnese en zijn succesvolle krijgskundige ondernemingen, met de belegering en verovering van Maastricht in 1579 en Antwerpen in 1585 als hoogtepunten van zijn militaire carrière.³²⁹ De vele veldslagen, belegeringen en ontzettingen worden omstandig verhaald door Strada die daarvoor, getuige de vermeldingen in de kantlijnen, de geschiedwerken gebruikte van Spaanse, Franse, Nederlandse en Italiaanse auteurs.³³⁰

Niet overal binnen het Habsburgse rijk liep men echter weg met de hertog van Parma. Op de achtergrond speelde zich tijdens en na de regeerperiode van Alexander Farnese een conflict af dat gerelateerd moet worden aan de rivaliteit tussen de Italiaanse en Spaanse militairen in het Habsburgse leger. Het conflict tussen beide groepen spitste zich toe na de ondergang van de Spaanse Armada voor de kust van Engeland. De landvoogd werd verweten dat hij in gebreke was gebleven tijdens de grandioos mislukte maritieme operatie tegen het Engelse koninkrijk. Volgens Geoffrey Parker maakte de Spaanse koning een cruciale inschattingsfout met betrekking tot de risico's van de grootschalige militaire actie. De twee commandanten van de enorme legermachten, de markies van Santa Cruz en Alexander Farnese ontbrak het aan de juiste informatie vanuit Madrid op welke wijze de afzonderlijke

327 Violet Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt', p. 21-22.

328 De gevechten tussen de opstandelingen en de soldaten van het koninklijke leger worden door de auteur vaak plastisch (en soms op het fantastische af) beschreven. Een mooi voorbeeld van zo'n beeldende (maar soms ook dramatische) beschrijving komt voor in het verhaal over de verovering van Maastricht: Strada, *Delle Guerra di Fiandra deca seconda* p. 89. Zie verder de inhoudelijke analyse van Neumann over de beschrijvingen van de krijgshandelingen in het tweede deel van *De bello Belgico*: Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 247-267.

329 Hoewel Strada de plundering van Maastricht nadat de stad door het koninklijke leger was veroverd niet direct Farnese verwijt, maakt de auteur zijn lezers er op attent dat de landvoogd pas na drie dagen de gewelddaden tegen de bewoners van de stad liet beëindigen, zie Strada, *Delle Guerra di Fiandra deca seconda*, p.144-145. De aandacht die Strada besteedt aan de plundering van Maastricht door de troepen van Alexander Farnese omvat slechts een paar zinnen, zoals hij ook de Spaanse Furie die in 1576 door Antwerpen trok maar summier beschrijft. De militaire acties, waarbij ook veel slachtoffers onder de bevolking vielen te betreuren, die aan de plundering van de stad voorafgingen worden door Strada wel uitgebreid en gedetailleerd beschreven.

330 Voor zijn geschiedenis maakte Strada onder andere gebruik van de Spaanse auteurs Pedro Cornejo en Martin Delrio; de Italiaanse auteurs Cesare Campana, Gerolamo Conestaggio, Lodovico Guicciardini en Paolo Rinaldi; de Nederlandse auteurs Florentius van der Haer en Emanuel van Meteren; de Franse geschiedschrijver Jacques-Auguste De Thou.

strijdmachten gezamenlijk naar Engeland moesten optrekken.³³¹ De mislukking van de operatie bracht een einde aan de positieve berichtgeving over het beleid van Farnese in de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel de landvoogd niet verantwoordelijk gehouden kon worden voor de ondergang van de Spaanse vloot, zorgden geruchten ervoor dat hij in binnen- en buitenland als de zondebok werd gezien voor het debacle.³³² In de pagina's waarin Strada de ondergang van de Spaanse oorlogsvloot beschrijft neemt hij het dan ook op voor de landvoogd.

Jan Miel, Maastricht veroverd door Parma, 1579, uit: Famiano Strada, *De bello Belgico decas secunda*, Rome 1647, p. 89. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Strada ondersteunde de visie dat Farnese niets te verwijten viel. De jezuïet beschrijft hoe het voor de hertog van Parma onmogelijk was uit te varen en zich aan te sluiten bij de vloot van hertog van Medina Sidonia die het bevel had overgenomen van de inmiddels overleden Santa Cruz. Voor de kust van Duinkerke lagen Engelse en Nederlandse schepen die Farnese de vaarweg afsneden.³³³ Naast het slechte nieuws over de teloorgang van de Armada werd Parma, zoals Strada schrijft, nog met een ander rampzalig feit

331 Geoffrey Parker, *Filips II: Onmachtig koning*, p. 466-489.

332 Monica Stensland, *Habsburgs Communication in the Dutch Revolt*, p.116-117.

333 Strada, *Delle Guerra di Fiandra* II, p. 625: 'E certo già vedeva il Medina mancar à sè la maniera d'unir le sue forze con le fiamminghe [vloot onder leiding van Farnese]: perchè nè egli poteva accostarsi là con l'armata, senza rimaner inchiodato nelle arene della Zelanda, dove il vento Greco soffiando furiosamente, come allora faceva, spinge senza scampo le navi: nè al Farnese potevasi persuadere di cavar fuori i soldati, fino al mar della Provincia di Fiandra non rimanesse libero dall'armata Inglese, e Ollandese'.

geconfronteerd dat zijn eigen persoon raakte; de aanzwellende geruchtenstroom over zijn falend leiderschap tijdens de operatie. Parma werd nalatigheid verweten, waardoor de aansluiting van zijn schepen met de vloot van Medina Sidonia mislukte. Een ander gerucht dat, volgens Strada, vooral onder Spaanse edelen de ronde deed was dat Farnese had samengespannen met de Engelse koningin. Andere ernstige berichten bereikten zijn oom, kardinaal Farnese, in Rome. De kardinaal had geheime diplomatieke rapporten ingezien waarin werd beweerd dat er plannen waren geweest om Alexander uit zijn functie van landvoogd te zetten en hem naar Spanje over te brengen.³³⁴

Getrouw aan zijn retorische werkwijze weerlegt Strada vervolgens alle beschuldigingen en onderbouwt hij zijn verhaal met het citeren van brieven waarin de beschuldigingen aan het adres van Farnese worden weerlegd en waarin de auteur aantoonde dat de landvoogd door zijn koning nog steeds werd gewaardeerd. Naar wat Strada meedeelt bleef Farnese zelf nuchter onder alle beschuldigende geruchten en berichten:

De vele geruchten deden hem niets en hij bekommerde zich er ook niet om zulke verdenkingen ongedaan te maken, [...] hij wist ook heel goed dat sommige beschuldigingen beter met minachting weerlegd konden worden door er geen acht op te slaan en dat deze zwaardigheden, zonder enige grondslag, hoe groter zij werden hoe eenvoudiger zij zonder iemands hulp zouden verdwijnen.³³⁵

Farnese zou zelfs helemaal niet reageren op de vele kritiek die vanuit alle hoeken in het Habsburgse Rijk op hem werd afgevuurd.

Het bleef inderdaad opmerkelijk stil aan het hof van de Farneses. Nu was het ook niet de gewoonte om publiciteit te geven aan militaire nederlagen.³³⁶ Pas na dood van de landvoogd zou zijn zoon Ranuccio I, zoals we hierboven al zagen, alles in het werk stellen om het negatieve imago van zijn vader bij te stellen. Het werk van Strada maakte onderdeel uit van Ranuccio's ingezette campagne om de naam van zijn vader te zuiveren van alle kritiek.

Overigens werd de hertog van Parma niet alleen de ondergang van de Armada aangerekend. Vanuit kringen aan het Spaanse hof kwamen bovendien klachten over de controle van Farnese op de schatkist in de Nederlanden. Onderzoek in opdracht van het Spaanse hof had uitgewezen dat de landvoogd de uitgaven niet in de hand had weten te houden en in Madrid voelde men zich gedwongen corrigerend op te treden.³³⁷ Binnen het Habsburgse leger klonken ook kritische geluiden over het beleid van de landvoogd.

334 Strada, *Delle Guerra di Fiandra II*, p. 630-631.

335 Strada, *Delle Guerra di Fiandra II*, p. 633-636, inz. p. 635: 'non si mosse egli molto per tali voci, nè fu molto sollecito di rimuovere da sè tali sospetti [...] ben sapesse, che alcune accuse meglio si giustificano col disprezzo, e che queste moli forte senz'haver fondamento, quanto più crescono, tanto più facilmente senza veruna spinta, da sè ruinano'.

336 Monica Stensland, *Habsburgs Communication in the Dutch Revolt*, p. 117.

337 Bart de Groof, 'Una questione di priorità', p. 170-172.

Gijsbert van Veen naar tekening van Otto van Veen, *Allegorisch portret van Alexander Farnese, hertog van Parma, als voorvechter van de katholieke kerk in de Nederlanden, 1585, gravure.* Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Zijn positie in de kringen van de militaire top in het Habsburgse leger in de Nederlanden stond soms ter discussie. Een van die criticasters was de Spaanse kolonel Francisco Verdugo (1531-1595). Om kritiek vanuit het Spaanse hof in Brussel op zijn functioneren als gouverneur in Friesland te weerleggen, schreef Verdugo herinneringen aan zijn tijd in het Noordoostelijk deel van de Nederlanden.³³⁸ De kern van het verslag is dat het Spaanse bestuur in de Nederlanden zich niet aan de beloften had gehouden om hem te steunen in het behoud van

de Noordoostelijke gebieden voor de Spaans-Habsburgse kroon. Verdugo's kritiek was vooral gericht op Alexander Farnese en diens Italiaanse entourage in Brussel.³³⁹ Strada zwijgt in zijn boek als het graf over het kritische verslag van Verdugo.

De negatieve aspecten van Farneses regeerperiode deden niets af aan zijn populariteit bij de Zuid-Nederlandse bevolking en bij de Italiaanse natie in de Zuidelijke Nederlanden. De Italianen aan het hof in Brussel zagen in de kritiek van Spaanse zijde vooral een poging van Madrid om Alexander van zijn post te ontheffen en in zijn plaats een Spaanse vervanger aan te stellen.³⁴⁰ In haar studie over de Habsburgse berichtgeving tijdens de laatste decennia van de zestiende eeuw stelt Monica Stensland dat de publieke opinie in de Zuidelijke Nederlanden ten opzichte van het bewind van Parma niet altijd

338 Monica Stensland, *Habsburgs Communication in the Dutch Revolt*, p. 122-123. Van zijn verslag (dat voor het eerst in 1605 in een Italiaanse vertaling werd gepubliceerd) *Li commentari di Francesco Verdugo delle cose suce in Frisia* [etc.] over zijn tijd als gouverneur in de Noordoostelijke Nederlanden verscheen een Nederlandse vertaling: *Voor God en mijn Koning* (inleiding, vertaling en toelichting door Jan van den Broek), Assen 2009.

339 Zie ook: Raymond Fagel, 'Alexander Farnese and Francisco Verdugo: the War in the North East', in *Tiempos Modernos* 35, 2017/2, p. 15-29. Een andere criticaster van Alexander van Farnese en zijn Italiaanse entourage was de gouverneur van Luxemburg Pierre-Ernest Mansfeld, zie: Monica Stensland, *Habsburgs Communication in the Dutch Revolt*, p. 118-124.

340 Bart de Groof, 'Una questione di priorità', p. 173-174.

zo positief is geweest, ondanks Farneses populariteit bij de bevolking en een deel van de adel.³⁴¹ Per slot van rekening was de landvoogd een fervent en trouw verdediger van Filips' belangen in de Nederlanden.

De receptiegeschiedenis van Famiano Strada in Italië

In de Italiaanse historiografie, maar niet alleen daar, plaatst men tot op de dag van vandaag de Romeinse geleerde Famiano Strada (1572-1649) in de hoek van de contrareformatorische geschiedschrijving. Volgens de Italiaanse historicus Giuseppe Galasso hoort hij 'stricto sensu' eerder in de categorie van kerkgeschiedschrijvers dan in die van de Italiaanse geschiedschrijving.³⁴² Voor Strada was het politieke bedrijf echter een net zo belangrijk onderwerp als het religieuze conflict in de Nederlanden. Zijn geschiedenis over de Opstand is ook meer dan alleen een chronologische opsomming van militaire verwickelingen tijdens de Nederlandse oorlogen.

Zoals we nog verderop in dit boek zullen zien was de interesse voor Famiano Strada's *De bello Belgico* opvallend groot in het Noordwestelijk deel van Europa.³⁴³ In Frankrijk, Engeland en de Nederlanden (vooral in de Republiek) circuleerden veel drukken van zijn geschiedenis over de Opstand. In de Republiek stonden in veel privébibliotheken edities van de Romeinse auteur in de boekenkast. Het historische werk van de katholiek Famiano Strada werd gekocht én gelezen.

De belangstelling voor Strada was in de zeventiende eeuw in het katholieke Zuid-Europa veel geringer en op het Iberisch schiereiland zelfs nihil. De Spaanse vertalingen van Strada's geschiedenis werden aan het einde van de zeventiende eeuw door Nederlandse uitgeverijen op de markt gebracht.³⁴⁴ Ook in Italië lijkt de respons op *De bello Belgico* niet heel groot te zijn geweest. De drukgeschiedenis van Strada's geschiedwerken in Italië

341 Monica Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*, p. 115-132. Bart de Groof schrijft eveneens dat de intensiteit van de gevoelens tussen de hertog van Parma en de Zuid-Nederlandse bevolking, zoals die in de *avvisi* en kronieken wordt weergegeven, als overdreven gezien moet worden, zie Bart de Groof, 'Una questione di priorità', p. 180-181.

342 Giuseppe Galasso, *Storia della storiografia italiana*, p. 48: 'Paolo Sarpi fu indubbiamente in questo periodo [begin zeventiende eeuw] il maggiore storico italiano, oltre che una personalità di rilievo anche al di là dei confini italiani. Nessuno dei suoi contemporanei italiani, pur degni di nota (Arrigo Caterino Davila, Guido Bentivoglio, Giovan Battista Adriani e così via), regge al confronto; e così pure la storiografia gesuitica – con Scipione Maffei, Nicola Orlandini, Famiano Strada –, che, tra l'altro, è anche essa da considerare, *strictu sensu*, più nei termini di *storiografia ecclesiastica* [mijn cursief] che di storiografia italiana.

343 Famiano Strada, *De bello Belgico prima decades*, Rome 1632; Famiano Strada, *De bello Belgico secunda decades*, Rome 1647.

344 Famiano Strada, Primera [-tercera] Decada de las Guerras de Flandes: desde la muerte del emperador Carlos V hasta el principio del Gobierno de Alexandro Farnese, s.n. [vermoedelijk Amsterdam of Antwerpen] 1681; Famiano Strada, Primera [-tercera] Decada de las Guerras de Flandes: desde la muerte del emperador Carlos V hasta el principio del Gobierno de Alexandro Farnese, s.n. [vermoedelijk Amsterdam of Antwerpen] 1682. In 1748 verscheen in Antwerpen bij uitgever Marcos-Miguel Bousquet een herdruk/overdruk van de editie uit 1681 in de vertaling Melchior de Nova. Volgens de opgave van de Biblioteca Nacional España bestaat deze uitgave uit zeven boekdelen.

toont ook aan dat zijn boeken in de Nederlanden meer in de smaak vielen dan op het Italiaanse schiereiland. Toch was er in Italië waardering voor Famiano Strada. Dat gold zeker voor zijn voordrachten over taal en geschiedschrijving in de bundel *Prolusiones academicae* uit 1617.³⁴⁵ Bovendien was Strada jarenlang hoogleraar aan het jezuïtische Collegio Romano en had hij veel invloed op de Romeinse intellectuele en kerkelijke elite. Een van zijn leerlingen was de ex-jezuïet Agostino Mascardi, die veel bewondering toonde voor het proza van de ‘elegantissimo’ en ‘huomo eloquentissimo’ Famiano Strada, maar minder positief was over Strada’s geschiedkundige opvattingen.³⁴⁶ Uit zijn eigen jezuïtische kring was er echter ook waardering voor Strada. Voordat het eerste deel van Strada’s historische werk in 1632 de drukkerij verliet, liet een confrater van Strada, die optrad als censor, zich al in gunstige woorden over het werk uit.³⁴⁷ Strada’s pro-Spaanse gezindheid zal daar zeker niet vreemd aan zijn geweest.³⁴⁸

Zeker is dat de twee delen van Strada’s geschiedenis over de Opstand in Italië niet zoveel (positieve) reacties opriepen als toen Bentivoglio. Het was Guido Bentivoglio zelf die als een van de weinige Italiaanse intellectuelen commentaar gaf op het geschiedwerk van de Romeinse geleerde. Na het verschijnen van het eerste deel van *De bello Belgico* uitte de kardinaal in zijn gepubliceerde memoires kritiek op Strada’s werk. Bentivoglio besteedt zowel aandacht aan de stijl als aan de inhoudelijke aspecten van Strada’s geschiedenis. In feite moet de kritiek op Strada worden opgevat als een rechtvaardiging van zijn eigen geschiedwerk *Della guerra di Fiandra* dat tussen 1632 en 1639 zou verschijnen.

Het eerste deel van Strada’s geschiedenis kwam in 1632 een paar maanden eerder op de Italiaanse boekenmarkt dan het eerste deel van *Della Guerra di Fiandra*. In zijn memoires die pas in 1648 verschenen, maar waarschijnlijk al aan het begin van de jaren veertig door Bentivoglio waren voltooid, besteedt de kardinaal in meer dan tien pagina’s aandacht aan het eerste deel van Strada’s geschiedenis over de Opstand.

De tien pagina’s waarin de kardinaal het werk van de Romein bespreekt zijn afwisselend kritisch en lovend over Strada’s werk. Uit zijn bespreking van Strada’s boek is duidelijk op te maken hoe Bentivoglio zelf tegen het beroep van geschiedschrijver aankeek en waar een historisch werk aan moest voldoen. Bentivoglio richt zijn kritiek met name op het feit dat Strada zoveel afwijkt van de doelstelling van zijn verhaal over de Opstand:

345 Famiano Strada, *Prolusiones academicae, oratoriae, historicae, poeticae*, Keulen 1617.

346 Agostino Mascardi, *Dell’Arte Historica D’Agostino Mascardi Trattati Cinque*, Venetië 1655, p.130 en p. 354.

347 Stefania Tutino, *Shadows of doubt: language and truth in post-reformation Catholic culture*, Oxford 2014, p. 203, n. 45: ‘cum omnia in eo non solum... orthodoxa doctrina, bonisque moribus omnino consentiunt, sed sint etiam scripta ea fide, quae in historia requiritur, eaque doctrina ac facundia, quae futura est et auctori suo, societatique gloria et lectoribus utilissima ei iucundissima’ Deze woorden zijn van de jezuïet Antoine Jordin die het werk moest beoordelen. De aantekening dateert uit 6 augustus 1632.

348 Volgens Benedetto Croce (en later klakkeloos overgenomen door andere Italiaanse historici) zou de publicatie van een derde deel van Strada’s geschiedenis door het Spaanse hof tegengehouden zijn. Croce doet geen mededeling over de vindplaats van zijn bewering. Zie Benedetto Croce en Santino Caramella (eds.), *Politici e moralisti del Seicento*, Bari 1930, p. 290: ‘una terza deca si cita come rimasta inedita, perchè la Corte di Spagna ne avrebbe impedita la pubblicazione.’

De grootste tekortkoming die [in het geschiedwerk van Strada] opvalt is dat de auteur met de achternaam Strada zoveel van zijn weg afwijkt (om een toespeling te maken op zijn achternaam), of beter gezegd buiten de hoofdzaken van zijn geschiedverhaal treedt, door een geschiedenis over de Nederlanden te schrijven die zich zo ver buiten de Nederlanden afspeelt dat je tot de conclusie moet komen dat of de titel van zijn werk niet overeenkomt met de aard van de gebeurtenissen of dat de gebeurtenissen niet overeenkomen met wat de titel suggereert.³⁴⁹

In plaats van zich strikt te houden aan zijn historische uiteenzetting (zijn beschrijving van de verschillende staten is volgens Bentivoglio precies en historisch correct) 'vermaakt hij zich plotseling met een levensbeschrijving van de hertogin [Margaretha van Parma]'.³⁵⁰ Het eerste boek van Strada's geschiedwerk was dan ook naar het inzicht van Bentivoglio eerder een boek met uitgebreide levensbeschrijvingen dan een naar waarheid geschreven geschiedenis over de gebeurtenissen tijdens de oorlogen:

met deze en andere gelijksoortige [vrijwel dezelfde] uitweidingen bij elk nieuw tafereel met hoofdrolspelers, dwaalt de schrijver, om de waarheid te zeggen, teveel af van de hoofdlijn van zijn verhaal.³⁵¹

Bentivoglio gooit er nog een schepje bovenop want 'lees aandachtig ieder boek van hem, dan valt op hoe vaak de auteur in een huppelende vertelling (om het zo maar uit te drukken) zonder enige reden de ene na de andere mededeling opsomt'.³⁵² Bentivoglio geeft vervolgens precies aan wat het historiografische verschil tussen hemzelf en Strada:

Hij heeft zijn geschiedenis beroepshalve geschreven en ik voor mijn genoegen. Hij in opdracht van de familie Farnese en ik op eigen initiatief, hij in alle comfort, rust en met veel tijd, waar ik juist mijn geschiedwerk altijd tegen een hoge prijs heb moeten schrijven (en altijd tijd te kort kwam). De werkzaamheden aan het pauselijk hof ontnamen vaak mijn plezier in het schrijven en het drukke, onrustige, levendige en schreeuwerige leven aan het pauselijk hof maakte het werken aan mijn boeken vaak moeilijk. Bovendien was mijn zwakke gezondheid de reden dat het schrijven van mijn boeken een lastige opgave werd.³⁵³

349 Bentivoglio, *Memorie e lettere*, p. 101: 'Il maggior difetto in particolare che si consideri, è che l'autore di cognome Strada esca tanto di strada (per alludere al cognome suo proprio) cioè tanto fuori della principale narrazione istorica, avendo egli composto un'Istoria di Fiandra si vagante fuori di Fiandra che è bisogno necessariamente di concludere, quasi, o che il titolo di essa non corrisponda alla qualità de' successi o che non siano proporzionati alla qualità del titolo.'

350 Bentivoglio, *Memorie e lettere*, p. 102: 'egli se ne divertisce in un subito con narrare la vita duchessa'

351 *Memorie e lettere*, p. 103: 'con queste e con diverse altre simili digressioni ad ogni nuova scena di personaggi, l'autore si allontana con troppo eccesso, per dire il vero, dalla narrazione principale.'

352 *Memorie e lettere*, p. 103: 'leggasi attentamente ogni libro, e si vedrà quanto spesso l'autore con narrazione saltellante (per chiamarla così) vada senza alcuna occasione accumulando notizie a notizie [...].'

353 *Memorie e lettere*, p. 112-113: '[...] ch'egli ha scritto per professione ed io per trattenimento, egli alla

Uit deze passage blijkt hoezeer Bentivoglio zichzelf zag als geschiedschrijver en wat hem onderscheidde van zijn jezuïtische collega-geschiedschrijver. Al was de kloof inhoudelijk niet zo groot als bijvoorbeeld de Italiaanse historicus Sergio Bertelli ons wil doen geloven, het verschil blijft evident.³⁵⁴ Dat blijkt ook uit de keuze van Bentivoglio om zijn geschiedwerk in de landstaal te schrijven. Hij wilde een breed publiek (dus niet alleen de academisch gevormde lezer) bereiken in een zeer toegankelijke stijl. De gedachte van de kardinaal om met zijn geschiedverhaal een groot lezerspubliek aan te spreken is ook terug te vinden in zijn bespreking van Strada's geschiedwerk:

Die buitengewone geluiden van de schermutselingen tussen de strijdende facties tijdens de aanvallen en de veldslagen die met catastrofale branden, militaire plunderingen en geschreeuw gepaard gingen, zullen de lezer zonder twijfel vermaken en bieden het slecht opgeleide publiek en volk zonder twijfel veel leesstof. De kennis van deze zaken leert en voorziet de geleerde en serieuze lezers op een andere wijze van meer kennis. Aan hun oordeel en goedkeuring moet de geschiedschrijver vooral zijn werk ondergeschikt maken. Daarom lijkt het erop dat Strada zijn geschiedwerk meer had kunnen verrijken en naar een hoger niveau had kunnen brengen dan hij nu gedaan heeft.³⁵⁵

Hoewel uit bovenstaand citaat blijkt dat Bentivoglio de levendige schrijfstijl van Strada bewonderde, laat Bentivoglio zich kritisch uit over Strada's dienstbaarheid aan de Farneses die ten koste zou zijn gegaan van de geloofwaardigheid en kwaliteit van Strada's geschiedwerk. Maar dit citaat maakt ook duidelijk dat Bentivoglio zijn collega-geschiedschrijver benijdde om zijn toegang tot documenten.

Door de toenemende geletterdheid in de zeventiende eeuw groeide het lezerspubliek voor het laatste nieuws dat via allerlei informatiestromen binnen bereik kwam. Misschien brak Bentivoglio bewust met de traditie die vereiste dat geschiedwerken naar het voorbeeld van de antieke geschiedschrijving een hoog niveau van retorische stijl bezaten.³⁵⁶ Strada daarentegen koos voor het Latijn niet alleen omdat de taal verbonden

casa Farnese ed io a me medesimo, egli con ogni commodità e di tempo e di luogo e di quiete, là dove io lo quasi sempre ho scritto di furto, essendomi bisognato rubare me stesso continuamente alla violenza che a tutte l'ore mi hanno fatta nel divertirmi dall'intrapreso lavoro e le cure private e gli affari pubblici e lo strepito inquietissimo della corte, e l'impedimento della mia languida sanità che è stato il maggiore e più molesto di tutti gli altri.

354 Sergio Bertelli, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, p. 208. Bertelli stelt dat Strada een confessioneel geschiedwerk schreef dat geheel paste in de traditie van de contrareformatie. Naar het inzicht van Bertelli was Strada een orthodox schrijver die de strenge regels van de Contrareformatie volgde.

355 *Memorie e lettere*, p. 110: 'Quel suono esteriore delle scarmucce delle fazioni degli assalti e delle battaglie, con quelle occisioni incendi e sacchi militari di tanto strepito diletta ben maggiormente senza dubbio, e danno maggior pastura alla gente scolaresca ed alla popolare, ma il negozio all'incontro insegna più di gran lunga e pasce d'altra maniera animi delle persone erudite e gravi, al cui giudizio e approvazione deve l'istorico sottomettere principalmente le sue fatiche. Onde pare che lo Strada averebbe potuto in questo arricchire e nobilitare la sua istoria molto più di quello che ha fatto.'

356 Malavasi, *Per documento e per meraviglia*, p. 64-166 en p. 233-234. Bertelli poneert de stelling dat

was met de Kerk van Rome. Het Latijn bood hem de mogelijkheid om zijn opvattingen over stijl en taalgebruik in praktijk te brengen. Bovendien zou publiceren in het Latijn internationale verspreiding en succes van het werk vergroten. In de zeventiende eeuw verschenen nog veel theologische, filosofische en natuurwetenschappelijke uitgaven in het Latijn en op de universiteiten was het Latijn nog lang de instructietaal. Latijn handhaafde zich in de zeventiende eeuw als de taal van de communicatie zoals blijkt uit de vele correspondentie tussen Europese geleerden, op welk gebied dan ook.³⁵⁷ Maar niet lang na de Latijnse editie verscheen al in 1638 een Italiaanse vertaling van het eerste deel van *De bello Belgico*.³⁵⁸ De vertaling staat op naam van de jezuïet Carlo Papini en werd waarschijnlijk met goedkeuring van Strada in Italië op de markt gebracht. Kort nadat het tweede deel van de Latijnse editie van de drukpers kwam in 1647, verscheen een Italiaanse vertaling van de jezuïet Paolo Segneri.³⁵⁹

Zoals we al eerder in dit hoofdstuk opmerkten was Bentivoglio kritisch over het feit dat Famiano Strada *De bello Belgico* in opdracht van de familie Farnese had geschreven. De kritiek op de vermeende partijdigheid van Strada werd gedeeld door Paganino Gaudenzi (1595-1649), veelschrijver en hoogleraar retorica aan de universiteit van Pisa.³⁶⁰ Gaudenzi, bevriend met Guido Bentivoglio, pro-Frans en geen aanhanger van de Spaans-Habsburgse monarchie, wijdde een verhandeling aan de geschiedenis van Strada waarin hij *De bello Belgico*, punt voor punt op mild kritische wijze en thematisch bespreekt.³⁶¹ Aanvankelijk spreekt Gaudenzi met lof over Strada's geschiedwerk; hij heeft vooral waardering voor zijn schrijfstijl. Gaudenzi vraagt zich echter af of een lid van een geestelijke orde wel in staat is om een zo groot en volledig geschiedwerk te schrijven. Hoe kan iemand die zo met de katholieke kerk is verbonden en nooit in de Nederlanden is geweest een geschiedenis schrijven waarin religieuze en politieke meningsverschillen zo'n grote rol spelen? Uit de beschrijving van de religieuze en politieke onrust in de Lage Landen blijkt dan ook, volgens Gaudenzi, dat Strada onmogelijk onpartijdig de burgeroorlog kan beschrijven. Een geschiedschrijver dient boven de partijen te staan en een objectief verhaal te schrijven over de gebeurtenissen in Nederlanden. Volgens Gaudenzi was het de intentie van Strada een werk te schrijven dat steunde op de historiografische denkbelden van Livius en Cicero. Maar, zo stelt Gaudenzi, men herkent duidelijk de invloed van Tacitus in het geschiedwerk. Wat volgens hem

Bentivoglio en Davila een heel andere historiografische opvatting huldigden, beide schrijvers 'aprono la strada ad una ben diversa diversa storiografia, di tipo consumistico', want 'le guerre d'Europa, il trentennale scontro tra Francia e Spagna forniranno materia inesauribile per chi sappia farle fruttare editorialmente'. Zie Bertelli, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, p. 208.

357 Vittorio Conti, *Consociato Civitatum*, p. 26-30.

358 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra Deca Prima*, Rome 1638.

359 Famiano Strada, *Della Guerra di Fiandra Deca Secunda*, Rome 1648.

360 Over leven en werk van Paganino Gaudenzi, zie bijdrage van Giampiero Brunelli in: *DBI*, deel 52, 1999.

361 Een uitgebreide bespreking van Gaudenzi's werk bevindt zich in hoofdstuk 6. Gaudenzi's verhandeling *Ad Famianeam historiam* is opgenomen in Paganino Gaudenzi, *De candore politico*, Pisa 1646, p. 2-61. Daarna volgt op p.62-67: 'Carmina exercitationis ad Famianeam Historiam Addenda' (met Latijnse gedichten over de Nederlandse opstand) en 'Diatriba in Tacitum', p. 68-83 en ten slotte 'Appendix exercitationis ad Famianeam Historiam' op p. 84-97 (met twee gedichten en een appendix over het geschiedwerk van Strada).

opmerkelijk genoemd mag worden omdat Strada in zijn *Prolusiones* zich kritisch uitlaat over Tacitus' geschiedwerken.³⁶²

Paganino Gaudenzi oordeelde gematigd over Strada's geschiedenis om, hem niet voor het hoofd te stoten zoals Neumann schrijft.³⁶³ Minder terughoudend in zijn kritiek was de Duitse taalgeleerde en polemist Kaspar Schoppe (Gasparus Scioppius) (1576-1649). Schoppe, die zich in 1599 bekeerde tot het katholicisme, was een uitgesproken tegenstander van de jezuïetenorde.³⁶⁴ Zijn anti-Strada geschrift *Infamia Famian* is een zeer kritische verhandeling over Strada's stilistiek en geschiedkundige aspecten in het eerste deel van *De bello Belgico*. Tegelijkertijd is *Infamia Famian* een beschouwing over de allesoverheersende politieke invloed van de orde der Jezuïeten op kerk en wereldlijke machthebbers.³⁶⁵ Voor Schoppe waren de jezuïeten valse profeten, goddelozen, ketters en de voorboden van de komst van de Antichrist.³⁶⁶

Een laatste aanwijzing van Strada's status wordt geleverd door een boekwerkje dat in 1633 vlak na het verschijnen van het eerste deel van *De bello Belgico* in Rome verscheen. Het betreft een 'wie is wie' compendium van de theoloog, polygraaf en bibliothecaris aan het pauselijk hof Leone Allacci (1586-1669). In dit letterkundig overzicht is aandacht ingeruimd voor Strada. In *Apes Urbanae sive de Viris Illustribus* wordt Strada geprezen om zijn schrijfstijl die, zo schrijft de samensteller van het compendium, steunde op de grote Latijnse geschiedschrijvers.³⁶⁷ Opvallend is echter de uitgebreide aandacht voor het werk van Bentivoglio, nota bene in hetzelfde lemma waarin Strada het onderwerp

362 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 286-287. Over de relatie tussen Tacitus' historische werken en opvattingen van de jezuïetenorde over geschiedschrijving en in het bijzonder Strada's visie op het werk van Tacitus: Stefania Tutino, *Shadows of doubt: language and truth in post-reformation Catholic culture*, New York 2014, inz. p. 40-73 en p. 113-148; Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 128-185. Een overzicht van de invloed van Tacitus op het politieke denken in de vroegmoderne tijd: Alexandra Gajda, 'Tacitus and political thought in early modern Europe, c. 1530-c. 1640', in: Tony Woodman (ed.), *The Cambridge Companion of Tacitus*, Cambridge 2009, p. 253-268. Over de invloed van Tacitus in de zestiende en zeventiende eeuw vooral: Richard Tuck, *Philosophy and government 1572-1651*, Cambridge 1993, inz. p. 65-119.

363 De Italiaanse auteur Sforza Pallavicino, oud-leerling van Strada, liet Gaudenzi weten dat Strada zijn verhandeling welwillend had bejegend en de daarin verwoorde kritiek op zijn geschiedwerk als een eerlijk oordeel van een vriend beschouwde. Zie: Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst. Famiano Strada S.I. (1572-1649) und die Ars Historica in Italien*, p. 287 en Bibliotheek Vaticaan: Urb.lat.1626, fol. 424f.

364 Over zijn anti-jezuïtische polemische geschriften, zie: Mario D'Addio, *Il pensiero politico di Gaspare Scioppio e il Machiavellismo del Seicento*, Milaan 1962, p. 211-228; Schoppe's stellingname tegen Strada's geschiedwerk over de Opstand wordt door D'Addio maar zijdelings genoemd: p. 137-139; recent verscheen een artikel over Schoppe en zijn relatie met het pauselijke hof: Gábor Almási, 'Rehabilitating Machiavelli: Kaspar Schoppe with and against Rome' in *History of European Ideas* Vol. 42, nr. 8 (2016) p. 981-1004.

365 Gasparus Scioppius [Kaspar Schoppe], *Infamia Famiani cui adj. Est ejusdem S. De styli historici virtutibus as vitis judicium, ejusdemque de natura historiae et historici officio diatribe*, Sorø, 1658; Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 287-294.

366 Florian Neumann, *Geschichtsschreibung als Kunst*, p. 288-289.

367 Leonis Allatii, *Apes urbanae sive de viris illustribus*, Rome 1633, p. 84-86. Het boek is opgedragen aan kardinaal-neef Antonio Barberini en aan paus Urbanus VIII. De laatste volgde zijn opleiding aan het *Collegio Romano* en tijdens zijn pontificaat steunde hij de activiteiten van de orde. De lemma's geven in alfabetische volgorde korte biografische informatie over bekende intellectuelen, waaronder een aantal leden van de jezuïetenorde, en hun werken. In feite is het een overzicht van intellectuelen in Italië tijdens de regeerperiode van Urbanus VIII.

is.³⁶⁸ Het lijkt erop dat Leone Allacci beide geschiedschrijvers als concurrenten tegenover elkaar heeft geplaatst.

Tot slot

‘Een lichtpunt in de barokliteratuur’ zo kwalificeerde de Belgische classicus Jozef IJsewijn het geschiedwerk van Famiano Strada. IJsewijn doelde met deze uitspraak vooral op de literaire en retorische kwaliteiten van Strada’s geschiedenis. Tot ver in de tweede helft van de twintigste eeuw typeerde de Italiaanse geschiedwetenschap echter de inhoud van Strada’s geschiedenis als tendentius en zelfs reactionair. Bewondering was er voor zijn proza, maar Italiaanse historici beschouwden de twee boeken van de jezuïet als een contrareformatorisch getinte geschiedenis die beantwoordde aan de opvattingen van de Romeinse curie in de zeventiende eeuw. Volgens vermaarde Italiaanse historici schreef Strada een *sacra storia*, een werk dat zij bestempelen als een voorbeeld van barokke geschiedschrijving. Deze negatieve beeldvorming van Strada’s geschiedenis was ook buiten Italië meer regel dan uitzondering. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat we met andere ogen naar het geschiedwerk van Strada moeten kijken.

In de vroegmoderne tijd werd de geschiedenis van Strada in sommige landen al positiever beoordeeld; met name in de Republiek der Verenigde Nederlanden beleefde zijn transnationaal geschiedwerk druk na druk. Zijn schrijfstijl, de informatieve waarde van het werk en vooral zijn gematigde toon droegen bij aan de populariteit van *De bello Belgico*. In Italië was men minder verguld met de inhoud van Strada’s geschiedwerk. De Italiaanse kritische visie op de geschiedenis van Strada had verschillende redenen. Een belangrijk punt van kritiek was het feit dat Strada’s geschiedenis op kosten van de erfopvolgers van Alexander Farnese was geschreven en gepubliceerd. Ook de bijzondere positie die Strada innam aan het hof in Parma had een negatieve invloed op de waardering voor zijn historische werk. De mogelijkheid om geheime documenten in de archieven van de Farneses in te zien, die zijn concurenten moesten ontberen, leidde tot kritiek op het werk van Strada. Deze inhoudelijke mogelijkheden voor Strada leidden tot kritische en zelfs door afgunst gekenmerkte opmerkingen van de zijde van vakbroeders. Vooral de kritiek van Guido Bentivoglio op Strada’s verworvenheden wordt gekenmerkt door enige afgunst. Ook inhoudelijk was er kritiek op Strada’s geschiedwerk. De kritiek van Bentivoglio, Gaudenzi en ook Schoppe was met name gericht op de partijdigheid van Famiano Strada als schrijver de *De bello Belgico*. Volgens zijn criticasters kon hij onmogelijk als lid van de jezuïetenorde een objectieve geschiedenis schrijven over de Nederlandse oorlogen. Zij beoordeelden het geschiedwerk, gezien hun achtergrond, als pro-Spaans. De orde, met haar hoofdkwartier in Rome, werd in Italië gezien als een verlengstuk van de Spaans-Habsburgse monarchie.

368 Leonis Allatii, *Apes urbanae sive de viris illustribus*, p. 86-87. 386 Jozef IJsewijn, ‘Cardinal Granvelle and the prince of Orange in Strada’s *De Bello Belgico*’, p.177: ‘Strada’s account reads almost as a novel and it would not be difficult to turn his text into a drama to be performed on stage.’

De strekking van de kritiek op *De bello Belgico* dat Strada onmogelijk een objectief werk kon schrijven door zijn financiële afhankelijkheid van de familie Farnese, lijkt geloofwaardig. Inderdaad wordt zijn tweedelige geschiedenis gekenmerkt door vele lofprijzingen aan het adres van Margaretha van Parma en haar zoon Alexander Farnese. In overeenstemming met de opdracht diende het geschiedverhaal van Strada de reputatie van het Noord-Italiaanse vorstenhuis op te poetsen. De opdracht lag ook in lijn met de strategie van de Farneses om het blazoen van de landvoogd Alexander Farnese van alle smet te ontdoen en daarmee de eer van het hof hoog te houden. De reputatie van de landvoogd had immers tijdens de laatste jaren van zijn campagne in de Nederlanden een geduchte knak gekregen. Naast dichtwerken, schilderijen en fresco's, droegen ook geschiedwerken bij aan de familietrots. Verschillende auteurs schreven op uitnodiging van het hof in Parma historische prozawerken, waarvan sommige ook werden gepubliceerd. Toch bleef de familie Farnese op zoek naar een auteur die een definitief geschiedwerk kon schrijven over de roemrijke daadkracht van Alexander Farnese in de Nederlanden.

De opdracht aan Famiano Strada om een groot historisch werk te schrijven over de regeringsdaden van Margaretha van Parma en van haar zoon Alexander was om verschillende redenen een voor de hand liggende keuze geweest van Ranuccio I. De betrekkingen van het hof in Parma met de jezuïetenorde waren zeer goed en vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw nam de invloed van de jezuïeten aan het hof toe. Met de aanstelling in 1618 van Strada als geschiedschrijver beschikte het hof in Parma bovendien over een literair begaafde schrijver die in zijn *Prolusiones* uit 1617 met verhandelingen over retorica en geschiedschrijving zijn historiografische kwaliteiten al had bewezen.

De bello Belgico is, geheel in overeenstemming met de intentie van zijn opdrachtgever, een loflied op de regeerperiode van Margaretha van Parma en op de krijgsverrichtingen van Alexander Farnese. De activiteiten van beiden vormen de kern van Strada's geschiedenis. De auteur nam Ranuccio's opdracht echter heel ruim op en schreef een geschiedwerk over de Opstand waarin niet alleen de daden van beide hoofdpersonages worden beschreven. In het geschiedverhaal heeft hij, tussen de uitgebreide beschrijvingen van Margaretha van Parma en Alexander Farnese door, veel aandacht voor wat zich afspeelde aan militaire, religieuze en politieke verwickelingen in en buiten de Nederlanden. Hij wisselt de verhalen over het krijgsgewoel af met biografische uitweidingen over personen die een belangrijke rol speelden tijdens de militaire en politieke perikelen in de Lage Landen. Hij last in de tekst, naast redevoeringen, de briefuitwisselingen in van beide hoofdpersonages, geeft de lezer inzicht in geheime documenten en brieven uit de archieven van de Farneses, levert commentaar op militaire en politieke gebeurtenissen en op het werk van collega-geschiedschrijvers. In de weergave van belegeringen leeft hij zich uit in beeldrijke beschrijvingen. Het verhaal over de oorlogshandelingen wisselt hij af met smeulende kwaadsprekerij. Voor het geheel van zijn geschiedenis geldt dat Strada zijn retorische talenten ten volle uitbuitte in het beschrijven van de Opstand.

De informatie die Strada door het hof in Parma ter beschikking stond stelde hem in staat om aan de hand van brieven het beleid van Margaretha in de Nederlanden in een goed daglicht te zetten. In zijn verhaal zet de auteur uiteen dat Margaretha het slachtoffer was van de dadendrang van de Nederlandse adel onder leiding van de geslepen vos Oranje en de trage besluitvorming van haar halfbroer in Madrid. Structurele geldzorgen en het sturen van Alva naar de Nederlanden baarden haar zorgen. De komst van de hertog naar de Lage Landen deed haar vrees voor een nieuwe opstand toenemen, zo lezen we bij Strada. In de hoofdstukken waarin Strada de regeerperiode van de landvoogdes beschrijft laat de auteur blijken dat er in de Nederlanden er grote waardering was voor haar beleid en haar persoon.

De nadrukkelijke aanwezigheid van Alva en zijn tienduizend man sterke leger zou een ommekeer van de situatie in de Nederlanden betekenen, zo schetst Strada scherp de nieuwe omstandigheden na het vertrek van Margaretha. De negatieve reputatie van Alva werd volgens Strada onmiddellijk door de maatregelen van de hertog bevestigd. Maar juist deze maatregelen en andere gevolgen van Alva's hardvochtige beleid zouden dan volgens de auteur leiden tot verheving van het verzet in de Nederlanden. Het kritische beeld dat de auteur schetst van Alva wordt nog eens geaccentueerd door zijn positieve beschrijving van Alexander Farnese. De militaire kwaliteiten van Farnese, de belegering, de verovering van Antwerpen en zijn verzoeningspolitiek tegenover de protestantse inwoners van de Scheldestad worden door Strada breed uitgemeten. Farnese's geroemde gematigde (en pragmatische) beleid ten opzichte van de protestantse bevolkingsgroepen vormt in het werk van Strada een heel duidelijk contrast met Alva's strenge beleid.

De kritische en negatieve geluiden (en geruchten) die in de laatste jaren van Alexanders regeerperiode over hem weerklonken, worden door Strada niet ongenoemd gelaten. Met inzet van al zijn beschikbare retorische middelen pleit de auteur Farnese echter vrij van beschuldigingen die aan het hof in Madrid de ronde deden. Door het inlassen en citeren van brieven die positief waren voor de landvoogd voldeed Famiano Strada aan de opdracht van Ranuccio I om Farneses reputatie, die binnen het Habsburgse rijk schade had opgelopen, van alle blaam te zuiveren. Dankzij Strada's empirische inslag, zowel door zijn toepassing van archivale bronnen als door het gebruik van veel historische werken, schreef hij een transnationaal geschiedwerk dat, ook dankzij zijn literaire stijl, nog zeer leesbaar en interessant is voor de hedendaagse geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand. Strada kon echter zijn twee boeken alleen maar schrijven dankzij de ambities van de familie Farnese. Zijn *De bello Belgico*, bedoeld om de machtsaanspraken en de faam van de Farneses op een historische wijze te onderbouwen, werd een geschiedwerk over de Nederlandse oorlogen, dat in de zeventiende eeuw populair en gezaghebbend zou worden in de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Hoofdstuk 4

‘O mia Fiandra’. De fascinatie van Guido Bentivoglio voor de Nederlanden

In 1629 verscheen in Antwerpen de eerste druk van het boek *Relationi* van de Italiaanse auteur Guido Bentivoglio. De *Relationi* bevat een bundeling rapporten die de kardinaal tijdens zijn nuntiatuur in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk had geschreven.³⁶⁹ Het verslag over de Nederlandse Republiek schreef hij al in 1611 op verzoek van de Romeinse curie. Na verschijnen werd de bundel onmiddellijk een succes. Niet lang na deze eerste druk verschenen minstens twaalf edities in verschillende talen. De Nederlandse vertaling van de *Relationi* zou echter pas in 1648 op de markt komen.³⁷⁰

Bentivoglio was een van de meest gezichtsbepalende Italiaanse geschiedschrijvers die zowel in Italië als in het buitenland een breed publiek vond. Van de geschiedschrijvers die over de Opstand schreven was hij, samen met de Romeinse jezuïtische geleerde Famiano Strada, een veel geraadpleegde en geciteerde auteur. Boeken van beide auteurs vonden hun weg naar huisbibliotheken door heel zeventiende-eeuws Europa. Dat Bentivoglio werd beschouwd als een gezaghebbend schrijver over de Opstand kan bovendien worden afgeleid uit de vele verwijzingen naar zijn *Storia della guerra di Fiandra* in het werk van zeventiende-eeuwse auteurs in Europa. Dat roept de vraag op waarom de historische publicaties van Bentivoglio populair waren en wat de impact was van zijn boeken.³⁷¹

Ondanks het feit dat Bentivoglio in Italië en verschillende Europese landen een veel gelezen schrijver was, is de interesse voor zijn werk in de hedendaagse historiografie gering te noemen. De Genuese historicus Raffaele Belvederi (1915-2005) heeft een paar publicaties over de kardinaal op zijn naam staan. Zijn vuistdikke boeken uit de jaren ‘50 en ‘60 van de vorige eeuw richten zich vooral op de periode dat Bentivoglio als afgezant van het pauselijk hof in de Spaanse Nederlanden verbleef.³⁷² Na de publicaties van Belvederi valt de belangstelling voor Bentivoglio stil; pas de laatste jaren zijn her en der artikelen gepubliceerd waarin wordt ingegaan op enkele thema’s uit zijn werk.³⁷³ Verder wordt het

369 Naast de *relazione* over de Republiek bevat de bundel de volgende diplomatieke rapporten: *Relazione di Fiandra: provincie ubbidienti di Fiandra*; *Breve relatione di Danimarca*; *Breve relatione de gli ugonotti di Francia*; *Relatione del Trattato della Tregua di Fiandra*; *Relatione della Fuga di Francia D’Henrico di Borbone*; *Breve relatione della Mossa di Arme che segui in Francia*.

370 Guido Bentivoglio, *Verhael-boecken van den cardinael Bentivoglio*, Rotterdam 1648.

371 In hoofdstuk 7 zal ik ingaan op de editie- en receptiegeschiedenis van Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden.

372 Raffaele Belvederi, *Guido Bentivoglio e la politica europea del suo tempo 1607-1621*, Padua 1962; Raffaele Belvederi, *Guido Bentivoglio: diplomatico*, Rovigo 1947.

373 De meest recente publicaties waarin het werk van Guido Bentivoglio wordt besproken zijn van: Alberto Clerici, ‘Ragion di Stato e politica internazionale. Guido Bentivoglio e altri interpreti italiani della Tregua dei

oeuvre van Bentivoglio besproken in verschillende Italiaanse literatuurgeschiedenissen en studies over ideëengeschiedenis en politiek.³⁷⁴ Een bijzondere uitgave is de fotografische herdruk van de *Relazione* in 1988 met een uitgebreide inleiding van Salvo Mastellone.³⁷⁵

Er is, kortom, maar weinig aandacht geweest in Italiaanse én Nederlandse publicaties voor het werk van Bentivoglio. De geringe belangstelling voor het werk van de kardinaal doet geen recht aan het belang van zijn publicaties. Zowel in zijn *relazione* over de Republiek der Verenigde Nederlanden als in zijn geschiedwerk over de Nederlandse Opstand beschrijft Bentivoglio op realistische wijze de militaire en politieke ontwikkelingen in de Lage Landen. Met zijn kritische en genuanceerde kijk op het Spaanse beleid in de Nederlanden week hij af van de pro-Habsburgse Italiaanse geschiedenissen. Zijn rationele kijk op de radicale veranderingen in de Nederlanden waren het begin van een toenemende belangstelling in Italië voor de republikeinse staatsvorm zoals die in de noordelijke gewesten gestalte kreeg. Vooral zijn diplomatiek rapport (waarin de geschiedenis van de Opstand een belangrijk bestanddeel vormt) over de Republiek was een voorbeeld voor auteurs in Italië en andere landen die historische en politiek-historische werken schreven.

In dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan de wordingsgeschiedenis en inhoud van de *Relatione* over de Republiek en *Della Guerra di Fiandra*. De kardinaal was werkzaam in Brussel waar het Spaans-Habsburgse hof van de Zuidelijke Nederlanden resideerde. Na een verblijf als nuntius in Parijs verhuisde hij naar het pauselijk hof in Rome om daar verder aan zijn carrière te werken. Speelden deze persoonlijke omstandigheden, zoals zijn standplaats in Brussel, zijn connecties met het Franse hof en zijn verblijf in Rome tijdens zijn laatste levensfase een rol bij het schrijven van zijn geschiedenis over de Opstand? Bepaalden deze aspecten de politieke inhoud van zijn geschiedwerk over de Nederlandse oorlogen?

In dienst van de Kerk van Rome: een korte biografische schets

Over het leven van Guido Bentivoglio (1577-1644) is veel bekend, niet in de laatste plaats dankzij zijn herinneringen en brieven die voor een belangrijk deel al in 1631

Dodici Anni (1609)'; Rengener C. Rittersma, 'Le Orrecchie sì piene di Fiandra. Famiano Strada (1572-1649) und Guido Bentivoglio (1577-1644) und ihr Interesse am niederländischen Aufstand'; Massimiliano Malavasi, *Per documento e per meraviglia*, p. 223-228.

374 Alberto Asor Rosa, Franca Angelini en Salvatore S. Nigro, *Il Seicento: la nuova scienza e la crisi del Barocco*, Rome 1974; Carmine Jannaco, *Il Seicento: storia letteraria d'Italia*, Milaan 1986.

375 Guido Bentivoglio, *Relatione delle provincie unite* (fascimile van de Elzevieruitgave uit 1632, bezorgd en ingeleid door Salvo Mastellone en E.O.G. Haitzma Mulier), Florence 1983. Mastellone benadrukt in zijn inleiding van de *Relatione* dat veel hedendaagse historici het politieke karakter van de zeventiende-eeuwse Italiaanse geschiedwerken over de Opstand hebben onderschat. Aan de hand van Bentivoglio en andere Italiaanse auteurs stelt hij dat de nieuwe politieke realiteit in het zeventiende-eeuwse Europa door een deel van de Italiaanse historiografen werd opgemerkt.

werden gebundeld en uitgegeven.³⁷⁶ Hierbij moet wel worden aangetekend dat vooral de periode tot zijn definitieve terugkeer naar Rome in 1621 goed gedocumenteerd is. Afkomstig uit een invloedrijke aristocratische familie in Ferrara, volgde Bentivoglio een opleiding die was gericht op een carrière binnen de hiërarchie van de Roomse kerk. Zijn studie aan de universiteiten van Padua en Rome bracht hem in contact met geestelijke en wereldlijke geleerden. De universitaire omgeving, de colleges van Galileo Galilei in Padua en Traiano Boccalini in Rome, en de discussies tussen de hoogleraren aan beide universiteiten over allerlei actuele vraagstukken moeten een grote indruk hebben gemaakt op de student uit Ferrara. Deze ervaringen en zijn rechtenstudie droegen bij aan zijn kennis van politieke zaken. Na de voltooiing van zijn studies in Padua en Rome werkte Bentivoglio zich doelbewust op naar een belangrijke positie binnen het instituut van de katholieke kerk. De eerste periode van zijn verblijf in Rome, tot 1607, was voor Bentivoglio van groot belang voor zijn carrière aan het pauselijk hof. Dankzij zijn goede contacten met invloedrijke personen in Rome, zoals kardinaal-neef Aldobrandini die hij al kende uit Ferrara, wist Bentivoglio door te dringen tot de omgeving van paus Clemens VIII (1592-1605), die zich in Rome had omringd met adellijke families uit Ferrara. Deze gunstige omstandigheden bezorgden Bentivoglio de aanstelling als geheim kamerheer van de paus. De functie bood hem de mogelijkheid om het reilen en zeilen van het pauselijk hof van binnenuit te leren kennen en zijn (internationale) netwerk uit te breiden.³⁷⁷ Zo maakte hij kennis met Spaanse diplomaten, zoals de secretaris van de Spaanse ambassadeur in Rome, Pedro Ximénez de Murillo.³⁷⁸ Invloedrijke Spaanse contacten waren onontbeerlijk bij het binnenhalen van kerkelijke posten zoals die van pauselijk nuntius. Om zich grondig voor te bereiden op een benoeming als nuntius volgde Bentivoglio de politieke verwickelingen in Europa op de voet en verdiepte hij zich in een breed scala aan literatuur als voorbereiding op toekomstige kerkelijke benoemingen.³⁷⁹

Aanvankelijk was het de bedoeling dat Bentivoglio als pauselijk nuntius in Madrid zou worden benoemd, maar in 1607 werd hij aangesteld als afgezant van Rome in de Spaanse Nederlanden, met Brussel als standplaats. Vanuit het centrum van het Spaans-Habsburgse bestuur in de Zuidelijke Nederlanden was de Italiaanse prelaat getuige

376 Daarnaast zijn deze biografische notities gebaseerd op de publicaties van Raffaele Belvederi, 'La vita della Curia romana ai primi del '600 nelle memorie di Guido Bentivoglio' in *Studi Romani* (1, 1958) p. 534-546; Raffaele Belvederi, *Guido Bentivoglio e la politica europea del suo tempo 1607-1621*, Padua 1962, Raffaele Belvederi, *Guido Bentivoglio: diplomatico*, Rovigo 1947 en Alberto Merola, 'Bentivoglio, Guido', *DBI*, deel 8, Rome 1966. Maar een niet onaanzienlijk deel van zijn brieven dat zich in archieven bevindt (zoals in Rome en Ferrara) wacht nog op een tekstkritische uitgave.

377 Raffaele Belvederi, 'La vita della Curia romana ai primi del '600 nelle "Memorie" di Guido Bentivoglio', in *Studi Romani*, Sep 1, 1958, p. 534-546, inz. p. 537-538.

378 Guido Bentivoglio, *Memorie e lettere* (Constantino Panigada (ed.)), Bari 1934, p. 117. Eerste druk dateert uit 1648.

379 Bentivoglio, *Memorie e lettere*, p. 97: 'Io avevo in mano scambievolmente ora i libri che insegnano l'uso delle materie legali più praticate nella corte di Roma ora quelli che ammaestrano più nelle materie morali e politiche, e prendevo sommo diletto in particolare come accennai da principio nella recognizione delle istorie; con le antiche io univa le moderne, le latine con l'italiane, e con tutte un particolare studio in geografia senza il cui lume sempre si camina al buio ne' libri storici'.

van de onderhandelingen die (uiteindelijk) zouden leiden tot het Twaalfjarig Bestand. Bentivoglio zou tot 1615 op zijn post blijven in Brussel. Na een soortgelijke ambassade in Parijs keerde hij in 1621 definitief terug naar Rome waar hij tegen het einde van zijn leven zelfs kandidaat was voor het pontificaat. Tijdens deze Romeinse jaren verschenen zijn in Brussel en Parijs geschreven *relazioni* en werkte hij aan zijn grote geschiedenis over de Nederlandse Opstand.

De motieven voor *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*

O, mijn Nederlanden!

Guido Bentivoglio, Parijs 2 mei 1618³⁸⁰

Als opvolger van de eerste twee pauselijke nuntiusen in de Nederlanden, kardinaal Ottavio Frangipani en Decio Caraffa, was Bentivoglio met een duidelijke opdracht naar Brussel uitgezonden. De instructie uit Rome die Bentivoglio van kardinaal Scipione Caffarelli Borghese (1576-1633) in 1607 ontving kwam op veel punten overeen met de opdrachten die de eerste twee pauselijke gezanten hadden ontvangen.³⁸¹ Een van de belangrijkste taken die in de instructies staat vermeld is het behoud van het katholieke geloof in dit onrustige deel van Europa. De Heilige Stoel wilde directe invloed uitoefenen op de gang van zaken in de Nederlanden en richtte daartoe in 1596 de nuntiatuur van de Nederlanden op, met de intentie om het katholieke geloof te versterken en de hervormingen van de Contrareformatie door te voeren.³⁸² Het was daarom ook noodzaak om als pauselijke afgezant goede betrekkingen te onderhouden met vorsten, regeringen en gelovigen in de Nederlanden en de naburige regio om de belangen van Rome in dit deel van Europa te verdedigen.³⁸³ Bovendien kreeg hij van Rome de opdracht mee om zich bezig te houden met de positie van de katholieke minderheden in Noorwegen, Denemarken, Ierland, Schotland en Engeland.³⁸⁴ Het voortslappende conflict

380 Guido Bentivoglio, *Raccolta di lettere scritte dal Signor Cardinal Bentivoglio in tempo delle sue nuntature di Fiandra, e di Francia*, Keulen=Leiden, 1646, p.68, brief aan 'Cavalier' Tedeschi, Venetië. Volledige zin luidt: 'O mia Fiandra! ò Corte! ò paese goduto sì lungo tempo, e con tanta sodisfattione'.

381 Alfred Cauchie en René Maere (eds.), *Recueil des Instructions Générales aux Nonces de Flandre (1596-1635)*, Brussel 1904, 28-35; zie de instructies bestemd voor Frangipani en Caraffa: p. 1-28.

382 Bart Wauters, *Controverse rond de jurisdictie van de nuntius*, Leuven 2001, zie aldaar inleiding en hoofdstuk 1. Nergens in de literatuur over het Bestand wordt verwezen naar de rol van Bentivoglio bij de onderhandelingen die zouden leiden tot het definitieve bestand in 1609.

383 Zie de brief van 8 december 1607 in: J.D.M. Cornelissen, *Romeinse bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, deel I: 1592-1651*, 's-Gravenhage 1932, p. 117-118. De katholieken uit de Republiek beklagen zich in deze brief over de vervolging door de autoriteiten in de noordelijke gewesten en doen een beroep op de Aartshertogen om bij de bestandsonderhandelingen te ijveren voor vrijheid van godsdienstuitoefening. Als reactie op deze brief ondernam Bentivoglio actie om de zaak van de Noord-Nederlandse katholieken bij de curie en het pauselijk gezag te bepleiten. Uit andere brieven blijkt dat de Italiaanse nuntius zich inzette voor het stichten van Jezuïetencolleges in de Republiek.

384 Zie zijn verslagen (*relazioni*) die zijn opgenomen in de bundel *Relazioni del card. Bentivoglio* (1629).

tussen de Republiek en het Spaans-Habsburgse koninkrijk baarde Rome veel zorgen. Een bijkomende opdracht voor de nieuwe pauselijke diplomaat was dan ook om beide partijen tot elkaar te brengen. Het uiteindelijke doel dat de Pauselijke Staat voor ogen stond, was dat een vergelijk in het voordeel zou werken voor de katholieke bevolking in de Republiek terwijl Spanje (als beschermer van de kerkelijke staat) in dat deel van Europa niets zou inboeten aan macht en invloed.

Pieter de Jode (II) naar Anthony van Dyck, Portret van Guido Bentivoglio, gravure. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Bentivoglio kweet zich onmiddellijk bij aankomst in de Spaans-Habsburgse Nederlanden (in 1607) van de opgedragen taken van de Romeinse Curie.³⁸⁵ Dat gold ook voor het bewerkstelligen van een vrede tussen de strijdende partijen. Op het moment dat hij in de Spaanse Nederlanden arriveerde waren Spanje en de Republiek al een kort bestand overeengekomen dat tot januari 1608 zou duren. De kerkelijke staat wilde dit bestand graag verlengen en de meegekregen opdracht voor Bentivoglio was duidelijk. Als diplomaat van Rome verwachtte men aan het pauselijk hof dat hij zorg zou dragen voor een langdurige vrede.³⁸⁶ Met de uitzending van de prelaat uit Ferrara naar de Nederlanden had men in Rome dan ook voor een deskundige en op vele terreinen uitstekend onderlegde diplomaat gekozen.

Bij aankomst in de Spaanse Nederlanden nam Bentivoglio direct contact op met de aartshertogen Albrecht en Isabella, met de onderhandelaars uit Spanje en Frankrijk en met diplomaten van andere staten die zich in Brussel ophielden in verband met de voortgaande onderhandelingen.³⁸⁷ De nieuwe nuntius wilde een precies beeld hebben van de staat van de onderhandelingen en van zijn bevindingen deed hij minutieus

385 Zie: J.D.M. Cornelissen, *Romeinse bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden, deel I*: brief 155, 1608 maart 29, p. 119. Zie ook: Bentivoglio, *Relazione del trattato della tregua di Fiandra* in: *Relationi del Cardinal Bentivoglio* (1646, Keulen [maar eigenlijk Leiden, Elzevier]) p. 266.

386 Zie brief Bentivoglio uit 1607 aan zijn vriend Antonio Querenghi (1546-1633) dichter en diplomaat, die de prelaat tijdens zijn studiejaren in Padua had leren kennen, in Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, Keulen=Amsterdam 1646, p. 8-9: 'Dalle materie di complimenti [van de aartshertogen bij zijn aankomst in Brussel], bisognerà ora passare all'occupatione de' negozj, e sene preparano d'importanti. Restan sospese le armi [...]; e la sospensione è fatta per otto mesi. Per questa apertura si vorebbe entrare in pratiche formate di pace, o di tregua, e vedere pur'una volta d'uscir in qualmodo di tante e sì lunghe calamità della guerra. Sarà negozio di sudore, e pena. V S.R. consideri quaranta anni di guerra e le mutazioni, che qui son seguite; e s'imagini quanto sarà difficile in tanta contrarietà d'interessi, l'agguistar le cose a soddisfazione degli interessati'.

387 Bij zijn aankomst in Brussel (op 9 augustus 1607) werd de nieuwe pauselijke gezant ontvangen door talrijke hoge militairen van het Spaans-Habsburgse leger, waaronder generaal Ambrogio Spinola. De dag daarna werd hij ten paleize ontvangen door de aartshertogen. Zie: Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 7-8.

verslag in zijn brieven aan de 'protector' van de Nederlanden, kardinaal Scipione Borghese Caffarelli. Borghese was een neef van Paulus V en een van de belangrijkste vertrouwelingen van zijn oom. De kardinaal-neef bekleedde diverse invloedrijke functies. Een van de machtige functies die Scipione Borghese bekleedde tijdens het pontificaat van Paulus V (1605-1621) was het 'protectoraat' van de Duitse landen en de Nederlanden. In deze positie fungeerde Borghese als intermedair tussen de paus en de nuntiusen, als een minister van Buitenlandse Zaken die zich namens de paus bemoeide met de internationale diplomatie en politiek. Borghese wist handig te manoeuvreren tussen de belangen van Spanje en Frankrijk en liet zich door beide partijen ruim belonen. Dankzij de vele inkomsten gerelateerd aan zijn positie wist hij een belangrijke begunstiger te worden van kunstenaars, architecten en literatoren in Rome en daarbuiten.³⁸⁸

Om goed beslagen ten ijs te komen verzamelde Bentivoglio vanaf het moment dat hij in de Nederlanden was de nodige informatie om een realistisch beeld te kunnen krijgen van de politieke situatie rondom het conflict tussen Spanje en de Republiek. Al twee dagen na zijn aankomst in Brussel constateerde hij in een brief hoe moeilijk het was om na veertig jaar oorlog om de tegengestelde belangen in de Nederlanden naar ieders tevredenheid tot elkaar te brengen.³⁸⁹ Maar, voegt hij daaraan toe:

Omdat ik hier pas ben moet ik, voordat ik mijn mening geef, eerst maar goed luisteren naar wat er wordt gezegd.³⁹⁰

Guido Bentivoglio (en daarmee ook de Pauselijke Staat) werd echter buiten de onderhandelingen gehouden. De gezant had niet direct invloed op wat er in Antwerpen en Den Haag werd besproken en uiteindelijk werd vastgelegd in een akkoord. Ondanks het feit dat de nuntius zich niet rechtstreeks kon bemoeien met de vredesbesprekingen probeerde hij wel achter de schermen sommige hoofdrolspelers te beïnvloeden. Uit de briefwisseling in 1608 met Scipione Borghese lezen we hoe de kardinaal er bij Bentivoglio op aandrong om bij aartshertog Albrecht en andere betrokkenen alles in het werk te stellen om de vrijheid van godsdienst voor het katholieke volksdeel in de Republiek te laten opnemen in de toekomstige vredesovereenkomst in ruil voor de vrije vaart op Indië voor de Verenigde Nederlanden.³⁹¹

388 Zie de biografische schets van Valerio Castronovo, 'Scipione Borghese', in: *DBI*, deel 12 (1971); Volker Reinhardt, *Kardinal Scipione Borghese (1605-1633). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten*, Tübingen 1984; Paolo Prodi, *The papal prince. One body and two souls: the papal monarchy in early modern Europe*, Cambridge 1987.

389 In Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 10. Het betreft een brief aan Alessandro Burgi, bisschop van Borgo di San Sepolco.

390 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 10: 'Ma io sono nuovo; e bisogna innanzi ch'io parlo, ch'ascolti ben prima', brief van 11 augustus 1607.

391 J.D.M. Cornelissen, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden*, brief 155, 1608 maart 29, p. 119: 'Si difficoltà, per quanto vedo, il negotio della pace con li Stati, ma fanno forse maggior riflessione sopra la navigatione dell'Indie per l'interesse de' particolari, che non faranno sopra l'articolo della religione. Se così fosse, si portebbe dar' la soddisfazione "ad tempus" in quello che tocca al commodo privato, per ottener l'essercitio libero della religione, nel qual' punto bisogna premer' per quanto si può et conviene a

Bentivoglio voelde zich in Brussel als een vis het water.³⁹² Hij bevond zich in het politieke centrum van de verwikkelingen tussen Spanje en de Republiek. Het Spaans-Habsburgse hof in Brussel was aan het begin van de zeventiende eeuw een verzamelplaats van (plaatselijke) adel, informanten, spionnen, ambassadeurs, diplomaten, Spaanse adviseurs en ambtenaren, hoge clerus, militairen en kooplieden. Bentivoglio was zich bewust van de centrale positie die zijn nuntiatuur samen met het aartshertogelijke hof in Brussel ook nog na 1609 in het noordelijk deel van Europa innam.³⁹³ De opzienbarende politieke ontwikkelingen in dat deel van Europa maakten van Brussel een belangrijk politiek centrum.

Michiel Jansz. Van Miervelt, Portret van Ambrogio Spinola, 1633. Schilderij olieverf op paneel. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Naast het feit dat Bentivoglio beschikte over de laatste diplomatieke informatie en goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in de jonge Republiek, bereikte hem ook het nieuws van de oorlogshandelingen en de verschrikkingen die daarmee gepaard gingen. Informatie uit de eerste hand ontving hij van militairen die in dienst waren van de Spaanse vorst. Hij was al door zijn oudere broer Ippolito, die onder het bevel van Alessandro Farnese in het Spaans-Habsburgse leger had gediend, in detail geïnformeerd over het krijgsgewoel in de Nederlanden.³⁹⁴ Bentivoglio stond op goede voet met de bekwame generaal van het Spaans-Habsburgse leger in de Nederlanden, de uit Genua afkomstige

ministro di questa santa Sede.' Zie voor de andere briefwisseling tussen beide prelaten over dit onderwerp: p. 117-143.

392 Veelzeggend over de manier waarop Bentivoglio terugkeek op zijn langdurige verblijf in Brussel zijn de vele goede herinneringen aan de Nederlanden die hij in zijn brieven deelt met zijn correspondenten. Als de auteur over zijn tussentijds verblijf in Rome verhaalt, zet hij zijn negatieve Romeinse ervaringen af tegen zijn positieve bevindingen in de Nederlanden. Zie onder andere zijn brieven aan de dominicaan Francesco Divero in Brussel en aan de bisschop van Borgo di San Sepolcro, Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 45-50 en p. 9-10.

393 Aan zijn broer Enzo schreef hij in 1615: 'questa è una delle più belle Nuntiatore d'Europa. [...] Francia, Inghilterra, le Provincie Unite, e la Germania lo circondano da ogni parte, e le cose di Spagna hanno la lor maggior relatione con queste di Fiandra, e queste con la Spagna. Onde questa è senza dubio una delle più belle scuole di negotij del mondo', zie: ASF (Lettere di Guido Bentivoglio ai familiari, (1607-1641)), 24 januari 1615. Zie ook: Belvederi, *Guido Bentivoglio e la politica europea*, p. 59-60. Over het aartshertogelijk hof: Duerloo, *Dynasty and Piety*, p. 90-102.

394 Guido Bentivoglio, *Memorie e lettere*, p. 8-9 en ook: Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 10: 'Se bene hò portate quà le orecchie sì piene di Fiandra, che prima di giungervi, mi par quasi d' haverla anche habitata con gli occhi. Hò havuti in questa guerra quattro fratelli, e due nipoti; e truovo horà qui pur tuttavia uno d'essi fratelli, & un de' nipoti'.

bankier Ambrogio Spinola. Evenals Bentivoglio was Spinola een voorstander van een gematigde politiek ten opzichte van de Republiek. Samen met Spinola bezocht de pauselijke afgezant het gebied in en rondom het volledig verwoeste Oostende dat in 1604 door de troepen van Spinola was ontzet.³⁹⁵

De brieven die hij schreef aan Borghese en aan zijn familie in Ferrara laten zien hoe de prelaat de situatie in de Nederlanden observeerde. Uit de correspondentie blijkt ook zijn betrokkenheid bij de bevolking in de Spaanse Nederlanden.³⁹⁶ Met zijn hervormingsplannen om de kerkelijke instituties (zoals kloosters en kapittels) te reorganiseren, naar de strenge voorschriften van de contrareformatie, maakte hij zich populair bij de aartshertogen en de gelovigen.³⁹⁷ Om inzicht te krijgen in de situatie in de gebieden die deels nog onder het gezag van de Aartshertogen vielen, maakte hij een visitatiereis naar 's-Hertogenbosch, Venlo, Roermond en Maastricht.³⁹⁸ Door deze kennis en dankzij zijn vele contacten aan het Spaans-Habsburgse hof in Brussel bezat hij een goed beeld van de Nederlanden en kon hij via zijn *relazioni* zijn wetenschap delen met zijn opdrachtgevers in Rome.³⁹⁹ Om zijn kennis van de Republiek uit te breiden had Bentivoglio graag de Noordelijke Nederlanden bezocht.⁴⁰⁰ Zijn wens om Holland en de overige gewesten van de nieuwe staat met een visitatiereis te vereren werd echter door Rome afgewezen. Toch wist hij de benodigde informatie te vergaren, die hij opnam in zijn *relazione* over de Republiek. Via uitstekende contacten met kooplieden uit Italië en de Republiek die in Brussel verbleven en informanten uit de politieke en religieuze geledingen, kon de auteur de ingewonnen informatie verwerken in zijn rapport over de nieuwe staat.⁴⁰¹

De *relazioni* die de pauselijke gezant Bentivoglio tijdens zijn verblijf in Brussel schreef waren bestemd voor de Romeinse curie. De rapporten, die bijna allemaal zijn gericht aan kardinaal Scipione Borghese, beschrijven de religieuze en politieke

395 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 18: 'Nel passar che feci per quella campagna, era meco il Governatore pur di Neuporto, soldato di qualità, e ch'apunto s'era trovato nella battaglia. Con gran diligenza me n'andò rappresentando egli tutto il successo'. De strijd om de havenstad kostte tienduizenden soldaten en burgers het leven. Zie Werner Thomas, 'Het beleg van Oostende', in: Werner Thomas (ed.), *De val van het nieuwe Troje: Het beleg van Oostende, 1601-1604*, Leuven 2004.

396 Hoe vertrouwd en betrokken Bentivoglio was met de Nederlanden, zie Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 9: 'Onde quasi nascendo hò udito parlar di Fiandra [al van jongs af aan was hij vertrouwd geraakt met het Nederlands, in Ferrara en Padua]; e nel crescer degli anni mi si son fatte in modo familiari le cose di quà, ch'apunto non restava altro, che il venir quà io medesimo per diventar Fiammingo del tutto. O quanto mi piace Bruxelles, e questo sito!' (brief 11 augustus 1607).

397 Bart Wauters, *De controverse rond de jurisdictie van de nuntius*, p. 38-39.

398 Zie zijn brieven aan Scipione Borghese van 16 juli, 26 juli en 4 augustus 1611, in: J.D.M. Cornelissen, *Romeinse bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden*, p. 162-166. In totaal maakte Bentivoglio vijf visitatiereizen door de Zuidelijke Nederlanden, zie: Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 17.

399 De bundeling *Relationi fatte dall'ill.mo, e rev.mo sig.or cardinal Bentivoglio in tempo delle sue nuntature di Fiandra, e di Francia. Date in luce da Erycio Puteano*, Antwerpen 1629. In dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van de editie uit 1632, uitgegeven bij Van Meerbeek te Brussel.

400 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19 '[...] che il desiderio, di vedere per anche personalmente l'Ollanda'.

401 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19: 'Ma l'ho veduta [Holland] almeno, ed ho penetrati insieme i più occultati arcani di questa nuova Repubblica delle Provincie Unite, per via d'una esquisita notizia, che da mille parti hò procurato d'averne'.

ontwikkelingen in Noord-Europa. Vooral het rapport over de Republiek geeft blijk van de scherppzinnige kijk van de schrijver op de politieke situatie in de Nederlanden en de opkomst en consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden.⁴⁰² Niet lang nadat het Bestand in 1609 was ondertekend ontstond bij hem een groot verlangen, zo schrijft Bentivoglio in de opdracht aan Borghese, om het ontstaan, de voortgang en toestand van de Republiek te beschrijven.

Een van de doelen die Bentivoglio bij het schrijven van het verslag voor ogen had, was de katholieke zaak te dienen met het geven van een volledig en waarheidsgetrouw rapport van zaken die zich in de Republiek afspeelden.⁴⁰³ De nieuwe sterke staat was gegrondvest op een staatsbestel dat zo anders was dan dat in de meeste andere landen in Europa.⁴⁰⁴ Hier maakte Bentivoglio al bij voorbaat een sterk onderscheid tussen de absolute monarchieën en de jonge Republiek met zijn geheel anders ingerichte staatsvorm. In het vervolg van zijn rapport zou hij dat verschil tussen de twee staatsstelsels blijven benadrukken. Hij sprak hiermee ook zijn sympathie uit voor de jonge Republiek. Aan het einde van zijn *Relatione* liet hij echter, zoals we verderop zullen zien, zijn twijfel over de duurzaamheid van de Republiek duidelijk blijken.

In het eerste boek van het verslag waarin de auteur bespreekt hoe de Republiek is georganiseerd, onderkent hij de rol van de autonome gewesten en verwijst in de uiteenzetting naar de betekenis van vrijheid voor de jonge staat. Verderop in de verhandeling (in het derde boek) probeert hij een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de jonge Republiek zich zal weten te handhaven tussen de grote machtige staten. Wel stelde hij dat niets zo bedrieglijk was als het beoordelen van de toekomst, en dat er twijfels leefden over de bestaansmogelijkheden van de Republiek. Het streven naar vrijheid vormde de belangrijkste reden voor de vrije Noordelijke gewesten om alles in

402 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19: 'Ultimamente poi ne mandai a Roma una pienissima Relazione, distinta in trè libri, ed i libri in vari Capitoli. Ho presa occasione di descriver particolarmente con ogni maggior-brevità nel secondo libro tutto il successo della guerra passata.' Over diplomatieke verslagen als genre in de Europese nieuwsvoorziening: Donald Queller, 'The Development of Ambassadorial Relazioni', in: John R. Hale (ed.), *Renaissance Venice*, Londen 1973. De oorsprong van de diplomatieke verslagen ligt in Venetië. Volgens Queller was de *relazione* meer dan alleen een afsluitend rapport van een diplomatieke missie. Het rapport bood een uitgebreide synthese die periodiek door opeenvolgende ambassadeurs van actuele informatie werd voorzien op het gebied van politieke, militaire en economische ontwikkelingen (bijvoorbeeld over inkomsten en uitgaven van regeringen) in het land of de stad die men bezocht had. Daarmee onderscheidde zich de *relazioni* van de nieuwsberichten die gericht waren op het verstrekken van vooral feitelijke informatie over gebeurtenissen. Het genre van de *relazioni* was uniek, zo is te lezen in het artikel van Queller, en dat kwam vooral door de persoonlijke toets van de schrijver. De Venetiaanse bestuurders keken gretig uit naar de in stijlvol proza geschreven verslagen, omdat men met de grondige informatie het politieke beleid ten aanzien van het beschreven land daarop konden aanpassen. De mening over de betekenis van de *relazioni* werd breed gedeeld, ook aan het pauselijk hof wilde men goed geïnformeerd worden over de situatie in Europese landen. (Met dank aan Michiel van Groesen, Universiteit Leiden). Zie ook: Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, New York 2008, p. 111-112; Daniela Frigo, 'Pubblicistica e storiografia nella cultura veneta del primo seicento', in: Elena Fasano Guarini en Mario Rosa (eds.), *L'informazione politica in Italia, secoli 16.-18.*, Pisa 2001, p. 83-136, inz. p. 97-100. Over de interactie tussen diplomatie en publieke opinie: Helmer Helmers, 'Public diplomacy in early modern Europe. Towards a new history', in *Media History*, 2016, vol. 22, 3-4, p. 401-420.

403 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, zie opdracht Borghese.

404 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 4.

het werk te stellen deze nieuwe republikeinse staatsvorm te behouden.⁴⁰⁵ De jonge staat zou met de jaren, zo voorzag de auteur, zelfs zo sterk worden als de Zwitserse republiek. De natuurlijke barrières van de Alpen hielpen de Zwitsers in het bestendigen van hun vrijheid. De belangrijkste gewesten binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden, Holland en Zeeland, dankten hun militaire en economische potentie aan de voordelen van de zee, de rivieren en ‘andere wapens van de natuur’.⁴⁰⁶

Titelomslag van Guido Bentivoglio, *Relationi*, Antwerpen 1629. Collectie KB Den Haag, foto auteur.

De bijzondere samenwerkingsvorm tussen de autonome Noordelijke gewesten maakte de Republiek in de ogen van de kardinaal tot een uniek land. De liefde van de inwoners van de zeven gewesten voor de vrijheid en hun sterke wil om hun privileges te beschermen bracht hen in opstand (‘in doppia maniera’) tegen de katholieke kerk en tegen hun natuurlijke vorst. Hun verlangen naar een onafhankelijk bestuur bracht de zeven opstandige gewesten samen in een confederatie en vervolgens zegden ze openlijk de gehoorzaamheid aan hun vorst op.⁴⁰⁷

Zo veranderde een land, ‘ch’era principalmente di Monarchia’, in een ‘respublica mixta’ die deels

aristocratisch en deels democratisch was.⁴⁰⁸ In de hiernavolgende pagina’s van zijn verslag legt de auteur in detail het gemengde bestuursmodel van de Republiek uit. Waar eerst de soevereine vorst heerste, was de soevereiniteit nu in handen van de Staten-Generaal die was samengesteld uit alle afzonderlijke zeven gewesten. In de vergadering van de Staten-Generaal kwamen gewestelijke afgevaardigden uit de kringen van de adel en de steden bij elkaar waar zij op gelijkwaardige basis van vrijheid en onafhankelijkheid tot overeenstemming moesten komen. In het geval van tegenstellingen diende men elkaar te overtuigen: ‘zo moest uiteindelijk de onbuigzaamheid wijken voor de rede’.⁴⁰⁹ Toch ziet Bentivoglio in zijn beschouwing van de staatsinrichting van de Republiek heel goed in

405 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 123.

406 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 125.

407 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 5-6.

408 *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 10: ‘le Provincie Unite sono passate a governo parte d’Aristocrazia, e parte di Democratia’.

409 Als voorbeeld bespreekt de auteur de kwestie van de bestandsbesprekingen waarin Zeeland zich heftig verzette tegen een bestand met Spanje. Overredingskracht en het verstand brachten de Staten uiteindelijk op een lijn: ‘così la pertinacia suol finalmente cedere alla ragione’, zie: *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra*, p. 19-20.

dat het gewest Holland vanwege zijn vele steden, het grootste aantal inwoners en rijkdom door handel en nijverheid, een grote stempel op de besluitvorming in de Staten-Generaal kon drukken. De invloed van de stadhouder van Holland, zo schat de auteur dat goed in, was beperkt omdat hij toch ondergeschikt was aan de soevereiniteit van de Staten-Generaal. De rol van de stadhouder was niet meer dan commandant te zijn van het Staatse leger. Er was geen plaats meer voor een vorst in de nieuwe staat.⁴¹⁰

Aan het einde van hoofdstuk zeven (boek drie) spreekt Bentivoglio echter zijn twijfels uit over de continuïteit van de Republiek. De grote politiek-religieuze meningsverschillen die tijdens het Bestand naar boven kwamen en de aanwezigheid van een grote katholieke bevolkingsgroep brengen, volgens de auteur, de eenheid van de Republiek in gevaar. Is het verbond van de gewesten onder leiding van Holland wel in staat zich te handhaven, zo stelt hij zich de vraag? Zullen de medestanders van de Republiek wel bereid zijn de jonge staat te helpen bij bedreigingen van buitenaf? Bentivoglio stelt dan ook in de laatste zin van het hoofdstuk dat de nieuwe Republiek zich niet zal weten te handhaven, maar dat zij op korte termijn weer onder het gezag zal komen te staan van een autoritaire machthebber.⁴¹¹

Bij het schrijven van zijn verslag over de Republiek (en later in Rome toen hij werkte aan *Storia della Guerra*) kon Bentivoglio, zoals hierboven is opgemerkt, terugvallen op de kennis van de Nederlanden die hij had opgedaan door zijn contacten en werkzaamheden in Brussel. Verder had hij dankzij zijn functie die hem in de directe nabijheid bracht van het Spaans-Habsburgse politieke centrum de beschikking over veel officiële documenten.⁴¹² Bovendien kon de prelaat steunen op verschillende geschiedwerken die hem in Brussel ter beschikking stonden. Hij greep terug op zowel Latijnse als Spaanse geschiedwerken die vanaf de jaren 1580 op de markt waren gebracht. Mogelijk maakte hij ook gebruik van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guiccardini (1529-1589). Geschiedschrijvers uit Italië en andere landen die over de Nederlandse oorlogen publiceerden begonnen hun eerste pagina's met het beschrijven van het landschap, de uiterlijke kenmerken en karaktereigenschappen van de bewoners in de Lage Landen. Zij ontleenden hun beschrijvingen vaak aan Guicciardini.⁴¹³ Salvo Mastellone stelt in zijn essay (in de fotografische herdruk van *La Relazione* uit 1983) dat Bentivoglio waarschijnlijk de Latijnse werken van onder andere Petrus Scriverius en Hugo de

410 Omdat het origineel van de *relazione* (zover we weten) verloren is gegaan, komen we niet te weten of de gedrukte versie van 1629 integraal is uitgegeven of dat er vanwege gewijzigde politieke omstandigheden veranderingen in het stuk zijn aangebracht, door de auteur of door de bezorger.

411 *La Relatione delle Provincie Unite*, p. 128-129: 'ma che più tosto sia per mancare in breve, che finalmente sia per ridursi di nuovo sotto il governo d'un solo'. Zie ook: Mastellone, 'Il modello politico olandese', p. inz. 13-14.

412 '[...] ho penetrati insieme i più occulti arcani di questa nuova Repubblica delle Provincie Unite, per via d'una esquisita notizia, che da mille parti hò procurato d'averne', in: Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19.

413 Een andere veelgebruikte bron is *El felicissimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe Don Phelippe* uit 1552 van de Spaanse humanist Calvete de Estrella. Het is een verslag van de reis die Filips II in 1548 in de Nederlanden maakte. Zie: Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, p. 36-42. Mastellone, 'Il modello politico olandese', p. 15.

Groot heeft gebruikt.⁴¹⁴ Bentivoglio had ook de mogelijkheid enkele geschiedwerken van Italiaanse auteurs te raadplegen die vanaf 1602 in de Nederlanden of in Italië op de markt waren gekomen. Pompeo Giustiniani (1569-1616) en Francesco Lanario (1585-1624), die in de Nederlanden hadden gevochten voor het Habsburgse leger wijzen in hun geschiedenissen (die lopen tot 1609) op de vrijheidsdrang van de Nederlanders en de bijzondere organisatie van de staatsinstellingen van de jonge Republiek.⁴¹⁵

In boek twee van de *Relatione* beschrijft Bentivoglio de geschiedenis van de Opstand tot 1609.⁴¹⁶ Als voorbeeld voor zijn 'brevissima narrazione istorica' had de prelaat het plan opgevat om het zeer bloemrijke historische overzicht van de Romeinse geschiedschrijver Florius te imiteren in zijn 'onnavolgbare levendige stijl'.⁴¹⁷ De *Relatione* is een voorbode van het grote werk over de Opstand waaraan Bentivoglio zich in de laatste periode van zijn leven in Rome wijdde. Dat het rapport een vingeroefening was voor *Historia (of: Storia) della guerra di Fiandra* lezen we in de editie van de *Relationi* uit 1632:

Deze gebeurtenissen werden beschreven door de auteur als een voorbereiding op een volledig geschiedwerk dat hij van plan is te schrijven over de hele oorlog in de Nederlanden, als dat voornemen niet door zijn publieke werkzaamheden en andere persoonlijke taken wordt doorkruist.⁴¹⁸

In de hier al eerder geciteerde brief van Bentivoglio aan Antonio Querenghi uit 1607 erkent de gezant dat hij vele malen had verlangd om zijn 'korte' geschiedenis van de

414 Mastellone, 'Il modello politico olandese', p. 15. Verwijzingen in de *Relatione* naar De Groots *De Antiquitate Reipublicae Batavae* uit 1610 zijn te traceren op pagina's 121-122, in het voorlaatste hoofdstuk (in boek drie) waarin Bentivoglio uitwijdt over het vrijheidsverlangen en de oorsprong daarvan (discenda l'antica lor libertà) bij 'gli Ollandesi e le altre Provincie Unite' 'che sono gli antichi Batavi'. Zie ook: Vittorio Conti, *Consociatio Civitatum: Le repubbliche nei testi elzeviriani (1625-1649)*, Florence 1997, p. 22-23.

415 Verwijzingen naar titels: Pompeo Giustiniani, *Delle guerre di Fiandra libri VI*; Francesco Lanario, *Le guerre di Fiandra brevemente narrate*, en ook uitgegeven in Napels (1617); Salvo Mastellone, 'Il modello politico olandese e la storiografia italiana nella prima metà del Seicento', 15-16 en Vittor Ivo Comparato, 'From the Crisis of Civil Culture to the Neapolitan Republic of 1647: Republicanism in Italy between the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in Martin van Gelderen en Quentin Skinner (eds.) *Republicanism: a Shared European Heritage. Volume I Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, Cambridge 2002, p. 169-193, inz. p. 188-189. Ongetwijfeld heeft Bentivoglio ook Spaanse geschiedenissen over de Opstand geconsulteerd, zoals de werken van Pedro Cornejo, Alonso de Ulloa en Bernardino de Mendoza.

416 Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19: 'd'esporre compediosamente il successo della guerra sì memorabile' en 'ho presa occasione di descriver particolarmente con ogni maggior-brevità nel secondo libro tutto il successo della guerra passata'.

417 Misschien had Bentivoglio in Brussel de beschikking over *De gestis Romanorum historiarum lib. III* die in verschillende drukken bij Plantijn in Antwerpen was verschenen. De laatste druk dateert uit 1600. Zie Uberto Motta, *Antonio Querenghi (1546-1633). Un letterato padovano nella Roma del tardo Rinascimento*, Milaan 1997, p. 237, voetnoot 16; Bentivoglio, *Raccolta di lettere*, p. 19: 'In questa brevissima narrazione istorica mi son proposto il fioritissimo compendio dell'Istoria Romana di Floro, per imitare almeno [...] l'inimitabil vivacità, e grazia di quell'autore'.

418 'Questi successi furono descritti dall' Autore per far come una preparatione all'historia intiera, ch'egli haveva in animo di comporre di tutta la guerra di Fiandra, se le occupationi publiche, & altri impedimenti privati non gliene havessero interrotto più volte il disegno.' In de editie van 1632 onder de inhoudsopgave.

Opstand, zoals die in het tweede boek van de *Relazione* is opgenomen, te delen met zijn studievriend. Hij hoopt, zo schrijft Bentivoglio in de laatste regels van deze informatieve brief, dat een andere keer te kunnen doen, want ‘nu nemen mijn werkzaamheden als nuntius mij geheel in beslag’. Het in de brief uitgesproken voornemen van de prelaat uit Ferrara om een geschiedenis van de oorlogen in de Nederlanden te schrijven moet voor Querenghi een pijnlijke en confronterende mededeling zijn geweest.

Bentivoglio's rapport over de Republiek moet niet alleen worden gezien als een verslag waarvan de kern bestaat uit een chronologisch verhaal over de Opstand. In het verhaal van de oorlogen is de auteur kritisch over beide strijdende partijen. Zo merkt Bentivoglio fijntjes op dat door een betere staathuishouding de manschappen van het Staatse leger op tijd hun soldij uitgekeerd kregen en waardoor, anders dan bij de Spaans-Habsburgse troepen, geen muiterijen uitbraken met alle mogelijke gevolgen van dien.⁴¹⁹

Als we naar het jaar kijken waarin dit traktaat werd geschreven, 1611, dan kunnen we dit opvatten als een politieke verklaring aan het adres van het pauselijk hof.⁴²⁰ De pauselijke diplomaat doet realistisch en objectief verslag van de feitelijke situatie in de nieuwe staat. Maar juist door herhaaldelijk te wijzen op het staatsbestel van de jonge Republiek stelt de prelaat dit tegenover de absolute monarchale regeringsvorm, waaronder die van de Kerkelijke Staat, die overheerste in de zeventiende eeuw.⁴²¹

Aan het pauselijk hof van Urbanus VIII: een politieke ommezwaai?

Toen Bentivoglio zijn *relazione* over de Republiek in 1611 naar Rome stuurde was er nog geen sprake van dat het diplomatieke verslag in druk zou worden uitgegeven. Maar in 1629 bracht Erycius Puteanus (1574-1646) het rapport samen met andere *relazioni* van de inmiddels tot kardinaal gepromoveerde Bentivoglio in de Nederlanden op de markt. Omdat het origineel van de *relazione* (zover we weten) verloren is gegaan, weten we niet of de gedrukte versie van 1629 integraal is uitgegeven of dat er vanwege gewijzigde politieke omstandigheden, door de auteur of door de bezorger, veranderingen in het stuk zijn aangebracht.⁴²² De aankondiging in de verzamelbundel dat *La Relatione delle Provincie Unite di Fiandra* als voorbereidende studie moet worden beschouwd voor een

419 Guido Bentivoglio, *La Relatione delle Provincie Unite*, 1632, Brussel, p. 43: ‘Non usano le Provincie Unite quei grossi trattenimenti, e quei vantaggi di soldi, che s’usano nell’esercito del Rè Cattolico; sì che essendo limitati i soldi, son ben pagati, e la soldatesca non s’ammutina, e per conseguenza non succedono in questa materia d’ammutinamenti dalla parte lor quei disordini, che son succeduti infinite volte con infinito danno dalla parte de gli Spagnoli’.

420 Zie ook Salvo Mastellone, ‘Il modello politico olandese’, p. 5-7 en Alberto Clerici, ‘Ragion di Stato e politica nazionale’, p. 191-197.

421 Engeland was samen met de Republiek een van de weinige landen waar relatieve vrijheid was en de macht van de vorst of aristocratie beperkt, zie *La Relatione delle Provincie Unite*, p. 127: ‘Non può negarsi che nelle parti Settentrionali d’Europa non restino tuttavia forme di governi più liberi; non potendo far molte cose il Rè d’Inghilterra, senza il Parlamento del Regno; nè molte i Principi de’ Paesi Bassi, senza il consentimento delle Provincie soggette’.

422 Uit de correspondentie van Nicolas-Claude Fabri Peiresc (1580-1637) kunnen we opmaken dat de Franse

groot geschiedwerk over de Opstand in de Nederlanden, is misschien een toevoeging van Puteanus zelf.⁴²³ De Zuid-Nederlandse geleerde was de opvolger van Lipsius als hoogleraar in de welsprekendheid aan de Leuvense universiteit. Hij had een uitgebreid sociaal netwerk en deelde met zoveel mogelijk vrienden of volgers zijn meningen en besommeringen. Sinds zijn verblijf in Noord-Italië vanaf 1597, maar ook na zijn terugkeer in 1606 naar Leuven, onderhield Puteanus uitgebreide contacten met Italianen uit de hoogste maatschappelijke kringen. Tot de kring van hooggeplaatste en geleerde Italianen behoorden de apostolische nuntiusen en de leden van de pauselijke curie, zoals Bentivoglio en Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1578-1641). Als nuntiusen in de Zuidelijke Nederlanden en werkzaam aan het hof in Brussel, waren beide prelaten cruciaal om de Zuid-Nederlandse geleerde in contact te brengen met de omgeving van de kardinalen Maffeo Barberini (de latere paus Urbanus VIII, 1568-1644) en Francesco Barberini senior (1597-1679). Op deze wijze hoopte Puteanus kerkelijke functies voor zijn zonen binnen te halen. Een ander belangrijk netwerk dat Puteanus verder kon helpen met het uitbouwen van zijn intellectuele carrière was dat rond de populaire en invloedrijke Milanese aartsbisschop Federico Borromeo en enkele professoren aan de universiteiten van Padua en Bologna. De contacten met deze kring van Noord-Italiaanse geestelijken en geleerden zorgden ervoor dat de humanistische geschriften van Puteanus in Italië werden verspreid.⁴²⁴

geleerde al in 1627 in het bezit was van afschriften van Bentivoglio's *relazioni*, zie: Nicolas-Claude Fabri Peiresc, *Lettres de Peiresc aux Frères Dupuy* (Philippe Tamizey de Larroque ed.) Deel 1, december 1617- december 1628, Parijs 1888, brief LXVII, 13 augustus 1627, p. 330-332. Peiresc, die met Bentivoglio correspondeerde, was op de hoogte dat voorbereidingen werden getroffen om de *relazioni* uit te geven. De Fransman verbaasde zich over deze plannen omdat hij dacht dat de kardinaal liever wilde dat de *relazioni* pas na zijn dood werden uitgegeven: 'Je ne m'estonne pas que le Cardinal Bentivoglio veuille supprimer l'édition de ses relations, car je scay qu'il desiroit quelle fust différée jusques après son decez' (zie brief aan Dupuy van 16 juni 1630, in: Peiresc, *Correspondance II*, 246-247, ontleend aan Cecilia Rizza, *Peiresc e l'Italia*, Turijn 1965, p. 164. De vraag die hier gesteld kan worden: zijn de *Relationi* buiten medeweten of zonder toestemming van Bentivoglio gepubliceerd? In een brief van 15 januari 1633 als op antwoord op een brief van de literator Paganino Gaudenzi (1595-1649) laat de kardinaal zich niet uit over de ontstaansgeschiedenis van de *Relationi*. Wel opmerkelijk is het feit dat Bentivoglio in deze brief zijn *relatione* over de Republiek als een afzonderlijke uitgave beschouwt: 'In quest'ultima lettera (van Gaudenzi op 2 januari 1633), com'anche nelle precedenti usa V.S., in proposito delle mie opere, di nominare le *Relazioni Historiche*. Dopo il libro intitolato col nome di *Relationi de Fiandra* uscì fuori quello delle mie lettere; e poi è venute in luce la prima parte della mia *Historia di Fiandra*, Giuseppe Godenzi, *Epistolario (1633-1640) di Paganino Gaudenzi*, s.l. 1991, p. 33 (brief van Bentivoglio van 15 januari 1633 aan Gaudenzi).

423 Dat is echter de vraag omdat bij een van de afschriften van de *relazioni* die zich bevinden in het archief van Peiresc een (bijna?) identieke notitie staat: 'Questi successi furono descritti separatamente in forma historica dall'Autore per far come una preperatione all'historia intiera ch'egli haveva in animo di comporre di tutta la guerra di Fiandra, descritta compendiosamente da lui nel primo Volume, se le occupationi publiche et altri impedimenti non avessero più volte interotto il disegno', zie: Rizza, *Peiresc e l'Italia*, p. 163: Carpentras 1808, f.665. Volgens Roberta Ferro had Bentivoglio aan Puteanus de vertaling in het Latijn van de *Relationi* toevertrouwd. Puteanus' Latijnse vertaling van de diplomatieke verslagen is nooit verschenen. Zie: Roberta Ferro, *Federico Borromeo ed Ercio Puteano. Cultura e letteratura a Milano agli inizi del Seicento*, Milaan 2007, p. 88-89. Redevoeringen uit sommige *relazioni* zijn vertaald in het Latijn door Paganino Gaudenzi: Biblioteca Archivio Vaticana, Urbinate Latina, 1563.

424 Over de contacten tussen Borromeo en Puteano, zie: Roberta Ferro, *Federico Borromeo ed Ercio*

Relaties binnen het netwerk van Bentivoglio moeten op de hoogte zijn geweest van het feit dat de kardinaal zijn schaarse vrije tijd besteedde aan het schrijven van zijn magnum opus. Uit de correspondentie met zijn vriend Querenghi zagen we al dat hij het schrijven van zijn grote geschiedwerk wilde delen met zijn vrienden en relaties. Voor het componeren van de *Della Guerra di Fiandra* kon Bentivoglio zich baseren op zijn ervaringen tijdens zijn nuntiatuur in Brussel en Parijs. Zijn veelvuldige contacten aan het hof van de aartshertogen en zijn internationale netwerk van correspondenten en contacten met kooplieden uit de Republiek leverden hem veel materiaal dat hij bij het schrijven van zijn werk kon gebruiken. De toegang tot de zeer uitlopende bronnen gaf hem veel bruikbare informatie voor het schrijven van een zo ‘objectief’ mogelijke geschiedenis van de Opstand.

Vroegmoderne geschiedschrijvers hanteerden het begrip ‘objectief’, ‘onpartijdig’ of ‘waarheidsgetrouw’⁴²⁵ in hun werken om de lezer ervan te overtuigen dat de auteur geen partij koos in zijn historisch verhaal.⁴²⁶ In zekere zin waren (bijna) alle Italiaanse geschiedschrijvers die schreven over de Opstand van huis uit pro-Habsburgs. De Opstand in de Nederlanden was voor enkele auteurs de reden om kritisch over het gevoerde beleid van het Spaanse bestuur in zijn Nederlandse domeinen te schrijven. De prelaat uit Ferrara is bij uitstek het voorbeeld van een Italiaanse geschiedschrijver die het Spaanse beleid in de Lage landen aan een kritisch onderzoek onderwierp. De kardinaal maakte deel uit van een *teatro* waarin de hele wereld bij elkaar kwam. Bentivoglio was zich dat ook heel erg bewust:

In de theaters van alle hoven worden er maar zelden daden verricht die overeenkomen met roemrijke daden uit vroegere tijden. Dit ziet men vooral aan het pauselijk hof in Rome dat voor vele concurrerende nationaliteiten en scherpzinnige geesten die het hof veroordelen, om zo te zeggen, een theater is dat moeilijk tevreden te stellen is.⁴²⁷

De Heilige Stoel was een ‘teatro’ waar een voortdurende politieke strijd heerste tussen verschillende facties van kardinalen en andere geestelijken die zich aan het pauselijk hof probeerden op te werken of invloed probeerden uit te oefenen op benoemingen van kardinalen. Ook de politieke strijd tussen de Europese continentale grootmachten Spanje

Puteano, p. 147-198.

425 Bij Bentivoglio als voorbeeld: ‘fedele notizia delle cose qui esposte’, *Relatione delle provincie unite*, p. 8 [niet genummerd]).

426 Over de begrippen objectief, onpartijdigheid, waarheid, zie: Anita Traninger, ‘Taking sides and the prehistory of impartiality’, in: Kathryn Murphy en Anita Traninger (eds.), *The Emergence of Impartiality*, Leiden/Boston 2014, p. 33-63; over het gebruik van het begrip onpartijdigheid in het zeventiende-eeuwse Groot-Brittannië: Joad Raymond, ‘Exporting impartiality’, in: Kathryn Murphy en Anita Traninger (eds.), *The Emergence of Impartiality*, p. 141-167.

427 *Memorie e lettere*, 46: ‘Nei teatri di tutte le corti rare volte si possono fare corrispondere di presenza le azioni alla fama che le precede; ma questo si vede succedere specialmente nella corte di Roma, la quale per tante nazioni ch vi concorrono, e per tanti e sì acuti ingegni che la censurano, forma di più teatri, per dir così, un teatro sommamente difficile da soddisfare.’

en Frankrijk werd deels uitgevochten aan het pauselijk hof.⁴²⁸ Beide landen probeerden hun invloed binnen de contreien van de Heilige Stoel te behouden of uit te breiden. Te midden van dit Romeins wereldtheater schreef de kardinaal drie delen over de Opstand in de Lage Landen. De richtingenstrijd en de positie die Bentivoglio innam aan het hof in Rome hadden invloed had op de inhoud van zijn historie van de Nederlandse oorlogen. Bovendien zou het een reden voor de kardinaal kunnen zijn geweest om dit werk te schrijven.

In januari 1621 ondernam Guido Bentivoglio met succes het initiatief bij het pauselijk hof om als medebeschermer (co-protector) van Frankrijk te worden aangesteld.⁴²⁹ Deze functie, in het leven geroepen door het Franse hof, was een soort dubbel beschermheerschap.⁴³⁰ Toen deze post vacant kwam door het vertrek van kardinaal Alessandro Orsini schakelde Bentivoglio zijn broer (markies van Bentivoglio) Enzo in om een goed woordje te doen bij de Franse ambassadeur in Rome.⁴³¹ Deze gang van zaken aan het pauselijk hof, waar door middel van (geheime) transacties curiale functies werden vergeven, laat zien hoe duister de wegen waren binnen de Romeinse bureaucratie. De manipulaties en intriges aan het pauselijk hof deden niet onder voor de gang van zaken aan andere (Europese) hoven. De achtergrond ervan moet gezocht worden in de machtsstrijd tussen Spanje en Frankrijk die zich ook afspeelde aan het hof van de paus. De oorsprong van de Spaanse interesse in de zaken van de Kerk dateert uit de periode dat Spanje onder leiding van de Katholieke Koningen een wereldrijk werd. Onder de regering van Filips II breidde de belangstelling voor het reilen en zeilen van de Romeinse curie en het hoofd van de Kerk zich sterk uit. De toenemende interesse was vooral te zien in de invloed die de Spaanse vorst probeerde te krijgen op de verkiezing van een nieuwe paus door zich direct te bemoeien met het benoemen van de nieuwe kardinalen die de vrijgekomen plaatsen in het Heilige College (van kardinalen) moesten innemen.⁴³² Dankzij de hegemonie van Spanje in Europa en vooral in de Italiaanse gebieden, zoals het hertogdom Milaan en het koninkrijk Napels, slaagde het Spaans-Habsburgse imperium erin deze invloed lang te behouden.⁴³³

428 Over het conflict tussen Frankrijk en Spanje in de zestiende eeuw dat zich tussen de ambassadeurs van beide grootmachten in Rome afspeelde: Michael Levin, 'A new world order: the Spanish campaign for precedence in Early Modern Europe', in *Journal of Early Modern History*, vol. 6, nr. 3 (2002), p. 233-264.

429 Zie brief van Bentivoglio aan Scipione Borghese waarin hij zichzelf bij de kardinaal aanprijst als de geschikte persoon voor de vrijgekomen post, in: *Memorie e lettere*, p. 370-371.

430 Olivier Poncet, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia during the first half of the seventeenth century: the case of France', in: Gianvittorio Signorotto en Maria Antonietta Visceglia (eds.), *Court and Politics in Papal Rome 1492-1700*, Cambridge 2002, p. 158-176, inz. p. 164-165.

431 Over de politieke intriges die zich afspeelden bij de benoemingen van (vice-) beschermheren van de Europese grootmachten, waarin het vooral draaide om de competitie tussen Frankrijk en Spanje, zie: Olivier Poncet, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia', p. 164, waar het om de schermutselingen gaat die zich afspeelden rondom de benoeming van Guido Bentivoglio tot co-protector. Bentivoglio bekleedde het ambt tot 1634. Antonio Barberini, de neef van paus Urbanus VIII, werd aangesteld als opvolger van Bentivoglio.

432 Het Spaanse hof hanteerde tot het einde van de zestiende eeuw een (zwarte) lijst met kardinalen van wie de Spaanse vorst vermoedde dat zij niet voldoende pro-Spaans waren, zie: Olivier Poncet, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia', p. 107-108.

433 Over de Spaanse invloed op de Kerkelijke Staat in de zestiende eeuw, zie: Michael J. Levin, *Agents of*

Een maand later ontving Bentivoglio in Parijs, waar hij sinds 1616 als nuntius verbleef, bericht uit Rome dat hij door de paus en het Heilig College was benoemd tot kardinaal. Zijn aanstelling vond plaats net voor het overlijden van Paulus V. In zijn laatste brief vanuit zijn post in Parijs aan de hertog van Monteleone⁴³⁴ memoreert de pauselijke diplomaat naast zijn recente benoeming ook het 'onverwachte' verscheiden van de man die hem als pauselijke gezant in de Zuidelijke Nederlanden en in Frankrijk stationeerde.⁴³⁵ Met zijn aanstelling als kardinaal volgde Bentivoglio de gebruikelijke weg van pauselijke gezanten die na hun betrekking als nuntius werden opgenomen in de bureaucratie van de Romeinse curie.⁴³⁶

De terugkeer tot het katholieke geloof van de Franse koning Hendrik IV in 1593 had een keerpunt betekend in de verhoudingen aan het pauselijk hof. In Frankrijk was een einde gekomen aan de binnenlandse godsdienstoorlogen, en daardoor kon het land zich gaan richten op een sterke buitenlandse politiek en een beleid van toenadering tot de Kerk. Door onder andere het pauselijk bestuursapparaat een grotere rol toe te staan in het aanstellen van bisschoppen in Frankrijk en door een toename van geldstromen richting Rome steeg de Franse koning in aanzien binnen de Romeinse curie.⁴³⁷ Al zou de invloed van Frankrijk op de Romeinse bureaucratie toenemen, ook Spanje bleef dankzij de financiële injecties vanuit Madrid invloedrijk in Rome. Er leek geen vuiltje aan de lucht voor de Spaans-Habsburgse invloed in Rome toen Gregorius XV in 1621 aantrad als opvolger van Paulus V. Zijn pontificaat was echter van korte duur. Toen binnen het bestek van twee jaar zowel Filips III als de nieuwe paus overleed trad er een nieuwe fase aan binnen de curiale verhoudingen in Rome.

Met de verkiezing van Urbanus VIII in 1623 kwam er een pro-Franse paus die tijdens zijn twintigjarig pontificaat de invloed en macht van Spanje aan het pauselijk hof zou ondermijnen. Met steun van de Franse factie in het Heilig College kwam nu een lid van de invloedrijke Florentijnse familie Barberini aan het hoofd van de Kerkelijke

Empire: Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy; Thomas James Dandeleet, *Spanish Rome, 1500-1700*, over de Spaanse aanwezigheid in Italië, zie: Piers Baker-Bates en Miles Pattenden (eds.), *The Spanish Presence in Sixteenth-Century Italy: Images of Iberia*. Over de relaties tussen de pauselijke staat en de Spaans-Habsburgse monarchie: Maria Antonietta Visceglia, *Roma papale e Spagna. Diplomatici, nobili e religiosi tra due corti*, Rome 2010.

434 Monteleone di Calabria (1572-1622) *capitano generale* van Catalonië en onderkoning van Barcellona.

435 Bentivoglio, *Memorie e lettere*, p. 411-413, XXII, Al duca di Monteleone: 'Oh mondo! oh sue vanità! Apena ho ricevuto l'avviso della mia promozione al cardinalato, che m'è sopraggiunto quello dell'inaspettata morte di papa Paolo. Ben può credere Vostra eccellenza, ch'ha misura degli obblighi io ne senta il dolore. E certo ch'io mi terrò non meno obligato sempre a quella santa memoria per avermi adoperato in suo servizio tanti anni con sì gran confidenza, che per la remunerazione stessa che me n'ha fatta poi godere sì a pieno con tanta benignità. Di già veggo Roma tutta in moto per questo caso, e tutta pendente dalla nuova elezione.'

436 Over de afkomst, achtergrond en carrière van kardinalen aan het pauselijk hof in de zeventiende eeuw, zie: Peter J.A.N. Rietbergen, *Pausen, prelaten, bureaucraten. Aspecten van de geschiedenis van het Pauschap en de Pauselijke Staat in de 17e Eeuw*, (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen) Nijmegen 1983, p. 94-122 en Wolfgang Reinhard, 'Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke, *Princes, Patronage and the Nobility*, Oxford 1991, p. 329-354.

437 Thomas James Dandeleet, *Spanish Rome, 1500-1700*, p. 95.

Staat.⁴³⁸ Tegelijkertijd met de militaire en economische verzwakking van het Spaanse imperium vergrootte de Franse staat onder leiding van Lodewijk XIII en zijn eerste minister, de Franse kardinaal Richelieu, zijn invloed in Europa. De verschuiving van het machtsverwicht in Europa in de eerste helft van de zeventiende eeuw liet zijn sporen na binnen de verhoudingen van de Kerkelijke Staat en had grote invloed op de geopolitieke ontwikkelingen op het Italiaans schiereiland. Frankrijk ging zich nadrukkelijk bemoeien met Italiaanse zaken en met Rome.⁴³⁹ Tijdens het pontificaat van Urbanus VIII van 1623 tot 1644, kreeg Spanje te maken met een Kerkelijke Staat die zich onafhankelijk en zelfs onvriendelijk opstelde tegenover het Spaanse koninkrijk. Deze nieuwe situatie leidde tot veel spanningen binnen de Romeinse curie en in de straten van Rome waar Spaanse en Franse facties met elkaar op de vuist gingen.⁴⁴⁰ Tegen de achtergrond van deze onrust en factiestrijd verbleef Guido Bentivoglio vanaf 1621 tot aan zijn dood in 1644 in Rome.

Kardinaal Bentivoglio was vertrouwd geraakt met de machinaties en intriges binnen de gepolitiseerde omgeving van de Romeinse curie in de periode dat hij voor de eerste maal aan het pauselijk hof verbleef. Toen hij na zijn nuntiatuur in Frankrijk in Rome terugkeerde liet de kardinaal zich, zoals al eerder opgemerkt, ook niet onbetuigd bij de interne manoeuvres waar de Spaanse en Franse facties zich mee bezighielden om hun positie en invloed in Rome veilig te stellen. De kardinaal liet zelfs zijn functie als co-protectorschap vallen om zich naar buiten toe als een man te kunnen profileren die te midden van twistende facties een neutrale positie had ingenomen. Hij dacht zo een aantrekkelijke kandidaat te zijn voor de verschillende partijen die bij een eventueel conclaaf een paus uit hun midden moesten kiezen.⁴⁴¹ Deze manoeuvre kon echter niet voorkomen dat men in het Heilig College en daarbuiten Bentivoglio beschouwde als een pro-Franse prelaat.⁴⁴² Uit zijn contacten aan het pauselijk hof en uit zijn uitgebreide netwerk van correspondenten blijkt onmiskenbaar dat zijn omgeving pro-Frans gekleurd was. Bentivoglio trok veel op met de pro-Franse kardinaal-neef Francesco Barberini en

438 Thomas James Dandeleit, *Spanish Rome, 1500-1700*, p. 188. Over de invloed van de familie Barberini in Rome, zie Maria Antonietta Visceglia, 'Factions in the Sacred College in the sixteenth and seventeenth centuries', in: Gianvittorio Signorotto en Maria Antonietta Visceglia (eds.), *Court and Politics in Papal Rome 1492-1700*, p. 99-131; Laurie Nussdorfer, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*, Princeton 1992;

439 Thomas James Dandeleit, *Spanish Rome, 1500-1700*, p. 189

440 Thomas James Dandeleit, *Spanish Rome, 1500-1700*, p. 193-198; Olivier Poncet, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia', p. 172-173.

441 Olivier Poncet, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia', p. 172-173. De machinaties van Bentivoglio moeten wel opgevallend zijn, ook in Frankrijk, getuige een brief van Jean Chapelain aan M. de Balzac waarin de Franse dichter kond doet van Bentivoglio's pauselijke aspiraties: 'La prétention du C[ardinal] B[entivoglio] au souverain pontificat est sa marotte, et c'est pour cela principalement qu'il a prévariqué dans son histoire, croyant que les Espagnols seuls lui pouvaient mettre le *Regno* sur la tête', in: Jean Chapelain, *Opusculs Critiques*, Parijs, 1936, brief aan M. de Balzac, 20 november 1639, p. 415-416.

442 Thomas F. Mayer, *The Roman Inquisition. A papal bureaucracy and its laws in the Age of Galileo*, Philadelphia 2013, p. 71-72; Maria Antonietta Visceglia, 'Factions in the Sacred College in the sixteenth and seventeenth centuries', p. 111. Zie verder: Mario Rosa, *La Curia romana nell'età moderna. Istituzioni, cultura, carriera*, Rome 2013. Over het cliëntisme aan het pauselijk hof: Renata Ago, *Carriere e clientele nella Roma barocca*, Bari 1990.

bezocht met hem regelmatig bijeenkomsten van de *Accademia degli Umoristi* in Rome.⁴⁴³ Net als Bentivoglio onderhield Francesco Barberini nauwe contacten met Franse intellectuelen, zoals Nicolas Fabri Peiresc, Christophe Dupuy en Gabriel Naudé.⁴⁴⁴ Het etiket van zijn pro-Franse gezindheid tastte Bentivoglio's goede naam als kundig en betrouwbaar diplomaat ondertussen echter niet aan.⁴⁴⁵ Van zijn laatste periode aan het pauselijk hof is [alsnog] weinig bekend. Door de schaarsheid en de versnippering in de bronnen valt er [tot nu toe] verder weinig toe te voegen aan zijn laatste levensfase in Rome.

In de eerste jaren van zijn kardinaalschap vervulde Bentivoglio zijn functie als president van de Congregatie van de Heilige Officie [Sant'Ufficio] (of Heilige Geloofsleer) en onderhield hij vele internationale contacten.⁴⁴⁶ Na 1635 richtte hij zich meer en meer op zijn schrijverschap en groeide uit tot een beschermheer van letterkundigen en kunstenaars.⁴⁴⁷ In de schaarse tijd die de kardinaal restte in de eerste jaren van zijn definitieve verblijf aan het pauselijk hof wijdde hij zich aan geschiedschrijving. In 1632 verscheen het eerste boek van wat een driedelige geschiedenis over de Nederlandse Opstand zou worden. Zoals hierboven al opgemerkt kon de kardinaal door zijn ervaringen als prelaat in de Nederlanden en dankzij de vele primaire bronnen en secundaire werken waartoe hij in de Zuidelijke Nederlanden toegang had, een geschiedenis over de oorlogen in de Nederlanden schrijven. Op de eerste twee bladzijden van het eerste deel van zijn geschiedwerk geeft de auteur opening van zaken over wat de lezer kan verwachten:

In de eerste jaren vanaf het moment dat Filips II zijn vader had opgevolgd veranderde de politieke situatie in de Nederlanden door verschillende binnenlandse en buitenlandse oorzaken [...] en brak er een openlijk oproer uit dat uiteindelijk zou leiden tot een van de langstdurende en gruwelijkste oorlogen ooit. Uit deze oorlog zal ik de gebeurtenissen gaan beschrijven die zonder twijfel de grootste en befaamde zijn geweest in het theater van de wereld; [men kan] de gebeurtenissen [...] van deze oorlog beschouwen als een van de meest memorabele oorlogen

443 Thomas F. Mayer, *The Roman Inquisition*, p. 71. Over de relatie van Francesco Barberini met de Romeinse *Accademia degli Umoristi*: Simone Testa, *Italian networks and their networks, 1525-1700. From Local to Global*, Basingstoke 2015, p. 169-171. Ook enkele correspondent-vrienden van Bentivoglio participeerden in de *Accademia degli Umoristi*, zoals Paganino Gaudenzi, Nicolas Fabri de Peiresc, Gabriel Naudé, Antonio Querenghi en Fulvio Testi.

444 Peter Rietbergen, *Power and religion in Baroque Rome: Barberini cultural policies*, Leiden en Boston 2006, p. 157-158. Deze Franse intellectuelen correspondeerden ook met Paganino Gaudenzi.

445 Alberto Merola, 'Guido Bentivoglio'.

446 Zie brief aan Richelieu van 3 november 1632 in: *Memorie e lettere*, p. 388-390. Bentivoglio was in die hoedanigheid ook aanwezig bij het uitspreken van het vonnis van Galilei in 1633. Tussen de aanwezige kardinale-inquisiteurs bevonden zich ook de neven van paus Urbanus VIII, Antonio en Francesco Barberini.

447 Over de rol van Guido Bentivoglio als patroon en mecenas van de kunsten, zie: Janet Southorn, *Power and display in the seventeenth century: The arts and their patrons in Modena and Ferrara*, Cambridge 1988, p. 87-93; Francis Haskell, *Patrons and Painters: Art and Society in Baroque Italy*, New Haven en Londen 1980, p. 48-50, p. 55-56, p. 64 en p. 398. In zijn rol als belangrijk stimulator, beschermheer en opdrachter van kunstwerken in Rome onderhield Bentivoglio goede relaties met de neven van Urbanus VIII, vooral met de pro-Franse kardinaal Antonio Barberini. Voor een biografische schets van Antonio Barberini: Alberto Merola in *DBI*, deel 6 (1964).

die werden beschreven in klassieke of moderne geschiedwerken. [...] Men zal in wat hierna volgt kunnen lezen over bloedige veldslagen, ongehoorde belegeringen, schrikwekkende plunderingen, branden en verwoestingen. [...] Maar voordat ik begin met het verhalen van de zaken die ik eerder heb genoemd, zal noodzakelijkerwijs nog eens worden verhaald wat de situatie was in de Nederlanden en in welke situatie de buurlanden zich bevonden toen het oproer aanving, zodat men de diepere achtergronden leert kennen van de oorzaken, waardoor men beter in staat is te begrijpen wat de gevolgen daarvan waren.⁴⁴⁸

Bentivoglio onderkent al in de eerste pagina's dat het conflict in de Nederlanden een internationale oorlog was. Herhaaldelijk brengt de auteur vervolgens in het verloop van zijn verhaal de verwickelingen binnen en buiten de Nederlanden met elkaar in verband. Religieuze en politieke oorzaken, zo schrijft de auteur aan het begin van zijn geschiedwerk, kwamen bij elkaar en de gevolgen waren ingrijpend:

De razerij van de ketterse beweging tegen de Roomse Kerk en de opstand tegen het beleid van de koning kwamen bij elkaar en leidden tot een tomeloze opstand die de Nederlanden zouden verdelen en in brand zetten [...].⁴⁴⁹

Hoewel Bentivoglio de godsdienstkwestie als een van de oorzaken noemt van de Opstand richt de auteur zich in zijn werk vooral op de politieke en militaire ontwikkelingen in de Nederlanden. Bentivoglio's 'ongevoeligheid' voor het religieuze conflict is naar de mening van Bertelli opvallend voor een kardinaal. Vergeleken met de scherpe kritiek die Famiano Strada heeft op de rol van de protestanten tijdens de Opstand schrijft Bentivoglio inderdaad terughoudend en genuanceerd over de calvinisten.⁴⁵⁰ Uit een aantal andere passages in het werk van Bentivoglio blijkt het met zijn afstandelijkheid ten aanzien van het politieke (en militaire) conflict echter mee te vallen. Zijn ervaringen met de Nederlanden en de betrokkenheid op politiek en sociaal terrein brachten hem tot het schrijven van een geschiedenis van de Nederlandse oorlogen waarin hij op sommige

448 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 1-2: 'Ma ne' primi anni della succession di Filippo s'alterarono poi in maniera à quelle Provincie per diverse interne e, & esterne cagioni, [...] proruppe dopo in tumulti aperti, e da' tumulti finalmente in una guerra delle più lunghe, e più atroci, che seguissero in alcun tempo. Di questa guerra io piglio à descriver gli avvenimenti; che sono de' maggiori, e più celebri senza dubbio, che si possano esporre al theatro dell'universo. [...] chi vorrà considerare i successi di questa guerra [...], niuna più memorabile di quetsa in ogni altra parte esser descritta in antiche, ò moderne historie [...] Vedransi sanguinose battaglie; inauditi assedii; spaventevoli sacchi, incendii, e rovine [...]. Ma inanzi, ch'io entri nella narratione delle cose proposte, reputo necessario di ripigliarne i loro principii alquanto più di lontano, esponendo prima qual fosse lo stato delle Provincie di Fiandra, & in quale dispositione si trovassero i paesi vicini, quando cominciarono i movimenti accennati affinche conosciute le più intime loro cagioni, se n'intendano più chiaramente poi ancora i successi.'

449 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 2: 'Vedransi nella loro indomita ribellione uniti i furori dell' Heresia contro la Chiesa à quelli de' popoli contra il lor Principe; e divisasi poi la Fiandra in se stessa, arder miserabilmente i suoi paesi in guerra.'

450 Bertelli, *Ribelli, libertini e ortodossi*, p. 208.

plaatsen kritisch naar het Spaanse optreden in de Nederlanden kijkt en genuanceerd oordeelt over de Nederlandse rebellie tegen het Spaanse bestuur.

Bentivoglio's beschrijving van de plundering van Antwerpen door Spaans-Habsburgse troepen in 1576, bekend als de Spaanse Furie, is een voorbeeld van zijn kritische visie op de gebeurtenissen tijdens de eerste fase van de Opstand. De gebeurtenissen in Aalst en vervolgens in Antwerpen, die Bentivoglio in staccato-zinnen beschrijft, is naar het inzicht van de auteur de meest bloedige en stormachtige periode geweest die de Nederlanden hebben moeten doormaken in het hele verloop van de oorlog.⁴⁵¹ Bentivoglio geeft een indringend beeld in kort afgemeten proza (kopieerde hij hier het proza van Tacitus?) van de situatie in de Nederlanden in 1576:

Men ziet een regering zonder gezag. De opstand overspoelt het land. Het leger van de koning kent vijanden binnen zijn eigen rijen. Door hen wordt zijn zaak eerder bestreden dan verdedigd. Tegelijkertijd voeren verschillende Nederlandse regeerders in naam van de koning zijn gezag uit. Binnen de gewesten heersen verschillende gevoelens en adviezen. Vorsten uit naburige landen dingen met duidelijke ambitie naar de macht. De komst van nieuwe buitenlandse legers. Geen publiek en persoonlijk vertrouwen. Gruwelijke plunderingen door de ene partij en rampzalige belegeringen door ander geweld, dat meer woede dan vijandschap doet ontstaan.⁴⁵²

Uiteindelijk culmineerden de snel opeenvolgende verwikkelingen in Brabant tot de rampzalige plundering van de Scheldestad in november 1576. De naar het stadscentrum optrekkende soldaten die de verdedigers van de stad de stuipen op het lijf joegen, maakt Bentivoglio indringend voelbaar voor de lezer:

Nu het trillen van de lanzen, dan weer het schieten van de musketten, dan vervolgens het slaan van de zwaarden die hen al weldra in zo'n verwarring en wanorde brachten.⁴⁵³

Als de stad geheel in handen van de koninklijke troepen valt, begint het plunderen, roven en vermoorden van onschuldige Antwerpenaren. Sommige (hooggeplaatste) inwoners

451 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 199: [...] una agitazione delle più fiere, e più tempestose, c'habbia mai provate la Fiandra in tutto il corso della guerra, che noi descriviamo.

452 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 199: 'Vedrassi un governo senza governo. Tutto il paese ondeggianti in rivolta. L'armi del Rè fatte nemiche trà loro; e da loro la sua causa oppugnata quasi più che difesa. Ad un tempo stesso più Governatori di Fiandra portare il suo nome, e volere usar la sua autorità. Le Provincie varie di sensi, e non men di consiglio. Da' Principi vicini aspirarsi con ambitione manifesta à signoreggiarle. Nuove introduzioni d'armi stranieri. Non fede publica; non privata. Sacchi atroci da una parte; assedii funesti dall'altra violenza, e furore più che hostile per tutto.'

453 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 209: '[...] hora co'l vibrar delle picche, hora co'l fulminar de' moschetti, & hora più d'appresso co'l più sicuro colpir delle spade, gli posero ben presto in tal confusione, e disordine.'

wisten te ontkomen aan moord en doodslag, maar vele anderen vielen ten prooi aan het zwaard of verdronken in de Schelde. Weer andere burgers stortten zich ‘met blinde angst naar beneden vanaf de vestingmuren’,⁴⁵⁴ of probeerden zich te verbergen in hun huizen en legden hun lot in handen van het geluk. Velen die de wanhoop nabij waren, ontvluchtten de gevaren terwijl anderen liever wilden sterven dan te overleven bij zo’n tragedie.⁴⁵⁵

De Spaanse Furie hield drie dagen aan en de honger van de soldaten naar waardevolle bezittingen van de Antwerpenaren was, zo leek het, onverzadigbaar. Bentivoglio beschrijft de ontzetting bij de bewoners op een empathische wijze en wijst met beschuldigende vinger naar de soldaten van de koninklijke troepen:

Men hoorde vanuit de huizen het geschreeuw weerklinken en de straten waren gevuld met vluchtende mensen uit angst voor de gewelddaden van de soldaten tegen de inwoners opdat zij hun kostbare spullen niet zouden verbergen of vervolgens zouden worden ontdekt. Op deze wijze maakten de soldaten de overgang van schraapzucht naar wreedheid. En van mededogenloos werden de soldaten opnieuw hebzuchtig, keerden weer terug tot het beroven en gingen op deze wijze verder totdat zij meer vermoeid raakten dan verzadigd. Omdat er nog weinig over was om te plunderen [...] gehoorzaamden zij weer hun commandanten.⁴⁵⁶

Toen bekend werd wat zich in Antwerpen had voltrokken (‘inhorridi tutta la Fiandra incredibilmente’), zo benadrukt Bentivoglio, kwam men tot het besef dat de zaken in eigen hand genomen moesten worden, zonder buitenlanders. De Spaanse troepen zouden tijdelijk uit de Nederlanden verdwijnen:

Het onderwerp waar de Nederlanders hoog op mikten was een algemeen verbond te worden van gewesten; zodat de gevormde regering in handen van de bevolking zelf geheel gevrijwaard zou zijn van buitenlanders.⁴⁵⁷

Bentivoglio houdt zich verre van uitspraken zoals die bij enkele andere Italiaanse geschiedschrijvers wel te lezen zijn, die de schuld van de plunderingen geheel neerlegden bij de ketterse opstandelingen en het als een verdiende straf van God beschouwden.⁴⁵⁸

454 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 209: ‘Con cieco horrorre si precipitarono giù dalle mura.’

455 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 209: ‘sfuggendo i pericoli, amarono meglio di morire, che di sopravvivere à sì duro infortunio privato, e publico.’

456 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra*, p. 210: ‘udivansi risonar di grida le case, e vedevansi piene di fuga le strade, per cagione delle violenze, che si commettevano da’ soldati contro gli habitatori, affincbe non fossero occultate le cose più pretiose, ò fossero poi discoperte. A questo modo si passava dall’averitia alla crudeltà. E di crudeli diventando i soldati nuovamente anche avari, tornavano alle rapine: e continuarano in questa maniera, fin che stracchi più tosto che satii, e mancando la materia del sacco [...], si ridussero all’ubbidienza de’ Capitani.’

457 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* I, p. 210: ‘Loggetto, al quale i Fiamminghi più altamente miravano, era di fare una general unione delle Provincie; talche stabilito il governo in mano di gente lor propria, ne fosse totalmente esclusa la forestiera.’

458 Bentivoglio beschrijft in zijn geschiedwerk de muiterijen binnen de Spaans-Habsburgse regimenten en

Het oordeel van de auteur was geheel politiek en rationeel van aard; zoals al eerder opgemerkt speelde religie amper een rol in zijn weergave van de Nederlandse Opstand.

In *Della Guerra di Fiandra* zinspeelt Bentivoglio, tussen de beschrijvingen van de oorlogshandelingen door, herhaaldelijk op de onherroepelijke opkomst van de Republiek. Uiteraard met kennis achteraf, maar wat de auteur zegt over de Republiek laat niets aan duidelijkheid te wensen over waar zijn sympathie (of empathie) naar uitging. De Republiek was in zijn ogen uniek en de kardinaal zette de nieuwe staat dan ook af tegen de gebruikelijke staatsvorm in de zeventiende eeuw.

In het derde deel van zijn geschiedwerk dat in 1639 verscheen, beschrijft Bentivoglio naast de gevechtshandelingen uitgebreid de bestandsonderhandelingen tussen Spanje en de Republiek van de Verenigde Nederlanden. Over de oorzaken die hadden geleid tot de oprichting van de Republiek was de lezer in de eerste twee delen al veel te weten gekomen. In de laatste pagina's van zijn grote geschiedwerk legt de auteur nogmaals uit tot welk staatsbestel de opstandige gewesten waren gekomen. Deze uitleg achtte de schrijver noodzakelijk om de lezer inzicht te geven in de politieke achtergrond van de tegenstellingen die er leefden tussen de gewesten over het af te sluiten Bestand. De zeegewesten Holland en Zeeland waren in principe minder geneigd om tot overeenstemming te komen met Spanje, dan de andere gewesten die nog veel te lijden hadden van de oorlogsprikelen.⁴⁵⁹

In 'Breve descrittione delle Provincie Unite, e del lor governo' zoals de auteur in de kantlijn zijn beschrijving van de Republiek in dit deel van de tekst aanduidt, schetst Bentivoglio de gelijkwaardigheid van de gewesten 'ne gli instituti, e leggi de' lor' governi'. Na de omwenteling in de Nederlanden kregen de gewesten, in plaats van een vorst, hun eigen soevereiniteit en de Staten bestonden uit vertegenwoordigers die afkomstig waren uit kringen van enkele goed opgeleide (bekwame) edelen die op het platteland woonden en uit de stedelijke bevolking. De gewesten (*i membri*) vormden de federatie (*il corpo*) en vanuit de gewesten namen afgevaardigden zitting in de verschillende raden. De belangrijkste en meest fundamentele regel bij het nemen van besluiten was dat men uitging van het algemeen belang en dat de besluiten vielen in langdradige vergaderingen waarin men elkaar diende te overtuigen tot een consensus was bereikt. Het eenduidige besluit kwam uiteindelijk in alle vrijheid tot stand. Op deze wijze, zo benadrukt de auteur, werd het Bestand herhaaldelijk door de gewesten en de Staten-Generaal bediscussieerd.⁴⁶⁰

In zowel zijn diplomatiek verslag over de Republiek als in *Della Guerra di Fiandra* liet Bentivoglio zijn verwondering en sympathie blijken voor de politieke ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden die zouden leiden tot de komst van de Verenigde Provinciën. Hij zag scherp in dat de positie van de Republiek te midden van de absoluut geregeerde staten in Europa bijzonder was. Beide historische werken van Bentivoglio vonden een brede verspreiding in Europa. De publicaties van Bentivoglio's geschiedenissen werden

de gevolgen daarvan voor de bevolking in de Lage Landen. De kardinaal laat in deze passages ook niet na de politieke consquenties te noemen die in het voordeel waren van de opstandige Noordelijke gewesten.

459 Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806*. Band 1: tot 1647, Franeker 1996, p. 438-450.

460 Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* III, p. 551-552.

ook verkocht en gelezen in gebieden waar politieke onrust heerste, zoals Engeland en in Zuid-Italië. In het opstandige Napels keken rebellenleiders naar mogelijke hulp van buitenaf die de revolutie tot een succes konden maken. Met nieuwsgierige blik volgde men dan ook in Napels de ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden. In Napels had men ongetwijfeld kennis van Bentivoglio's boeken en konden ze daar een inspiratiebron zijn voor de rebellen die in opstand waren gekomen tegen het Spaans-Habsburgse bestuur.

Conclusie

De werken van de Italiaanse kardinaal-geschiedschrijver kenmerken zich door een rationele en genuanceerde kijk op de politieke ontwikkelingen in Noord-West-Europa. Zijn affiniteit met de Nederlanden, zijn humanistische opleiding en zijn grote kennis van de diplomatieke en politieke besognes in de wereld van staat en kerk, stelden hem in staat om informatieve geschiedenissen te schrijven over de Nederlandse Opstand, in een zeer toegankelijke schrijfstijl.

Bentivoglio's uitgesproken bewondering voor de Nederlandse Republiek, zowel in de bundel *Relationi* als in *Della Guerra di Fiandra*, werd gestimuleerd door zijn pragmatische en rationele kijk op de geschiedenis. De standpunten van Bentivoglio waren pragmatisch en hij zocht vaak een middenweg tussen de orthodoxe en liberale facties. Zijn succesvolle carrière binnen de katholieke kerk en zijn hoge posities aan het pauselijk hof zijn daar een bevestiging van. Zijn uitgebreide correspondentienetwerken met geleerden en erudiete geestelijkheid uit West-Europa brachten hem bovendien in contact met opvattingen die zijn beeld van de actuele politieke werkelijkheid hebben beïnvloed. Bentivoglio's afkeuring van nodeloos geweld tegen onschuldige burgers, en zijn kritische kijk op het beleid van het Spaans-Habsburgse bestuur zijn misschien beïnvloed door zijn vriendschappen en briefwisselingen met personen die gematigde en genuanceerde religieuze en politieke denkbeelden aanhingen. Tijdens zijn langdurig verblijf in Rome maakte de politieke voorkeur van Bentivoglio een ommezwaaai. De toenemende Franse invloed op de Romeinse curie beïnvloedde zijn visie op de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Zijn intensieve contacten met Franse en pro-Franse intellectuelen, diplomaten, ministers, zoals de omgeving rondom Urbanus VIII, speelden een invloedrijke rol bij het schrijven van zijn driedelige geschiedenis over de Opstand.

Conclusie deel I

Uit de analyse van de hoofdstukken in dit eerste deel kunnen we enkele conclusies trekken. Francesco Bocchi en Giovanni Costa schreven teksten over de Nederlanden die moeten worden beschouwd als kritische interventies in lokale discussies. Lokale politieke omstandigheden inspireerden deze Italiaanse auteurs kritisch te schrijven over de Spaans-Habsburgse politiek in de Nederlanden, maar tegelijkertijd zagen zij hun transnationale werken als vehikel om te interveniëren in plaatselijke politieke kwesties die gerelateerd waren aan de Spaanse invloed op hun stad of regio. De Florentijnse humanistische veelschrijver Francesco Bocchi schreef met een pro-Toscaanse agenda over de eerste fase van de Nederlandse Opstand. Schrijven over een Opstand in een van de Spaans-Habsburgse gebieden stelde hem in staat om kritiek te leveren op bepaalde aspecten van de Habsburgse politiek in de opstandige Nederlanden. De Genuese Giovanni Costa publiceerde een traktaat waarin hij via een gesprek tussen Genuese heren - over het Bestand tussen Spanje en de Republiek in 1609 - kritiek uitte op de politieke en economische situatie in Genua, de stadsrepubliek die onder invloed stond van de Spaans-Habsburgse monarchie.

Een ander aspect van de Italiaanse geschiedschrijving over de Opstand komt in de twee laatste deelstudies van dit eerste deel naar voren. De analyse van het werk van Famiano Strada en Guido Bentivoglio laat een ander voorbeeld zien van historische publicaties die hun oorsprong vonden in een lokale context. De aanleiding van Strada's grote geschiedwerk was de opdracht van het hof in Parma en Piacenza aan de auteur om een episch werk te schrijven over de daden van Alexander Farnese in de Lage Landen. In de geschiedenis diende het roemrijke verhaal over Alexander Farnese centraal te staan. Tegelijkertijd was het de bedoeling van de familie Farnese dat in de geschiedenis ook het dynastieke hof van de Farneses werd bezongen, dit vooral tegen de achtergrond van hun machtsaanspraken in Italië. Strada schreef uiteindelijk een zeer uitgebreide geschiedenis waarin weliswaar de familie Farnese een grote rol toe berekend was, maar uiteindelijk een invloedrijk werk zou worden.

Het verblijf van Guido Bentivoglio in de Lage Landen (en in Frankrijk) en zijn verblijf aan het pauselijke hof hadden invloed op het tot stand komen van belangrijke historische publicaties over de Opstand en de Republiek der Verenigde Nedelanden. Bentivoglio's diplomatieke verslag over de Republiek en zijn geschiedenis over de

Opstand verschenen tijdens zijn definitieve terugkeer naar Rome. De *Relatione* over de Republiek wordt gekenmerkt door schrijvers sympathie, of misschien empathie, voor de jonge Republiek. Bentivoglio schreef het verslag echter al in 1611 en de strekking van het geschrift was nog niet uitgesproken kritisch op de Spaanse Habsburgers. Dit is geheel anders in het geval met zijn geschiedwerk *Delle Guerra*, dat hij schreef in de periode dat hij aan het pauselijke hof verbleef. De machtsaanspraken van de Franse monarchie en de daaraan gerelateerde groeiende Franse invloed in de Romeinse curie hadden een impact op zijn historische schrijfproces. Het gewijzigde politieke klimaat aan het pauselijke hof speelde een rol bij de voortgang van de drie boekdelen over de Opstand. De omgang van Bentivoglio met vertegenwoordigers van het pro-Franse pontificaat en curie in Rome, zijn contacten met het Franse hof en zijn intensieve transnationale correspondentienetwerk van pro-Franse Italiaanse en Franse intellectuelen droegen eveneens bij aan de kritische strekking van zijn geschiedenis.

Deel II

De impact van de Italiaanse transnationale geschiedschrijving

Inleiding

Dit tweede deel van het onderzoek gaat over de wijze waarop enkele Italiaanse geschiedwerken over de Opstand invloed hadden op geschiedschrijving en politieke debatten in Italië en de Nederlanden. De impact van deze transnationale geschiedenissen op de historiografie en op de politiek in de zeventiende eeuw liep uiteen. De algemene vraag die in het tweede deel wordt gesteld is hoe deze geschiedenissen over de Opstand werden gelezen? Wat was de receptiegeschiedenis van de hier geanalyseerde werken? Hoofdstuk 5 staat in het teken van een geschiedenis over de Nederlandse oorlogen, die met een zeer kritische blik de Spaans-Habsburgse politiek in de Lage Landen beschreef. De nadruk in dit hoofdstuk ligt op de receptie van het werk in de Spaans-Habsburgse monarchie en de reactie daarop van het hof in Madrid. Geschiedschrijving kon als bedreiging voor de politieke elite worden ervaren.

In de twee daaropvolgende hoofdstukken wordt betoogd dat transnationale historische werken invloed hadden op politieke ontwikkelingen en geschiedschrijving. Hoofdstuk 6 gaat in de op de impact van historische publicaties op de opstandelingen in het Spaanse koninkrijk Napels. Hoe relevant en invloedrijk waren deze historische werken tijdens de Napolitaanse opstand tegen het Spaans-Habsburgse bestuur? In het zevende en laatste hoofdstuk wordt gekeken naar de impact van twee belangrijke Italiaanse transnationale geschiedenissen over de Opstand op de historiografie in de Nederlanden en de politieke debatten en polemieken in de Republiek. Hoe groot was de invloed van deze werken op de Nederlandse zeventiende-eeuwse historiografische publicaties en op de fel politieke pennenstrijd in de Republiek? Waarom en op welke wijze werden de werken van twee Italiaanse geschiedschrijvers gelezen in de calvinistische Republiek?

Hoofdstuk 5

Een Italiaanse verdediger van de Opstand? De internationale controverse rond het werk van Gerolamo Conestaggio.

Inleiding

In de vorige hoofdstukken bespraken we al de genuanceerde en soms kritische visie van Italiaanse auteurs op het politieke beleid van de Habsburgers in de Nederlanden. Een andere Italiaanse geschiedschrijver die een tegendraadse kijk had op de ontwikkelingen in de Nederlanden was Gerolamo Conestaggio (1540-1611). Dit hoofdstuk gaat over deze Italiaanse auteur, die een opmerkelijk maar door historici weinig opgemerkt boek heeft geschreven over de Nederlandse Opstand.⁴⁶¹ De Genuese koopman van adellijke afkomst verbleef tijdens de eerste fase van de Opstand in Antwerpen. De Scheldestad was tot ver in de jaren zeventig zijn standplaats. Al op jonge leeftijd was hij vanuit zijn geboortestad naar Antwerpen overgekomen en hij nam in Antwerpen de zakelijke honneurs van het handelsbedrijf van zijn vader waar. Conestaggio was actief binnen de handelsnatie van Genuese kooplieden en speelde een prominente rol in de *Accademia letteraria dei Confusi*, een literair gezelschap dat was voortgekomen uit de kringen van Genuese kooplieden.⁴⁶² De Genuese handelsnatie vormde de grootste Italiaanse gemeenschap in Antwerpen. Na 1550 was bijna de helft van de Italianen afkomstig uit Genua.⁴⁶³ Over de commerciële werkzaamheden van Conestaggio in Antwerpen is verder niets bekend. Sommige gedichten in zijn postuum verschenen dichtbundel verwijzen naar de handel en op verschillende plaatsen in de bundel komen de steden voorbij waarmee Conestaggio beroepshalve verbonden was.⁴⁶⁴

In 1578 ruilde Conestaggio Antwerpen in voor Lissabon. Tijdens zijn zes jaar

461 In de internationale historiografische overzichtswerken die aandacht besteden aan de geschiedschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw wordt zelden het werk van Conestaggio genoemd en zelfs in de Italiaanse historiografie is er nauwelijks aandacht voor de Genuese auteur. Een van de uitzonderingen is: Maartje van Gelder, 'In liefde en werk met de Lage Landen verbonden: de Genuese koopman en literator Girolamo Conestaggio (ca. 1530-1614/15)', in: Maartje van Gelder en Esther Mijers (eds.), *Internationale handelsnetwerken en culturele contacten in de vroegmoderne Nederlanden*, Maastricht 2009, p. 43-53.

462 Over de *Accademia letteraria dei Confusi* en de leden van dit Italiaans gezelschap: Karel Bostoën, *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan van der Noot* (Proefschrift Universiteit Amsterdam 1987), Deventer 1987, p. 36-77; Karel Bostoën, 'Italian academies in Antwerp: Schiappalaria and Vandernoot as 'Inventors' for the Genoese Community', in: D.S. Chambers en F. Quiviger (eds.), *Italian academies of the sixteenth century*, Londen 1995.

463 Paola Subacchi, 'Italians in Antwerp in the Second Half of the Sixteenth Century', in: Hugo Soly & Alfons K. L. Thijs, eds., *Minderheden in Westeuropese steden* (16^e – 20^e eeuw), Brussel/Rome 1995, p. 73-90, zie aldaar p. 77.

464 Conestaggio, *Rime*, Amsterdam 1619.

durende verblijf in deze stad was hij getuige van een historische gebeurtenis, toen in 1580 Spaanse troepen de grens van Portugal overtrokken. Filips II werd een jaar later gekroond tot koning van Portugal. Zijn belevenissen in Portugal vonden enkele jaren later hun weerslag in zijn eerste geschiedwerk. Na zijn verblijf in Portugal keerde Conestaggio terug naar Genua om zijn eerste publicatie voor te bereiden, maar vier jaar later verhuisde hij naar Venetië om daar als consul zijn geboortestad te vertegenwoordigen. In de lagunestad kwam hij in contact met leden van de Nederlandse handelsnatie, die voor een deel bestond uit Antwerpse kooplieden. Met de dochter van een van die Antwerpse handelaren zou hij in het huwelijk treden.⁴⁶⁵ In het midden van de jaren negentig keerde Conestaggio voorgoed terug naar zijn geboortestad. De laatste jaren van zijn leven liet hij zich in met de plaatselijke politiek en nam hij de plaats in de senaat van de stad. In 1614 verscheen zijn postume boek over de eerste fase van de Nederlandse Opstand onder de titel *Delle guerre della Germania Inferiore* (Over de oorlogen in de Nederlanden).⁴⁶⁶ Het feit dat het werk van de Italiaan in de zeventiende eeuw als omstreden werd beoordeeld, onderstreept de betekenis van Conestaggio's hoofdwerk. De receptiegeschiedenis van zijn transnationale geschiedenis laat zien dat de Genuese schrijver door kringen rond het Spaanse hof in Madrid als uitermate controversieel werd beschouwd. In dit hoofdstuk bespreek ik de inhoud van *Delle Guerre*, de kritische reacties op Conestaggio's geschiedenis en waarom zijn werk als een bedreiging door het Spaanse hof werd opgevat.

Conestaggio en de Spaans-Habsburgse monarchie

De Nederlandse zakenman en geschiedschrijver Emanuel van Meteren vermeldt in zijn geschiedwerk over de Nederlandse opstand (de editie uit 1611) het overlijden van de “fameus schrijver vande Castiliaensche conquiste van Portugal”.⁴⁶⁷ Eerder in de zin weet Van Meteren te vertellen “dat hij nu was beschrijvende de historie vande Nederlantsche Oorloghen daer toe gestipendieert vanden koningh van Spaengien met 600 ducaten jaerlijcx”.⁴⁶⁸ De in Engeland woonachtige zakenman beschikte waarschijnlijk over goede informatiebronnen, want Conestaggio's geschiedwerk over de Nederlandse Opstand rolde pas in 1614 van de drukpers van uitgever Antonio Pinelli in Venetië.⁴⁶⁹

465 Maartje van Gelder, *Trading Places. The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice*, Leiden/Boston 2009, p. 169.

466 Gerolamo Conestaggio, *Delle guerre della Germania Inferiore*, Venetië 1614. Als ik verwijst naar deze uitgave uit 1614 dan geef ik dat aan met *Delle guerre*. In dit hoofdstuk heb ik vooral gebruik gemaakt van de editie uit 1634 uitgegeven bij Bonaventura & Elzevier in Leiden: Jeronimo Conestaggio, *Historia delle guerre della Germania Inferiore. Divisa in dieci libri*, Leiden 1634. Hierna in het hoofdstuk vermeld als *Historia delle guerre*.

467 Het betreft de volgende uitgave: Gerolamo Conestaggio, *Dell'unione del regno di Portogallo. Alla corona di Castiglia. Istoria del sig. Ieronimo de Franchi Conestaggio gentiluomo genovese*, Genua 1585. Hierna in dit hoofdstuk vermeld als *Dell'unione*.

468 Zie Emanuel van Meteren, *Emanvels van Meteren Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen, tot den iare M.VI.cXII.*, 's-Gravenhage 1634, f661. Met dank aan Maartje van Gelder die mij wees op deze passage bij Van Meteren.

469 L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze Opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534-1608)*

Conestaggio's geschiedwerk over de annexatie van Portugal door de Spanjaarden verscheen in 1585 bij Girolami Bartoli in Genua. Het boek oogstte veel succes, getuige de zeven herdrukken van de Italiaanse editie aan het einde van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Maar niet alleen op het Italische schiereiland was de belangstelling groot voor zijn eerste geschiedwerk. In Duitsland, Engeland en vooral in Frankrijk was er interesse voor het werk. In Frankrijk zouden zes edities op de markt worden gebracht. In Frankfurt verscheen in 1602 een Latijnse editie.

De reacties in Spanje waren aanvankelijk positief. Onuitgegeven manuscripten met vertalingen van Conestaggio's geschiedenis die in Spanje circuleerden en de exemplaren die nog te traceren zijn in de Spaanse archieven, wijzen op een levendige Spaanse belangstelling voor het werk.⁴⁷⁰ In de laatste jaren van de zestiende eeuw zouden de meningen over het boek echter omslaan. Er gingen stemmen op om de verspreiding van het geschiedwerk op het Iberisch schiereiland te verbieden, misschien op initiatief van de Portugezen die het werk van Conestaggio als een belediging beschouwden. Conestaggio voelde zich daarop gedwongen om in het voorwoord van de tweede druk van de Italiaanse editie in 1589 zijn werk te verdedigen. Wie zijn voornaamste critici waren in die eerste jaren na het verschijnen van het werk in 1585 is niet meer te achterhalen. In 1607 publiceerde de Portugees Jeronimo de Mendonça zijn *Jornada de Africa* waarin hij het werk van Conestaggio onder vuur nam en reageerde op het voorwoord uit de editie van 1589.⁴⁷¹ Tweeëntwintig jaar na de eerste publicatie van *Dell'unione* was dit de eerste openlijke aanval op het werk van Conestaggio.

Als antwoord op Conestaggio's boek verscheen in 1591 een geschiedwerk dat de aanspraak van de Spaanse koning op Portugal en de annexatie van Portugal legitimeerde. De auteur van dit pro-Spaanse werk was de Spaanse geschiedschrijver Antonio de Herrera y Tordesillas (1549-1625). Het was volgens Herrera een antwoord op onbetrouwbare historische bronnen over dit onderwerp, waarmee hij ongetwijfeld verwees naar het werk van Conestaggio.⁴⁷² Maar de Spaanse schrijver baseerde zijn verhaal tegelijkertijd voor een deel op het werk van Conestaggio. De hier eerder aangehaalde Spaanse geschiedschrijver Cabrera de Córdoba beschuldigde in de biografie over Filips II Herrera zelfs van plagiaat. Volgens Cabrera had zijn collega al het goede uit werk van Conestaggio in zijn geschiedenis opgenomen en daarbij afbreuk gedaan aan de elegante en ordelijke stijl van de Italiaan.⁴⁷³ Dit voorbeeld illustreert goed hoe zelfs de tegenstanders van de Italiaanse geschiedschrijver dankbaar delen uit zijn werk integreerden in hun geschiedenissen.

Emanuel van Meteren (1535-1612), 's-Gravenhage 1972, p. 127-133.

470 Montserrat Casas Nadal, 'Sobre la difusión de "L'unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia" de Conestaggio (1585). Con la edición de una versión manuscrita desconocida del prólogo a la segunda edición (1589)', in: *Epos XXIII* (2007) p. 197-220.

471 J. Manupella, 'Jeronimo de Franchi Conestaggio', in: *Miscelana de estudos em honra do prof. Hernani Cidade*, Lissabon 1957, p. 223.

472 Herrera y Tordesillas, *Cinco libros de la historia de Portugal y la conquista de las islas de los Azores*, Madrid 1591, boek 4, p.151; zie ook van deze auteur: *Comentarios de las alteraciones de Flandes*, Madrid 1600.

473 Cabrera de Córdoba, *Historia de Felipe II*, 3:1142, zie ook Richard L. Kagan, *Clio & the crown*, p. 36.

De kritiek verhinderde echter niet het verschijnen van dit werk: de eerste (en tevens laatste) Spaanse editie van *Dell'unione* zag in 1610 het licht, compleet met koninklijke goedkeuring. Een tweede, en interessanter, blijk van kritiek vinden we in het pamflet dat in 1619 werd uitgegeven door een zekere Adriano Stopenro die in *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania Inferiore di G. Conestaggio* stelt dat de Genuëes helemaal niet de auteur kan zijn van *Dell'unione* omdat de oorsprong van dit werk gezocht moet worden bij de Spaanse gezant in Portugal, Don Juan de Silva, graaf van Portalegre. Twijfel aan de identiteit en de verwijzingen naar de Spaanse ambassadeur als mogelijke schrijver van *Dell'unione*, werden al eerder uitgesproken in Portugese kringen. Ook Spaanse bronnen noemden de diplomaat en vertrouweling van Filips II als mogelijke auteur.⁴⁷⁴ De diplomaat was in Lissabon bevriend geraakt met Conestaggio en volgens boze tongen zou De Silva de naam van de Italiaan hebben gebruikt om het controversiële werk te kunnen publiceren.⁴⁷⁵ Maar de feiten liggen anders: het is zeker dat de tekst van *Dell'Unione* is geschreven door Conestaggio. De verdachtmakingen aan het adres van Conestaggio pasten echter helemaal binnen de opzet van de campagne, die vanuit Madrid was geïnitieerd, om de Genuëse auteur zwart te maken.

Zoals we zagen bezorgde Conestaggio's geschiedwerk over Portugal hem een slechte reputatie aan het Spaanse hof. Op het Iberisch schiereiland was men in het algemeen niet gelukkig met het werk dat de Italiaan in 1585 in Genua liet verschijnen. De auteur van de *Avertimenti* was heel goed op de hoogte van het wel en wee aan het hof van de Spaanse koning. Hij wist te melden dat er geruchten rondgingen dat Filips II zeer ontstemd was over Conestaggio's boek over Portugal. De koning was inderdaad bevreesd voor nadelige geheime informatie die door de Italiaan in *Dell'unione* was opgenomen. Hij zou overwogen hebben het geschrift aan de Italiaanse jezuïet en geleerde Giovanni Antonio Viperano te geven om het werk te reviseren en aan te passen. Zijn raadgevers (o.a. de Portugees Cristóbal de Moura) hadden de koning daarop geadviseerd dit niet te doen en het werk in zowel Portugal als Spanje te verbieden.⁴⁷⁶ Dat is waarschijnlijk de reden dat het boek over de Spaanse annexatie van Portugal pas in 1610 in een Spaanse vertaling zou verschijnen in een editie, vertaald en bezorgd door Luis de Bavia⁴⁷⁷, die wel op verschillende plaatsen was gewijzigd en gecorrigeerd, en daardoor de Spaanse censuur kon passeren.⁴⁷⁸

474 Van Juan de Silva bestaat een Spaanse vertaling van het herziene voorwoord dat Conestaggio in de editie van *Dell'unione* uit 1589 opnam. Dit manuscript waarin ook een (ongepubliceerde) Spaanse vertaling is opgenomen van *Dell'unione* bevindt zich in de Biblioteca Nacional Madrid, Mss. 7438.

475 Carmen Menchini, 'Storiografia Italiana e storia portoghese tra Cinque e Seicento: Gerolamo Conestaggio de' Franchi e Giovanni Antonio Viperano', in: *Studi secenteschi* 2008 n. 49, p. 155.

476 Giovanni Antonio Viperano (1535 (?)–1610), Italiaan van geboorte en jezuïet, maakte vanaf ongeveer 1560 deel uit van het Spaanse hof. Hij schreef in het Latijn in opdracht van het Spaanse hof een geschiedenis van de Spaanse annexatie van Portugal: *De obtenta Portugalia a Philipo rege catholico historia*, Madrid 1583; zie ook Carmen Menchini, 'Storiografia italiana e storia portoghese tra Cinque e Seicento: Gerolamo de' Franchi e Giovanni Antonio Viperano', in: *Studi secenteschi* 2008 49, p. 147–183. De Spaanse koning wist echter niet te verhinderen dat *Dell'unione* in andere landen wel werd verspreid én gelezen.

477 Geronimo de Franchi Conestagio, *Historia dela union del reyno de Portugal*, Barcelona 1610. De Madridse Luis de Bavia was geestelijke en geschiedschrijver.

478 Richard L. Kagan, *Clio & the Crown*, p. 131–132; María de las Nieves Muñiz Muñiz-Monserat Casas

Het Spaanse hof was bevreesd voor kritiek op zijn beleid en vanuit Madrid werden de ontwikkelingen in Genua nauwlettend in de gaten gehouden. In 1591 dook een geschrift op dat de Spaanse autoriteiten in Genua alarmeerde. Het pamflet was getiteld *Discorso indirizzato a l'Italia sopra le attioni del re di Spagna* (Een betoog gericht aan Italië over de daden van de Spaanse koning), en in de publicatie was 'Se *L'Italia volesse come può*' (Hoe het zou zijn als Italië dat wilde) opgenomen.⁴⁷⁹ Deze tekst bevatte een oproep aan de vorsten van Italië zich te ontdoen van het onverdraaglijke en barbaarse Spaanse juk. Onmiddellijk werd de secretaris van Filips II hiervan in kennis gesteld door de Spaanse ambassadeur in Genua. Zijn brief aan het Habsburgse hof bevat ook een opmerkelijke suggestie: 'Gerolamo de Franchi [Conestaggio], auteur van de geschiedenis over Portugal, heeft toegezegd een verweerschrift te schrijven tegen het pamflet'.⁴⁸⁰ Uit de brief valt op te maken dat het Conestaggio zelf was die het initiatief had genomen tot het schrijven van een verweerschrift tegen, zoals de ambassadeur het noemt, 'een gevaarlijk en schaamteloos pamflet' waarin de koning, zijn raadslieden en het bondgenootschap (Genua) het doelwit waren.⁴⁸¹ Verder bewijs dat Conestaggio het initiatief nam om een antwoord te schrijven is dat hij in 1592 toestemming ontving van het Spaanse hof om dit te doen.⁴⁸² Het anti-Spaanse traktaat werd vervolgens in het najaar van 1592 samen met het verweerschrift van Conestaggio gepubliceerd.⁴⁸³ Niet iedereen aan het Spaanse hof was even ingenomen met de publicatie van het kritische pamflet, ondanks het toegevoegde verweer van Conestaggio. Want hierdoor vond dit geschrift juist een grotere verspreiding in Italië en daarbuiten. Toch ontving Conestaggio positieve reacties op zijn verweerschrift waarbij vooral zijn stijl en vaardigheid in het weerleggen van het kwaadaardige traktaat werd geroemd.⁴⁸⁴

De opstelling van de Genuese geschiedschrijver tegenover de politiek van het Spaans-Habsburgse koninkrijk zou na de publicatie in 1589 van de tweede druk van zijn *Dell'unione* en het hierboven besproken *Risposta* uit 1592 een opmerkelijke verandering ondergaan. Eind 1601 verscheen in Genua Conestaggio's tweede historische korte verhandeling: *Relatione dell'apparecchio per sorprendere Algeri* (Verslag van de

Nadal 'Las traducciones españolas de l'unione del regno di Portogallo alla corona di Castglia' de Conestaggio (1585): texto y paratexto', in: *Studi secenteschi* 2009 nr. 50, p. 137-170.

479 L. Firpo, *Scrittori d'Italia* 3, Bari 1948, p. 293-299. Firpo schrijft "Se l'Italia volesse..." toe aan Boccalini.

480 'Hieronimo de Franqui que es el que hizo la historia de Portugal de responder al dicho libro con una apologia', Archivio Generale di Simancas (AGS), Estado, legajo 1424, brief nr. 34.

481 AGS, Estado, legajo 1424, brief nr. 34.

482 AGS, Estado, legajo 1420, brief nr. 55.

483 *Due discorsi intorno l'attioni e disegni del Catholico Re di Spagna. Uno in senso offensivo e maligno, fatto all'Italia da un Gentil'huomo Italiano dettosi Catholico. L'altro in senso defensivo e benigno, fatto in Risposta da un altro Italiano*, Trento 1592, p. 2-40; de (anonieme) bijdrage van Conestaggio met de volledige titel *Risposta al discorso offensivo e maligno* bedraagt 28 pagina's.

484 Zie Cesare Calderari, *Concetti scritturali sopra il Magnificat di Maria verg. Madre di Dio [...]*, Venetië, 1593, waarin Lattanzio Giovannini, de bezorger van deze uitgave, in een uitgebreid voorwoord ('All'illustre Sign. mio padrone, Il Sig. Ieronimo Conestaggio') zijn lof uitsprekt over de Genuese koopman, zie p. 1-14 (door mij genummerd); *Lettere del rev.mo P.D. Angelo Grillo abate di S. Benedetto di Mantova nuovamente raccolte dal sig. Pietro Petracchi*, Venetië 1612, p. 250.

voorbereidingen om Algiers in te nemen).⁴⁸⁵ In deze verhandeling bekritiseert hij de slechte gezamenlijke voorbereidingen van de Genuese autoriteiten en Spanje om in 1601 Algiers te veroveren. De aanval op dit kapersnest liep uit op een debacle voor de Spaans-Genuese alliantie.⁴⁸⁶ In de vorm van een brief geeft Conestaggio in de *Relatione* een beschrijving van de mislukte onderneming. De weergave van de gebeurtenissen en de verkeerde beslissingen, worden door hem accuraat en compleet weergegeven. Maar ook in dit tweede historische werk wordt de lezer attent gemaakt op de goede intenties van de Spaanse koning, die wordt gedwarsboomd door zijn omringende hovelingen, die onbetrouwbaar, jaloers en incapabel zijn volgens de schrijver.⁴⁸⁷ Het is een terugkerend *topos* in het geschiedkundig werk van de Genuese auteur, zoals in het boek over de Opstand dat postuum in 1614 zou worden gepubliceerd.

Dat Conestaggio's werk over de Opstand in aantocht was, ging de "wereld" al over. Zoals we al eerder opmerkten zinspeelde Emanuel van Meteren daar al op en in Italië was de kring van vrienden rondom de Genuese geschiedschrijver al bekend met het feit dat hij werkte aan zijn derde boek. Aan het Spaanse hof was men in ieder geval vanaf 1605 op de hoogte van Conestaggio's voornemen een geschiedwerk te publiceren over de lotgevallen van de Nederlandse Opstand. Naar aanleiding van zijn voornemen ontstond zich een briefwisseling met Madrid. Uit deze correspondentie, tussen 1605 en 1609 wordt duidelijk hoe het hof greep probeerde te houden op het werk van de Genues, die ondanks zijn geschriften, die over het algemeen niet al te kritisch waren, toch niet helemaal werd vertrouwd.⁴⁸⁸

In het najaar van 1605 had de Spaanse Raad van State (Consejo de Estado) Conestaggio al toegezegd driehonderd *ducats* toe te kennen voor het eerste deel van zijn geschiedwerk over de Opstand. Conestaggio had via de Spaanse gezant Don Vivas Cañamas in Genua hiertoe een verzoek ingediend. Op het moment van de toezegging had Conestaggio waarschijnlijk het eerste deel van zijn geschiedenis al afgerond. Maar hij wilde verder met het tweede deel en verzocht daarom ook weer via Don Vivas Cañamas in een brief, gedateerd op 27 oktober 1605, om aanvullende informatie. En, voegt de Spaanse gezant eraan toe, 'zoals dat gebeurde toen hij informatie ontving voor zijn Geschiedenis van Portugal'.⁴⁸⁹

De Raad van State ging welwillend in op het verzoek van Conestaggio, verdubbelde het toegezegde pensioen en raadde hem aan deze vergoeding niet openbaar te maken om zijn geloofwaardigheid niet te beschadigen. Daarnaast beloofde de Raad van State nog de informatie te verstrekken waar hij om had verzocht. Ten slotte verzocht de Raad hem

485 Volledige titel luidt als volgt: Gerolamo Conestaggio, *Relatione dell'apparecchio per sorprendere Algieri*, Genua 1601.

486 Volgens Conestaggio was de mislukte gezamenlijke Spaans-Genuese onderneming een schande voor het christendom: 'Ma qual che la cagion se ne sia, se Iddio non vi provede doverà continuar Algieri nelle solite prede con danno, e vergogna della Christianità', Gerolamo Conestaggio, *Relatione dell'apparecchio per sorprendere Algieri*, p.15.

487 Conestaggio, *Relatione dell'apparecchio per sorprendere Algieri*, p. 9, 11 en 15.

488 AGS, Estado: legajos 1433, 1434 en 1932.

489 AGS, Estado, legajo 1433, brief nr. 130: 'algunos papeles del orden de aquellas cosas'.

zijn werk nog eens goed te bekijken, alvorens te publiceren. Dit kan gelezen worden als een vriendelijk doch dringend verzoek om anti-Spaanse fragmenten in het manuscript te schrappen.⁴⁹⁰

Blijkbaar verzette Conestaggio zich niet tegen herziening van zijn werk maar de vraag kan gesteld worden of het geschiedwerk dat nu tot onze beschikking staat een revisie is of het werk zoals het oorspronkelijk was geschreven? Uit het vervolg van de correspondentie in 1609, na een pauze van enkele jaren, blijkt dat de schrijver zijn vergoeding nog niet had ontvangen en het manuscript van zijn hoofdwerk bovendien in Spanje was blijven liggen.⁴⁹¹ De kans is groot dat in 1614 het werk in ongewijzigde en ongecensureerde vorm is uitgegeven. Hoewel de Spaanse autoriteiten deze editie met kritiek op het beleid in de Nederlanden nooit goedgekeurd zouden hebben, kon Spanje geen directe invloed kon uitoefenen op Venetië om publicatie van het werk tegen te houden.

Over *Delle guerre della Germania Inferiore*

Uit zijn voorwoord in *Delle guerre* blijkt dat Conestaggio ongetwijfeld een voorgevoel heeft gehad dat zijn werk kritisch ontvangen zou worden door voorstanders van de Spaanse zaak. Na zijn ervaringen met de negatieve en onvriendelijke ontvangsten van zijn eerste geschiedwerk voorzag de Genuese koopman soortgelijke reacties op zijn boek over de Opstand. In het voorwoord van de *Rime*, een bundel met gedichten van Conestaggio die postuum verscheen in 1619, memoreert Iacomo Nichetti de opgeroepen afgunst van collega's van de "zakelijke, serieuze en waarheidsgetrouwe" Conestaggio.⁴⁹² De opdracht in de eerste editie van *Delle Guerre* van vriend en advocaat Contardi verwoordt dezelfde gedachte. De Genuese jurist Contardi had zijn plaatsgenoot bijgestaan in de verdediging van de klaarblijkelijk vele aanvallen en aantijgingen die de geschiedschrijver na het verschijnen van *Dell'unione* over zich heen had gekregen. Hij begreep dat zijn zogenaamde streven naar de waarheid problemen zou oproepen. Hij onderscheidt zich, zo benadrukt Conestaggio, van zijn collega-geschiedschrijvers die er meer genoegen in schenken hun lezers te behagen dan zich te bedienen van de waarheid. In zijn inleidende woorden verklaart hij een objectief (lees: onpartijdig) beeld te willen geven van de troebelen in de Nederlanden, niemand naar de mond te willen praten, maar te schrijven met de vrijheid en bescheidenheid zoals dat van een adellijk schrijver verwacht mag worden.⁴⁹³ Deze opmerking over het streven naar onpartijdigheid kan met de nodige scepticisme bekeken worden.

De zelfverklaarde intentie van Conestaggio bij het schrijven van *Delle guerre* was een 'volledig en nauwkeurig' beeld te schetsen van de ontwikkelingen in de Nederlanden tijdens de eerste fase van de Opstand. De oorlogsverwikkelingen nemen in *Delle guerre*

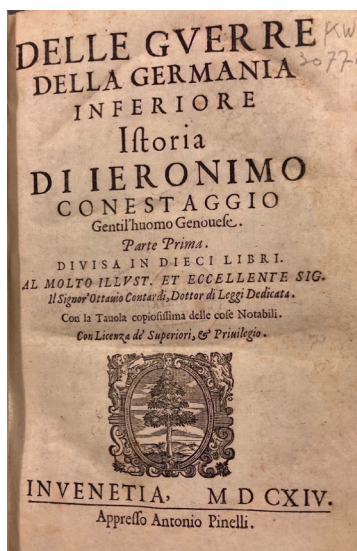
490 AGS, Estado, legajo 1434, brief nr. 132.

491 AGS, Estado, legajo 1434, brief nr. 246.

492 Conestaggio, *Rime*.

493 *Historia delle Guerre*, 'Al Lettore', p. 4-5 [mijn paginanummering]

een belangrijke plaats in. Zoals in veel soortgelijke geschiedwerken over de Opstand heeft de auteur veel aandacht voor de belegeringen van steden, veldtochten en kortstondige gewelddadige confrontaties tussen de strijdende partijen. Hierin wijkt Conestaggio niet af van het gangbare beeld dat Italiaanse geschiedschrijvers in hun werk gaven. Wij zagen het al bij Famiano Strada, maar ook auteurs als Pompeo Giustiniani en Cesare Campana hebben in hun werk het accent gelegd op het militaire verloop van de Nederlandse oorlogen. Conestaggio besteedt niet alleen aandacht aan de oorlogshandelingen; in zijn chronologisch opgezette verhaal dat zich afspeelt in de periode 1566-1576 komen ook andere gebeurtenissen ter sprake die verbonden zijn met de Opstand, zoals de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden en elders in Europa. Bovendien beschrijft Conestaggio de gebeurtenissen tijdens de Beeldenstorm en de gewelddadigheden door Spaans-Habsburgse troepen tijdens de Spaanse Furie in Antwerpen.

Titelpagina van Gerolamo Conestaggio, *Delle guerre della Germania Inferiore*, Venetië 1614. Collectie KB Den Haag. Foto auteur.

De visie van Conestaggio op de gebeurtenissen tijdens de troebelen en zijn oordeel over de rebellen en de Spaans-Habsburgse tegenstanders getuigen van een onafhankelijke en kritische kijk op de oorzaken en het verloop van de vijandelijkheden tijdens de eerste tien jaren van de strijd. Zijn beschrijving van de gebeurtenissen in Antwerpen tijdens het Wonderjaar 1566, toen rondtrekkende beeldenstormers de kerken en kloosters aanvielen en veel vernielingen aanrichtten, kenmerkt zich door zijn genuanceerde proza. De schuld van het geweld in 1566 lag volgens de auteur toch vooral bij

een kleine groep fanatieke calvinistische onruststokers.⁴⁹⁴

De Nederlandse historicus Jan Romein stelt in een nog steeds lezenswaardig artikel dat de geschiedschrijving over de Opstand wordt gekenmerkt door zes fasen, die elk afzonderlijk een ontwikkeling aangeven van het gecreëerde geschiedbeeld. Volgens Romein kunnen werken met een relaas waarin feiten en ontwikkelingen aan elkaar worden geregen tot de derde fase gerekend worden.⁴⁹⁵ In het geval van Conestaggio's hoofdwerk is daar zeker iets voor te zeggen. In zijn boek, dat volgens de criteria van Jan Romein als 'actualiteitskroniek' kan worden gekenmerkt, volgt Conestaggio de

494 *Historia delle Guerre*, p. 47-48.

495 Jan Romein, 'Spiegel Historael van de Tachtigjarige Oorlog (over de Nederlandse Opstand)', in: J. Presser, *De tachtigjarige oorlog*, Amsterdam 1963, p. 11-54, aldaar p. 33-36.

contemporaine ontwikkelingen van jaar tot jaar op de voet, en voegt de auteur aan zijn verhaal bronnen toe zoals redevoeringen, brieven en pamfletten. Toch is het werk volgens mij meer dan alleen een actualiteitskroniek. Conestaggio's boek over de Opstand hoort thuis in de categorie van de humanistische geschiedschrijving, de vierde fase zoals Jan Romein in zijn bijdrage uitlegt. Hoewel Conestaggio niet de schrijver van literair proza is, is zijn uit tien boeken bestaande geschiedwerk zeer leesbaar door zijn trefzeker taalgebruik waarbij hij retorische stijlmiddelen niet schuwt. De auteur probeert bijvoorbeeld met zijn beschrijving van de gruwelijkheden van de Spaanse soldaten in Antwerpen tijdens de Spaanse Furie de werkelijkheid weer te geven zoals hij die zelf had meegemaakt of via betrouwbare bronnen had vernomen.⁴⁹⁶ Bovendien wordt het chronologisch doorlopend verhaal bij Conestaggio herhaaldelijk afgewisseld met commentaar van de auteur op de militaire, politieke en economische ontwikkelingen, zowel binnen als buiten de Nederlanden.

Het oordeel van Conestaggio over Willem van Oranje is mild; de schrijver beschouwt hem wel als leider van de Opstand, maar in zijn beschrijving van de stadhouder van Holland en Zeeland klinkt toch sympathie door. De andere hoofdrolspeler tijdens de eerste fase van de dramatische verwickelingen van de Opstand, de Spaanse vorst Filips II, wordt door Conestaggio herhaaldelijk neergezet als iemand die was misleid door zijn adviseurs aan het hof in Madrid. De koninklijke raadgevers schatten de situatie in de Nederlanden (moedwillig?) verkeerd in en misleidden de Spaanse vorst.⁴⁹⁷

Met de komst in de Nederlanden van de hertog van Alva zouden de spanningen volgens Conestaggio verder toenemen. In zijn boek verwijst hij in dit kader naar de oprichting van de Raad van Beroerten. De instelling van deze raad wakkerden de onrust in de Nederlanden aan.⁴⁹⁸ De repressieve maatregelen van Alva veranderden de stemming in de Nederlanden volledig volgens de schrijver. Kritisch was Conestaggio vooral ten aanzien van de rol van de Spaanse troepen tijdens de Opstand. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Italiaanse geschiedschrijvers Campana en Strada, besteedt de historicus ruime aandacht aan de beruchte strafexpedities van Alva's troepen waarvan de bevolking in een aantal steden in de Nederlanden het slachtoffer werd. Conestaggio onthoudt zijn lezers echter de gruwelijke details van de Spaanse maatregelen tegen de bevolking van de opstandige stedelijke centra. Maar hij spreekt zich in de pagina's waar hij de acties van de Spaanse autoriteiten aan de orde stelt zeer negatief en afkeurend uit over het gewelddadige optreden van de Spaanse soldaten.

496 In zijn voorwoord aan de lezer schrijft Conestaggio dat hij langdurig de gebeurtenissen op de voet heeft gevolgd, *Historia delle guerre*, 'Al lettore'. In 1576 verbleef Conestaggio naar alle waarschijnlijkheid nog in Antwerpen en was mogelijk ook ooggetuige van de gebeurtenissen tijdens de Spaanse Furie of vernam hij het nieuws van zijn vrienden in de Scheldestad. Dat Conestaggio in 1576 nog in Antwerpen woonde wordt door Stoppenro in zijn *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore* op pagina 79 bevestigd: 'Et se bene pare, che si deve creder un'autore, come il Conestaggio, ch'all'hora si ritrovava in Inversa'.

497 *Historia delle guerre*, p. 162 en p. 197.

498 *Historia delle guerre*, p. 100: 'un nuovo formidabile consiglio, che chiamò di tumulti con nuove leggi, e con assoluta autorità d'intender nel castigo de' passati romori' En Conestaggio voegt eraan toe dat de Raad niet geheel onjuist door de bevolking een Bloedraad ('Consiglio di Sanguè') wordt genoemd.

Als een van de oorzaken van de politieke tegenstellingen in de Nederlanden noemt Conestaggio de bisschoppelijke herindeling en de uitbreiding van de bisdommen in de Nederlanden, die volgens Conestaggio algemene beroering hadden gewekt bij de bevolking in de gewesten. De de instelling van de inquisitie, die met de herindeling van de bisdommen in verband werd gebracht, zou alleen maar tweedracht zaaien in de Nederlanden.⁴⁹⁹ Toch breekt de schrijver een lans voor de positie van de koning en zijn beslissing om onderzoek te doen naar ketterse ideeën onder de bevolking. Het was volgens Conestaggio helemaal niet de opzet van de vorst om met de aanscherping van de inquisitie het volk in de Nederlanden onrecht aan te doen. Het er ging de koning er vooral om zijn onderdanen verre te houden van “false dottrine”. Het was in het belang van de koning, zo verdedigt Conestaggio de Spaans-Habsburgse monarch, dat er orde en rust in zijn rijk zouden heersen zodat de eenheid van zijn imperium niet in gevaar zou komen.⁵⁰⁰

Op verschillende plaatsen in zijn boek laat de Genuese auteur de lezer weten dat het gebruik van geweld geen oplossing bood om het gezag van de koning en het katholieke geloof te handhaven. Het zou alleen maar een tegengesteld effect veroorzaken en tot felle weerstand leiden bij de opstandelingen. De strenge vervolging van de onwillenden, vanaf de tijd van Karel V, riep volgens de schrijver zoveel verzet op dat het wel moest uitlopen op een burgeroorlog. Volgens Conestaggio was het gebruik van geweld niet noodzakelijk geweest, omdat de rebellen alleen maar de intentie hadden hun privileges te beschermen.⁵⁰¹

In zijn werk beschrijft Conestaggio de ontsporingen van de soldaten die zich te buiten gingen aan plunderingen en wreedheden. In scherpe bewoordingen veroordeelt de Italiaan het gedrag van de soldaten in Antwerpen.⁵⁰² De Genuese schrijver beschouwt de verwoestende gevolgen van de muiterijen als een van de belangrijkste oorzaken van de toename van de onrust en verheviging van oorlog.⁵⁰³ De muiterijen en gebeurtenissen in Antwerpen zorgden ervoor, volgens Conestaggio, dat zowel de katholieke als de protestante provinciën (en Willem van Oranje) zich verenigden tegen de Spaanse vorst.⁵⁰⁴ Bij al deze wreedheden van de muiterijen in 1576, begaan door soldaten van het Spaans-Habsburgse leger, verdedigt Conestaggio de Spaanse vorst die volgens hem het slachtoffer was van leden van de Raad van State die hem onjuist adviseerden en voorlichtten.⁵⁰⁵

De kritische opstelling van Conestaggio tegenover het Spaanse bestuur ontlokte na het verschijnen van *Delle Guerre* in 1614 felle reacties in Spanje en Italië. Conestaggio had zich al ingedekt tegen kritiek getuige het voorwoord in zijn laatste geschiedkundige

499 *Historia delle guerre*, p.13: ‘perche la cosa de’ Vescovati haveva alterato assai i popoli, che pensavano sotto quel mantello, star nascosta l’inquisitione di Spagna’; p. 19: ‘perche sendo andata crescendo la seminata Zizania’. Over de kwestie van de bisdommen en de inquisitie, zie ook: p. 9, 22-23, 26, 28. Over de Spaanse inquisitie: Werner Thomas, ‘De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw’, in: *BMGN* 105 (1990) afl. 3, p. 325-353.

500 *Historia delle guerre*, p. 26.

501 *Historia delle guerre*, p. 528-530.

502 *Historia delle guerre*, p. 448-453.

503 *Historia delle guerre*, p. 403.

504 *Historia delle guerre*, p. 417.

505 *Historia delle guerre*, p. 442-443.

werk. Zijn dood in 1611 bespaarde hem de soms felle negatieve reacties die jaren later in Spanje en Italië zouden worden gepubliceerd.

De Delle guerre della Germania Inferiore onder vuur

In 1619, vijf jaar na het postuum verschijnen van *Delle guerre*, verscheen in Madrid een biografie over Filips II door de Spaanse geschiedschrijver Luis Cabrera de Córdoba (1559-1623).⁵⁰⁶ In het voorwoord van het deel dat betrekking heeft op de oorlogen in de Nederlanden ten tijde van Filips II, besteedt Cabrera kritische woorden aan het geschiedwerk van Conestaggio.⁵⁰⁷ Twee jaar later verscheen in Madrid een bundel met in dichtvorm geschreven brieven van de beroemdste schrijver uit de Spaanse Gouden Eeuw Lope de Vega y Carpio (1562-1635). In een van die brieven is het werk van Conestaggio het mikpunt van kritiek.⁵⁰⁸

De aandacht voor *Delle guerre* beperkte zich in Spanje niet tot deze werken. In 1627 verscheen in Spanje een pamfletachtige uitgave onder de niet misverstande titel *Historia de las guerras de Flandes, contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio*.⁵⁰⁹ De titelpagina vermeldt dat het werk geschreven is door een zekere “Pedro Matheo” en vanuit het Frans in het Spaans vertaald is. Met deze Pedro Matheo kan niemand anders bedoeld zijn dan de Franse toneelschrijver en auteur van historische werken Pierre Matthieu (1563-1621). Deze veelschrijver werkte onder andere als geschiedschrijver aan het hof van Hendrik IV en bleef in dezelfde hoedanigheid werkzaam aan het hof van Lodewijk XIII. Matthieu was ook actief in het schrijven van polemische werken, maar een kritiek op *Delle guerre* is in de lange lijst met werken van de Franse auteur niet terug te vinden.⁵¹⁰ Volgens de informatie op de titelpagina is de Spaanse humanist en politiek denker Juan Pablo Mártir Rizo (1593-1642) de vertaler van *Historia de las guerras de Flandes, contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio*.⁵¹¹ Mártir Rizo is ook de bezorger en vertaler

506 Zie J. Manupella, ‘Ieronimo de Franchi Conestaggio’, p. 246; Luis Cabrera de Córdoba, *Filipe Segundo Rey de España*, Madrid 1619, p. 278-282.

507 Een ander voorbeeld van Spaanse kritiek op Conestaggio's boek over de Opstand dateert uit 1624. In het voorwoord van zijn geschiedwerk, *Las Guerras de los Estados Baxos*, over de Nederlandse oorlogen bespreekt de Spaanse legerofficier en kroniekschrijver Carlos Coloma de Saa (1573-1637) verschillende Italiaanse auteurs die over de Opstand schreven. Voor de meeste geschiedschrijvers spreekt hij zijn bewondering uit, maar een auteur valt volgens Coloma uit de toon met zijn werk: Gerolamo Conestaggio. De Genuese auteur was naar het oordeel van Coloma te veel beïnvloed door Nederlandse ‘ketterse’ geschiedschrijvers, zoals Bor en Van Meteren. Conestaggio zou met zijn geschiedwerk over de Opstand schade hebben toegebracht aan het imago van de Spaanse monarchie. Hij beschuldigt zelfs enkele Spaanse auteurs die naar zijn inzicht zich negatief hadden laten beïnvloeden door Italiaanse en Franse geschiedschrijvers.

508 Lope Félix de Vega y Carpio, ‘El jardín de Lope de Vega y otras epístolas’, in: *Obras Escogidas Tomo II Poesías líricas-poemas-prosa-novelas* (verzorgd door Federico Carlos Sainz de Robles), Madrid 1973, p. 185-189.

509 *Historia de las guerras de Flandes, contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio, escrita en francés, por Pedro Matheo y en castellano, por Juan Pablo Martyr Rizo*, Valencia, 1627.

510 Zie zijn werk: *Histoire véritable des oeuvres entre les deux maisons de France en d’Espagne*, s.l. 1601.

511 In de collectie van *Bibliothèque National Française* (BNF) bevindt zich een exemplaar van *Historia de las*

van een ander historisch werk van de hand van Matthieu dat in de jaren twintig van de zeventiende eeuw op de Spaanse markt kwam.⁵¹² Hoewel *Historia de las guerras de Flandes, contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio* op het titelblad aan Pierre Matthieu wordt toegeschreven, moet dat volgens de Spaanse literatuurwetenschapper Adrián Izquierdo toch worden betwijfeld. Van Mártir Rizo is bekend dat hij bij andere uitgaven zichzelf als vertaler opvoerde, maar in werkelijkheid was hij daarvan zelf de auteur (of bewerker van een bestaande tekst).⁵¹³

Deze tekst vertoont interessante overeenkomsten met een lijvig Italiaans pamflet dat grondig en kritisch de vloer aanveegt met Conestaggio's *Delle guerre*. Deze uitvoerige beschouwing die de titel *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*⁵¹⁴ voert, volgens het titelblad vanuit het Frans in het Italiaans vertaald en geschreven door een zekere Adriano Stopenro, is om twee redenen een zeer curieus geschrift. Dat is niet alleen vanwege de uitgebreide kritiek op Conestaggio die dit werk bevat, waarover hieronder meer, maar ook vanwege de bijzondere drukgeschiedenis van het werk.

Het pamflet *Avertimenti sopra l'istoria* was in de zeventiende eeuw wijdverspreid in de intellectuele kringen van de Republiek Genua en waarschijnlijk in andere delen van het Italische schiereiland.⁵¹⁵ In een van de eerste naslagwerken over de Italiaanse literatuur wordt dit werk al opgenomen onder het lemma dat betrekking heeft op Conestaggio en zijn (literaire) werk.⁵¹⁶ Maar ondanks de bekendheid van dit werk aan het begin van de zeventiende eeuw is onbekend gebleven wie zich achter het pseudoniem Adriano Stopenro schuilhield. De publicatie van deze kritiek in Italië (de exacte plaats van uitgave is niet bekend) doet vermoeden dat *Delle guerre* een lezerspubliek had weten te verwerven en het Spaanse hof bang was voor negatieve invloed van de vermeende anti-Spaanse inhoud van Conestaggio's werk. In de *Avertimenti* verwijst de auteur naar de vele lofprijzingen die het boek over de Nederlandse oorlogen had weten te ontlokken.⁵¹⁷ Een propagandaoffensief tegen het geschiedwerk van de Conestaggio zou daarom het publiek moeten beïnvloeden ten gunste van het Spaanse koningshuis en zijn politiek in Europa. Hierbij moet worden aangetekend dat het moment waarop dit kritische werk verscheen niet toevallig hoeft te zijn. In 1619 was al lang duidelijk dat het Twaalfjarig Bestand zijn langste tijd had gehad en dat de vijandelijkheden op korte termijn zouden worden hervat. In Spanje was de roep sterker geworden om zich politiek en economisch

guerras de Flandes, contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio [...]. In de *Catalogue général* van de BNF wordt Pierre Matthieu aangemerkt als auteur van het werk en Mártir Rizo als vertaler. In Adrián Izquierdo, *Pierre Matthieu en España: Biografía, política y traducción en el Siglo de Oro*, Madrid/Frankfurt am Main 2019 daarentegen staat Mártir Rizo in de literatuuropgave vermeld als auteur van *Historia de las guerras de Flandes*.
512 *Historia de la prosperidad infeliz de Felipa de Catena. La labandera de Napoles: escrita en Frances por Pedro Matheo, chronista del Rey Christianismo y en Castellano por Juan Pablo Martyr Rizo* (2e druk), Madrid 1736.

513 Adrián Izquierdo, *Pierre Matthieu en España*, p. 128.

514 De volledige gegevens van het werk zijn: *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore, di Geronimo Conestaggio: fatti da Adriano Stopenro, Ad istanza del Sig. Marchese. N. Prencipe del sacro Imperio. Tradotti dal Francese in Italiano per T...P...*, s.l. 1619.

515 Onder andere Famiano Strada verwijst in zijn geschiedwerk naar het pamflet van Adrian Stopenro.

516 Giovanni Batista Spotorno, *Storia letteraria della Liguria*, Genua 1824-1858, p. 203-209, inz. p. 206-209.

517 *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, p. 11.

duidelijker te profileren in Europa. De oorlog met de Republiek diende hervat te worden.⁵¹⁸ Anti-Spaanse opvattingen, zoals aan het Spaanse hof over het geschiedwerk van Conestaggio werd gedacht, dienden tegengewerkt te worden.

In alle voorzichtigheid zou de stelling geponeerd kunnen worden dat de editie van Martir Rizo gebaseerd is op de uitgave van Adriano Stopenro, of, wat ook mogelijk is: Adriano Stopenro het pseudoniem is voor Pierre Matthieu zelf. Deze bewering blijft natuurlijk speculatief zolang niet duidelijk wordt of Matthieu een dergelijk werk geschreven heeft. Dat de Franse historicus mogelijk de schrijver is van het uitgebreide pamflet tegen het geschiedwerk van Conestaggio lijkt geloofwaardig, omdat hij tijdens zijn carrière als geschiedschrijver bekend moet zijn geweest met werken over de Nederlandse Opstand, waaronder ook het boek van Conestaggio. Daarnaast was hij in dienst van de katholieke Franse vorst Lodewijk XIII, die met de dochter van de Spaanse koning Filips III was getrouwd. Uit hoofde van zijn werk aan het Franse hof, was Pierre Matthieu een opportunistisch verdediger van de Spaanse katholieke vorst in de Nederlanden. Filips II verzette zich tegen de invloed van de calvinisten, die op hun beurt een bedreiging vormden voor de eenheid van Spanje, de Kerk én Frankrijk. In het jaar dat de *Avertimenti* verscheen, waren de gevechten in Frankrijk tussen het koninklijke leger en de hugenoten op hun hoogtepunt. De zeer anti-protestantse toon in de *Avertimenti* kan daar mee te maken hebben.

Een andere reden om te veronderstellen dat Matthieu de schrijver is van het pamflet vindt zijn oorsprong in het polemische karakter van een deel van het werk van de Franse auteur. De *Avertimenti* is in de eerste plaats te beschouwen als een geschiedwerk over de roerige gebeurtenissen uit de eerste fase van de Opstand, dat wordt afgewisseld met kritische en een enkele keer boosaardige opmerkingen aan het adres van Conestaggio. Met verwijzingen naar de desbetreffende passages waarvan in de kantlijnen de bladzijden worden vermeld waar de lezer deze kan vinden, maakt de schrijver duidelijk dat hij het werk van zijn Genuese collega zeer goed had gelezen en dat hij eveneens uitstekend op de hoogte was van de ontwikkelingen in de Nederlanden. Daarnaast heeft de schrijver verwijzingen naar andere geschiedkundige werken opgenomen die in relatie staan met de troebelen in de Nederlanden.

Avertimenti en *Historia de las guerras de Flandes* wijken in een aantal opzichten van elkaar af. Deze verschillen zijn misschien terug te voeren op het feit dat zowel de Italiaanse als de Spaanse versie zijn geredigeerd door bezorgers die rekening hielden met het lezerspubliek dat bereikt diende te worden binnen de twee taalgebieden. Bepaalde delen uit de tekst van *Avertimenti* ontbreken in de Spaanse editie of zijn bijvoorbeeld in de kantlijn opgenomen. In de Italiaanse editie wordt meermalen *Zijne Excellentie*, de markies die op het titelblad wordt genoemd en aan wie dit werk is opgedragen, toegesproken. Dit ontbreekt in de Spaanse editie. Bovendien suggereert de auteur van de *Avertimenti* op verschillende plaatsen dat hij zelf getuige was geweest van de

518 S. Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621: de jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Den Haag 2009, p. 113-121.

gebeurtenissen in en rondom Antwerpen.

Een andere tekst waarin kritiek wordt uitgeoefend op de inhoud van *Delle Guerre* is een anoniem Spaans manuscript dat zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt.⁵¹⁹ Dit manuscript laat zich in sommige passages en delen vergelijken met het polemische voorwoord in de biografie van Filips II van de hand van Cabrera. In de eerste drie bladzijden van dit voorwoord vindt men soms bijna letterlijk passages terug die zo overgenomen lijken te zijn uit de tekst van het anonieme manuscript.

Deze geschriften maken wel duidelijk dat het werk van Conestaggio niet onomstreden was in Spaanse ogen en dat men zelfs beducht was voor mogelijke invloed van Conestaggio's geschiedenis over de Nederlanden op de publieke opinie in Spanje, de landen binnen het Spaanse rijk en de gebieden die onder invloed stonden van het Spaans-Habsburgse vorstenhuis. Het is een boeiende receptiegeschiedenis, waarbij een spel gespeeld wordt met teksten in het Frans, Spaans en Italiaans, die allemaal met elkaar verwant lijken te zijn. Zowel het Franse als het Spaanse hof lijken betrokken te zijn geweest in deze polemische strijd tegen het werk van een reeds overleden auteur, die aanvankelijk een verdediger was van de Habsburgse belangen en door het Spaanse hof werd betaald.

De discutabele inhoud van zijn werk ten spijt ontleende een aantal collega-geschiedschrijvers op velerlei wijze gegevens aan Conestaggio's geschiedenis over de Opstand. De Zuid-Nederlandse katholieke geschiedschrijver en rechtsg geleerde Nicolas Burgundius (1586-1649) maakte in zijn geschiedwerk over de Nederlanden, *Historia Belgica*, dankbaar gebruik van Conestaggio, al had hij die wel op onwaarheden betrappt, namelijk met betrekking tot de beschrijving van de hertog van Alva door de Italiaan.⁵²⁰ In de latere (grotendeels pro-Spaanse) geschiedwerken over de Nederlandse Opstand is de invloed van Conestaggio ontegenzeggelijk aanwijsbaar, zoals bij de eerder genoemde Italiaanse chroniqueur Strada. De dichter en geschiedschrijver P.C. Hooft gebruikte *Delle guerre*, niettegenstaande het feit dat hij in het werk van de Italiaan "ernstige" fouten wist te traceren.⁵²¹ Blijkbaar was het werk van Conestaggio ondanks de fouten en slordigheden toch van dusdanige kwaliteit dat veel geschiedschrijvers er gebruik van maakten. In sommige werken over de Opstand die na 1614 verschenen, bevinden zich verwijzingen naar zinnen en tekstgedeeltes die ontleend zijn aan het werk van Conestaggio. Niet alleen de zestiende en zeventiende-eeuwse pro-Spaanse en katholieke geschiedschrijvers compileerden naar hartenlust het werk van de Italiaan (zonder de oorspronkelijke bron te vermelden); ook calvinistische geschiedwerken in de Republiek baseerden hun verhaal gedeeltelijk op dat van Conestaggio.⁵²²

Het informatieve karakter van zijn historische werk, gebaseerd op goed geïnformeerde bronnen en gekenmerkt door eigen observaties vastgelegd in ooggetuigenver-

519 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Bibliotheek Albertina, Ms. nr. 7023, 36 folio's; met dank aan Caterina Mondo voor het welwillend ter beschikking stellen van een afschrift van dit document.

520 Nicolaus Burgundius, *Historia Belgica: Ab anno M.D.L.*, Ingolstadt 1629.

521 P.C. Hooft, *Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft II* (bezorgd door H.W. Tricht), Culemborg 1976-1979, p. 422.

522 Zie hoofdstuk 7.

slagen, maakte de geschiedenis over de Opstand aantrekkelijk voor de (vele) geschiedschrijvers van allerlei gezindten die zich op de Opstand hadden gestort. Zowel lovende als negatieve reacties vielen Conestaggio's werk ten deel. In zijn boek over de inlijving van Portugal liet de Italiaan zich al gelden als een betrekkelijk objectief chroniqueur van de gebeurtenissen.⁵²³ In de tweede druk van de Italiaanse editie uit 1589 afficheerde hij zich als zodanig en liet daarin bovendien doorschemeren dat hij een tegenstander was van de officiële geschiedschrijving die ten dienste stond van de landsheer en zijn hof. In het werk dat daarop van zijn hand volgde hield hij vast aan zijn credo, tot irritatie van de Spaanse koning en zijn omgeving. Hierboven vermeldde we al dat het Spaanse hof invloed op Conestaggio uitoefende om in zijn werk bepaalde (anti-Spaanse) passages aan te passen. Zoals we zagen, is de auteur de Spaans-Habsburgse autoriteiten wel tegemoetgekomen, maar uit het werk dat uiteindelijk in 1614 postuum zou verschijnen blijkt daar geen sprake van te zijn. De irritatie aan het Spaanse hof mondde uit in een propaganda-campagne die gericht was tegen *Delle guerre* en waarvan het begin ligt in het jaar 1619. Waarschijnlijk zijn de hierboven aangegeven deels anonieme werken daar een uiting van.

De gelijkenis tussen de verschillende kritieken op Conestaggio's werk is opvallend. Ik richt me op vier bronnen die hier al eerder zijn beschreven en die een treffend voorbeeld zijn van het "offensief" dat door de Spaanse autoriteiten was ingezet: de gedichten in briefvorm van Lope de Vega, de *Avertimenti* van Stoppenro, de *Historia de las guerras de Flandes, contra la de geronimo de Franqui Conestaggio* en het anonieme manuscript dat zich in Brussel bevindt. De twee laatste (pamfletachtige) geschriften zijn zeker niet op alle gebieden negatief over de Italiaanse auteur en zijn werk. Wat opvalt is dat de scribenten van de pamfletten wijzen op zijn eerdere werk en dat vergelijken met het werk over de Opstand. Men kan haast niet geloven dat Conestaggio de auteur is van deze twee werken die zo verschillend van toon zijn: met name in de *Avertimenti* wordt deze verbazing uitgesproken. In het voorwoord gericht aan de lezer wordt gesproken over de geloofwaardigheid die Conestaggio had verworven met zijn boek over Portugal.⁵²⁴ Een ander positief aspect dat aan bod komt is de welbespraaktheid en de schrijfstijl van de Italiaan. Aan het einde van het Brusselse manuscript wordt dit positieve element nog eens benadrukt: Conestaggio had meer aandacht voor de compositie en wijze van uitdrukken in taal en vorm, dan voor het verwoorden van de waarheid. Lope de Vega roemt in zijn poëzie eveneens de schrijfstijl van de Italiaan "die de oorlogen in de Nederlanden welbespraakt en retorisch" heeft verwoord maar daarbij de waarheid uit het oog verloor.⁵²⁵

523 Voorbeeld van een goede beoordeling van het eerste werk treft men aan in het voorwoord van de uitgever in het werk van Stoppenro (en die ontbreekt in de tekst van Mártir Rizo) dat zich tot de lezer richt. Hierin wordt gerefereerd aan de 'grandissima fama' van Conestaggio's boek over Portugal en de onpartijdige kijk van de schrijver.

524 *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, p. 3: 'Parve al personaggio, al quale furono mandati questi avertimenti, che fusse bisogno darli alla stampa à favore della verità, perche havendo il Conestaggio dall'Istoria di Portogallo acquistatosi grandissima fama, e come nato in Republica libera, opinione di non parziale'.

525 Dit geheel naar de humanistische denkwijze met vorm en taal als voorbeelden van klassieke

De kritiek die in de hier besproken werken naar voren komt, richt zich vooral op de vermeende onbetrouwbaarheid van de geschiedschrijver. Conestaggio verzwijgt in de ogen van zijn critici de ware gebeurtenissen ten tijde van de troebelen. Hij laat veel zaken weg, zoals redevoeringen en politieke oplossingen die door het Spaanse bestuur zijn aangeboden om tot een duurzame vrede te komen. Hij houdt zich niet aan de feiten, is onzorgvuldig in zijn weergave van de gebeurtenissen en de oorzaken van de troebelen in de Nederlanden. Het werk staat boordevol fouten en verzinsels. De Italiaanse auteur schrijft, zo is de kritiek, met weinig kennis van zaken als het bijvoorbeeld om gedetailleerde beschrijvingen gaat van de oorlogshandelingen.⁵²⁶ De rol en de persoon van de Spaanse vorst worden in een verkeerd daglicht gesteld. Zowel de auteur van de *Avertimenti* als die van het Brusselse manuscript benadrukken de partijdige mening van Conestaggio, die volgens hen wordt gedreven door zijn kwaadaardige geest tegenover het Spaanse koningshuis. Nergens, zo is de klacht, neemt hij het op voor de Spaanse koning en zijn beleid in de Nederlanden.⁵²⁷

Centraal in deze kritische geschriften staan de verwondering en het ongeloof van de schrijvers over het begrip van Conestaggio voor de ketterse opstandelingen en hun leider Willem van Oranje. Lope de Vega spreekt zich in zijn versregels in scherpe bewoordingen uit over de welwillendheid van de Genuese geschiedschrijver ten aanzien van de 'wrede calvinist'. Volgens de Spaanse schrijver zou Conestaggio zich voor deze steunbetuigingen hebben laten belonen door een calvinist. Hoe kan het, zo verzucht Lope de Vega in zijn dichterlijke én pro-Spaanse strofen, dat iemand die de anabaptisten en lutheranen in zijn werk verdedigt, zich een christelijk historicus noemt. Schade en schande heeft de Italiaan toegebracht aan de Spaanse vorst en aan de grootheid van het Spaanse rijk, zo is de nationalistische strekking van zijn woorden.⁵²⁸ In het Brusselse manuscript en in de *Avertimenti* vinden we dezelfde beschuldigingen, hoewel het grove geschut van de Spaanse dichter in deze werken ontbreekt. In het Brusselse manuscript wordt gewezen op het feit dat Conestaggio in alle toonaarden zwijgt over de wandaden die tijdens de oorlogscampagne zijn begaan door de troepen van de opstandelingen. De auteur van dit manuscript toont eveneens geen begrip voor het respect dat Conestaggio zou laten doorschemeren voor de prins van Oranje en zijn politiek.⁵²⁹ In het andere,

geschiedschrijvers zoals Livius en Tacitus, zie het nog steeds zeer lezenswaardige werk van J.D.M. Cornelissen, *Hoof en Tacitus*, Nijmegen/Utrecht 1938. Ms. nr. 7023, [15]: 'attendo mas a la composición y figura de las palabras que a la verdad de la sentencia' ; Lope Félix de Vega y Carpio, 'El jardin de Lope de Vega y otras epístolas', p. 188: 'un extranjero historiador hablando/ de Felipe Segundo, siempre agosto,/ que las guerras de Flandes dilatando/elocuente y retórico mintiendo/con artificio vil le está culpando'

526 Voorbeelden van pagina's waarin Stopenro Conestaggio beschuldigt van onjuistheden, verdraaiingen en uit de duim gezogen redevoeringen: *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, p. 11, 40, 45, 49, 75.

527 Bijvoorbeeld in *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, p. 92-99; Ms. nr. 7023, [7].

528 Lope Félix de Vega y Carpio, 'El jardin de Lope de Vega y otras epístolas', p. 188: 'Pues quien por interés escribe y miente,/ y del anabaptista y luterano/politico defiende lo que siente,/ ¿por qué se llama historiador cristiano,/ y quiere desdorar, que non es posible/ las grandezas de un rey tan soberano ?

529 Ms. nr. 7023, [3]: 'La verdad es que él ha tenido gran voluntad al Principe de Orange: y que sin tratar al descubierto sus loas (porque esto nadie se lo admitiera) su Historia le dexa puesto en gran figura'

de *Avertimenti*, benadrukt de auteur dat Conestaggio in zijn boek alleen maar beweert dat Willem van Oranje over zeer ruime denkbeelden beschikt, in plaats van kritische woorden te besteden aan de politiek van de prins en zijn aanhangers.⁵³⁰ Voor de auteur van dit intrigerende werk ligt alle schuld van de tweespalt in dit deel van het Spaans-Habsburgse rijk bij de politiek van Oranje. Voor de politiek van bedrog die Oranje voerde, kan de schrijver toch nog enig begrip opbrengen omdat hij zich door de ideeën van de protestantse theologen liet beïnvloeden.⁵³¹

De opstelling van de auteurs tegenover de ontwikkelingen en de rol van de prins in de geciteerde geschriften is geen andere dan die men in vele Spaanse werken en pamfletten aantreft.⁵³² Zowel het pamflet als de *Avertimenti* verdedigen bijna zonder enige nuance de politiek van de Spaanse vorst in de Nederlanden en het strenge beleid van Alva. Bovendien ontkennen beide auteurs de misdragingen van de Spaans-Habsburgse manschappen. Het beleid van Filips II wordt in alle toonaarden verdedigd en de auteurs kunnen zich (vanuit hun positie begrijpelijk) niet verplaatsen in de (soms zelfs gematigde) kritiek die Conestaggio naar voren brengt in zijn werk op met name de Spaanse raad en op de hertog van Alva. Conestaggio richtte zijn pijlen vooral op de koninklijke raadgevers in Madrid, op het beleid van Alva en andere bevelhebbers die betrokken waren bij het geweld in de Nederlandse steden. De pro-Spaanse schrijvers hadden maar één doel voor ogen en dat was het elimineren van het in hun ogen anti-Spaanse geschrift van de Italiaanse koopman en geschiedschrijver die met “bittere smaak” zijn eigenzinnige boek had geschreven.⁵³³ In 1632 zou uiteindelijk *Delle guerre della Gemania inferiore* door de Spaanse Inquisitie verboden worden en het boek zou nog enkele malen in de *Index* opgenomen worden. De laatste keer gebeurde dat in 1747.⁵³⁴

Conclusie

Te midden van de vele geschiedwerken die handelen over de Nederlandse Opstand, neemt het boek van Gerolamo Conestaggio een bijzondere plaats in. In tegenstelling tot veel van zijn Italiaanse collega-geschiedschrijvers had hij geen militair verleden als officier binnen het Spaanse leger. Ook had hij geen carrière gemaakt als geestelijke binnen de kerk van Rome. Deeluitmakend van een Italiaanse handelsnatie in de metropool Antwerpen kon hij de godsdienstige en politieke verwickelingen in de Nederlanden, en in het bijzonder in Antwerpen van nabij volgen. Conestaggio was ooggetuige van de onrust in de Scheldestad. Hij verbleef in de stad tijdens de Beeldenstorm en waarschijnlijk heeft hij later in de jaren zeventig de muitende en plunderende Spaanse soldaten aan zich voorbij zien trekken.

530 *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, bijvoorbeeld p. 20, 24 en 107-108.

531 *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore*, p. 108.

532 Zie: Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*.

533 ‘si vede che parla con bocca amara delle attioni de Spagnuoli’, *Avertimenti*, p. 52.

534 Monserrat Casas Nadal, ‘Sobre la difusión de “L’unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia” de Conestaggio (1585) p. 204 en voetnoot 29 eveneens op p. 204.

De actieve rol van de Genuëes in de zakelijke en culturele wereld van Antwerpen heeft ontegenzeggelijk zijn kijk op de roerige wereld in de Nederlanden gekleurd. Hij was een nauwlettend ooggetuige van de internationale politieke ontwikkelingen in zijn tijd. De stedelijke faciliteiten in Antwerpen en later Lissabon boden hem de mogelijkheid zich goed op de hoogte te stellen van actuele ontwikkelingen in de landen en gebieden waar hij zich gevestigd had. Zijn plaats in de wereld van de internationale handel bevorderde mogelijk zijn pragmatische kijk op de gebeurtenissen tijdens de Opstand. Opmerkelijk in dit verband zijn de overeenkomsten tussen de Italiaan en de in Antwerpen geboren Emanuel van Meteren (1535-1612), die een uitvoerige beschrijving publiceerde over de Nederlandse Opstand. Evenals Conestaggio was Van Meteren een koopman en hij onderhield vanuit zijn standplaats Londen internationale contacten met kooplieden, diplomaten en bestuurders. Zijn nuchtere koopmansvisie beïnvloedde waarschijnlijk zijn gematigde opstelling tegenover de Opstand. Een andere frappante overeenkomst met de Genuëse geschiedschrijver is het feit dat het werk van Van Meteren na verschijning werd bekritiseerd.

In de laatste jaren van zijn leven schreef Conestaggio zijn belangrijkste werk. Documentatie voor zijn boek over de Opstand haalde hij uit Spanje, misschien uit Venetië en Antwerpen. Hij steunde ook voor een belangrijk deel op herinneringen uit zijn Antwerpse tijd. Toen hij zich voorgoed in Italië had gevestigd waren de banden met de Nederlanden voor een deel nog niet doorgesneden. Zijn Nederlandse zakenvrienden uit Venetië hielden hem in contact met de wereld van Antwerpen en Amsterdam. Deze omstandigheden bepaalden waarschijnlijk zijn scherpe kritische kijk op het Spaanse beleid in de Nederlanden. De politieke discussies in Genua aan het einde van de zestiende eeuw en tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw kunnen eveneens invloed hebben gehad op zijn politieke standpunten met betrekking tot de Nederlandse oorlogen.

Zijn onafhankelijke kijk op de Spaanse politiek in de Nederlanden werd hem, zo blijkt uit publicaties jaren na zijn dood, door het Spaanse hof niet in dank afgenomen. De vrees voor kritiek vanuit vijandige kringen rondom het Spaans-Habsburgse hof spreekt de auteur al uit in de voorredes van zijn historische werken. Hoewel hij misschien het Spaanse hof tegemoet kwam in de eis om zijn kritische opmerkingen achterwege te laten, vindt men daarvan in de eerste editie van *Delle guerre* die in Venetië verscheen niets terug. Misschien heeft zijn vriendenkring in Venetië bij de Venetiaanse uitgever erop aangedrongen dat de originele kritische versie zou worden uitgebracht. Dit boek was jaren later het mikpunt van felle aanvallen in pamfletachtige uitgaven en in andere publicaties. Deze polemische werken zijn misschien ontstaan door druk van Spaanse zijde om de publieke opinie te beïnvloeden, maar konden ook ingegeven zijn door persoonlijke kritiek van publicisten die hun werken schreven vanuit hun persoonlijke loyaliteit ten aanzien van het Spaans-Habsburgse bestuur.

Het is opmerkelijk dat Conestaggio met een klein geschiedkundig oeuvre zoveel stof deed opwaaien. Zijn boek over de oorlogen in de Nederlanden werd echter beschouwd als invloedrijk binnen de context van de Nederlandse Opstand, een Europees conflict met verstrekende gevolgen voor de Habsburgse monarchie.

Hoofdstuk 6

De receptie van Guido Bentivoglio in Italië

Het is werkelijk ongeloofelijk met welke troebelen wij hier bijna tien dagen zonder onderbreking te kampen hebben gehad. [...] De oproerige taal van het volk die al enige tijd overal in de stad [Napels] te horen was, deed mij namelijk vermoeden dat er iets ergs ging gebeuren. Ik zou wel vertellen hoe de hele geschiedenis zich heeft afgespeeld, als ik niet zeker wist dat deze onder U al bekend geworden is en een afgezaagd onderwerp van gesprek vormt. Slechts de hoofdzaken zal ik even aanroeren.

Nicolaas Heinsius aan Christophe Dupuy, 20 juli 1647.⁵³⁵

In twee brieven aan de Franse priester en geleerde Christophe Dupuy (1580-1654) deed Nicolaas Heinsius (1620-1681), zoon van de Leidse hoogleraar Daniel Heinsius (1580-1655), verslag van de revolutionaire gebeurtenissen in Napels. In 1647 kwamen delen van de Napolitaanse bevolking in opstand tegen het bestuur van het koninkrijk Napels. Het begin van de Napolitaanse revolutie was aan Heinsius voorbijgegaan omdat hij zich juist in die periode buiten de stad bevond. Heinsius was op de hoogte van de grote ontevredenheid onder de Napolitaanse bevolking, maar de hevige ontlasting van deze onvrede verraste hem toch. Van de gebeurtenissen na de dood van rebellenleider Masaniello - de revolutie zou door nieuwe maatregelen van de Spaanse autoriteiten alleen maar heftiger worden - gaf Heinsius aan Dupuy een ooggetuigeverslag.⁵³⁶

Het nieuws over de opstand in Napels verspreidde zich snel over Europa. Nieuwsboeken, pamfletten en boeken over de gebeurtenissen in het koninkrijk Napels werden door uitgevers in Italië en daarbuiten op de markt gebracht. Al drie maanden nadat in 1647 de Napolitaanse volksopstand was uitgebroken verscheen in Venetië Alessandro Giraffi's *Le rivoluzioni di Napoli*. Deze kroniek over de Napolitaanse opstand werd een internationale bestseller en vertalingen van Giraffi's werk verschenen onder andere in Engeland en in de Republiek.⁵³⁷ De eerste nieuwsgaring over de Napolitaanse

535 F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in Napels (april-juli 1647)*, Amsterdam 1984, p. 21.

536 F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in Napels*, p. 21-24.

537 In 1650 verschenen twee vertalingen van Alessandro Giraffi's *Le rivoluzioni di Napoli*: Alessandro Giraffi, *Historisch verhael van de schrickelijcke beroerte van Napels; met de wonderlijcke opkomst en ongheluckighe ondergangh van Mas' Aniello* (vertaald door Lambert van den Bosch) Amsterdam, 1650 en Alessandro Giraffi, *Wonderlijcken op, ende dag ongergang, van Tomas Aniello, met de beroerten tot Neapolis*, (vertaald door I.V.C. = Ionn. Vincentsz. Casteleyn), Haarlem 1650. De Nederlandse vertaling van Giraffi's verhaal zou nog tot in het

opstand bereikte het lezerspubliek in de Republiek al in de tweede helft van 1647. Nederlandse boekverkopers gaven bijvoorbeeld al binnen enkele weken een vertaling uit van het *Manifesto del fidelissimo popolo di Napoli* dat door de leiders van de opstand in oktober 1647 was uitgevaardigd.⁵³⁸ De interesse voor de verwickelingen in het opstandige Napels liep parallel aan de belangstelling in Europa voor andere opstandige bewegingen in 1647 en 1648. Over de revolutionaire ontwikkelingen in Engeland, Catalonië, Portugal en Palermo werd bericht door *avissi*, nieuwsboeken pamfletten en kranten. Vooral de opstanden tegen de Spaans-Habsburgse monarchie trokken speciale aandacht in Europese landen.⁵³⁹ De nieuwsgaring rondom de onderhandelingen en de vredesoverkomst van Westfalen in 1648 kan binnen deze context ook nog worden genoemd.

Transnationale berichtgeving over Napels weerspiegelde de politieke debatten en ontwikkelingen maar tegelijkertijd beïnvloedde het nieuws uit Zuid-Italië ook binnenlandse politieke debatten en ontwikkelingen in bijvoorbeeld Engeland. Het nieuws over Napels en andere revolutionaire bewegingen in Europa had invloed op de Engelse radicale propaganda aan de vooravond van de burgeroorlog op het Britse eiland.⁵⁴⁰ De bijzondere interesse in de Noordelijke Nederlanden voor het opstandige Napels moet in verband worden gebracht met de opstand tegen het Spaanse bewind in de Nederlanden en het roemrijke verleden van de Republiek. Nog meer had deze interesse voor Napels te maken met de actuele politieke situatie in de Republiek halverwege de zeventiende eeuw. Niet alleen in de berichtgeving via pamfletten en couranten kunnen we dit waarnemen, maar ook de uitgeverspolitiek in de Republiek is daar een afspiegeling van. Juist in het midden van de zeventiende eeuw zien we een toename in het aantal drukken van de historische boeken van de Italiaanse geschiedschrijvers Guido Bentivoglio en Famiano Strada. In het zesde hoofdstuk kom ik nog uitgebreid te spreken over de receptiegeschiedenis en invloed van beide Italiaanse auteurs in de Nederlanden.

De aandacht in dit hoofdstuk gaat uit naar de receptie van Bentivoglio's historische werken in Italië en spitst zich toe op de Napolitaanse revolutie van 1647-1648. De betekenis van Bentivoglio ligt vooral in de context van zijn diplomatieke verslag over de Republiek, de zogenoemde *Relatione*.⁵⁴¹ Hoe werd het werk van de kardinaal in Italië ontvangen en wat was de draagwijdte in Italië van zijn boeken over de Nederlandse Opstand? Wat is

begin van de zeventiende eeuw herdrukt worden.

538 *Manifest van 't seer ghetrouwe volck van Napels*, s.l., s.n. s.a. [1647] (Petit 2343, KB: KW 5411b.)

539 Davide Boerio, 'The "Trouble of Naples" in the Political Information Arena of the English Revolution', in: Joad Raymond en Noah Moxham (eds.), *News Networks in Early Modern Europe*, Leiden/Boston, 2016, p. 779-804, inz. p. 785-789.

540 Davide Boerio, 'The "Trouble of Naples" in the Political Information Arena of the English Revolution', p. 779-804, inz. p. 801-804.

541 De titel van Bentivoglio's diplomatieke verslag over de Republiek luidt: *Relatione delle Provincie Unite* (Verhaal van de Verenigde Provinciën) en is opgenomen in de bundel met *relazioni*: Guido Bentivoglio, *Relationi fatte dall'ill.mo, e rev.mo sig.or cardinal Bentivoglio in tempo delle sue nuntiatore di Fiandra, e di Francia. Date in luce da Ercio Puteano*, Antwerpen 1629. De eerste editie van Bentivoglio's geschiedwerk verscheen tussen 1632 en 1639: Guido Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* (drie delen), Keulen [=Rome], 1632-1639.

met andere woorden de relevantie van zijn transnationale publicaties en met name zijn diplomatiek verslag over de Republiek? Aan de hand van de Napolitaanse revolutie in 1647-1648 wordt de reikwijdte van Bentivoglio's werk voor het voetlicht gebracht. Uit dit onderzoek komt naar voren dat publicisten in de hoogtijdagen van het roerige Napels naar de Republiek der Verenigde Nederlanden verwezen. Interesse van de Napolitaanse scribenten was er vooral voor de Opstand en het bestuurlijk stelsel van de Republiek. Waar kwamen die verwijzingen naar de geschiedenis en de staatsvorm van de Republiek vandaan? Zonder dat we beschikken over directe bewijzen dat men in Napels bekend was met het werk van Guido Bentivoglio kunnen we ons toch de vraag stellen of het verslag over de Republiek van politieke betekenis was voor de leiders van de opstand?

De receptie van Bentivoglio's geschiedwerken op het Italiaanse schiereiland

Op 31 mei 1637 schreef de dichter Fulvio Testi aan zijn vriend Bentivoglio dat hij zijn geschiedwerk over de Nederlandse Opstand, 'dat deel dat u in enkele maanden heeft geschreven toen ik me aan het pauselijk hof ophield', had gelezen. Het moet dan gaan om het tweede deel van *Della Guerra di Fiandra*, dat volgens het titelblad in 1636 te Keulen (maar waarschijnlijk in Rome) in eerste druk was verschenen. Het derde en laatste deel verscheen in 1639. De dichter bekent dat hij Bentivoglio's geschiedwerk heeft verslonden en zoals in vele andere reacties op het werk van Bentivoglio wordt als eerste positieve kenmerk het proza genoemd. De taal is heel fijnzinnig maar niet gekunsteld; de vloeiende stijl is waardig, de veelvuldige beeldspraak is niet clichématig, de beschrijvingen zijn niet wijldlopg maar passend geschreven in overeenstemming met het onderwerp. Vervolgens wijdt Testi enkele opmerkingen aan de inhoud van het werk:

De politieke onderwerpen zijn heel fijnzinnig bij elkaar gebracht, [...] waarin de redevoeringen dan weer op een geraffineerde manier en dan weer op een correcte wijze in de tekst zijn verwerkt.⁵⁴²

Testi looft het didactische karakter van Bentivoglio's geschiedverhaal en hij prijst de precieze geografische beschrijvingen van de auteur.

Fulvio Testi behoorde tot het uitgebreide internationale netwerk van vrienden en relaties waarmee Bentivoglio een intensieve correspondentie onderhield.⁵⁴³ De eerste reacties op zijn historische werk door sommigen uit deze uitgelezen kring van geestelijken, filosofen, dichters, literatoren, geschiedschrijvers, wetenschappers en politici

542 Fulvio Testi, *Lettere* (Maria Luisa Doglio, ed.) Volume secondo, 1634-1637, Bari 1967, brief 1178, p. 687-688: 'le materie politiche isquisitamente collocate, [...] insinuate con orazioni ora oblique ora rette [...].'

543 Een deel van de correspondentie van Bentivoglio, zoals hierboven al opgemerkt, is uitgegeven; er ontbreekt echter een kritische en geannoteerde uitgave van alle brieven die hij stuurde naar zijn correspondenten in en buiten Italië en van de brieven die hij ontving en worden bewaard in Europese archieven.

waren welwillend. Vrienden uit de eerste periode van zijn opleiding aan de universiteit van Padua, zoals de pro-Franse kardinaal en dichter Giovanni Battista Ciampoli (1589-1643) begroetten zijn geschiedwerk positief. Ciampoli geeft in een brief uit 1 januari 1637 zijn mening over het tweede deel van *Della guerra di Fiandra*, dat hij in zijn door ziekte gedwongen isolement van de buitenwereld heeft ontvangen en gelezen:

De betovering van dat welbespraakte geschiedwerk heeft mij [...] buiten deze kamer gebracht en heeft mij met veel plezier door Europa geleid. Ik heb in dat mooie boek een superieure beschrijving gelezen over de door Caesar (Alessandro Farnese) gebouwde brug over de Schelde om Antwerpen in te nemen. [en hij noemt verder nog andere passages uit het geschiedwerk, zoals de mislukte Spaanse armada naar Engeland] [...].⁵⁴⁴

In deze en zoveel andere scenes heeft u mij, dankzij uw onsterfelijke schrijfstijl, door de tijd van mijn hinderlijk nietsdoen geholpen. U, glorieuze held, geboren om boven de triomfen van uw edele familie uit te komen en uitverkozen om de kwaadsprekers van het kardinaalspurper met de pracht van kennis en deugd de mond te snoeren.⁵⁴⁵

In een brief van oktober 1640 schrijft Ciampoli aan zijn vriend dat hij uitkijkt naar het nieuwe en laatste deel van het geschiedwerk dat ongetwijfeld met dezelfde lofuitingen zou worden ontvangen.⁵⁴⁶ Die positieve ontvangst van zijn geschiedkundige werk viel Bentivoglio inderdaad ook ten deel na het verschijnen van het laatste deel in 1639. De hulde voor zijn werk kwam niet alleen van zijn uitgebreide vriendenkring. In verschillende letterkundige uitgaven wordt het driedelige werk van de kardinaal besproken en alom spreekt men daarover met bewondering. Zo schrijft de filosoof, literator en prelaat Sforza Pallavicino (1607-1667), in een verhandeling over de kunst van het schrijven bewonderend over het proza van Bentivoglio, de kardinaal 'die het purper heeft weten op te lichten met inkt en die ondanks zijn hoge leeftijd, zijn gecompliceerde ziekte, zijn drukke werkzaamheden [als kardinaal aan het pauselijk hof] en zijn huiselijke besognes, beschouwd kan worden als een van de beste geschiedschrijvers onder de Italiaanse schrijvers, zowel door zijn schrijfstijl als door zijn strenge oordelen.'⁵⁴⁷ Geestelijke, filosoof

544 Ciampoli, *Lettere di Monsignor Giovanni Ciampoli, segretario de' brevi di Gregorio XV e Urbano VIII*, Florence 1650, p. 36: 'La magia di quella istorica eloquenza gl'hà scarcerati da questa camera, e condotti per l'Europa à spettacolo di nobile curiosità. Hò in quel bel libro con una descrizione superiore à quella di Cesare fabbricato un ponte sopra la Scelda per espugnare Anversa.'

545 Ciampoli, *Lettere*, p. 37: 'In questi teatri, & in tanti altri mi hà fatto volare nel tempo di questa mia molesta immobilità la penna immortale del Signor Cardinal Bentivoglio, Eroe glorioso, nato per superare i trionfi della sua nobilissima stirpe, eletto per ammutire i detrattori della sacra porpora, con gli splendori della sapienza, della virtù.'

546 Ciampoli, *Lettere*, p. 127: 'Hora intendo esserne uscito un altro volume, con i soliti applausi'

547 Sforza Pallavicino, *Arte dello stile*, Bologna 1647, p. 54-56: 'il Cardinal Bentivoglio, che hà saputo illustrar la porpora con l'inchiestro, & à dispetto dell'età grave, della complession inferma, delle occupazioni pubbliche, de' travagli domestici, s'è acquistato un de' primi luoghi fra gli scrittori italiani, sì per coltura di stile, come per gravità di sentenza.'

en letterkundige Paganino Gaudenzi (1595-1649) met wie Bentivoglio correspondeerde bewonderde zijn historische werk. Vooral van de *Relationi* was Gaudenzi zo onder de indruk dat hij, zo bekend hij in zijn brief van 15 februari 1633, de diplomatieke verslagen in het Latijn had vertaald om ze beter in zijn geheugen te kunnen prenten.⁵⁴⁸

In een letterkundig overzicht uit 1666 wordt Bentivoglio als de meest vermaarde geschiedschrijver van de zeventiende eeuw betiteld en deze 'onsterfelijke titel' had de prelaat, volgens de schrijver van het compendium, te danken aan zijn geschiedkundige inspanningen door tijdens zijn verblijf in de Nederlanden onderzoek te doen naar de oorsprong van de Opstand en naar de oorlogen in de Nederlanden. Kritisch laat de schrijver na al deze lof erop volgen dat 'de roem zo naar het hoofd van de kardinaal was gestegen'. Crasso doelt waarschijnlijk op de kritische opmerkingen van Bentivoglio in zijn *Memorie* aan het adres van geschiedschrijver Famiano Strada.⁵⁴⁹

Waarschijnlijk al spoedig na het uitkomen van het derde en laatste deel van *Della Guerra di Fiandra* (in 1639) probeerde Deodato Scaglia, bisschop van Melfi, een discussie op gang te brengen over Bentivoglio's geschiedenissen.⁵⁵⁰ Het is, voorzover nu bekend, de eerste Italiaanse publicatie over het geschiedwerk van de prelaat uit Ferrara. De titel *Giudizio sopra l'Historia dell'Em. Signor Card. Bentivoglio* doet vermoeden dat het een

548 Giuseppe Godenzi, *Epistolario (1633-1640) di Paganino Gaudenzi (1595-1649)*, Poschiavo 1991, p. 150: 'Ne le relazioni mi sono piaciute molto tanto quelle concioni del [...] Maurizio, Barnefeld, Giannazio ed altri, che imprimerle meglio ne la memoria, l'ho tradotte in latino e forse un giorno potranno uscir insieme con un volume d'orazioni latine.' Gaudenzi had een uitgebreid netwerk aan correspondenten opgebouwd zoals met Gabriel Naudé, Nicolaas Heinsius en opvallend veel pro-Franse intellectuelen uit Italië, zoals Fulvio Testi, Giovanni Battista Ciampiolli, en niet te vergeten Guido Bentivoglio zelf. Bovendien onderhield Gaudenzi nauwe contacten met hofkringen rondom Urbanus VIII, zoals kardinaal-neef Francesco Barberini. Overigens was deze Gaudenzi (oorspronkelijk van protestantse huize maar hij bekeerde zich later tot het katholicisme) ook kritisch ten opzichte van de absolute monarchiën en zag de zeventiende-eeuwse revoltes, zoals die in de Nederlanden, in Catalonië en in Engeland, als legitiem verzet tegen autocratische heersers. Zie zijn *De Candore Politico*, Pisa 1646, waarin hij zijn commentaar op Tacitus' *Annales*, laat voorafgaan door een traktaat, getiteld *Exercitationis ad Famianeam historiam* p. 4-67. Zie ook hoofdstuk drie over de kritiek van Gaudenzi op Strada's werk. De kritiek van Gaudenzi richt zich vooral op Strada's pro-Spaanse partijdigheid en zijn slaafse volgzzaamheid aan katholieke en Spaanse denkbeelden. Gaudenzi citeert, om zijn kritiek op Strada te onderbouwen, uit het werk van Bentivoglio, met name de *Relatione* over de Republiek. Zie ook: Giampiero Brunelli, *DBDI*, deel 52 (1999). Met dank aan Alberto Clerici die mij attent maakte op het werk van Gaudenzi.

549 L. Crasso, *Elogi d'uomini letterati*, Venetië 1666, p. 264-265: 'Con l'occasione di questa Nunziatura indagò eruditamente il sito, l'Origine delle sollevazioni, e le Guerre della Fiandra con gl'interessi, e le dipendenze de' Principi maggiori dell'Europa: quali fatiche ordinamnete disposte han servito di prezioso cibo a' letterati famelici delle Storie, e à Guido apportarono l'immortal titolo del più celebre Istorico dell'età sua. Fù così zeloso di questa su Gloria, che notò non pochi difetti nelle Storie del P. Famiano Strada Gesuita anche insigne Scrittore delle Guerre della Fiandra'. Op bladzijde p. 267 en p. 268 van dit werk is ook het lange gedicht ter ere van Bentivoglio van Fuvio Testi 'Bella Clío se ti chiamo, e s'ài tuoi carmi' opgenomen. Opvallend is dat andere contemporaine kritiek op de historische werken van de kardinaal niet te vinden is. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat er, ondanks de bijna unanieme lofredes op het proza van Bentivoglio, geen kritische noten zijn gekraakt over Bentivoglio's publicaties. Er moet toch binnen en buiten de Romeinse curie onvrede zijn geweest over Bentivoglio's soms genuanceerde en kritische kijk op de gebeurtenissen in de Nederlanden.

550 Deodato Scaglia was een neef van kardinaal Desiderio Scaglia. Guido Bentivoglio en Desiderio Scaglia hadden zitting in de kerkelijke rechtbank in Rome. Over Desiderio Scaglia: Vincenzo Lavenia, 'Desiderio Scaglia', in *DBI*, deel 91, 2018. Er zijn geen bewijzen dat Deodato Scaglia en Guido Bentivoglio elkaar hebben ontmoet of dat ze met elkaar correspondeerden.

kritische tekst betreft, maar Scaglia schreef toch vooral een lofzang op Bentivoglio's hoofdwerk.⁵⁵¹ De Nederlanden moesten blij zijn met 'een van de grote geesten van onze tijd die over de Nederlanden heeft geschreven [...] en heeft verhaald over de opstanden: [...] de gevederde vleugels van zijn pen brengen hem eeuwige roem.'⁵⁵²

De lof van Scaglia richt zich vooral op de schrijfstijl van Bentivoglio die volgens de bisschop kan worden vergeleken met het proza van de klassieke Griekse en Latijnse schrijvers. Bentivoglio's verwantschap met de antieke auteurs kon men volgens Scaglia al bewonderen in de *Relationi*.⁵⁵³ Maar niet alleen de stijl van Bentivoglio verdient bewondering, ook zijn zoektocht naar de waarheid moet worden geprezen:

In dit geschiedwerk echter ziet men met hoeveel toewijding en nauwgezetheid onze kardinaal zich heeft ingespannen om de waarheid tot op de bodem te onderzoeken en uit de zeer vertrouwelijke geheime informatie de verborgen besluiten naar boven te halen, waarin hij goed is geslaagd. Tijdens zijn lange nuntiatuur in de Nederlanden heeft hij alle moeite gedaan om uit betrouwbare en authentieke herinneringen en met hulp van bedachtzame personen met grote kennis van zaken, een onderzoek naar de waarheid te doen.⁵⁵⁴

Deze lovende woorden aan het adres van Bentivoglio zijn als een voorbode op te vatten van de populariteit in Italië van zijn historische werken over de Nederlandse Opstand. Drie jaar na het verschijnen van Scaglia's pamflet verscheen in 1641 in Keulen een boekwerkje (in duodecimo formaat) van ruim 230 bladzijden met de titel *Breviario delle guerre dei Paesi Bassi*, dat de invloed van de kardinaal nog eens bevestigt.⁵⁵⁵ In zijn voorrede 'Avvertimento a chi Legge' deelt Antonio Abbondanti (eind 16^e eeuw? - ?)⁵⁵⁶ de lezer mee dat hij meer dan twintig 'scrittori nobili e di grido grande' heeft geraadpleegd, maar bekent vooral schatplichtig te zijn (in bewoordingen die lijken ontleend te zijn aan Scaglia) aan het werk van Guido Bentivoglio:

Ik heb het werk [...] van Guido Bentivoglio gevolgd, de meest moderne, accurate en waarheidsgetrouwe geschiedschrijver en diegene die met grote voortreffelijkheid en buitengewone behoedzaamheid de gebeurtenissen in de Nederlanden met de

551 Deodato Scaglia, *Giudizio sopra Historia dell'Em. Signor Card. Bentivoglio di Monsignor Fra Deodato Scaglia Vescovo di Melfi, scritto per lettera ad un suo amico*, Napels [1638]: 'uno dei maggiori ingegni della nostra età, che ne descriva le Provincie [...] che ne narri le ribellioni: [...] che con l'ale, e penne della sua penna la porti à volo famosa per tutti i secoli', [p. 2] (de paginanummering is van mij).

552 Deodato Scaglia, *Giudizio*, [p. 2-3].

553 Scaglia, *Giudizio* [p. 2]: 'parso in quelle un Lucio Flora per la brevità, gratia, e decoro'.

554 Scaglia, *Giudizio*, [p. 4-5]: 'Mà in questa Historia si vede con quanta diligenza, & accuratezza il Cardinal nostro si sia affaticato di trovare le verità delle cose, e di cavar' infin dal fondo, e dall'intime segretanze le cause più recondite delle deliberationi il che felicemente gli è riuscito, havendogli la Nunziatura da tanti anni in quelle parti aperta la via d'investigarle da fedeli, & autentiche memorie, e da persone gravi che havevano certa scienza de i fatti.'

555 Antonio Abbondanti, *Il Breviario delle Guerre de Paesi Bassi*.

556 Voor een korte biografische schets, zie: Gianfranco Orlandelli, 'Abbondanti, Antonio', in: *DBI*, deel 1, 1960.

eeuwige roem van zijn pen en zijn naam heeft gepubliceerd.⁵⁵⁷

Er was geen andere Italiaanse geschiedschrijver in de zeventiende eeuw die als beschouwer zo scherpzinnig en analyserend over de Nederlandse oorlogen en vooral over de jonge Republiek heeft geschreven. Vooral zijn grondig inzicht van de nieuwgevormde Republiek der Verenigde Nederlanden, zowel in de *Relationi* als in *Della Guerra di Fiandra* bleef gedurende lange tijd in de zeventiende en achttiende eeuw invloedrijk. De twee publicaties van de kardinaal over een buitenlands onderwerp trokken, zoals hierboven is opgemerkt, op het Italiaanse schiereiland niet alleen aandacht vanwege hun literaire kwaliteiten, ze hadden wellicht ook politieke invloed. De boeken van Bentivoglio konden door hun politieke inhoud ook bijvoorbeeld aantrekkelijke lectuur zijn geweest voor sommige opstandelingenleiders tijdens de Napolitaanse revolutie in 1647 en 1648.

De Napolitaanse opstand en de impact van Bentivoglio's boeken

De productie van nieuwsbrieven, pamfletten en boeken in Napels was opmerkelijk hoog. In de zeventiende eeuw waren Venetië en Rome weliswaar de belangrijkste typografische centra in Italië, maar de invloed van de Spaanse cultuur stimuleerde de drukkunst in Napels. Een belangrijk deel van de drukwerkproductie bestond uit publicaties in het Spaans.⁵⁵⁸ Het hof van het koninkrijk Napels was in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een belangrijke ontmoetingsplaats voor Spaanse (en Italiaanse) literatoren. De literaire activiteiten aan het hof zorgden voor een toename van Spaanse uitgaven in Napels. Naast de productie van literaire werken brachten Napolitaanse drukkershuizen onder andere kaarten en atlanten, *relaciones*, politieke tractaten en geschiedswerken (in Spaanse maar ook Italiaanse edities) op de markt. De Napolitaanse drukkunst had bijzondere interesse voor contemporaine geschiedschrijving, zoals voor de oorlog in de Nederlanden en de Spaans-Nederlandse vrede die in 1648 te Münster werd vastgelegd.⁵⁵⁹

Een eerste voorbeeld van een in Napels verschenen boek over de Nederlandse Opstand, is een werk van een Napolitaanse officier. In 1617 verscheen bij de Napolitaanse drukker Roncagliolo *Le Guerre di Fiandra* van Francesco Lanario (1588-

557 Antonio Abbondanti, *Il Breviario delle Guerre de Paesi Bassi*, [p. 6-7] (de paginering is van mijn hand): 'seguendo però l'ordine del [...] Guido Bentivoglio, come il più moderno, il più accurato, ed il più veridico d'ogni altro, e come quello, che con felicità e prudenza estrema ha pubblicato le cose accadute ne Paesi Bassi con eterna gloria della sua penna e del suo nome.'

558 Venetië en Rome waren in de zeventiende eeuw de belangrijkste typografische centra op het Italiaanse schiereiland. Over de boekdrukkunst van Spaanstalige uitgaven in Napels, zie: Encarnación Sánchez García (ed.), *Lingua spagnola e cultura ispanica a Napoli fra Rinascimento e Barocco. Testimonianze a stampa*, Napels 2013, inz. Marco Santoro, 'Editoria e Spagna a Napoli nel Seicento', p. 103-117.

559 Voorbeelden van Napolitaanse uitgaven: *Capitoli per la pace d'Olanda co'il potentissimo monarcha Filippo IV...tradotti dallo spagnuolo in italiano...* [a]Don Giovanni d'Austria, Napels 1648; *Relatione di quanto è successo nella ratificatione, e publicatione della Pace tra S.M. Cattolica e gli Stati d'Olanda*, Napels 1648; *Relatione delli successi di Fiandra. Dal di che eserciti di Francia, & Olanda uniti entrarono nelli stati obediendi di Sua Maestà Cattolica* [ecc.], Napels 1635, (BNN, Rar i Branc., Busta 6 n.18(1)).

na 1631?).⁵⁶⁰ De in Napels geboren en getogen auteur van dit werk maakte deel uit van het Spaans-Habsburgse leger dat onder commando stond van de Genuese bankier en generaal Ambrogio Spinola. Lanario was kapitein van de cavalerie in het koninklijke leger. Zijn komst in de Nederlanden in 1608 viel samen met de onderhandelingen die gaande waren tussen Spanje en de Republiek. Het Twaalfjarig Bestand dat in 1609 werd overeengekomen legde de gevechten stil en waarschijnlijk heeft Lanario geen enkele militaire actie meegemaakt, zoals hij zelf in zijn geschiedwerk verhaalt. Hij doodde zijn vrije tijd met het 'lezen van auteurs die hebben geschreven over de Nederlandse oorlogen'.⁵⁶¹ Tijdens zijn achtjarig verblijf in de Nederlanden bouwde hij een netwerk op van vele contacten dat hem uiteindelijk ook een plaats opleverde in de Raad van Oorlog van de Nederlanden. Waarschijnlijk stelde deze post Lanario in staat om toegang te krijgen tot primaire mondelijke en schriftelijke bronnen die hij nodig had voor het schrijven van zijn geschiedenis over de Opstand tot aan het Twaalfjarig Bestand.⁵⁶² Uit zijn voorwoord kunnen we lezen dat hij het beter achtte een kort verhaal te schrijven over de belangrijkste gebeurtenissen van de opstand in de Nederlanden, vooral bedoeld voor die lezers die niet over voldoende tijd beschikten om uitgebreide geschiedwerken te lezen.⁵⁶³

Lanario was een exponent van talrijke (soms adellijke) jongemannen uit het Koninkrijk Napels die net als hij in het Spaans-Habsburgse leger traden om te vechten tegen de opstandige Nederlandse gewesten. De militaire bijdrage van het koninkrijk Napels aan het Spaans-Habsburgse leger was essentieel voor de positie van Spanje in Europa. Zeker na het besluit in 1621 om de oorlog tegen de opstandige Noordelijke gewesten te hervatten, werd er een beroep gedaan op het menselijke en financiële potentieel van het koninkrijk Napels. Meer dan andere koninklijke domeinen binnen het Spaanse imperium leverde Napels een groot aandeel aan soldaten voor de strijd in de Nederlanden en de Dertigjarige Oorlog waarin Spanje zich aan de kant schaarde van de Habsburgse keizer.⁵⁶⁴

560 De eerste druk verscheen in de Zuidelijke Nederlanden: Francesco Lanario, *Le Guerre di Fiandra brevemente narrate*, Antwerpen 1615. In de periode 1618-1624 verschenen Franse, Spaanse en Duitse vertalingen van zijn werk. Over het leven en werk van Francesco Lanario's werk: Nina Lamal en Hans Cools, 'An Italian voice on the Dutch Revolt. The Work of Francesco Lanario in a European Perspective', in: Ethan Matt Kavaler en Anne-Laure van Bruane, *Netherlandish Culture of the Sixteenth Century. Urban Perspectives*, Turnhout 2017, p. 376-388.

561 'Non havend' io havuto fortuna di venir in Fiandra in tempo, che vi s'adropassero l'armi, ho procurato di temperar' il dispiacevol' otio delle guarngioni con l'honesto trattenimento del legger gli autori, c'hanno scritte le guerre de i Paesi Bassi', Francesco Lanario, *Le Guerre di Fiandra brevemente narrate*.

562 Giovanni Muto, 'Tra armi, uffici e lettere nel primo Seicento: Francesco Lanario y Aragon', in *Rinascimento Meridionale* VI (2015) p. 225-246, inz. p. 229.

563 Lanario, *Le Guerre di Fiandra brevemente narrate*, p. 6.

564 Over het lichten van soldaten voor het Spaans Habsburgse leger in het koninkrijk Napels, zie Carignani, 'Le truppe napoletane durante la guerra dei Trent'anni', in *Rassegna Nazionale* XL (1888); over de Napolitaanse soldaten in het Spaans-Habsburgse leger, zie: Angeloantonio Spagnoletti, 'Quale patriottismo per i soldati napoletani al servizio della Monarchia Cattolica?', in: Enrique García en Davide Maffi (eds.), *Guerra y Sociedad en la Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)* II Ejército, economía, sociedad y Cultura, Madrid 2006 p. 163-177. In het standaardwerk van Geoffrey Parker *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* vinden we niets van belang over het aandeel en het aanwerven van

Niet alleen Lanario's boek over de Opstand vond zijn weg naar lezers in het koninkrijk Napels. De uitgaven van Cesare Campana, Pompeo Giustiniani, Famiano Strada en andere geschiedwerken over de Nederlandse oorlogen, zoals de Latijnse editie van Emanuel van Meteren, bereikten ongetwijfeld ook het lezerspubliek in Zuid-Italië.

De Napolitaanse veteranen die terugkeerden uit de Nederlanden brachten hun belevenissen en oorlogservaringen mee naar Napels. Zij konden niet alleen verhalen over de militaire campagnes en de opstandige bevolking in de Lage Landen, maar vertelden ongetwijfeld ook over de rijkdom in de Nederlanden en de wording van de Republiek van de Verenigde Nederlanden.⁵⁶⁵

Informatie over de ontwikkelingen in de Nederlanden bereikten Napels ook door middel van de handelcorrespondentie tussen kooplieden. Een van die Nederlandse kooplieden die zich halverwege de zeventiende eeuw in Napels had gevestigd was de Zuid-Nederlandse handelaar Gasper de Romer, die in de stad eigenaar was van een 'galleria dell'arte'. Volgens Rosario Villari was Romers 'galleria' een centrum van cultuur én informatie over de Nederlanden.⁵⁶⁶ Deze en andere veelsoortige vormen van informatievoorziening droegen bij aan de bekendheid in Napels met de Nederlandse Opstand en de komst van de Nederlandse Republiek. In Napels was men in de zestiende eeuw al bekend met de tumultueuze gebeurtenissen in de Nederlanden. Tijdens het oproer in 1585, naar aanleiding van de verhoging van de broodprijs door de plaatselijke autoriteiten, groeide de anti-Spaanse stemming in Napels. Pamfletten riepen de bevolking op om in verzet te komen tegen het Habsburgse bestuur in het koninkrijk. Rebellerende elementen in Napels waarschuwden de onderkoning om zich goed te realiseren wat zich in Nederlanden afspeelde.⁵⁶⁷

Napels in opstand: overeenkomsten met de Nederlandse Opstand

Verhoging van de broodprijzen door de Spaanse autoriteiten in het koninkrijk Napels was ook de aanleiding van de revolutie die hier tussen juli 1647 en april 1648 plaatsvond. De opstand valt in verschillende fases in te delen. Onder leiding van de visser Masaniello, de abt Giulio Genoino en andere leiders die veelal uit een milieu van rijke kooplieden

Napolitaanse soldaten.

565 Benedetto Croce bespreekt in zijn *Uomini e cose della vecchia Italia*, Bari 1943, p.108-143, aan de hand van hun memoires en autobiografieën de levens van enkele Spaanse soldaten die in Napels gelegerd waren. Sommige van deze soldaten vochten ook in de Nederlanden.

566 Zie: Villari, *Un sogno di libertà*, p. 494, waarin hij verwijst naar de Zuidnederlandse koopman Gasper de Romer (in Italiaanse teksten Gasparo de Roomer, 'civis Antverpiensis' en 'mercante in Napoli'); zie G.J. Hoogewerf, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, 's-Gravenhage 1913, p. 192. Romer bezat een grote collectie aan schilderijen van kunstenaars uit de Nederlanden. Over zijn kunsthandel zie enkele brieven van Romer in: Hoogewerf, *Bescheiden in Italië*, p. 207-208.

567 'Essendo stato detto che il signor Viceré castigherà gli autori di tal sollevatione, alcuni habbiano ardito anco di passare tant'oltre dicendo che Sua Eccellentia se ne guarderà bene et che doverà haver innanzi gli occhi le cose di Fiandra' in: Francesco Mutinelli, *Storia arcana ed aneddotica raccontata dai veneti ambasciatori Secolo XVI Volume II*, Venetië 1855, p. 145; zie ook: Villari, *Un Sogno di Libertà*, p. 36.

afkomstig waren, eisten de opstandelingen van het Spaanse bestuur een evenwichtige vertegenwoordiging in de vijf adellijke 'seggi', waarbij meer groepen uit de Napolitaanse maatschappij waren vertegenwoordigd.⁵⁶⁸ De opstandelingen waren niet uit op een omverwerping van het koninkrijk.

De verslechtering van de economische situatie in Zuid-Italië leidde eind augustus echter tot een radicalisering van de revolutionaire beweging. Ambachtslieden en arbeiders uit de textielnijverheid gingen de straat op en ageerden onder andere tegen de machtige positie van de adel. Door bemiddeling van aartsbisschop Asciano Filomarino kwamen de opstandelingen tot een vergelijk met de onderkoning, die echter werd teruggefloten door de Spaanse autoriteiten in Napels en in Madrid.⁵⁶⁹ Het Spaanse bestuur reageerde met militair ingrijpen en vervolgens gingen de ontwikkelingen heel snel in de stad. Gewapende volksmilities kwamen in de straten van Napels in botsing met Spaanse troepen en in oktober beschoten Spaanse schepen delen van de stad. Door de Spaanse repressie, waarbij een van de opstandelingenleiders wegens verraad ter dood werd veroordeeld, sloeg de opstand om in een anti-Spaanse beweging die werd geleid door Napolitaanse intellectuelen, waarvan Vincenzo D'Andrea en Gennaro Annese de meest gezaghebbende waren. De radicalisering van de revolutie leidde eind oktober uiteindelijk tot het uitroepen van de onafhankelijkheid en de republiek.⁵⁷⁰ De Napolitaanse revolutie was nu in een fase terechtgekomen waarbij de opstandelingen zich afkeerden van de monarchale staatsvorm en kozen voor een federale staat. Afgevaardigden uit de twaalf provincies van het koninkrijk zouden, zo was het idee, in de Senaat te Napels bij elkaar komen. De Napolitaanse leiding van opstandelingen 'verliet' de Spaanse koning en ter vervanging van de Spaanse monarch gingen de rebellenleiders op zoek naar een grootmacht die de jonge republiek kon beschermen, zonder dat zij onder het juk zou

568 Over Masaniello, die in Napels en in het buitenland een bijzondere heldenstatus aangemeten kreeg, zie onder meer: Aurelio Musi, *La rivolta di Masaniello nella scena politica politica barocca*, Napels 1989; Silvana D'Alessio, *Masaniello. La sua vita e il mito in Europa*, Rome 2007.

569 Over de rol van aartsbisschop Asciano Filomarino tijdens de Napolitaanse revolutie: Giuseppe Mrozek Eliszewski, *Asciano Filomarino: Nobiltà, Chiesa e potere nell'Italia del Seicento*, Rome 2017. De Napolitaanse prelaat speelde een belangrijke rol tijdens de Napolitaanse revolutie. Hij stond niet onwelwillend tegenover de eisen van de opstandelingen en bemiddelde tussen het Spaanse bestuur en de rebellenleiders. Filomarino onderhield uitstekende contacten met de familie Barberini, in het bijzonder met kardinaal-neef Francesco Barberini. Filomarino bekleedde tussen 1623 en 1641 bovendien de functie van geheim kamerheer tijdens het pontificaat van Urbanus VIII (Maffeo Barberini) en trad zodoende toe tot de kring van de Barberini's. Tijdens zijn verblijf in Rome moet Filomarino ongetwijfeld Guido Bentivoglio hebben ontmoet. Ieder spoor naar Bentivoglio ontbreekt echter in het boek van Mrozek Eliszewski. (Bij navraag liet de auteur weten dat hij tijdens zijn onderzoek geen enkele keer de naam van Bentivoglio is tegengekomen.) De aartsbisschop toonde zich in Napels niet altijd een supporter van de Franse kroon en ten opzichte van de Spaanse-Habsburgers was hij ook kritisch. Bovenal was Filomarino een bedachtzaam politicus en altijd nauwgezet in het analyseren van de actuele machtsverhoudingen en zich bewust van zijn positie.

570 Zie de belangrijke verzameling van de 'bandi' (aankondigingen en proclamaties) die tijdens de korte revolutie in Napels door de opstandelingen werden gepubliceerd: Vittorio Conti (ed.), *Le leggi di una rivoluzione. I Bandi della Repubblica Napoletana dall'ottobre 1647 all'aprile 1648*, Napels 1983 p. 32-33: 'Pulchro Editto et manifesto per il tutto Fed.Mo Regno di Napoli'. Het manifest was eind oktober 1647 ondertekend door Vincenzo D'Andrea.

komen van haar beschermheer.⁵⁷¹

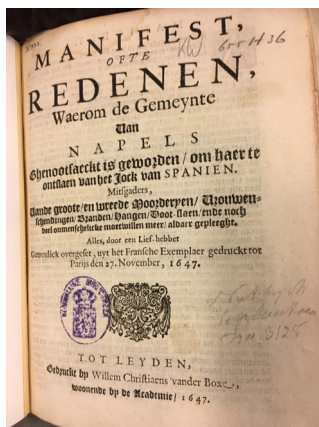
Dreigden revoltes te mislukken dan werd de hulp ingeroepen van buitenlandse mogendheden. Voorbeelden uit de zestiende eeuw zijn er voldoende, men denke aan de Nederlandse Opstand toen Willem van Oranje steun ontving uit Duitse gebieden en de rebellen konden rekenen op steun van de Fransen (Hugenoten) en Engelsen (koningin Elisabeth I). We weten dat tijdens de eerste fase van de Nederlandse Opstand de positie van de vorst niet ter discussie werd gesteld en dat vooral geageerd werd tegen het strenge bestuur van de Spaanse Habsburgers in de Nederlanden. Pas toen uiteindelijk een aantal gewesten de Spaanse koning niet meer als hun vorst beschouwde, boden de Staten op voorstel van Willem van Oranje de hertog van Anjou de soevereiniteit aan, met onder andere het doel om buitenlandse steun te verwerven.

Michelangelo Cerquozzi, *Rivolta di Masaniello*, 1648. Schilderij op doek, collectie Galleria Spada, Rome.

571 De provinciale delegaties zouden moeten bestaan uit aristocratische en stedelijke vertegenwoordigers. Voor de chronologische verwikkelingen van de revolutie in Napels, zie: Aurelio Musi, *La rivolta di Masaniello nella scena politica politica barocca*.

Een van die opvallende gelijkenissen tussen de ontwikkelingen in Napels en die in de Nederlanden was het beroep dat de opstandelingen in Napels deden op buitenlandse mogendheden om hulp te bieden en op te treden ten faveure van de rebellen die zich tegen het Spaanse bestuur richtten. In een manifest aan de vooravond van de opstand in Napels vroegen de leiders van de opstandelingen om buitenlandse steun in hun verzet tegen het in hun ogen slechte bestuur van de Spaanse autoriteiten.⁵⁷² Het manifest vond verspreid over Europa zijn lezers. De mare van de rebellie tegen de Spaanse onderkoning was groot nieuws in Europa. In de Republiek leidde de revolutie tegen de Spaanse onderkoning en de hem ondersteunende adel tot grote activiteit. Contemporaine geschiedenissen, pamfletten, traktaten (soms vertalingen van werken uit Napels) en toneelwerken over de Napolitaanse revolutie in 1647 verschenen in de Noordelijke Nederlanden bij de vleet. Vertalingen van *Manifesto del fidelissimo popolo di Napoli* werden op de Nederlandse markt gebracht.⁵⁷³

De Nederlandse vertaling van het Manifesto uit 1647. Collectie KB Den Haag, foto auteur.

De zoektocht in Napels naar steun van een Europese grootmacht zou uiteindelijk uitkomen bij de Franse hertog Hendrik II van Guise.⁵⁷⁴ Met zijn aanstelling als ‘difensore della Repubblica’ en als legercommandant van de volksmilities hoopten de rebellen, daarin gesteund door Frankrijk, een zelfstandige republiek te stichten, zonder door Frankrijk onderworpen te worden.⁵⁷⁵ In een brief waarin de leiders van de opstand lieten weten dat de voorstellen van de Franse hertog tot samenwerking en hulp werden geaccepteerd, benadrukte men nog eens

wat men van de hertog verwachtte:

Dit zeer trouwe volk van het koninkrijk Napels smeekte met tranen van bloed Uwe Hoogheid zich te verwaardigen de verdediger van Napels te worden, zoals de

572 *Manifesto del fidelissimo popolo di Napoli*, gepubliceerd op 17 oktober 1647, zie: Vittorio Conti, *Le Leggi di una rivoluzione*, p. 13-16, inz. p. 16.

573 Ook werden door Nederlandse boekdrukkers werken over de Napolitaanse revolutie in de oorspronkelijke taal uitgegeven, zoals het boek van de Napolitaan Agostino Nicolai, *Historia o vero narrazione giornale dell'ultime rivoluzioni della città e regno di Napoli*, Amsterdam 1660.

574 Op 26 oktober vaardigde Gennaro Annese een proclamatie uit waarin de opstandingleider bekendmaakte dat Frankrijk de Napolitaanse republiek zou steunen en beschermen, zie: Vittorio Conti, *Le Leggi di una rivoluzione*, p. 52-53.

575 Villari, *Il Sogno di libertà*, p. 489. Over de rol van de hertog De Guise tijdens de Napolitaanse revolutie, zie: Michèle Benaiteau, ‘Political Uses of Reputation and Celebrity in the Seventeenth Century: The case of Henri de Lorraine, Fifth Duke of Guise’, in: Jessica Munns, Penny Richards en Jonathan Spangler (eds.), *Aspiration, Representation and Memory. The Guise in Europe, 1506-1688*, Farnham 2015.

prins van Oranje in Holland, met hulpmiddelen die door uw goeddaardigheid het Napolitaanse volk worden aangeboden.⁵⁷⁶

Het Nederlandse model van de Republikeinse staat vond weerklink in Napels. In een aantal documenten, zowel in drukvorm als in de vorm van manuscripten die de leiders van de opstand tijdens de roerige periode in Napels uitvaardigden, wordt het voorbeeld van de Republiek van de Verenigde Nederlanden opgevoerd. Zoals hierboven al opgemerkt vinden we de verwijzingen naar de jonge Nederlandse Republiek vooral op het moment dat de hertog van Guise in beeld komt als redder van de revolutionaire beweging in het koninkrijk Napels.

Sommige ooggetuigen van de troebelen in Napels verhalen eveneens over het voorbeeld van de Nederlandse Opstand en de (gemengde) staatsinrichting van de Republiek voor de Napolitanen. Een buitenlandse ooggetuige is de graaf van Modena, Esprit Raimond de Mormoiron (1608-1672) kamerheer van de hertog (Hendrik II) van Guise en minister van Oorlog, die memoreert hoe de belangrijkste leiders van de opstand, na de dood van Masaniello van Napels, een republiek wilden stichten, niet naar het voorbeeld van Venetië met zijn aristocratische bestuur, niet volgens de staatsvorm in Zwitserland, ‘comme celle des treize cantons des Suisses, qui n’est formée que de Peuple’, maar meer naar het voorbeeld van ‘Hollande, qui est mêlée de de la Noblesse et du Peuple’ en ‘qu’il ne voyait donc que les Hollandais sur qui l’on pût se régler; que pour faire une République mêlée comme celle-là, il fallait attirer les Nobles dans le parti, en leur faisant bien connaître les avantages que tout leur corps en recréverait.’⁵⁷⁷

Italiaanse historici zoals Rosario Villari, Vittorio Conti, Salvo Mastellone en Vittor Ivo Comparato die zich hebben verdiept in de Napolitaanse opstand tegen het Spaanse bestuur, betogen dat het geschiedwerk van Bentivoglio een onmiskenbare invloed had op de revolutionaire beweging in Zuid-Italië.⁵⁷⁸ De geschiedenis van de Nederlandse Opstand zou zelfs als scenario hebben gediend voor de leiders van de Republiek Napels, die na de dood van opstandelingenleider Masaniello in oktober 1647 werd opgericht.⁵⁷⁹

576 Citaat ontleend aan Villari, *Il Sogno di libertà*, p. 493: ‘Questo fedelissimo Popolo di Napoli e suo Regno con lacrime di sangue supplica Vostra Altezza degnarsi di essere suo difensore, sì come hoggi è il principe d’Oranges in Olanda, con quegli aiuti che da Vostra Altezza gli [vengono] benignamente offerti’. De brief bevindt zich in de collectie van het Archivio di Stato in Napels, ms. 110, f. 140: *Lettera al duca di Guisa a nome del popolo*, Napoli, 24 ottobre 1647. Villari, *Il Sogno di libertà*, zie noot 1, p. 658. Uit de inventarisatie van Saverio di Franco blijkt dat in een aantal manuscripten de auteurs de verwachting uitspreken dat de Franse hertog de beschermmer en verdediger zou zijn van de Republiek Napels “come era il principe d’Oranges in Olanda”, zie Saverio di Franco, *Le Rivolte del Regno di Napoli del 1647-48 nei manoscritti napoletani*, Napels 2007, p. 387 en verder p. 371, p. 403 en p. 430.

577 *Mémoires du Comte de Modène sur la révolution de naples de 1647* (deel 2), Parijs 1827, p. 405-406.

578 Zie: Rosario Villari, *Il Sogno di Libertà*, p. 496-497; Vittorio Conti, *La rivoluzione repubblicana a Napoli e le strutture rappresentative (1647-1648)*, Florence 1984, p. 21; Vittorio Conti, *Le Leggi di una rivoluzione*, p. XXXVII – XL; Vittor Ivo Comparato, ‘La Repubblica napoletana del 1647/48: partiti, idee, modelli politici’, in *Il Pensiero Politico*, XXXI, 2, 1998, p.205-238, inz. p.232-233; Salvo Mastellone, ‘Il modello politico olandese’, in: *Relatione delle province unite* (fascimile van de Elzevieruitgave uit 1632, bezorgd en ingeleid door Salvo Mastellone en E.O.G. Haitsma Mulier), Florence 1983, p. 5-31.

579 Salvo Mastellone, ‘Il modello politico olandese’, p. 26: ‘I capi della Repubblica di Napoli sembrano [mijn

Een van de invloedrijkste leiders die na het verdwijnen van Masaniello van het politieke toneel opstond, was Vincenzo d'Andrea. Hij sprak zich uit voor een republikeinse federatieve staatsvorm zoals die in de Verenigde Nederlanden was ontstaan uit de Opstand tegen het Spaanse koningshuis. De hoop die vervolgens werd gesteld in de hertog van Guise was overeenkomstig het voorbeeld van de historische ontwikkelingen in de Nederlanden zoals die Bentivoglio in zijn geschiedenis stap voor stap had verhaald. De Franse aristocraat zag men in Napels als de ideale leider van de rebellen die in staat zou zijn de Spanjaarden te verdrijven uit het zuidelijk deel van het schiereiland.⁵⁸⁰ In het manifest van 25 oktober werd door de revolutionairen van Napels (onder leiding van dezelfde Vincenzo d'Andrea) de republiek uitgeroepen waar geen enkele 'vorst of regering aanspraak op kon maken' en die 'ervoor zorgde dat ons koninkrijk en volk worden teruggebracht tot een vrije staat en vrij van elke beproeving en onderdanigheid'.⁵⁸¹

De Republiek der Verenigde Nederlanden als politiek model

Het in dit hoofdstuk al eerder geciteerde traktaat van Scaglia (uitgebracht in Napels!) zou volgens Mastellone het begin zijn geweest van een discussie en polemiek in Italië over Bentivoglio's boeken.⁵⁸² Er zijn echter (tot nu toe) nauwelijks directe verwijzingen te traceren die erop duiden dat degenen die een belangrijke rol speelden bij de revolte ook daadwerkelijk de boeken van Bentivoglio hebben gelezen of daarvan op de hoogte waren. Ook al bevatten de vele proclamaties en 'bandi' die werden geschreven en uitgevaardigd in Napels wel echo's van wat Bentivoglio in zijn werk heeft geschreven over de Opstand en de Republiek der Verenigde Nederlanden, de naam van de kardinaal of rechtstreekse verwijzingen naar zijn werk worden in deze officiële documenten echter nergens genoemd. In een van de proclamaties, uitgevaardigd op november 1647, vinden we een verwijzing die iets laat doorschemeren over de impact van geschiedschrijving op de gebeurtenissen in Napels. Het document waarschuwt de Napolitaanse bevolking om niet de fout te maken, tegen de wil van het algemeen belang in, met het Spaanse bestuur tot vredesafspraken te komen. Het gevaar was groot, zo waarschuwt de leiding van de opstandelingen, dat de Napolitaanse bevolking 'weer zouden terugvallen in de handen en ontembare woede' van het Spaanse bestuur, '[...] zoals welbekend is uit de geschiedwerken'.⁵⁸³ Onder deze 'Historie' bevonden zich ongetwijfeld ook de werken van Bentivoglio.

Onomstotelijk staat in ieder geval vast dat zowel de *relazioni* als de driedelige

cursivering] seguire il copione della storia di Fiandra.

580 Mastellone, 'Il modello politico olandese', p. 24.

581 Vittorio Conti, *Le Leggi di una rivoluzione*, p. 32-33: 'Re Monarcha o Regulo possi havere altra pretensione; e questo acciò il nostro Regno, e Popolo si riduchino a stato franchi, e liberi d'ogni travaglio, e servitù'.

582 Salvo Mastellone, 'Il modello politico olandese', p. 21.

583 Vittorio Conti, *Le Leggi di una rivoluzione*, p. 89: 'per fargli così ricadere nelle mani et ira inestinguibile, [...] quali è ben noto per le Historie'.

geschiedenis van de Opstand een brede verspreiding vonden op het Italiaanse schiereiland.⁵⁸⁴ Van de *relazioni* verschenen in de periode 1629-1650 negen Italiaanse edities waarvan er waarschijnlijk zes in Italië zijn uitgegeven, en een Spaanse vertaling. Bentivoglio's verslag van de Republiek werd door de Italiaanse en Spaanse elites in Italië goed gelezen. Van de verschillende edities van de *Della Guerra di Fiandra* (er verschenen van Bentivoglio's boeken ook verzamelbanden waarin naast de geschiedenis van de opstand ook de relazioni, memoires en brieven waren opgenomen) die tot 1650 op de markt kwamen, verschenen er drie edities in Italië.

De eerste Spaanse vertaling van de *Relationi* verscheen in 1631 op de boekenmarkt van Napels.⁵⁸⁵ In de opdracht aan kardinaal Infante Ferdinand van Oostenrijk, die als de nieuwe landvoogd van de Spaanse Nederlanden zou worden aangesteld stelt de vertaler dat:

de onderwerpen die hier met zoveel lof voor de Spaanse zaak worden behandeld, zijn als een instructie voor de gouverneurs-generaal in de Nederlanden⁵⁸⁶

De uitgave van de *Relationi* van Bentivoglio diende volgens de vertaler als een praktische handleiding om de aanstaande Habsburgse landvoogd kennis bij te brengen over de Nederlanden. Het boekwerk verscheen op initiatief van de Spaanse onderkoning Manuel de Acevedo y Zúñiga, graaf van Monterrey, en maakte deel uit van een nieuwe propagandacampagne, die was geïnitieerd door de graaf van Olivares om het prestige van het Habsburgse imperium te versterken.

In het licht van dreigend gezichtsverlies voor het Spaans-Habsburgse imperium zou het verslag over de Republiek, net als andere uitgaven die in deze periode verschenen, uitermate geschikt zijn om het negatieve beeld van Spanje bij te stellen:

Door middel van zijn superieure stijl wist hij heel goed wat hij met zijn handen aanraakte en slaagde hij erin met grote vindingrijkheid de meest geheime zaken van de onderhandelingen tussen de vorsten te begrijpen, die of de koppigheid van de opstandelingen stimuleerden of de aan de koning gehoorzame staten regeerden.⁵⁸⁷

584 De eenmalige uitgave met redevoeringen uit Bentivoglio's geschiedwerk kan ook worden toegevoegd aan de boeken van de kardinaal, die mogelijk de opvattingen van de Napolitaanse opstandelingen hebben beïnvloed. De bundel verscheen onder de titel *Raccolta delle orationi che si contengono nell'istoria di Fiandra del cardinale Bentioglio. Con una simile raccolta aggiuntavi de gli elogi; nel modo che si interderà meglio, dopo il fine delle orationi*, Keulen 1640.

585 Bentivoglio, *Las Relaciones* (vertaling van De Mendoza Y Céspedes), Napels 1631. Buiten deze Spaanse vertaling verscheen er in de zeventiende eeuw geen enkele editie van Bentivoglio's werk in Napels.

586 Bentivoglio, *Las Relaciones*, [p. 1]: 'Las materias, que se tratan aqui con tanto credito de las cosas de España, son como una instruccion para Governadores de Flandes'.

587 Bentivoglio, *Las Relaciones*, p. 165: 'Con estilo superior diò a entender, lo que con las manos tocò, y penetrò con su grande ingenio, comprehendiendo los negocios mas secretos de los Principes que ò fomentan la pertinacia de las Provincias rebeldes, ò rigen los Estados de las obedientes'; zie Rosario Villari, *Un sogno di libertà*, p. 496-498. De titel van Villari's boek verwijst naar de opstanden tegen het Spaanse bestuur en Spaanse kroon; de droom van de vrijheid was onder andere geïnspireerd door de Opstand in de Nederlanden en de

De Spaanse vertaling van de *Relationi*, Napels 1631. Bron: Biblioteca Nazionale di Napoli.

Zeven jaar later kwam in Madrid een tweede editie op de markt. Maar het propagandistische effect van dit werk was waarschijnlijk niet wat de graaf van Monterrey en Olivares in gedachten zullen hebben gehad.

Een document dat ten tijde van de Napolitaanse opstandige periode het licht zag en dat wél als uitzondering direct refereert aan het werk van Bentivoglio is *Il Cittadino Fedele*, dat in 1647 verscheen.⁵⁸⁸ Het anonieme werkje maakt deel uit van de republikeinse en anti-Spaanse geschriften die vooral in manuscriptvorm hun weg vonden in Napels en andere delen van Italië tijdens de tumultueuze periode van weerstand tegen het Spaanse

bestuur.⁵⁸⁹ De inhoud van *Il Cittadino Fedele* wijst duidelijk op invloed van Bentivoglio op het republikeinse gedachtegoed van de Napolitaanse opstandelingen. De auteur roept in zijn pamfletachtige tekst de Napolitanen op om het voorbeeld van de Zwitsers te volgen door het stichten van een republiek of net als de Nederlanders te handelen die als 'eenvoudige vissers door langdurige ervaring met wapens met respect worden bejegend door de machthebbers'.⁵⁹⁰ Ook in dit politieke geschrift vinden we de verwijzing naar de mogelijke hulp van buitenaf die moest komen van de Fransen. De Napolitaanse leiders

komt van de Republiek. Over de aanwezigheid van de Spaanse cultuur in Napels, waaronder ook Spaanse publicaties en vertalingen, zie Encarnación Sánchez García, *Imprenta y cultura en la Nápoles virreinal: los signos de la presencia española*, Florence 2007 en de recente uitgave met essays samengesteld door dezelfde auteur: Encarnación Sánchez García (ed.), *Lingua Spagnola e cultura Ispanica a Napoli*.

588 Verwijzing naar het anonieme werk *Il Cittadino Fedele* gevonden in Rosario Villari's, *Il sogno di libertà*. De volledige titel van dit bijzondere boekwerkje: *Il Cittadino Fedele. Discorso breve della Giusta, Generosa, & Prudente Risoluzione Del Valoroso, e Fedelissimo Popolo di Napoli. Per liberarsi dall'insopportabili gravetze impostegli da Spagnoli*, Napels 1647. [maar waarschijnlijk in 1648 verschenen]). In de *Bibliothèque Nationale de France* in Parijs ligt het nog enige bewaarde exemplaar van dit werk en citaten uit dit werk (in de volgende pagina's) heb ik ontleend aan dit exemplaar. Rosario Villari besteedt in zijn *Il sogno di libertà* summier aandacht aan *Il Cittadino Fedele*.

589 Een deel van de Napolitaanse anti-Spaanse (of beter anti-Castiliaanse) literatuur in de vorm van pamfletten, *avissi*, tractaten, enzovoort, van Italiaanse en Franse origine verschenen (soms vertaald in het Castiliaans) in het opstandige Catalonië. Maar volgens Giovanni Muto is een groot deel van de pamfletten en geschriften door het Spaanse gezag in Napels na de revolutie vernietigd. Van de overgeleverde werken die nog in de collectie van het *Archivio di Stato* in Napels waren ondergebracht is een belangrijk deel verwoest door bombardementen in de Tweede Wereldoorlog.

590 *Il Cittadino fedele*, p. 13-14: 'da semplici pescatori, agguerriti per lungo uso dell'armi, sono fatti riguardevoli tra' Potentati'. Voor vergelijkingen tussen de Nederlandse Republiek en Zwitserland in Bentivoglio's *Relationi*, zie aldaar p. 125-126.

van de revolutie lieten hun voorkeur vallen op een vertegenwoordiger van de Franse kroon die een vergelijkbare rol kon spelen als de Oranjes tijdens de Nederlandse Opstand. Een rol als verdediger van de opstand en vrijheid, zo dacht men, maar niet als soeverein.⁵⁹¹ De Nederlanders kozen een leider die in de gedaante van de vorst van Oranje met behoedzaamheid en moed een opstand begon tegen de Spanjaarden.⁵⁹² En met verwijzing naar het geschiedwerk van Bentivoglio wordt gewaarschuwd voor de Spanjaarden, want de karaktereigenschappen van de Spanjaarden moet men nooit vertrouwen. Hun daden, hun onverzoenlijke trotse karakter en onmenselijkheid zijn bekend uit het geschiedwerk [van Bentivoglio] over de Nederlanden in het deel dat de regeerperiode van Alva behandelt, toen zij wraak namen op de opstandelingen, die de opstand om rechtvaardige redenen begonnen waren. Dit zou leiden tot verbanning, gevangenschap en meer dan 19.000 doden.⁵⁹³

De onbekende auteur van dit opvallende geschrift was dus goed bekend met het werk van Guido Bentivoglio, en bezat net als als de kardinaal (en andere Napolitaanse auteurs van politieke geschriften) een grote belangstelling voor de internationale verwickelingen. Hij schatte de actuele positie van Spanje te midden van de dynamische politieke situatie goed in en zag scherp wat dat betekende voor de mogelijkheden voor Napels om zich los te maken van het Spaanse koninkrijk. Napels diende in zijn ogen te profiteren van de zwakke positie van het Spaans-Habsburgse imperium, want 'de troepen van de Spaanse koning zijn in vele delen van zijn rijk versnipperd en zijn in Catalonië, Milaan, Sicilië en in andere gebieden volledig ingezet', om de onrust de kop in te drukken en de Spaanse vorst kan 'noch hulp ontvangen of hopen op steun van zijn bondgenoten die zich volop bezighouden met de zorg en toezicht van hun eigen domeinen'.⁵⁹⁴

Eenzelfde gedachtengang was trouwens ook te vinden in het manuscript *Discorso fatto al popolo napoletano per eccitarlo alla libertà*.⁵⁹⁵ In dit manuscript wordt door de

591 In zijn studie 'The Mystery of Masaniello' wijst de Italiaanse historicus Francesco Benigno nog op een andere parallel met de Nederlandse Opstand. Tijdens de fase van radicalisering onder de Napolitaanse bevolking trok een groep rebellen, door de Spanjaarden *lazzari* genoemd omdat zij zich met weinig kleren om het lijf manifesteerden, terroriserend door de straten van Napels. Zij waren gewapend met haakbussen en droegen als symbool van verzet rode mutsen die ook door de Napolitaanse zeelieden werden gedragen. De *lazzari* behoorden tot dezelfde rang van bedelaars, vissers en armste bevolking in Napels. Hier dringt zich de vergelijking op met de beeldvorming van de geuzen tijdens de Nederlandse Opstand. Zie: Francesco Benigno, *Mirrors of revolution: Conflict and Political Identity in Early Modern Europe*, Turnhout 2010, p. 321-325.

592 *Il Cittadino fedele*, p. 15: 'à guisa del Principe, [...], habbia il commando, come tanta prudenza, & valore ha incominciato, resistendo a Spagnuoli'.

593 *Il Cittadino fedele*, p. 16-17: 'con le regole del natural'istinto à non fidarvi mai più de' Spagnuoli, le cui attioni, implacabili Fieretze, & inhumanità sono così note nell'Historie di Fiandra al tempo del Duca d'Alba, (te lezen volgens de auteur in *Cardinal Bentivogli nell'Historia di Fiandra part. I, lib. 4.*), che per simili commotioni farne per giuste cause, (ch'essi chiamano Rebellioni) in vendetta, diede esilie, prigionie, & morti sopra à 19. Mila'.

594 *Il Cittadino fedele*, p. 14-15: 'le forze del Rè di Spagna sono in tante parti divise, & e impegnate in Catalogna, Fiandra, Germania, Portogallo, Stato di Milano, Sicilia, & altrove [...]' 'nè può havere, ò sperar'aiuto da suoi adherenti, occupati tutti nella cura, e custodia de' propri domini'; Rosario Villari, *Elogio della dissimulazione: La lotta politica nel Seicento*, Bari 1987, p. 62-64.

595 Het manuscript *Discorso fatto al popolo Napolitano per eccitarlo alla libertà da persona vestita di sacco* presupposta Giulio Genoino is gepubliceerd door Michelangelo Schipa in: *Un grido di libertà nel seicento*, Napels 1912. Het oorspronkelijke manuscript bevindt zich in het archief van het Vaticaan (Miscellanea, Arm.

anonieme auteur aan de Napolitanen het voorbeeld gegeven van de zeven Nederlandse gewesten en de Portugezen die zich wisten los te maken van de Spaanse monarchie. Waarom, zo vraagt de auteur zich af, zou Napels niet het voorbeeld volgen van deze landen?⁵⁹⁶ De politieke en militaire omstandigheden (de gevolgen van de Dertigjarige Oorlog en de verschillende revoltes in de Spaanse kroondomeinen brachten Madrid in zwaar weer) waren te gunstig om daarvan niet te profiteren.

Een andere echo uit het werk van Bentivoglio in *Il Cittadino fedele* is terug te zien in het begrip vrijheid in combinatie met het begrip trouw aan de vorst. De auteur plaatst hier de relatie van de burger met zijn stad, regio of land, tegenover de verplichtingen van de onderdaan ten opzichte van zijn vorst. In het nieuwe concept van het begrip vrijheid wordt de plaats van de soevereine vorst ingenomen door trouw aan de eigen stad of geboorteplaats (*la libertà della patria*). Aan het begrip trouw in de feodale betekenis van het woord werd in de 'Discorso' een nieuwe inhoud gegeven. Naar het voorbeeld van de Zwitsers die vrijheid en trouw aan het 'vaderland' hoog in het vaandel hadden staan verlostten zij zich niet alleen van de vorstelijke tirannie, maar stuurden ook de adel weg uit angst dat zij er opnieuw onder gebukt zouden gaan.⁵⁹⁷ In *Cittadino Fedele* wordt op meerdere plaatsen gesproken over het verlangen naar of het bereiken van vrijheid in de landen waar men opstand kwam tegen de landsheer.⁵⁹⁸

Ook in de 'Discorso' wordt het begrip vrijheid veelvuldig gebruikt, maar dan in combinatie met grote en roemruchte voorbeelden uit de klassieke en contemporaine geschiedenis.⁵⁹⁹ Aan het slot van de Discorso doet de auteur een hartstochtelijke oproep

III, 62, doc.12) zie ook: Rosario Villari, *Elogio della dissimulazione*: p. 62-64. Ik heb gebruik gemaakt van Schipa's publicatie.

596 Discorso fatto al popolo Napolitano, p. 8: 'Né vi faccia, Napolitani miei, vana paura la di loro forza, essendo lasciati ributtare dalle sette provincie di Fiandra, da' pescatori Olandesi, da' Portoghesi su le loro frontiere: et accompagnati dalle vostre forze non hanno potuto far nulla; hor che faranno, privi di voi, contro voi stessi? Le cose, che da principio molto spaventose si rappresentano, si vanno di giorno in giorno diminuendo. Andiamo dunque con l'aiuto divino a discacciarli da quelle spelonghe, ultimo lor rifugio e fondamento della tirannide'.

597 Discorso fatto al popolo Napolitano, p. 6: 'Ma qual gente più fedel fu mai de' Svizzeri, i quali per essere esemplare della libertà e fedeltà della patria, si riscosserono solo dalla tirannide dell'imperio, ma anche discacciarono la nobiltà con fame estermio per paura di nuovo di non inciamparvi. Zie ook: Rosario Villari, *Elogio della dissimulazione*, p. 62-63.

598 *Cittadino Fedele*, p. 13: 'Il maggior beneficio desiderata libertà'; *Cittadino Fedele*, 14: 'tornando a vivere, come ne' primi tempi della fondatione di Napoli, in forma di repubblica con libertà greca divisa in Senato, e Popolo'; *Cittadino Fedele*, p. 17-18: 'ma essendo Giusta, Generosa e Prudente la Revolutione del popolo di Napoli, così deve esser seguita da tutte le Citta, & luoghi del regno, per godere insieme l'incomparabil dono della libertà. Men leze de vele 'bandi' (mededelingen, bekendmakingen, aankondigingen) waarin wordt gesproken over de vrijheid van het vaderland (la libertà della patria), bijvoorbeeld 'Manifesto' geschreven door Gennaro Annese uitgegeven in december 1647, zie Vittorio Conti, *Le Leggi di una Rivoluzione*, p. 168-170.

599 Discorso fatto al popolo Napolitano, p. 6: 'Ma, se per avventura altra cosa non vi muove, nuovavi almeno il desio di dolce assaggio della desiderata libertà. Perché non vi destate da questo mal conosciuto letargo all'esempio di tanti maggiori? Che cosa Roma ha lasciato a dietro di fare per scuotersi dal giogo di tanti tiranni! Che dirò d'Athene, Sagonto, Firenze, Siena, Olanda e tanti altri?'. En de schrijver van de *Discorso* appelleert bovendien aan de geschiedenis van Napels: 'E li vostri stessi progenitori a quanti pericoli sono subentrati accioche i Vandali, i Svevi et Aragonesi dal duro imperio discacciassero', p. 6.

aan zijn stadgenoten om hun de ogen openen voor al het onrecht dat hun door het ‘tirannieke’ bewind is aangedaan en spoort hen aan om zich te verenigen en om op te komen voor de vrijheid:

De vrijheid is kostbaar omdat die aan iedereen toebehoort [...]. Hebben jullie niet de kinderen gehoord die van kindsbeen af bijna huilend zeiden: Oh, vaders, nu jullie niets meer hebben om ons achter te laten, laat tenminste voor ons de vrijheid achter, zodat door middel van de vrijheid wij beter in onze behoeften kunnen voorzien.⁶⁰⁰

Dit soort teksten over ‘la libertà’ roepen herinneringen op aan de betekenis die Bentivoglio het begrip ‘vrijheid’ toekent in zijn beide werken.⁶⁰¹ Volgens Rosario Villari moet de betekenis van ‘amore della libertà’, zoals de kardinaal uit Ferrara met regelmaat gebruikt in zijn grote geschiedenis en vooral in de *Relationi*, in extenso in politieke zin begrepen worden. Het idee vrijheid behoort te worden verbonden met de vrijheidszin waarmee de rebellen in de Nederlanden hun strijd voerden tegen de Spaans-Habsburgse troepen. Zoals Bentivoglio het begrip toepaste in zijn werk was het volgens Villari vooral:

De diepgaande motivatie om zich te bevrijden van een buitenlandse overheerser en zich als eenvoudige vissers om te vormen tot een politiek, economisch en burgerlijk wereldcentrum.⁶⁰²

Een ander document, vermoedelijk geschreven in december 1647 toen de staatsgreep van de hertog van Guise zich had voltrokken en dat lijkt te zijn beïnvloed door Bentivoglio's verslag van de Republiek, is *Lettera scritta da un personaggio napolitano a gli ordini del Regno di Napoli, nella quale dà loro un breve istruzione per formare la nuova Repubblica*.⁶⁰³ In dit politieke pamflet richt de anonieme schrijver zich tot de inwoners van het opstandige Napels en roept hen op om de Spaanse koning af te zweren en te kiezen voor een republikeins staatsbestel, met als voorbeelden Zwitersland en vooral “Olanda”. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt in de brief als het ideale alternatief gezien voor de absolute monarchie. Het zoeken van sommige groepen in Napels naar een andere koning zou voor de inwoners van het koninkrijk Napels alleen

600 Discorso fatto al popolo Napolitano, p. 7: ‘la libertà è pregiabile perché è comune à tutti [...]. Non udite i fanciulli che sin dalla culla quasi gridando dicono: O, padri, hormai che più robba da lasciarci non havete, lasciateci almeno la libertà, accioche per mezo di quella possiamo meglio provvedere a’ nostri bisogni’

601 Toch had in de vroegmoderne tijd het begrip vrijheid een negatieve betekenis, zie onder andere Hillary Gatti, *Ideas of liberty in Early Modern Europe: From Machiavelli to Milton*, Princeton 2015 en David Johnston & Camila Vergara (eds.), *Machiavelli on Liberty & Conflict*, Chicago 2017. Over het begrip vrijheid zie: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (eds.), *Vrijheid: een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999.

602 Rosario Villari, *Un sogno di libertà*, p. 496-497: ‘la motivazione profonda della loro capacità di liberarsi dal dominio esterno e di trasformarsi, da semplici pescatori, in nuovo centro mondiale della politica, dell’economia e della vita civile.’

603 In dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van het document dat Conti heeft opgenomen in zijn: *La rivoluzione repubblicana a Napoli*, p. 49-62.

maar het opzoeken van nieuwe rampen betekenen.⁶⁰⁴ Het koningschap heeft volgens de anonieme schrijver Napels alleen maar rampspoed gebracht in de vorm van opstanden, honger en slavernij. De keuze voor een republiek, zo is de gedachte van de schrijver 'die veel koninkrijken heeft gezien en veel tijd heeft doorgebracht aan Europese hoven', brengt veel voordelen met zich mee.⁶⁰⁵ Hij spiegelt zich aan het ideaal van de federale bestuursvorm van de Nederlandse Republiek, de samenwerking tussen de aristocratie en de gewone bevolking, en de evenredige inspraak van de provincies in het koninkrijk Napels. Voorwaarde is wel, benadrukt de auteur in de afsluitende zinnen van zijn brief, dat de Napolitanen geen andere keus hebben dan dat zij zich intern (de adel en het volk) verenigen, om een rechtvaardige zaak (in de ogen van heel Europa) voor eeuwen extra glans te geven.

De auteur voorziet stabiliteit, rijkdom en welvaart in Napels als men kiest voor een republikeinse staatsvorm, die Napels de gelegenheid biedt zijn grondgebied buiten Zuid-Italië uit te breiden en koloniën te stichten, naar de voorbeelden van de Nederlandse Republiek en de republieken van Venetië en Genua. Als gevolg van zijn toenemende economische en politieke invloed zou Napels ook op het wereldtoneel een (diplomatieke) rol kunnen gaan spelen. Bovendien, zo stelt de schrijver zich voor, kan Napels met andere republieken (en samen met Frankrijk) een blok vormen tegen de Spaans-Habsburgse monarchie.⁶⁰⁶

Het vrijheidsbegrip, zoals door Bentivoglio bedoeld en geformuleerd, moet worden gerelateerd aan de opkomst en vestiging van de Republiek van de Verenigde Nederlanden, aan de republikeinse geest van de noordelijke gewesten in de Lage Landen. De tekst van de *Relatione* presenteert het beeld van een revolutie die niet door een grootmacht gestopt kon worden. Bovendien was het verslag een precieze beschrijving van nieuwe instituties binnen een gemeenschap, die zich tot een van de machtigste staten (op politiek, economisch en militair gebied) zou ontwikkelen, en die ontstond na een opstand die ter verdediging van traditionele privileges uit het verleden werd gevoerd. Ook de hierboven genoemde auteurs die de Napolitaanse revolte verdedigden en aanmoedigden verbonden het denkbeeld van vrijheid met de politieke werkelijkheid van de Nederlandse Republiek. In de *Lettera scritta da un personaggio napolitano* wordt dat begrip van vrijheid herhaaldelijk gebruikt. In de aanhef van dit document is het 'moedige besluit' van de Napolitaanse rebellen om de vrijheid te bevechten de reden

604 'Lettera scritta da un personaggio' in: Conti, *La rivoluzione repubblicana a Napoli*, p. 50: '[...] dico che l' cercare un nuovo re sarebbe per noi cercar nuovi travagli. Abbiamo più e più volte provato la natura di questo governo; sono ancora aperte le piaghe ricevute a' tempi de' Normanni, de' Svevi, degli Angioni, degli Aragonesi.'

605 'Lettera scritta da un personaggio', p. 50: 'huomo il quale ha veduti molti regni e s'è trattenuto in diverse corti d'Europa'.

606 'Lettera scritta da un personaggio', p. 60: 'Vi consiglierei a non prendere nimicitia con alcuna delle religioni, o ordini di preti, o frati, massime per causa, che si fossero mostrati alcuni di loro affezionati al partito spagnolo perciochè ciò deve essere a voi caro, stimando che divenendo voi prencipi, vi saranno dell'istessa maniera fedeli, che furono a i re di Spagna.'

om zich bij hen aan te sluiten en hen aan te moedigen om hun strijd tegen de Spaanse tirannie voort te zetten.⁶⁰⁷ Is het geen glorieus werk, zo vraagt de auteur zich af, om de vrijheid te schenken aan het Vaderland en een van meest hardvochtige jukken dat het volk heeft ondervonden af te werpen?⁶⁰⁸ De bedongen vrijheid en onafhankelijkheid zal de economie doen opbloeien en de nieuwe republiek zal zich kunnen meten met andere welvarende republieken in Europa.

In zijn pamflet geeft de anonieme auteur aan de Napolitaanse opstandelingen uitleg waaraan een republiek naar Nederlands voorbeeld diende te voldoen. In zijn *breve istruttione per formare la nuova repubblica* blijkt heel duidelijk dat voor de schrijver van dit pamflet de bestuursvorm van de Nederlandse Republiek het meest geschikte voorbeeld was voor het koninkrijk Napels. De Republiek der Verenigde Nederlanden werd door de schrijver beschouwd als een ideaal voorbeeld van politieke en religieuze stabiliteit. Die stabiliteit zorgde voor economische welvaart en expansie, met dien verstande dat de opsteller van dit document de Nederlandse republiek eigenlijk zag als model van een *repubblica popolare*. De representativiteit van de twaalf provincies in het koninkrijk en de gemengde constitutie zoals in de *Relatione* door Bentivoglio is beschreven, was in de praktijk de meest ideale bestuursvorm voor de opstandelingen. Uit de uitleg blijkt de schatplichtigheid van de schrijver aan Bentivoglio's *Relatione* of aan het geschiedwerk over de Opstand waarin delen uit de *Relatione* die over de inrichting van de Republiek gaan zijn opgenomen. In het document spreekt de schrijver zijn voorkeur uit voor een federale structuur en een representatieve organisatie van de staat waarin afgevaardigden uit de geledingen van adel en bevolking op gelijkwaardige basis uit de provincies naar de senaat in Napels werden uitgezonden.

Tot besluit

In Napels raakte in 1648 de revolutie op een dood spoor en kwam de republiek ten val. De Spaans-Habsburgse absolute monarchie op het Italiaanse schiereiland werd weer hersteld en de sporen van de revolutie werden uitgewist.⁶⁰⁹ De Italiaanse geschiedwerken over en de herinneringen aan het revolutionaire avontuur in het Koninkrijk Napels vonden hun weg in Europa. Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken bewaren nog de originele en vertaalde kronieken van de korte revolutionaire ervaring in Napels.

De belangstelling voor Guido Bentivoglio's werken zou nog tot in de negentiende

607 'Lettera scritta da un personaggio', p. 61: 'proseguite pure l'opera incominciata. Voi foste gitati a questa risoluzione dall'imprudenza de' spagnoli, e dalla providenza del Cielo, assecondate con coraggio l'ordinazione di Dio, seguite quella mano, la quale vi conduce alla libertà'.

608 'Lettera scritta da un personaggio', p. 54: 'non è opera gloriosissima il partorir la libertà alla Patria e scuoterle un giogo de' più duri di quanti ne habbia natione alcuna sperimentati?'.

609 De reactie vanuit Madrid na het aflopen van de Opstand was meedogenloos. De medeplichtigen aan de revolutie werden opgesloten of ter dood veroordeeld. Vele documenten uit de revolutionaire periode werden op last van het Spaans-Habsburgse bestuur vernietigd.

eeuw in Italië blijven bestaan.⁶¹⁰ In de achttiende en negentiende eeuw kwam het nog tot herdrukken van de *Relationi* en *Della Guerra di Fiandra*.⁶¹¹ De blijvende interesse voor de historische uitgaven van Bentivoglio in de negentiende eeuw moet worden gezocht in de Italiaanse onafhankelijkheidsstrijd (beter bekend als *Il Risorgimento*) tegen de Oostenrijkse bezetting. Lezers in het negentiende-eeuwse Italië konden zich met het lezen van Bentivoglio's geschiedenis identificeren met de Opstand in de Nederlanden tegen het Habsburgse bestuur.

De reacties op de publicaties van de Ferrarese kardinaal in het zeventiende-eeuwse Italië waren, voorzover we dat uit correspondentie, verhandelingen, letterkundige overzichten en andersoortige publicaties kunnen opmaken, de kardinaal goedgezind. Uit de overgeleverde respons op het werk van Bentivoglio springen vooral de positieve reacties op zijn schrijfstijl in het oog. De lovende woorden voor Bentivoglio's proza passen in het zeventiende-eeuwse beeld van de geschiedschrijving als literair genre. Er zijn echter weinig bronnen die ons kunnen vertellen hoe tijdgenoten oordeelden over de inhoudelijke aspecten van Bentivoglio's publicaties. Dat de boeken van Bentivoglio (en niet alleen zijn geschiedwerken) in Italië in trek waren blijkt uit de herdrukken die vanaf de jaren '30 van de zeventiende eeuw verschenen. Het aantal edities van *Della Guerra di Fiandra* dat in Italië verscheen overtreft de uitgaven van de *Relationi*. Dat desondanks de diplomatieke verslagen zich mochten verheugen in een alleszins grote belangstelling kan, naast de inhoudelijke aspecten van het werk, in verband staan met de beperkte omvang van de *Relationi*. De handzame uitgave van de *Relationi*, vergeleken met de volumineuze boekdelen van *Della Guerra di Fiandra*, waren uitermate geschikt om op een efficiënte en snelle wijze kennis te nemen van de inhoud.

De 'meest moderne, accurate en waarheidsgetrouwe' geschiedschrijver Guido Bentivoglio, zoals een Italiaanse auteur van een compendium over de Opstand de kardinaal omschrijft, was geen onbekende voor het Napolitaanse lezerspubliek. Al in 1631 bracht een uitgever in Napels de Spaanse vertaling van de *Relationi* uit. Ongetwijfeld circuleerden de eerste Italiaanstalige edities van de *Relationi* ook in kringen van de Napolitaanse elite en middenklasse. Uitgevers in Napels droegen hun steentje bij aan de verspreiding van informatie over de Republiek door bijvoorbeeld traktaten en *relazioni* over de Vrede van Münster uit te geven. Directe verwijzingen in Napolitaanse bronnen naar de publicaties van de Ferrarese prelaat, op één publicatie na, ontbreken. Ook in de periode dat in Napels de revolutie uitbrak zijn er geen verdere rechtstreekse aanwijzingen die aantonen dat Bentivoglio's boeken in proclamaties en besluiten van de opstandelingen zijn geciteerd. Enkele overgeleverde documenten, uitgevaardigd tijdens de revolutie in Napels, tonen echter wel aan dat de Republiek als politiek model fungeerde in Italië. In officiële documenten en contemporaine publicaties bevinden zich echo's en reminiscenties van Bentivoglio's verslag over de Republiek.

610 Zie bijvoorbeeld het tweedelige geschiedwerk van Matteo Galdi (1765-1821), *Quadro politico delle rivoluzioni delle Provincie Unite e della repubblica batava e dello stato attuale del regno di Olanda*, Milaan, 1809.

611 Beide boeken werden ook opgenomen in edities met het verzamelde werk van Bentivoglio. De *Memorie* en *Lettere* werden in de negentiende eeuw eveneens in afzonderlijke edities op de Italiaanse markt gebracht.

Samen met Boccalini's *Ragguagli di Parnaso* en niet te vergeten Giovanni Costa's traktaat over de Republiek (zie het tweede hoofdstuk in dit boek), was Bentivoglio's rapport over de Nederlandse Republiek het eerste voorbeeld van Italiaanse commentaren, die de jonge staat als een ideaal bestuursstelsel zagen. Diplomatieke verslagen over de Republiek aan de Noodzeekust maar vooral geschiedwerken over de Nederlandse Opstand van Italiaanse auteurs informeerden het Italiaanse lezerspubliek over de nieuwe politieke constellatie in de Noordelijke Nederlanden. Deze geschiedwerken waren echter geschreven met een anti-protestantse visie. De opzet van de *Relatione* en het daaropvolgende *Della Guerra di Fiandra* van Bentivoglio had wel het doel belangstellenden in Italië (en in Europa) op de hoogte te brengen van het ontstaan van de gemengde republikeinse staatsvorm in de Noordelijke Nederlandse gewesten. Het begrip vrijheid was innig verbonden met de komst en vorming van de jonge republikeinse staat. Het begrip vrijheid wordt door Bentivoglio in zijn *Relatione* en *Della guerra di Fiandra* met volle overtuiging uitgedragen: de liefde voor de vrijheid (*l'amor della libertà*) was nergens zo groot als in de Nederlanden. Met het zoeken naar een nieuwe regeringsvorm moeten de opstandelingenleiders in Napels, die voor een groot deel uit de stedelijke middenklasse kwamen, zich aangetrokken hebben gevoeld tot Bentivoglio's positieve beschrijving van de Republiek. Er ontstonden in Napels ideeën om het republikeinse bestuursstelsel op dezelfde wijze in te richten als in de Republiek, waarbij er een soortgelijke Staten-Generaal moest komen waarin aristocratische en burgerlijke afgevaardigden uit Zuid-Italiaanse provincies zitting zouden nemen op basis van gelijkwaardigheid. Deze en andere revolutionaire plannen zouden nooit tot uitvoering worden gebracht.

Met het schrijven van zijn beide boeken over de oorzaken en gevolgen van de Opstand bereikte kardinaal Guido Bentivoglio een relatief groot lezerspubliek. De publicatie van zijn geschiedwerken in het Italiaans en in andere Europese landstalen droeg zeker bij aan de populariteit van zijn boeken. We weten dat boeken invloed kunnen hebben op politieke denkbeelden en ontwikkelingen. In dit geval zijn het historische werken over een buitenlandse revolutie geweest die in een ander land voorbeelden aanreikten voor een alternatieve staatsinrichting.

Het grote aantal herdrukken van de Italiaanse edities en de vertalingen die in verschillende landen op de markt werden gebracht bevestigen de populariteit van de Italiaanse auteur. De kopers van zijn geschiedwerken lazen het werk van de kardinaal niet alleen om het krachtige en stijlvolle proza of om hun historische nieuws- en leergierigheid te bevredigen. Voor sommige lezers was het werk van de kardinaal relevant en van grote politieke betekenis. Zij waren niet alleen geïnteresseerd in de oorlogshandelingen in de Nederlanden maar hadden blijkbaar evenzeer grote belangstelling voor de diepgaande gevolgen en veranderingen in een land dat in opstand was gekomen tegen een absolute vorst, die ook hun eigen soeverein was. De Napolitaanse opstandelingen tegen het Spaanse bestuur in 1647-1648 waren, zo laat dit hoofdstuk zien, op de hoogte van de staatsvorm in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zij spiegelde zich in hun opvattingen over het vestigen van een republikeins staatsvorm onder andere aan de Nederlandse Republiek.

Het is zeer waarschijnlijk dat de *Relatione* over de Republiek en *Della Guerra* hen hebben geïnspireerd. Directe verwijzingen naar Bentivoglio's boeken in documenten uit Napels zijn echter schaars. De vernietiging in Napels van veel primaire bronnen en publicaties maken het onmogelijk om een goed beeld te krijgen van Bentivoglio's invloed. Sommige overgeleverde publicaties en manuscripten refereren wel aan Bentivoglio en op andere plaatsen, zoals in de 'bandi' en pamfletten, zijn heel duidelijk reminiscenties aanwezig van Bentivoglio's publicaties. De pro-Franse gezindheid van Guido Bentivoglio heeft ongetwijfeld bijgedragen aan zijn populariteit bij de opstandelingen in Napels. Bij hun keuze van de opstandelingenleiders om de hulp in te roepen van de hertog van Guise speelden de overeenkomsten met de Nederlandse Opstand een grote rol. Voorbeelden daarvan konden zij vinden in de historische publicaties van Bentivoglio.

Hoofdstuk 7

Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden

In 1630 ontving Constantijn Huygens sr. een brief van Pieter Cornelis Hooft waarin de drost van Muiden de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik om advies vroeg over de wijze waarop hij aan de werken van enkele geschiedschrijvers kon komen.⁶¹² Op aanwijzing van Huygens had Hooft in binnen- en buitenland al naar de boeken van 'Connestagio, Giustiniano, Campana ende Colonna', (de Spaanse geschiedschrijver Coloma), uitgekeken, 'maer niemant van allen gevonden.'⁶¹³ Uit een brief van Hooft die hij in september 1630 naar Huygens verstuurde blijkt dat het gevraagde exemplaar van Conestaggio inmiddels klaar lag voor Hooft, maar het boek van Pompeo Giustiniano nog niet was gevonden.⁶¹⁴ In oktober van het zelfde jaar zond Huygens, zoals is op te maken uit de begeleidende brief, het werk van Conestaggio en Giustiniano naar zijn vriend in Muiden. Het geschiedwerk van Conestaggio gaf Huygens waarschijnlijk aan Hooft te leen uit zijn privébibliotheek en de geschiedenis van Giustiniano had Huygens bij de boekverkoper Elzevier weten te bemachtigen. Niet duidelijk is of Giustiniano's boek de Latijnse editie betreft en of Huygens aan het verzoek van Hooft, 'een ongebonden exemplaar' had kunnen voldoen.⁶¹⁵

Hooft gebruikte de Italiaanse geschiedwerken over de Opstand voor het schrijven van de *Nederlandse Historien*, zijn grote geschiedwerk over de Opstand. Zoals de correspondentie tussen Huygens en Hooft aantoont, was Constantijn Huygens de man die wist hoe Hooft aan Italiaanse boekwerken kon komen. Als secretaris van Frederik Hendrik was boekenliefhebber Huygens verantwoordelijk voor de bibliotheek van de Oranjes en de uitbreiding van de collectie.⁶¹⁶ Bovendien kon Huygens' indrukwekkende boekencollectie Hooft voorzien van de benodigde informatiebronnen voor zijn *Nederlandse Historiën*. De bibliotheek van Huygens bevatte naast vele klassieke en contemporaine titels in het Latijn en in de moderne Europese talen ook Italiaanse

612 Exacte datum ontbreekt.

613 Constantijn Huygens, *Briefwisseling van Constantijn Huygens* (bezorgd door J.A. Worp) deel 1, 's-Gravenhage 1911-1917, brief 514, pp. 286-287.

614 *Briefwisseling Huygens* deel 1, brief 534, 29 september 1630.

615 *Briefwisseling Huygens* deel 1, brief 539, 8 oktober 1630 (Huygens aan Hooft).

616 Ad Leerintveld, *Constantijn Huygens. De collectie in de Koninklijke Bibliotheek*, Amersfoort/Brugge 2013, p. 121-122; A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers (eds.), *The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library*, Utrecht 1993.

uitgaven.⁶¹⁷ Het aandeel van Italiaanse werken in deze *Bibliotheca Zuylichemiana* was waarschijnlijk nog geen 5 procent tegenover bijvoorbeeld de aanwezigheid van 24 procent Franse titels. Maar onder de Italiaanse uitgaven bevond zich een aantal geschiedwerken waaronder ook de bekende boeken over de Opstand. Zoals hierboven al opgemerkt stond Conestaggio's geschiedwerk over de Opstand in de boekenkast van Huygens' huis aan het Plein; de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada maakten eveneens deel uit van zijn bibliotheek.⁶¹⁸

P.C. Hooft las de Italiaanse geschiedwerken (en veel andere Nederlandse en buitenlandse werken) voor het schrijven van zijn geschiedenis over de Opstand. De boeken van de jezuïet Famiano Strada en kardinaal Guido Bentivoglio werden door Hooft gezien als goed geïnformeerde werken, die ondanks hun katholieke achtergrond en vermeende pro-Spaanse stellingname, konden worden gebruikt als betrouwbare eigentijdse informatiebronnen. Bentivoglio verbleef, zoals we gezien hebben, een aantal jaren in de Nederlanden en maakte de Opstand en de komst van het Twaalfjarig Bestand van dichtbij mee. Strada's tweedelige *De bello Belgico* was voor geschiedschrijvers heel bruikbaar vanwege het feit dat de jezuïtische schrijver de archieven van het huis Farnese had kunnen raadplegen en zijn verslaglegging van militaire verwickelingen van de strijd in de Nederlanden als betrouwbaar werd bestempeld.⁶¹⁹

Bentivoglio en Strada behoorden tot de meest gezichtsbepalende zeventiende-eeuwse Italiaanse geschiedschrijvers die zowel in Italië als in het buitenland een breed publiek vonden. Beide auteurs waren veel geraadpleegde en geciteerde geschiedschrijvers. Hun werken (en niet alleen hun historische publicaties) vonden hun weg naar particuliere bibliotheken in de Nederlanden en de rest van Europa. In de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek brachten boekverkopers vertalingen van hun historische werken uit. Dat Bentivoglio en Strada werden beschouwd als gezaghebbende schrijvers over de Opstand kan bovendien worden afgeleid uit de talloze verwijzingen naar hun werk in uitgaven van zeventiende-eeuwse auteurs uit heel Europa.

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de impact van Italiaanse geschiedwerken in de Nederlanden, de vraag waarom beide Italiaanse auteurs populair waren en welke invloed hun werken uitoefenden op de zeventiende-eeuwse auteurs van geschiedwerken en polemische publicaties. Zo zullen we zien hoe Italiaanse vroegmoderne geschiedwerken

617 Ad Leerintveld, *Constantijn Huygens. De collectie in de Koninklijke Bibliotheek*, p. 123-124; Idem, 'Ex libris: 'Constanter': Boeken uit de bibliotheek van Constantijn Huygens', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 16 (2009), p. 151-176. De overgeleverde *Catalogus der Bibliotheek van Constantijn Huygens* uit 1688 en 'opnieuw uitgegeven naar het enig overgebleven exemplaar' door W.P. van Stockum & Zoon in 1903 telt ongeveer 3000 titels. Het originele exemplaar van de catalogus bevindt zich in het Museum van het Boek/Meermannno-Westreenianum in Den Haag.

618 De uitgave van Conestaggio staat vermeld als *Guerre di Germania* in de veilingcatalogus maar onduidelijk is om welke editie het gaat. Andere Italiaanse geschiedwerken over de Opstand in Huygens' boekencollectie: Francesco Lanario, *Guerre di Fiandra*, Venetië, 1616, Cesare Campana, *Della Guerra di Fiandra*, Vicenza 1602. In de veilingcatalogus staan Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen vermeld zonder plaats en jaar van uitgave.

619 Ook Hooft wilde de originele bronnen gebruiken voor zijn *Historiën*, maar de archieven van de Staten bleven voor hem gesloten.

over de Opstand mede ons beeld bepalen van de geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden.⁶²⁰

Er was en is weinig aandacht in hedendaagse Italiaanse én Nederlandse historiografische publicaties voor Bentivoglio en Strada. De belangstelling voor de receptie van hun boeken in het Nederlandse taalgebied is miniem. Slechts in één artikel is aandacht voor de invloed van de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada in de Nederlanden.⁶²¹ Om deze leemte op te vullen bestudeer ik, zonder naar volledigheid te streven, in de hiernavolgende paragrafen hoe ver in de zeventiende-eeuwse Nederlanden de interesse reikte voor de twee Italiaanse schrijvers. Gezien de vele edities die van Bentivoglio en Strada in de Republiek verschenen of circuleerden, is het vreemd dat er weinig onderzoek is verricht naar de receptiegeschiedenis van beide Italiaanse geschiedschrijvers. Dit onderzoek naar de ontvangst van Bentivoglio en Strada heeft niet de intentie volledig te zijn. Het wil een eerste begin zijn van een grondig onderzoek naar de Nederlandse belangstelling in de zeventiende eeuw voor Italiaanse historische werken over de Opstand en de Nederlandse Republiek in het algemeen.

Het eerste deel van dit hoofdstuk richt zich op de productie en editiegeschiedenis, van Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen. De Republiek was in de zeventiende eeuw de grootste boekenproducent ter wereld, met een sterk op de internationale markt gerichte boekenproductie.⁶²² Een aanzienlijk deel van de enorme boekenproductie in de Nederlanden was ingeruimd voor geschiedwerken. Naast de geschiedenissen van schrijvers uit de klassieke Oudheid brachten Nederlandse uitgevers eigentijdse geschiedwerken op de markt waarvoor grote belangstelling bestond.⁶²³ Tussen de vele historiografische werken die in de Nederlanden verschenen bevonden zich tientallen boeken van Italiaanse auteurs, waaronder de geschiedenissen van Guido Bentivoglio en Famiano Strada. Waarom waren Nederlandse drukkers en/of uitgevers geïnteresseerd in het uitgeven en op de markt brengen van Bentivoglio's en Strada's boeken? Hoe groot was de belangstelling bij boekenkopers voor de werken van de twee Italianen? In de tweede bijlage, die achterin in deze studie is opgenomen, inventariseer ik de aanwezigheid van Bentivoglio's en Strada's boeken in de zeventiende-eeuwse particuliere verzamelingen.

Het grootste deel van dit hoofdstuk gaat echter over Nederlandse auteurs van geschiedkundige en politiek getinte publicaties die gebruik maakten van Bentivoglio's en Strada's werken. Het is niet verrassend dat in de zeventiende eeuw Zuid-Nederlandse katholieke geschiedschrijvers voor hun werken over de Opstand ook gebruik maakten

620 Nog altijd ontbreekt een samenvattende studie over de vroegmoderne Nederlandse geschiedschrijving. Ook Italië ontbeert een overzichtswerk over de vroegmoderne historiografie.

621 F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16e – 18e eeuw)'.

622 De belangrijkste exportlanden waren Frankrijk, Engeland, Duitsland, de Scandinavische landen, landen in Oost-Europa, Rusland, Spanje, Portugal én Italië. Amsterdam, Leiden en Den Haag waren belangrijke centra van de internationale handel in boeken. Over de Republiek als centrum van de boekenwereld, zie: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2019.

623 Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 443-453.

van Italiaanse geschiedwerken. In de enorme drukwerkproductie die in het teken stond van de contrareformatorische campagne in de Zuidelijke Nederlanden, verschenen enkele geschiedwerken over de Opstand.⁶²⁴ De aandacht in de tweede paragraaf richt zich op deze pro-Habsburgse polemische geschiedenissen, geschreven door jezuïtische auteurs, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. De vraag die daarbij centraal staat in hoeverre de auteurs gebruik maakten van beide Italiaanse geschiedschrijvers.

In het voorlaatste onderdeel bespreek ik de populariteit van Bentivoglio en Strada bij de historieschrijvers in de Republiek. Waarom sprak het werk van de twee Italianen sommige geschiedschrijvers zo aan? Wat was de reden dat de ene Italiaanse auteur meer werd aangehaald en geciteerd dan de andere? In de politieke strijdliteratuur die na 1650 in de (stadhouderloze) republiek losbarstte bestookten pennenstrijders elkaar met polemische werken waarin eveneens gebruik werd gemaakt van Bentivoglio's en Strada's historische werken. De vraag die in de vierde en laatste paragraaf wordt gesteld is met welke strategie beide Italiaanse auteurs door de polemisten werden ingezet voor hun politieke doeleinden? Hadden de auteurs van de pamfletten en politiek-historische traktaten een voorkeur voor een van twee Italiaanse geschiedschrijvers en waardoor werd hun keuze bepaald?

De editiegeschiedenis van Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden

Over de editiegeschiedenis van Bentivoglio's en Strada's werken bestaan nog onduidelijkheden. De beschikbare bibliografische instrumenten bieden onderzoekers voorslagnog niet de mogelijkheid om te komen tot een volledige inventarisatie van de werken van beide Italiaanse geschiedschrijvers. De veelal gedigitaliseerde (inter)nationale bibliografieën zijn verre van compleet en bevatten soms omissies en fouten. Als voorbeeld kan de Belgische situatie worden genoemd. *De Short Title Catalogue Vlaanderen* (hierna STCV) richt zich alleen op de Vlaamse drukpersproductie en boekencollecties in het huidige Vlaanderen. Integrale samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek van België is nog niet tot stand gebracht.⁶²⁵ In Nederland houdt de *Short Title Catalogue Netherlands* (hierna STCN) zich bezig met het catalogiseren van boeken die in de periode 1540-1800 in het huidige Nederland zijn uitgegeven en van boeken die in de Nederlandse taal in het buitenland zijn verschenen. Aan het begin van 2018 waren 210.000 titels in het bestand van de STCN ingevoerd.

In Italië zijn de omstandigheden eveneens niet ideaal. Collecties van veel Italiaanse bibliotheken (gemeentelijke en privécollecties) moeten nog ontsloten worden. De

624 R. Po-Chia Hsia, 'The Catholic Book', in: *The World of Catholic renewal, 1540-1770*, Cambridge 2005, p. 172-186; Joep van Gennip, *Controversen in context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuïeten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2014, p. 22-29.

625 Zie: Andrew Pettegree, 'Tabloid Values: on the Trail of Europe's First News Hound', in: Richard Kirwan en Sophie Mullins (eds.), *Specialist Market in het early Modern Book World*, Leiden/Boston 2015, p. 17-34, inz. p. 18.

Universal Short Title Catalogue (hierna *USTC*) verstrekt alleen maar de gegevens van titels uit de zestiende en zeventiende eeuw (tot en met 1650!) en Engelse uitgaven ontbreken in dat overzicht. Voor de boeken die in Engeland zijn uitgegeven kan men de *English Short Title Catalogue* (hierna *ESTC*) raadplegen. Maar uit de bronnen die we nu hebben kunnen we de volgende conclusies trekken.

In 1629 kwam de eerste publicatie van Bentivoglio in de Nederlanden op de markt. *Relatione delle Provincie Unite* (Verhaal van de Verenigde Provinciën) maakte deel uit van een bundel met verschillende *relazioni* van de pauselijke gezant: *Relationi del Cardinale Bentivoglio*.⁶²⁶ Na verschijnen werd de bundel onmiddellijk een succes. Niet lang na deze eerste druk verschenen minstens twaalf edities in verschillende talen. Eenzelfde succes beleefde zijn grote geschiedwerk over de Opstand: *Della Guerra di Fiandra*. De eerste editie van dit werk verscheen (waarschijnlijk) in Rome in drie delen tussen 1632 en 1637. Hierna volgden vele edities waaronder vertalingen in het Nederlands, Engels, Frans en Spaans.⁶²⁷ In Italië evenaarde Bentivoglio's geschiedenis van de Nederlandse Opstand het succes van zijn *Relatione delle Provincie Unite*. Tot in de negentiende eeuw zou het werk (vooral de driedelige geschiedenis van de Opstand) worden uitgegeven, gelezen en geciteerd. De populariteit van de kardinaal in Italië en daarbuiten blijkt ook uit de uitgaven van zijn memoires en brieven.⁶²⁸

In de zeventiende eeuw kwamen 30 uitgaven van *Della Guerra di Fiandra* van de continentale drukpersen (waaronder ook de vertalingen, herdrukken en edities onder de titelvermelding *Opere del cardinal Bentivoglio* waarin de *Della Guerra* en de *Relationi* waren gebundeld) en 25 edities van de *Relationi* (inbegrepen de opname van dit boek in de *Opere*, de vertalingen en de herdrukken). In Engeland verschenen in de zeventiende eeuw alleen de historische werken (in de Engelse vertaling) van de kardinaal en in de achttiende eeuw alleen de verzamelde brieven. Edities van deze brieven werden bij vier verschillende uitgeverijen uitgebracht.⁶²⁹

Kijken we naar de editiegeschiedenis van Famiano Strada, dan valt vooral de grote productie op van zijn tweedelige geschiedwerk *De bello Belgico*. Het merendeel van de drukken bestaat uit de oorspronkelijke Latijnse versies van Strada's geschiedenis. Als we

626 Guido Bentivoglio, *Relationi*, Antwerpen 1629, bezorgd door de Erycio Puteano. Maar volgens gegevens van *Universal Short Title Catalogue* zag al in 1620 correspondentie van Bentivoglio in boekvorm het licht in drie uitgaven [?]: Guido Bentivoglio, *Lettres envoyées à la Court, sur les affaires de Béarn* Parijs, 'par Atoine Estiene, imprimeur ordinaire du Roy, 1620. In 1613, 1614 en 1624 kwamen, volgens opgave van *USTC*, brieven van de nuntius Bentivoglio op de markt, respectievelijk uitgegeven in Brussel, Douai en Lille. Wat de editie betreft die in Brussel zou zijn verschenen zegt de *STCV* niets. In 1609 verscheen volgens informatie van *USTC* een *relazione* over het Twaalfjarig Bestand van de kardinaal: *Relatione del trattato della tregua di Fiandra* [etc] s.l., s.n., 1609 [!] [aanwezig in Universiteitsbibliotheek Antwerpen] *USTC* geraadpleegd op 5 februari 2018. De *STCV* vermeldt deze uitgave ook, met dien verstande dat de *Relatione* zich bevindt in een bundel met verschillende publicaties van andere auteurs. Overigens: de gegevens van *USTC* zijn niet altijd volledig en betrouwbaar!

627 Guido Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* (drie delen), Keulen=Rome, 1632-1639.

628 Tot in de negentiende eeuw werden in Italië de twee werken over de Nederlanden in een of meerdere banden gebundeld. Een enkele keer voegde men ook de brieven toe. Zie voor een (niet compleet) overzicht van zijn werk en editiegeschiedenis: www.dutchrevolt.leiden.edu

629 Volgens gegevens van de *ESTC*, geraadpleegd op 5 februari 2018.

afgaan op de gegevens in de *USTC* dan komen we uit op 32 Latijnse uitgaven. Verder tellen we vijf in het Frans uitgegeven drukken en evenveel drukken van de Italiaanse vertaling. Het aantal Nederlandstalige edities dat volgens de *USTC* in de zeventiende eeuw zowel in de Republiek als in de Zuidelijke Nederlanden (tot en met 1650!) op de markt verscheen komt op vijf.⁶³⁰ Uit de cijfers van de *ESTC* valt op te maken dat er in Engeland meer belangstelling bestond voor het filologisch-literaire werk van de Romeinse jezuïet dan voor zijn historische werk over de Opstand.⁶³¹ Onder de titel *De bello Belgico. The History of the Low Countrey Warres* verscheen in 1650 de Engelse vertaling en in 1667 volgde een nieuwe vertaling.⁶³² Spaanse vertalingen van Strada's geschiedwerk zagen het licht in 1681, 1682 en 1749.⁶³³ Een Poolse editie verscheen onder auspiciën van de Jezuïetenorde in 1749 en de Italiaanse catalogus van de Nationale Bibliotheken *OPAC SBN* signaleert drie Latijnse uitgaven die in Hongarije zouden zijn verschenen. Tot ver in de achttiende eeuw verscheen het werk van de Romeinse geleerde in Italië en in andere taalgebieden.

Als we onze aandacht verleggen naar de geschiedenis van de Nederlandse boekenproductie in de zeventiende en achttiende eeuw en de schijnwerpers richten op de editiegeschiedenis van Bentivoglio en Strada, dan komt een exacter beeld tot stand. Uit de gegevens van de *STCV*, *STCN* en de inventarisatie van Paul Begheyn S.J. komt naar voren dat het werk van Famiano Strada bij de boekverkopers/uitgevers en lezers in de zeventiende- en achttiende- eeuwse Nederlanden een grotere populariteit genoot dan de publicaties van Bentivoglio (zie afbeelding 1 op bladzijde [...] en de tabellen 1 en 2 in de appendix).⁶³⁴

630 Zie overzicht van Strada's werken waarin we zes drukken tellen tot en met 1650.

631 Het gaat om verhandelingen die werden gebundeld in *Prolusiones academicae* (of onder de titel *Eloquentia bipartita*). Behalve in Engeland verschenen er ook bijvoorbeeld in de Republiek twee Latijnse uitgaven van Strada's filologische en literaire verhandelingen, maar deze zijn nooit in vertaling verschenen.

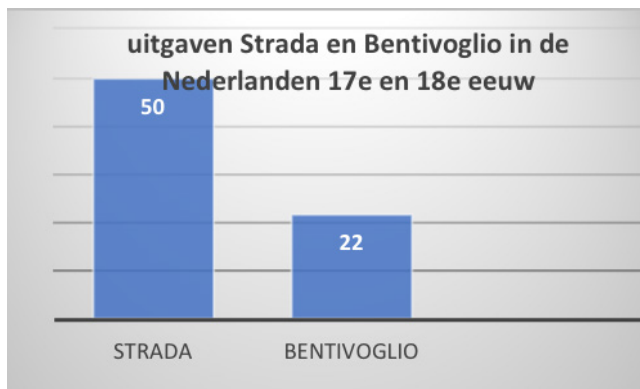
632 Famiano Strada, *De bello Belgico. The History of the Low Countrey Warres*, Londen 1650. De vertaling is van Robert Stapylton. Naast het letterkundige werk *Prolusiones academicae* in 1631 en 1667 verscheen Strada's verslag van de belegering en bevrijding van Antwerpen in 1584-1585: Famiano Strada, *An account of the famous siege of Antwerp by Alexander Prince of Parma in the year 1584*, Londen 1656. Een tweede druk volgde in 1672. Het betreft een fragment uit *De Bello belgico*.

633 De Spaanse vertaling uit 1682 met etsen van Romeyn de Hooghe verscheen in Amsterdam bij de Sephardidrukkerij van Josph Athias, zie: H den Boer, 'Amsterdam as "Locus" of Iberian Printing in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in Y. Kaplan (ed.), *The Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History*, Leiden 2008, p. 97-98.

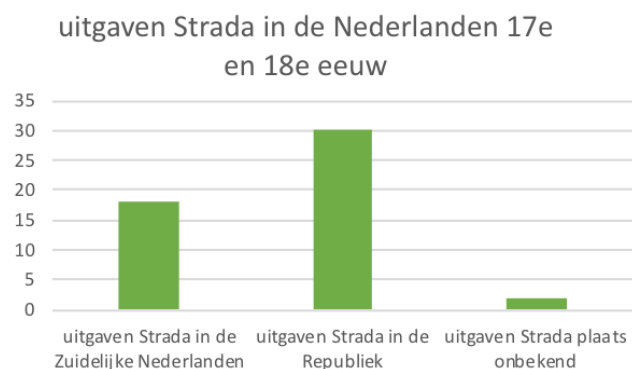
634 Dankzij onderzoek naar de invloed van zeventiende-eeuwse jezuïtische publicaties is ook de editiegeschiedenis van Famiano Strada in de Nederlanden de laatste jaren onderwerp van studie geweest. Met name Paul Begheyn, S.J. heeft onderzoek verricht naar de uitgave van jezuïtische publicaties in de Republiek. De uitkomsten van zijn onderzoek zijn gepubliceerd in: Paul Begheyn S.J., *Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands 1567-1773. A Bibliography*, Leiden/Boston 2014. In zijn bibliografisch overzicht heeft Begheyn 26 werken van Famiano Strada getraceerd, waarvan 24 uitgaven van *De bello Belgico*. Het betreft dus drukken die in de Republiek (en in de Generaliteitslanden) op de markt zijn gebracht tussen 1643 en 1701. Dit aantal wijkt af van de gegevens in de *Short Title Catalogue Netherlands*. De Nederlandse catalogus komt uit op 30 uitgaven van *De bello Belgico* van de jezuïtische auteur. Het verschil met de bevindingen van Begheyn is gelegen in het feit dat in de Nederlandse catalogus ook geschiedwerken van Strada zijn opgenomen die in de Zuidelijke Nederlanden waren gedrukt en/of uitgegeven. Als we de gegevens van beide inventarisaties vergelijken met de uitkomsten in de *USTC*, die niet verder komt dan 12 uitgaven van Strada's historische werk, dan zien we een opmerkelijk verschil met de onderzoeksresultaten van Begheyn en de *STCN*. Omdat de *USTC* in haar

De drukgeschiedenis van Famiano Strada in de Nederlanden

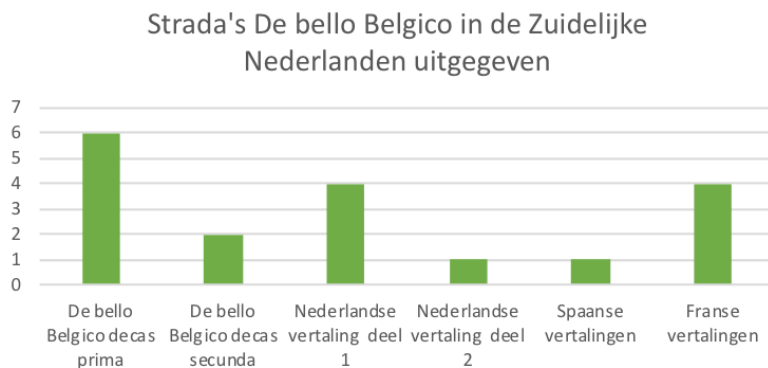
Grafiek 1

Grafiek 2

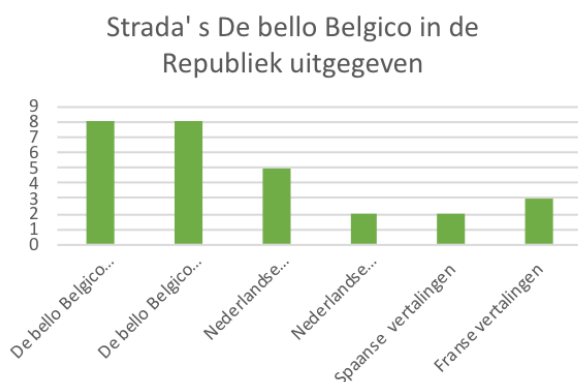

Grafiek 3

onderzoek niet verder gaat dan 1650, levert de bibliografie minder treffers op voor de zeventiende eeuw. Als voorbeeld van een ommissie in de STCN kan de Nederlandse vertaling van Strada's geschiedenis genoemd worden die in 1647 verscheen bij Casper du Pree, de huisdrukker van het jezuïetencollege in Roermond: *Nederlantsche oorloge int Latyn beschreven door den Eerw. P. Famianus Strada priester der Societ. Iesu* ende in onse Nederduytsche taele overgheset door den Eerw. Hubertus Neefs S.T.B.F.P. in Zon en Nederloon. Tot Ruremonde gedrukt by Caspar du Pree woonende op de Merckt inde Nieu Druckery. Anno 1647 (alleen aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen). [Niet duidelijk of dit de integrale vertaling van Strada's geschiedwerk betreft, dus beide delen. Begheyn geeft daar ook geen duidelijkheid over] Zie: Paul Begheyn S.J., *Jesuit Books in the Dutch Republic*, p.105.

In totaal brachten boekverkopers in de Republiek (inclusief de Generaliteitslanden) en de Zuidelijke Nederlanden 50 drukken (edities, herdrukken en bijdrukken) van Strada's oeuvre op de boekenmarkt (zie grafiek 2). In de Zuidelijke Nederlanden was de drukkersfirma van de familie Cnobbaert tot 1663 de enige bezorger van Strada's boeken. De Antwerpse boekverkoper bracht talrijke jezuïtische boeken op de markt (de drukkerij van Cnobbaert zou naast het hoofdkwartier van de Jezuïeten gevestigd zijn geweest⁶³⁵). Het was aan deze boekverkoper in de Scheldestad te danken dat vanaf 1635 een reeks drukken van Strada's eerste deel van *De bello Belgico* de drukkerij verliet en ook in de Republiek werden verspreid. Tussen 1635 en 1646 bezorgden Jan Cnobbaert en zijn erfgenamen acht drukken van het eerste deel van Strada's geschiedenis: zowel in de oorspronkelijke Latijnse uitgave als in een Nederlandse vertaling.

Grafiek 4

Opvallend is, zo tonen de grafieken 5 en 6 aan, het aantal uitgaven tussen 1640 en 1660. Er werden maar liefst 23 uitgaven in de Republiek uitgebracht, waarvan het overgrote deel bestond uit Latijnse edities. Een deel van de boekenproductie was on-

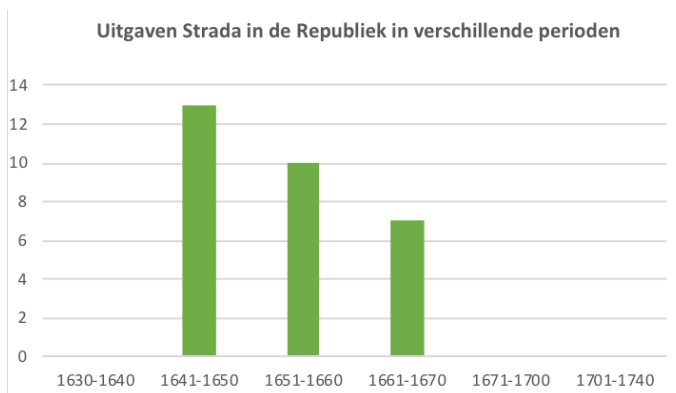
getwijfeld bestemd voor de export.⁶³⁶ De uitgevers Elzevier, Joannes Blaeu en Johannes Janssonius leverden de grootste bijdrage aan deze golf van Strada's geschiedenissen. Zuid-Nederlandse uitgevers droegen in dezelfde periode eveneens bij aan het uitbrengen van Strada's geschiedkundige werken, al was hun bijdrage bescheiden (zie grafiek 6). Na 1646 zetten Noord-Nederlandse boekverkopers de publicaties van de Italiaanse geschiedschrijver voort. De Nederlandse vertaling van het tweede deel zag al binnen twee jaar na het verschijnen van Strada's boek het licht. Tijdens de turbulente periode in de Republiek, tussen 1648 en 1650, bracht de Amsterdamse boekverkoper Van Ravesteyn in 1649 al snel, na de Italiaanse publicatie van *De bello Belgico decas secunda* (1647), de Nederlandse vertaling uit. De erfgenamen van Jan Cnobbaert kwamen pas in 1662 met een editie in het Nederlands. Tussen 1666 en 1700 droogde in de Republiek de stroom van Strada's boeken op; er verschenen hier en daar nog herdrukken van *De bello Belgico*

635 Nina Lamal, 'Translated and Often Printed in Most Languages of Europe': Movement and Translations of Italian Histories on the Dutch Revolt across Europe' in: Matthew Mclean en Sara Barker (eds.), *Library of the Written Word, International Exchange in the Early Modern Book World*, Leiden 2016, p.124-146, inz. p.130-131.

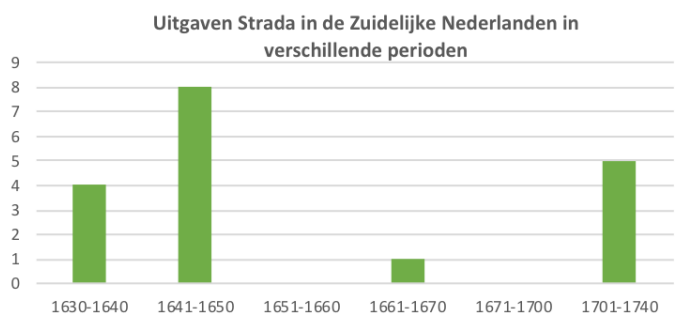
636 Over de export van Nederlandse boeken: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 331-366.

en twee Spaanse vertalingen. Opmerkelijk is de korte opleving in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1700 en 1739 van Strada's geschiedwerken. In deze periode verschenen vier complete Franstalige uitgaven van *De bello Belgico* en een Spaanse vertaling van Strada's geschiedenis, aangevuld met het door de jezuïtische auteur Guglielmo Dondini geschreven derde deel (zie afbeelding 6).

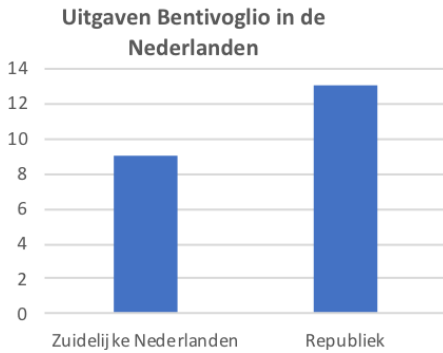
Grafiek 5

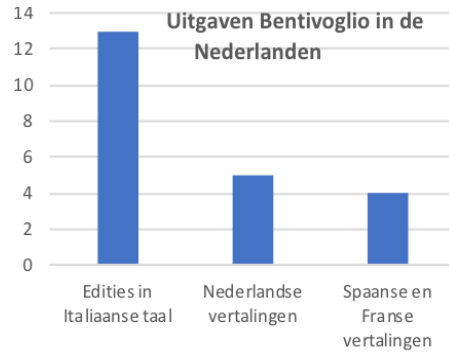
Grafiek 6

De editiegeschiedenis van Bentivoglio's werken in de Nederlanden biedt een overzichtelijker beeld. In vergelijking tot Strada's oeuvre was de interesse voor Guido Bentivoglio bij de boekverkopers in de Nederlanden aanmerkelijk minder. In totaal publiceerden Nederlandse uitgeverijen 22 uitgaven van Bentivoglio's boeken, waarvan er negen in de Zuidelijke Nederlanden en dertien in de Republiek verschenen (zie grafiek 7)

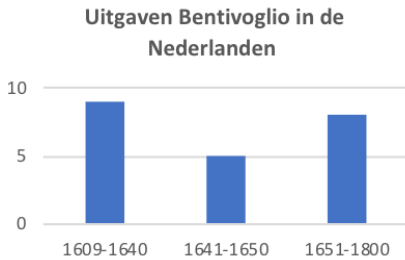

Grafiek 7

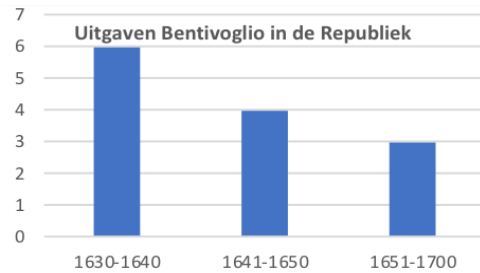

Grafiek 8

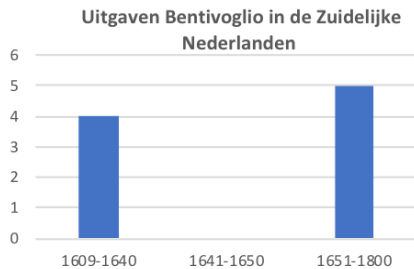
Het Leidse uitgevershuis Elzevier bracht van Bentivoglio's boeken de meeste drukken uit. Elzevier beperkte zich niet alleen tot het historische werk van Bentivoglio; de Leidse uitgever gaf ook de brieven van de kardinaal uit.⁶³⁷ Dat alle boeken die Elzevier van Bentivoglio op de markt bracht de oorspronkelijke Italiaanstalige edities waren, onderstreept de internationale ambities van Abraham en Bonaventura Elzevier. Na 1646 stopte de Leidse uitgeverij met het publiceren van werken van de Italiaanse geschiedschrijver.

Grafiek 9

Grafiek 10

Grafiek 11

637 Guido Bentivoglio, *Raccolta di Lettere*, Keulen [=Leiden] 1646.

Italiaanse edities van Bentivoglio's brieven en memoires zagen in respectievelijk 1646 en 1648 bij andere uitgevers het licht. De eerste Nederlandse vertalingen van zijn diplomatieke verslagen en geschiedwerken over de Opstand werden respectievelijk in 1648 en 1674 in de Republiek gepubliceerd. De publicatie in 1674 van Bentivoglio's grote geschiedwerk over de Opstand was een opvallende gebeurtenis. Drie boekverkopers brachten in hetzelfde jaar de vertaling van Jan Hendrik Glazemaker op de Nederlandse markt. Na deze uitgaven waren geen er Noord-Nederlandse uitgevers meer geïnteresseerd in het werk van de prelaat uit Ferrara. Daarentegen publiceerden Zuid-Nederlandse uitgevers nog wel werken van Bentivoglio. Aan het einde van de zeventiende eeuw en verspreid over de achttiende eeuw brachten Zuid-Nederlandse boekverkopers nog enkele boeken van de kardinaal uit. In het laatste decennium van de achttiende eeuw verscheen een Nederlandse vertaling in Gent van zijn geschiedwerk met een opmerkelijke titel: *Kronyke van de Nederlandsche oorlogen, ofte Historie der revolutien en borgerlyke oneenigheden*.

Wat kan uit bovenstaand overzicht voorlopig worden geconcludeerd? In ieder geval was de belangstelling bij de drukkers annex boekverkopers in de Nederlanden voor de werken van Strada aanzienlijk groter dan voor het werk van Guido Bentivoglio. Dat geldt zeker voor de calvinistische Republiek en in mindere mate voor de katholieke Zuidelijke Nederlanden. Wat verder naar voren komt is de belangstelling voor beide auteurs rond het midden van de zeventiende eeuw ten tijde van de Vrede van Münster. Maar ook toen waren de boeken van Famiano Strada in de Republiek veel meer in trek bij uitgevers en lezers. Het uitbrengen van de Nederlandse vertaling van zijn geschiedwerk bewees de interesse bij een breed lezerspubliek in de Republiek. De belangstelling voor Strada hield in de Noordelijke Nederlanden ook veel langer aan dan voor de publicaties van Bentivoglio. Daarentegen valt op dat juist in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden een hernieuwde interesse bestond bij drukkers en boekverkopers voor het werk van de kardinaal.

Italiaanse geschiedwerken in de Nederlanden

Hoe is de editiegeschiedenis van beide Italiaanse geschiedschrijvers af te zetten tegen de Nederlandse belangstelling in de zeventiende eeuw voor andere Italiaanse auteurs van geschiedwerken en politieke geschriften? Koploper op het gebied van het aantal publicaties is zonder meer de kleurrijke broodschrijver Gregorio Leti (1630-1701). Ruim 100 uitgaven (waaronder uiteraard de vele herdrukken) die in de Republiek zijn verschenen staan op zijn naam.⁶³⁸ De populariteit van de tot het calvinisme bekeerde Italiaanse auteur in de Republiek had waarschijnlijk te maken met zijn rabiaat antikatholieke standpunten en zijn onverholen bewondering voor de Republiek.⁶³⁹ Niccolò Machiavelli

⁶³⁸ Voor een bijna volledig overzicht van Leti's enorme oeuvre, zie: Franco Barcia, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Milaan 1981.

⁶³⁹ Over zijn leven en werk, zie: Franco Barcia, *Un politico dell'età barocca Gregorio Leti*.

en Traiano Boccalini volgen Leti op grote afstand met respectievelijk 34 en 29 uitgaven. Andere voorbeelden zijn Tomasso Campanella (1568-1639), Galeazzo Gualdo Priorato (1606-1678) en Virgilio Malvezzi (1595-1654) die ieder voor acht tot tien werken in de Republiek een uitgever vonden. De boeken van deze auteurs verschenen in Franse, Nederlandse en Italiaanse uitgaven op de Nederlandse boekenmarkt. Het contrast met de situatie in de Zuidelijke Nederlanden is veelzeggend. Van bovengenoemde auteurs kwamen alleen van Gregorio Leti drie werken van de Zuid-Nederlandse drukpersen en bij de Antwerpse firma Verdussen kwam van Traiano Boccalini één werk uit. Voor seculiere werken van bijvoorbeeld Italiaanse auteurs was bij de Zuid-Nederlandse elite minder interesse dan bij de bovenlaag van de burgerij in de Republiek.

De Zuid-Nederlandse drukkers en boekverkopers hadden vooral belangstelling voor religieuze werken, zoals religieus-didactische geschriften, gebedenboeken en jezuïtische polemische uitgaven. De nadruk in deze publicaties lag dus sterk op het katholieke karakter van de Zuidelijke Nederlanden; men wilde daar liever niet herinnerd worden aan de Nederlandse Opstand en de gevolgen van de revolutie voor de Habsburgse monarchie in de Nederlanden. Zuid-Nederlandse historische werken over de Opstand waren in de minderheid in de zeventiende eeuw. Voor informatie over de Opstand waren geïnteresseerde lezers vooral aangewezen op verhalen over bijvoorbeeld martelaren en mirakelen.⁶⁴⁰ Het waren geschiedwerken van buitenlandse auteurs, zoals de Italiaanse geschiedschrijvers, die de militaire en politieke ontwikkelingen van de Nederlandse revolutie belichtten. Een klein aantal van deze geschiedenissen van Italiaanse auteurs verscheen in de Zuidelijke Nederlanden. Aan het begin of tijdens het Twaalfjarig Bestand brachten Antwerpse drukkers de geschiedwerken van Francesco Lanario en Pompeo Giustiniano op de markt; deze Zuid-Nederlandse uitgaven kenden geen herdruk. Dat het werk van beide auteurs in Antwerpen uitkwam had ongetwijfeld te maken met het pro-Habsburgse karakter van hun geschiedenissen en hun rol als officier in het Habsburgse leger onder bevel van Ambrogio Spinola.

Wat dreef de drukkers en uitgevers om Bentivoglio en Strada op de Nederlandse boekenmarkt te brengen? Natuurlijk was er de vraag naar geschiedwerken; per slot van rekening hebben we in de Nederlanden te maken met een commerciële handel in boeken.⁶⁴¹ Er was voldoende interesse die uitgevers over de streep haalde historische werken in hun fonds op te nemen, maar bij auteurs zoals Bentivoglio en Strada speelden ook andere motieven.

In het geval van Famiano Strada hoeft men daarnaar niet ver te zoeken. De Noord-Nederlandse bodem was een vruchtbaar gebied voor jezuïtische uitgaven, ondanks de tegenwerking die de jezuïeten ondervonden bij het uitdragen van hun missie om het katholieke geloof te stabiliseren en uit te breiden. De aanwezigheid van de jezuïeten in

⁶⁴⁰ Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries*, Leiden 2013, p. 269-271.

⁶⁴¹ Over de productie van geschiedwerken in de Republiek, zie: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 443-453.

de Republiek en de Generaliteitslanden (in staties en colleges) stond in geen verhouding met de hoeveelheid aan jezuïtische publicaties die vanaf 1575 tot diep in de achttiende eeuw op de levendige boekenmarkt van de Noordelijke gewesten werden gedrukt en verhandeld.⁶⁴² Voor het grootste deel ging het om religieuze, devote en liturgische publicaties, vaak didactisch (en propagandistisch) van karakter. Bijna 1300 veelal Nederlandstalige boekwerken van jezuïtische hand verlieten de drukkerijen in de Republiek; het grootste deel daarvan verscheen in Amsterdam (met Leiden als goede tweede) bij de plaatselijke boekdrukkers annex-boekverkopers.⁶⁴³ Er was goed geld te verdienen aan deze titels, want protestantse (remonstrantse) drukkers en boekverkopers zagen voldoende brood in het op de markt brengen van katholieke lectuur.⁶⁴⁴ Dat lag misschien minder aan de tolerante houding van de niet-katholieke boekdrukkers, dan aan het gegeven dat ze eraan zouden verdienen. Per slot van rekening bevond zich in de Republiek in de zeventiende eeuw nog een grote katholieke gemeenschap als potentiële afnemers van deze religieuze publicaties. De bekende Amsterdamse uitgevers Willem Janz. Blaeu (1571-1638) en zijn zoon Joan Blaeu (1596-1673) hadden bijvoorbeeld geen scrupules over het produceren en op de markt brengen van deze radicaal-roomse werken. Samen met de Amsterdamse uitgevers Nicolaes van Ravesteyn (1613-1672?), Johannes Janssonius (1588-1664) en de befaamde Leidse uitgevers Abraham Elzevier (1620-1653) en Bonaventura Elzevier (1610-1653) verzorgden zij tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw een deel van de jezuïtische boekenproductie in de Republiek.⁶⁴⁵ Naast het grote aantal religieuze uitgaven, de boeken van de jezuïtische geleerde Athanasius Kircher (1602-1680) en de boeken over verre landen (zoals werken over China) waren de geschiedwerken van jezuïtische schrijvers gewild.⁶⁴⁶ In de Zuidelijke Nederlanden

642 De Hollandse Missie in de Republiek telde niet meer dan 95 jezuïeten, zie Paul Begheyn, *Jezuit Books in the Dutch Republic*, p. 53-54.

643 Volgens Begheyn hielden 369 boekdrukkers/boekverkopers zich bezig met het drukken en uitgeven van de jezuïtische werken, verdeeld over 31 steden in de Republiek, zie Paul Begheyn, *Jezuit Books in the Dutch Republic*, p. 53-54.

644 De jezuïtische publicaties vonden hun weg ook naar de Zuidelijke Nederlanden. Veel van deze publicaties dragen een *impressum* dat verwijst naar Zuid-Nederlandse drukkers/boekverkopers of naar boekdrukkers in Keulen. Zie Th. Clemens, 'The trade in catholic books from the northern to the southern Netherlands, 1650-1795', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers: the Dutch republic as the centre of the European book trade*, Leiden/Boston 1992, p. 85-94; Peter Thissen, 'The export of books from the Republic to the Southern Netherlands. A quantitative indication based on the catalogue of the Roermond charterhouse library', *Quaerendo* 34/1-2 (2004) p. 6-21.

645 De Amsterdamse uitgever Lowijs Elzevier en de firma Blaeu steunden de bibliotheek van het jezuïetencollege in Leuven materieel, zie Paul Begheyn, *Jesuit Books in the Dutch Republic*, p. 44-45. Over de uitgever Willem Janz Blaeu en zijn zoon Joan: Djoek van Netten, *Koopman in kennis. De uitgever Willem Janz. Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*, Zutphen 2014. Over het Leidse uitgevershuis Elzevier is inmiddels een rijke literatuur ontstaan. Zie bijvoorbeeld: B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (eds.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*, Zutphen. 2000. Over boekverkoper en uitgever Johannes van Ravesteyn: B. van Selm, 'Johannes van Ravesteyn, "Libraire européen" or local trader?', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers*, p. 251-263.

646 Populair in de Republiek waren de werken van Aldophus Brachelius, Orazio Torsellino en Louis Maimbourg. Zie: Paul Begheyn, 'Uitgaven van jezuïeten in de Noordelijke Nederlanden 1651-1700', in *De zeventiende eeuw* jrg. 14, 1 (1998), p. 135-158, inz. p. 140.

brachten boekdrukkers, naast de werken van Strada, jezuïtische publicaties uit die als geschiedwerken kunnen worden aangemerkt. De meest populaire auteurs waren Carolus Scribani (1561-1629) en Cornelius Hazart (1617-1690). Zij schreven contemporaine werken met vooral polemische en apologetische intenties die in het teken stonden van de katholieke strijd tegen de dreiging van de Reformatie. In het geval van Hazart is zijn *Kerckelyke historie van de gheheele wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuwe* meer dan een geschiedenis van de Roomse kerk die had gestreden tegen ketterse bewegingen. Het werk is op te vatten als een van de geschiedenissen van de Opstand.⁶⁴⁷

Zoals we zagen bleef Bentivoglio's geschiedenis over de Opstand in zowel de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden als het gaat om het aantal drukken achter Strada's populariteit. Het hoeft geen bevreemding te wekken dat de Zuid-Nederlandse drukkers meer interesse toonden voor de geschiedwerken van Famiano Strada dan voor het werk van Guido Bentivoglio. De grote invloed van de jezuïeten in de Zuidelijke Nederlanden was uiteraard debet aan de aandacht voor de Romeinse geschiedschrijver. Bentivoglio's diplomatiek verslag over de Republiek had kennelijk de naam van de kardinaal gevestigd als een waarheidsgetrouw beschouwer van de politieke situatie in de Nederlanden en de plaats van de nieuwe staat in het noordelijk deel van Europa. Dat zou kunnen verklaren waarom de kardinaal in de Noordelijke Nederlanden werd gezien als een betrouwbaar geschiedschrijver van de Nederlandse troebelen. Hoewel in de Zuidelijke Nederlanden de bundel met de *relazioni* veel eerder op de markt kwam, dankzij de bemoeienis van de Zuid-Nederlandse geleerde Puteanus, duurde het tot ver in de zeventiende eeuw voordat er in de Zuidelijke Nederlanden een druk verscheen van Bentivoglio's *Della Guerra di Fiandra*, en dan nog in een Spaanse vertaling. Het was de bekende Antwerpse drukkersfirma van Verdussen, uitgever van onder andere enkele Italiaanse geschiedschrijvers, die in 1687 de Spaanse editie op de markt bracht.⁶⁴⁸

Al halverwege de zeventiende eeuw verschenen de eerste Nederlandse vertalingen van Bentivoglio's *Relationi* en *Della Guerra di Fiandra* in de Republiek.⁶⁴⁹ In 1648 kwam de vertaling van de *Relationi* onder de titel *Verhael-boeken van den cardinael Bentivoglio* op de markt, vertaald en bezorgd door Roelant de Carpentier (1620-1670).⁶⁵⁰ In 1674

647 Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'De jezuïeten en de Zuidnederlandse kerkgeschiedenis (1542-1796)', in *Traject*, jrg 1, 1 (1992) p. 313-331, inz. p. 315.

648 Over de drukker en boekverkoper Verdussen, zie: Stijn van Rossem, 'The Bookshop of the Counter-Reformation Revisited. The Verdussen Compagny and the Trade in Catholic Publications, Antwerp, 1585-1648', in *Quaerendo* 38 (2008) p. 306-321.

649 Over de vertalingen van Italiaanse geschiedwerken zie Nina Lamal, 'Translated and Often Printed in Most Languages of Europe': Movement and Translations of Italian Histories on the Dutch Revolt across Europe, in: Matthew McLean en Sara Barker, *International Exchange in the Early Modern Book World* (Leiden/Boston) p. 124-146. Vertalingen werden gemanipuleerd ten gunste van een bepaald politiek doel. Zie Peter Burke, 'Translating histories' in: Peter Burke en R. Po-Chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007, p.125-141, inz. p.131, waarin hij verwijst naar de Nederlandse vertaling van de Italiaanse geschiedschrijver Francesco Guicciardini, *De oorlogen van Italien*, Dordrecht 1599, die op een paar plaatsen in het boek door de vertaler is gewijzigd, met het doel om de tekst meer een anti-Spaanse toon te geven.

650 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken van den Cardinael Bentivoglio*, Rotterdam 1648.

brachten drie Nederlandse uitgevers tegelijkertijd een complete Nederlandse editie uit van *Della Guerra di Fiandra* in de vertaling van J.H. Glazemaker (ca.1619-1682).⁶⁵¹ De uiteenzettingen die de teksten van Bentivoglio voorafgaan, geven iets prijs van de motieven om zijn werk in het Nederlands te vertalen.

In zijn uitgebreide ‘voorrede’ in de *Verhael-Boecken* motiveert vertaler Roelant de Carpentier waarom de *Relationi* van de kardinaal in het Nederlands zijn vertaald. Een van de redenen was het feit dat in Frankrijk een vertaling van de diplomatieke verslagen op de markt was gebracht. Waarom zouden we ons moeten beperken tot alleen Franse en Italiaanse edities, zo vraagt De Carpentier zich af? Juist dit boek verdient het in het Nederlands te worden vertaald omdat het de ‘gemeyne saeke’ betreft. De *Relationi* zijn niet alleen geschikt voor de geleerden in de Republiek die beide talen machtig zijn, maar zowel ‘leecken’ als ‘letterwijzen’ moeten met behulp van deze vertaling van dit werk kunnen kennismaken. Want ‘een yder ingeseten komt toe sijn eygen Regeringe te verstaen’. In de dedicatie die voorafgaat aan zijn voorrede zegt Carpentier dat Bentivoglio’s ‘scherp [...] vernuft’ hem in staat stelde diep in de ‘binnekamers van onse Regeringe’ te kijken. De prelaat heeft niet alleen het ‘decksel der tegenwoordige saecken sijnes tijds’ weten te openen maar hij heeft bovendien de ‘gordijne opgeschoven van de toekomstige [tijden], de welke door ’t verloop van jaren, na sijn voorsegginge en prophecie zijn uytgevallen’.⁶⁵² Carpentier geeft de kardinaal dan ook het predicaat van ‘Orakel van Italien’.⁶⁵³

Bovendien prijst De Carpentier de kardinaal om zijn verbondenheid met en zijn grote kennis van de Nederlanden. Heeft hij ooit niet eens beweerd dat sinds hij van de Nederlanden gescheiden is, hij zich eerder een Nederlander voelt dan een Italiaan. Was de kardinaal niet degene die aanspoorde tot het overeenkomen van een bestand en daarover oprecht wist te schrijven in een van zijn andere diplomatieke verslagen?⁶⁵⁴ Volgens De Carpentier stonden ‘onze manieren en ommeganck’ de kardinaal wel aan. Bentivoglio wist, dankzij zijn pauselijke gezantschap in Brussel en later in Parijs, als geen ander wat er leefde in Noord-West Europa. De kardinaal schreef dat zijn oren al in Italië zo vol waren van de gebeurtenissen in de Nederlanden dat hij geloofde er zelf getuige van te zijn geweest. Thuis in Ferrara en later in Padua en Rome ‘heeft hij hooren spreeken van Nederlant, en in ’t toenemen van sijn jaren, zijn hem de saeken van herwaerts aen soo gemeyn geworden, dat hem nauwelijcx yets ontbrack, dan hier selfs over te komen,

651 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Leeuwarden 1674; Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Harlingen 1674; Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Amsterdam 1674. Over Jan Hendrik Glazemaker, zie C.L. Thijssen-Schoute, ‘Jan Hendrik Glazemaker: de zeventiende-eeuwse aartsvertaler’ in: C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw ’s-Gravenhage* 1967, p. 206-261. Glazemaker was bevriend met Jan Riewertszoon en vertaalde uit het Frans, Latijn en Italiaans. Een aantal van zijn vertalingen verscheen ook bij Jan Riewertszoon.

652 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4v.

653 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4r.

654 In het verslag over het Twaalfjarig Bestand dat ook opgenomen is de bundel met de *Relationi*.

om t'eenmael een Nederlander te werden.' De Carpentier verbleef korte tijd in Rome en daar, zo schrijft hij, zag en leerde hij de kardinaal kennen en 'alwaer ick oock veeltijts mijnen toegang tot zijn Paleys en Hoft-gesinde pleeg te neemen, ende welcke wederom veel wercks van onse Natie maecte [...] hebbe ick sijne Schriften in groote achting gehouden'. Het werk en zijn verblijf in Italië zetten De Carpentier ertoe om de Italiaanse taal te leren die bij hem 'een lust en begeerte' deden ontstaan om vertalingen te maken van Bentivoglio's diplomatieke verslagen en 'wanneer onse Vreede getroffen was, denckende dat het tot 't gemeyne nut en beste soude strecken, indien ick dese Verhael-boecken aldus in 't licht quam uyt te geven'.⁶⁵⁵

De Nederlandse vertaler van Bentivoglio's *Relationi*, Roelant de Carpentier, voelde zich zoals hierboven beschreven, geroepen om uit te leggen wat de reden was om het werk van de kardinaal op de Nederlandse boekenmarkt te brengen. Zowel bestuurders, 'letterwijzen', als 'leecken' moesten volgens hem kennisnemen van Bentivoglio's diplomatieke verslagen. Hij wilde echter niet alleen de geschriften van de Italiaanse prelaat 'behagelijk' maken voor de lezer, maar bovendien achtte hij zich geroepen om 'tegenwerpingen' die Bentivoglio zouden worden aangedaan af te weren.⁶⁵⁶ Enkele van de beschuldigingen waarvan de Italiaan door 'soedanige nauw-sienige, en niet min eensinige luyden' beticht was, volgens De Carpentier, was 'dat hij partiael en eenzijdig is', 'uytvaert tegens onse Gereformeerde, of gesuyverde Godtsdiens', dat hij zo 'langwijlig' is en ten slotte zich negatief over de toekomst van de Republiek heeft uitgelaten. Dat Bentivoglio als een eenzijdig en dus partijdig schrijver van de Opstand wordt gezien, daar kon Carpentier inkomen (Bentivoglio was immers een 'opper-lidtmaet van de Kerk' in Rome), maar hij ontkent 'volkomenlijk' dat de kardinaal 'doorgaens een eenzijdigheydt soude bethoonen'. Bentivoglio schrijft over de Republiek tot 'onser groote eere en waerdigheyt'; zijn verbintenis met de kerk van Rome dwong de prelaat uit Ferrara echter soms tot inzichten en uitspraken die door de Republiek ongewelvallig konden worden bevonden. Uit hoofde van zijn functie was dat begrijpelijk, zo stelt De Carpentier.

De tijd was blijkbaar rijp om de *Relationi* in een Nederlandse vertaling op de markt te brengen. Dat het in 1648 mogelijk was om een werk van een diplomaat van de Romeinse curie voor een breder publiek toegankelijk te maken, en in dezelfde periode de Nederlandse vertaling van Strada's tweedelige geschiedenis in de Republiek beschikbaar was, zegt veel over de politieke situatie in de jaren veertig in de Republiek. Het sluiten van de Westfaalse vrede in 1648 betekende in sommige opzichten een (internationaal) omslagpunt. Er leek een einde te zijn gekomen aan een lange periode van godsdienstoorlogen.⁶⁵⁷ Bovendien was de dominantie van het Habsburgse imperium

655 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4v/r

656 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 5 v/r.

657 Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 41-42. In tegenstelling tot interpretaties over de internationale ontwikkelingen na het zogenaamde keerpunt van 1648, zoals te lezen bij Frijhoff en Spies, zijn er steeds meer historici die wijzen op de aanhoudende invloed van religie op conflicten in de zeventiende en achttiende eeuw. Zie bijvoorbeeld David Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713*, Farnham 2009.

in Europa danig verzwakt en werd Spanje niet langer als de grote vijand beschouwd. De ratificatie van de verdragen in Münster leidde in het gewest Holland tot een periode van optimisme en vertrouwen in de toekomst. Maar de bereikte vrede had ook een keerzijde. De vredesonderhandelingen en de uitkomsten daarvan werden niet door alle gewesten gesteund en de houding van stadhouder Willem II ten opzichte van het verdrag kwam niet ten goede aan de rust en vrede in de Republiek. Religieuze, economische en politieke problemen speelden op in de periode dat de stadhouder nog in leven was. Na diens plotselinge dood in 1650 namen de spanningen alleen maar toe. De discussie tussen de verschillende facties spitste zich na het overlijden van de prins toe op de vraag wie nu de soevereiniteit toekwam. Met de vertalingen van Bentivoglio's diplomatieke verslagen en van Strada's geschiedwerk richtten de uitgevers zich op een brede middenklasse van de burgerij. Nu de grenzen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden duidelijk waren vastgelegd, was het ook eenvoudiger om met trots kennis te nemen van de geschiedenis van alle Nederlandse gewesten.

In 1674 verscheen bij drie verschillende uitgeverijen /drukkers de Nederlandse vertaling van Bentivoglio's *Della guerra di Fiandra*. Het bijzondere van deze gebeurtenis is dat alle drie boekwerken in dezelfde vertaling van Jan Hendrik Glazemaker waren uitgegeven. In het bericht 'aan den lezer' schrijft 'taalkondigen' Glazemaker in 1674 (of is het de uitgever Jan Riewertszoon?) dat hij voornamelijk aangespoord door het lezen van Hoofts *Nederlandse Historiën* en de lovende woorden van de drost van Muiden voor Bentivoglio's geschiedenis gekomen is tot het vertalen (en uitbrengen?) van Bentivoglio's 'Hoogberoemde' geschiedwerk.⁶⁵⁸ Er is niemand, betoogt Glazemaker, ook niet onder de Nederlanders, die zo nauwgezet, 'zo klaar, zo vol van kunsten kennis' de gebeurtenissen van de Opstand heeft opgetekend.⁶⁵⁹ Bentivoglio verhaalt in zijn 'heerlijk Werk' over de strijd van 'deze Volkeren' tegen het machtige Spanje, zo benadrukt Glazemaker in zijn voorwoord. Madrid en Rome moeten bekennen dat de Nederlanders 'uit byna nietweerdige beginzelen' tegen 'het grootste geweld des Werelds' hebben geworsteld en te boven zijn gekomen. Afgunst en naijver bij de burens bedreigen (nu) deze 'zo vermaarden Staat' en de Republiek dreigt haar vrijheid verloren te raken. De burens (een alliantie van Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen) dreigden de 'Eendracht en Welvaart van de gewesten' te overweldigen en 'als oud Romen Kartago, uit te roeien', waarschuwt Glazemaker de lezer. De vertaler, bevriend met de uitgever van de driedelige uitgave, schreef zijn voorwoord in 1673. Het is duidelijk tegen de achtergrond van de politieke verwickelingen in de Republiek en de constante dreiging van Frankrijk, dat hij hier de lezer attendeert op de trotse geschiedenis van de Republiek, zo prachtig beschreven door Bentivoglio. De uitgave van dit werk, op initiatief van Riewertszoon (en Glazemaker?) in Nederlandse vertaling uitgebracht (ongeveer 35 jaar na het verschijnen van de Italiaanse uitgave), had kennelijk de intentie om de lezers moed in te spreken en hen erop te wijzen

658 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Leeuwarden 1674.

659 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen*, 3v.

dat zij ook de overmacht van Spanje hadden weten te weerstaan.⁶⁶⁰

De Nederlandse vertaling van Strada's geschiedenis ontbeert een uitgebreide verantwoording, zoals bij de Nederlandse vertalingen van Bentivoglio, waarin uitgelegd wordt waarom men was overgegaan tot publiceren. In het tweede deel van de Nederlandse vertaling dat in navolging van de eerste *decade* bij de drukkerij Nicolaes van Ravesteyn (1572-1649) in 1649 van de drukpers rolde, plaatste de Amsterdamse drukker en uitgever wel een opdracht waarin hij zijn dank uitspreekt aan zijn plaatsgenoot Cornelis Kloeck (1622-1693), advocaat en bewindhebber van VOC en WIC.⁶⁶¹ De Amsterdamse uitgever verwijst naar de populariteit van de Italiaanse geschiedschrijver in de Republiek 'wiens pen soo moedigh op het pappier, als *Alexander van Parma*, wiens daden hy beschrijft, in het veldt draeft' en die

gelijck een zeyl-steen [magnetisch ijzererts], de harten der leesgierige inboorlinghen naer sich ghetrocken en onse eyghe History-schryveren en Landtslieden den wegh ghebaent, en hen aen-gheprickelt om, hem naevolghende, hun wercken met sijnen arbeydt te voltrecken, en stof en licht uyt sijne wackerheyt te scheppen.⁶⁶²

In het voorwerk van het tweede deel is een gedicht van Joost van den Vondel opgenomen dat eveneens refereert aan de beschrijving door Strada van Farnese's daden op de Nederlandse slagvelden en aan de verdiensten van Strada's geschiedwerk voor de historieschrijvers en bestuurders in de Republiek.⁶⁶³

Zowel voor- als tegenstanders van de Westfaalse vredesovereenkomst konden worden bediend met de Italiaanse geschiedwerken over de Opstand. De voorstanders van de vrede die de *Relationi* lazen vonden in de onpartijdige, en sympathisant van de Republiek, Bentivoglio een bevestiging van hun denkbeelden over een welvarend republikeins stelsel, waarin handel en nijverheid voorop stonden. De tegenstanders van het vredesverdrag zagen Spanje nog steeds als een potentiële vijand en een gevaar voor de belangen van de Republiek. In het werk van de katholieke auteurs Famiano Strada en Guido Bentivoglio vonden zij passages die hen ondersteunden in het verzet tegen de onderhandelingen en het uiteindelijke verdrag met de Spanjaarden. Vooral de kritiek van Strada op het beleid van Alva in de Nederlanden en met name de enkele positieve opmerkingen van de jezuïet over Alva's tegenstrever Willem van Oranje konden de prinsgezinden gebruiken voor hun propagandadoeleinden tijdens de partijstrijd die in

660 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen*, Amsterdam 1674.

661 Cornelis Kloeck was een zoon van Pieter Cloeck (1589-1667), befaamd advocaat en gehuwd met Johanna Hooft, dochter van Cornelis Pietersz. Hooft, vader van de dichter en burgemeester van Amsterdam. In zijn dankwoord refereert Van Ravesteyn aan de familiebanden van Kloeck met de familie Hooft.

662 Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen*, Amsterdam 1649, 4v.

663 Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam, Nicolaes van Ravesteyn, 1649): Joost v. Vondel, *Op de Nederlantsche Oorlogen van den doorluchtigen Romain, Famiën Strada*. De Nederlandse dichter las ook Strada's *Prousiones academicae*, zo blijkt uit het voorbericht van zijn toneelwerk *Jephta, of offerbelofte Koning David hersteld Faëton, of roekeloze stouthed* (bezorgd door J.W.H. Konst), Amsterdam 2004, p. 13-14.

de jaren na de dood van Willem II uitbrak. Het waren per slot van rekening katholieke schrijvers die positief schreven over de prins van Oranje en dan zal het, zo was de gedachte, als zelfs zij dat schrijven wel waar zijn. Aan de andere kant bood Strada's werk veel politiek getinte informatie gebaseerd op archiefstukken en andere bronnen. Het was informatie die de onderhandelaars en hun adviseurs tijdens de vredesonderhandelingen met Spanje goed konden gebruiken. Juist vanaf 1640 verschenen in de Republiek tot in het jaar dat in Münster de vrede werd getekend, tien drukken van Strada's geschiedenissen, inclusief de Nederlandse vertalingen. De interesse in de Habsburgse Nederlanden voor Strada's geschiedenis was in diezelfde periode niet minder groot.

Ten tijde van de oplaaiende partijtwisten tussen voor- en tegenstanders over de positie van de stadhouder konden beide partijen naast de lectuur van Strada's geschiedenis, steun vinden in Bentivoglio's diplomatieke verslag over de Republiek, waarvan in 1648 een Nederlandse vertaling op de Nederlandse markt kwam en voor een breed publiek toegankelijk werd. Mogelijk heeft publicatie van de *Relationi* ook invloed uitgeoefend op de politieke onrust in de Zuidelijke Nederlanden die in 1632 uitbrak. De Zuidelijke Nederlanden verloren na de dood van hertog Albrecht in 1621 hun betrekkelijke zelfstandigheid en kwamen weer onder het gezag van de Spaanse monarchie. De toenemende invloed van het Spaanse hof in Madrid op de gang van zaken in de Habsburgse Nederlanden leidde tot grote ontevredenheid bij de Zuid-Nederlandse adel.⁶⁶⁴ De zwakke financiële positie van het Spaans-Habsburgse imperium en een reeks van militaire nederlagen tegen de Staatse troepen van Frederik Hendrik brachten de Zuid-Nederlandse adel samen met de geestelijkheid in beweging tegen het Spaanse bestuur in de Habsburgse Nederlanden. Afgevaardigden van de ontevreden adel begonnen in 1632 op eigen houtje vredesonderhandelingen met de Republiek en in hetzelfde jaar vond er een samenzwering tegen het Spaanse bestuur plaats. De onrust in de Zuidelijke Nederlanden werd vanaf 1629 in brieven, petitie's en pamfletten vergeleken met de ontwikkelingen tijdens de eerste fase van de Nederlandse Opstand. Herinneringen aan deze roerige periode van de Nederlandse Opstand konden als een waarschuwing worden opgevat aan het adres van de Habsburgse regering om niet dezelfde fouten te maken als het Spaans-Habsburgse bestuur in de jaren 1560 en 1570.⁶⁶⁵

Het is goed mogelijk dat het verschijnen van Bentivoglio's *Relationi* in 1629 in het licht van deze turbulente omstandigheden in de Zuidelijke Nederlanden moet worden gezien. De publicatie van de eerste uitgave werd in eerste instantie door het Spaans-Habsburgse bestuur in Brussel tegengehouden.⁶⁶⁶ In 1629 werd op last van het

664 Jonathan I. Israel, 'De Spaanse monarchie tussen hamer en aambeeld', in: Paul Janssens (ed.), *België in de 17^e eeuw. Band 1: Politiek*, Gent 2006, p. 33-39, inz. p. 33-34.

665 Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries*, p. 146-150.

666 Een opvallend punt is de rol van Erycius Puteanus bij het publiceren van de *Relationi*. De Zuid-Nederlandse geleerde die als initiator kan worden beschouwd van het uitbrengen van de *Relationi* was weliswaar niet direct betrokken bij de woelige verwickelingen in de Zuidelijke Nederlanden. Hij was echter wel een voorstander van onderhandelingen met de Noordelijke gewesten en zijn bijdrage aan de publicatie van de bundel met *relazioni* kan als een statement aan het adres van de Spaans-Habsburgse kroon worden gezien. Puteanus toonde zich in 1609 al voorstander van een definitieve vrede met de Verenigde Provinciën, maar publiceerde

aartshertogelijk hof in Brussel de hele oplage bij de drukker in beslag genomen, maar in hetzelfde jaar alsnog op de markt gebracht.⁶⁶⁷ De procureur-generaal van Brabant verhinderde in eerste instantie publicatie van de *Relationi* omdat het werk passages bevatte die nadelig werden bevonden voor de vorst en welwillend stonden tegenover de Republiek.⁶⁶⁸ De tweede druk verscheen onder een *impressum* van een fictieve uitgever in Keulen en de derde druk uit 1632 verscheen niet in Antwerpen zoals de titelpagina suggereert, maar in de Republiek bij de Leidse boekverkopers van de gebroeders Elzevier.

De receptiegeschiedenis van Guido Bentivoglio en Famiano Strada

In het eerste deel van dit hoofdstuk ging de aandacht uit naar de editiegeschiedenis van Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen. In wat hier volgt ligt de nadruk op de impact van hun werken in de Nederlanden. Waarom waren Bentivoglio en Strada populair bij Nederlandse auteurs van geschiedwerken over de Opstand en politieke publicaties? Deze paragraaf betoogt hoe de vroegmoderne geschiedwerken van beide Italiaanse geschiedschrijvers mede ons beeld bepalen van de geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden en politieke discussies in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Het is niet verrassend dat in de zeventiende eeuw Zuid-Nederlandse katholieke geschiedschrijvers voor hun werken over de Opstand ook gebruik maakten van Italiaanse geschiedwerken. Tussen de enorme drukwerkproductie die in het teken stond van de contrareformatorische campagne in de Zuidelijke Nederlanden, verschenen enkele geschiedwerken over de Opstand. Allereerst bespreek ik enkele pro-Habsburgse polemische geschiedenissen, geschreven door jezuïtische auteurs, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. De vraag die daarbij centraal staat is in hoeverre de auteurs gebruik maakten van beide Italiaanse geschiedschrijvers. Daarna bespreek ik de populariteit van Bentivoglio en Strada bij historieschrijvers in de Republiek. Waarom sprak het werk

pas in 1617 zijn traktaat: *De Induciis Belgicis dissertatio politica*. In 1633 publiceerde Puteanus *Belli et pacis* waarin hij zich nogmaals uitspreekt voor een duurzame vrede met de Republiek. In ogen van 'monarchisten, rechtlijnige katholieken en Zuid-Nederlandse patriotten' werd Puteanus' traktaat als verraad beschouwd. De Nederlandse vertaling van *Belli et pacis* verscheen in hetzelfde jaar: *Des oorloghs ende vredes waeg-schale waer inne den Treves* [etc.], Den Haag 1633. Zie: J. Roegiers, 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', in *De zeventiende eeuw* (themanummer 1648. De Vrede van Munster) 1, 1997, p. 223-234, inz. p. 228-229.

667 Over dit voorval zie hoofdstuk 4. In hetzelfde jaar verscheen bij een gefingeerde uitgever een tweede editie van de *Relationi*. De uitgever was, net als bij de eerste editie uit 1629, boekverkoper Jan van Meerbeeck: Guido Bentivoglio, *Relationi fatte dall'ill.mo, e reu.mo sig.or cardinal Bentivoglio in tempo delle nuntiatione di Fiandra, e di Francia. Date in luce da Erycio Puteano*, Keulen [Antwerpen], Nicolao Pantino [Jan van Meerbeeck], 1629.

668 Zie Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries 1566-1700*, p. 52. Van der Steen spreekt over 'a history of the Low Countries conflict' van Bentivoglio, die in 1629 gereed was voor publicatie. Maar waarschijnlijk verwisselt Van der Steen het grote geschiedwerk van de kardinaal met diens *Relationi* over de Republiek die daadwerkelijk in 1629 in Antwerpen op de markt kwam. Vermaseren geeft een andere lezing en noemt wel de *Relationi* als het werk dat aan het Spaans-Habsburgse hof in Brussel niet in goede aarde viel. Men vond het werk 'te vrijmoedig' en het diende veranderd te worden. Zie: B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de opstand*, p. 213-214.

van de twee Italianen sommige geschiedschrijvers zo aan? Wat was de reden dat de ene Italiaanse auteur meer werd aangehaald en geciteerd dan de andere? In het laatste onderdeel van dit hoofdstuk gaat het over de politieke strijdliteratuur die na 1650 in de (stadhouderloze) republiek losbarstte en pennenstrijders elkaar bestookten met polemische werken waarin eveneens gebruik werd gemaakt van Bentivoglio's en Strada's historische werken. De vraag die hierbij vooral wordt gesteld is met welke strategie beide Italiaanse auteurs door de polemisten werden ingezet voor hun politieke doeleinden? Hadden de auteurs van de pamfletten en politiek-historische traktaten voorkeur voor een van de twee Italiaanse geschiedschrijvers en waardoor werd hun keuze bepaald?

Bentivoglio en Strada in Nederlandse katholieke en pro-Spaanse geschiedenissen

Het lag voor de hand dat auteurs van katholieke geschiedwerken over de Opstand, die voor een groot deel in de Zuidelijke Nederlanden verschenen, zich ook oriënteerden op Italiaanse geschiedenissen over de Opstand. Het epicentrum van de katholieke en pro-Habsburgse uitgaven lag vanaf 1585 in Antwerpen. De Scheldestad was vanouds het grafische centrum van de Nederlanden en door onder andere de nadrukkelijke aanwezigheid van de jezuïtische orde (na de inname van de stad door de hertog van Parma) speelde de stad een stimulerende rol bij de ondersteuning van de Contrareformatie met propagandistisch gekleurd drukwerk, dat ook in de Noordelijke Nederlanden zijn weg vond.

Een van de eerste katholieke geschiedenissen over de Nederlandse Opstand was *De Chroniicke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden* van Adriaan van Meerbeeck (1563/1573 – ná 1627).⁶⁶⁹ Dit werk was een reactie op Van Meterens geschiedenis, die in de Zuidelijke Nederlanden als controversieel bekend stond. De protestant Van Meteren zag vooral economische en politieke oorzaken van de Opstand (het absolutistische regime van Filips II en de misdragingen van het Spaans-Habsburgse leger) en was voorstander van een gematigde politiek tegenover de ketterse beweging. De katholieke geestelijkheid in de Zuidelijke Nederlanden zag met lede ogen aan dat de geschiedenis van de in Engeland verblijvende Antwerpse koopman en geschiedschrijver in de Zuidelijke gewesten goed gelezen werd. Van Meterens werk over de Opstand was populair en zelfs geliefder dan veel werken die de inhoud van Van Meterens geschiedenis bestreden.⁶⁷⁰

669 M. Adriaan van Meerbeeck *De Chroniicke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, Antwerpen 1620; B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 247-263. In E.O. G. Haitsma en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag 1990, ontbreekt een beschrijving van Van Meerbeeck, net zoals andere Zuid-Nederlandse auteurs. Zie voor argumentatie van deze absentie, p. XI-XII, in: *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*.

670 F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', p. 164-171. Volgens Vermaseren hechten de aartshertogen en het bestuur in de Zuidelijke

Volgens F.G. Scheelings moet de waarde van de Zuid-Nederlandse geschiedschrijving niet hoog worden ingeschat en zijn de geschiedenissen alleen maar van belang voor de bestudering van de Contrareformatie in de Zuidelijke Nederlanden.⁶⁷¹ Toch bieden sommige van deze geschiedenissen interessante informatie over de bronnen die auteurs, zoals Van Meerbeeck en Haraeus, gebruikten voor het schrijven van hun werk. Van Meerbeeck baseerde zich, zoals hij in zijn boek laat weten, op vroege Italiaanse geschiedwerken over de Opstand, zoals: '*Historia di Ieronymo Conestaggio delle guerre del paese basso*', '*Historia descritta dal Sig. Cesare Campana*', '*Delle guerre di Fiandra libri VI de Pompeo Giustiniano*'. Dit toont aan dat de auteur de waarde van de Italiaanse werken hoog inschatte, naast andere werken van onder andere Florentius van der Haers *De initiis tumultueus Belgicorum* en het werk van de Spaanse chroniqueur Bernardino de Mendoza.⁶⁷²

De uit de Noordelijke Nederlanden afkomstige Franciscus Haraeus (Verhaer) (1555-1632) begon in 1610 aan een geschiedenis van de Opstand die in 1623 werd uitgebracht.⁶⁷³ Zijn uitgesproken pro-Habsburgse geschiedenis blijkt een compilatie van Nederlandse en enkele buitenlandse geschiedwerken. Hoewel het boek van Haraeus

Nederlanden veel waarde aan geschiedwerken over de Opstand. Misschien dat daarom Van Meteren populair was in de Zuidelijke Nederlanden. Maar de katholieke geestelijkheid was fel gekant tegen Van Meteren en vreesde de invloed van zijn werk. Om de leemte van een pro-Habsburgse historie van de Opstand op te vullen gaf aartshertog Albrecht opdracht tot het schrijven van een geschiedwerk. Ene Lummenaeus a Marca [?] ontving van de aartshertog de opdracht maar weigerde; misschien, zoals Vermaseren oppert, zou het uiteindelijk toch onuitgegeven blijven. Want geschiedwerken over de Opstand met een kritische kijk op de Nederlandse oorlogen die tussen 1623 en 1630 werden geschreven, waren altijd hetzelfde lot beschoren en werden verboden. Vermaseren noemt helaas geen voorbeelden van boeken die niet konden verschijnen vanwege hun kritische inhoud. De geschiedenis had voor de aartshertog, zo betoogt Vermaseren, een taak te vervullen ten behoeve van zijn regering en de staat. Geschiedschrijving was een middel tot polemieken en verweer geworden voor binnen- en buitenland. Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 222-223: 'Alle actie om een boek over den Opstand tot dit doel te doen verschijnen, bracht geen succes'. Vervolgens in voetnoot op p. 223: 'In hoeverre deze actie invloed heeft gehad op het verschijnen van Spaanse en Italiaanse boeken in de Zuidelijke Nederlanden over de Opstand over de oorlog, blijve hier buiten beschouwing. Slechts enkelen van de geschiedschrijvers zouden geschiedwerken betreffende de beroerten op de door het Habsburgse bestuur in Brussel gewenste wijze schrijven, zoals Franciscus Haraeus en Adriaan van Meerbeeck' Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 223.

671 Met deze kwalificatie volgt hij Vermaseren. De laatste baseert zich weer op het oordeel van Fruin.

672 M. Adriaan van Meerbeeck *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, p. 4, 'Auteurs, uyt welcke dese Chronijcke ghenomen is'. In tegenstelling tot het werk van Haraeus is de toon van Van Meerbeeck minder uitgesproken pro-Spaans en in sommige opzichten zelfs gematigd. Voor Alva heeft de auteur weinig goede woorden over; hij vindt de Spaanse veldheer eigenzinnig en staat kritisch tegenover het beeld dat Alva van zichzelf liet maken en wegzetten in Antwerpen. Van Meerbeeck heeft kritiek op de gebeurtenissen tijdens de Spaanse Furie in Antwerpen, die er alleen maar toe leidden dat veel katholieken zich aansloten bij de opstandelingen, zie Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving* p. 254-255 en het werk van Van Meerbeeck, *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, p. 300-450.

673 Franciscus Haraeus, *Annales ducum seu Principum Brabantiae totiusq. Belgii*, Antwerpen 1623. Voor dit werk beloofde de aartshertogin Isabella hem na het verschijnen van zijn werk vorstelijk. Haraeus was in de zeventiende eeuw een veel gelezen schrijver, zowel in de Zuidelijke Nederlanden als in de Republiek. Hooft, Boxhorn en Scriverius gebruikten zijn geschiedenis. In de negentiende eeuw was van zijn faam weinig meer over en oordeelde men eensgezind negatief over Haraeus' geschiedenis. Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, 244-245.

net als andere Zuid-Nederlandse geschiedwerken gericht is tegen de, in dit deel van de Nederlanden, populaire geschiedenis van Van Meteren, schreef hij toch hele passages over van de Nederlandse koopman. Voor de beschrijving van de periode 1601-1608 gebruikte Haraeus de Latijnse editie van Pompeo Giustiniano.⁶⁷⁴

Aan het Spaans-Habsburgse hof in Brussel hield men nauwgezet de publicatie van geschiedwerken in de gaten. De werken van Van Meerbeeck en Haraeus konden zonder veel problemen in de Zuidelijke Nederlanden verschijnen; geschiedenissen die min of meer kritisch waren ten aanzien van de Spaanse vorsten en hun beleid in de Nederlanden werden echter door de aartshertogen verboden. Een van die werken die werden getroffen met een uitgaveverbod was de algemene geschiedenis van de Italiaanse jezuïet Torsellino (1545-1599) waaraan door zijn ordebroeder R. Gibbons een supplement was toegevoegd dat niet door het aartshertogelijke censuurapparaat kwam. Het was blijkbaar te kritisch ten aanzien van Filips II.⁶⁷⁵ Uiteindelijk verscheen het boek wel, maar onbekend is of er in de uitgave wijzigingen zijn aangebracht. Hetzelfde lot overkwam, zoals we zagen, de *Relationi* van Guido Bentivoglio. De uitgave van de eerste druk van de diplomatieke rapporten werd tegengewerkt en in ieder geval veel minder enthousiast bejegend dan in de Republiek der Verenigde Provinciën en Engeland.

Binnen de godsdienstpolitiek van de contrareformatie speelde de jezuïetenorde, zoals al eerder opgemerkt, in de Nederlanden een belangrijke rol. De belangrijkste stad in het zogenaamde missiewerk was Antwerpen. De Scheldestad bood onderdak aan het centrale orgaan van de Vlaams-Belgische jezuïetenprovincie en van hieruit werden jezuïeten naar de Noordelijke gewesten gezonden. Naast onderwijs en allerlei religieus-geestelijke taken hielden de jezuïeten zich ook bezig met een enorm brede literaire productie die zich op allerlei terreinen bewoog. Tussen de instructieboeken voor het onderwijs, religieuze boeken en Nederlandse controverseliteratuur verschenen in Antwerpen eveneens polemische tractaten en geschiedwerken. Een van de productiefste jezuïetenauteurs was de Antwerpenaar Cornelius Hazart (1617-1690). Hij schreef een oeuvre dat bestond uit meer dan tachtig werken voornamelijk geschreven in de volkstaal. Hazart richtte zich met zijn publicaties op het katholieke volksdeel in de Republiek. De jezuïtische veelschrijver wilde dat zijn geloofsgenoten in de Noordelijke Nederlanden zich konden wapenen tegen de gereformeerde geloofsleer. Een van zijn bekendste en populairste werken, de *Kerckelycke Historie*, lijkt op het eerste oog een geschiedenis over de katholieke kerk van de zestiende en zeventiende eeuw, maar het derde deel van het werk is vooral een katholieke geschiedenis van de Opstand, waarin Oranje als de belangrijkste oorzaak van de revolutie wordt aangemerkt. In de ogen van Hazart was het werk een instrument om de gereformeerden te weerstaan; bestrijding van de nieuwe leer werd een onderdeel van de dagelijkse zielzorg. De meeste polemische katholieke

674 Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 240-241.

675 Torsellino, *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598, epitome libri X: Accessit ex Auctario Spondani ad Annales C. Baronii Liber XI ab anno 1598, usque ad annum 1622*, Duaci [Douai] 1623; zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 213.

strijdliteratuur verscheen in het Nederlands om een zo groot mogelijk publiek te bereiken.⁶⁷⁶ Voor het katholieke publiek en hun nageslacht wilden jezuïtische schrijvers de strijd tegen hun protestantse tegenstanders in fel-polemische werken over de Opstand vastleggen. Geschiedwerken zoals de *Kerckelycke Historie* waren dan ook zeer geschikt om de 'leugens' van de ketterse beweging en haar schrijvers aan de kaak te stellen. In hun polemische activiteiten werd de Jezuïetenorde dan ook volop gesteund door aanvankelijk landvoogd Alexander Farnese en later door de aartshertogen.⁶⁷⁷

Hazart becommentarieert in zijn geschiedenis herhaaldelijk de Noord-Nederlandse geschiedschrijvers Bor, Van Meteren en Hooft die naar zijn oordeel de gebeurtenissen en ontwikkelingen van de Opstand onjuist en zelfs leugenachtig voorstelden.⁶⁷⁸ Ondanks de felle verwijten van Hazart aan zijn collega-geschiedschrijvers maakte de jezuïet dankbaar gebruik van hun werk. Hazarts geschiedwerk steunt echter vooral op de werken van de katholieke schrijvers en medebroeders Van Meerbeeck, Haraeus, Van Teylingen en Strada. Dat de Italiaanse auteur door Hazart veelvuldig wordt genoemd hoeft natuurlijk geen verbazing te wekken. Strada's werk bood veel informatie en het werk gold voor Hazart en zijn jezuïetische medebroeders als een zeer betrouwbare informatiebron. Interessant is in dit verband dat Famiano Strada bij het vergaren van informatie voor het schrijven van zijn geschiedenis op zijn beurt afhankelijk was van informatie die hem werd verstrekt door jezuïtische informanten uit de Zuidelijke Nederlanden die Strada voorzagen van manuscripten van onder meer Martin Del Rio.⁶⁷⁹

676 Cornelius Hazart, *Kerckelycke Historie van de gheheele Wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuw* (4 delen), Antwerpen 1667-1671; P. Polman O.F.M., *Stalpart en zijn "Roomsche Reijs"*, Tilburg 1938, p. 27-28. Over Hazart en zijn publicaties: Joep van Gennip, 'Cornelis Hazart S.J., *Kerckelijcke historie* (1669)', in: Paul Begheyn S.J., Bernard Deprez, Rob Faesen S.J. en Leo Kenis, *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773 A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven 2009, p. 183-186; Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 402-485.

677 Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'De jezuïeten en de Zuidnederlandse kerkgeschiedschrijving (1542-1796)', p. 316-318. Andere jezuïtische, veelal Zuid-Nederlandse, auteurs die religieus-polemische werken schreven over de (eerste fase) van de Opstand waren Carolus Scribani (1561-1629), Martinus Antonius del Rio (1551(?)-1608), Thomas Saily (1553-1623), Jean Buzelin (1572-1629) en Heribertus Rosweyde (1569-1629). Onder geschiedwerken over de Opstand kunnen we daartoe ook werk van de Zuid-Nederlandse jezuïet en hoofdaalmoezenier van het Spaans-Habsburgse leger Herman Hugo (1588-1629) noemen. Hugo schreef het befaamde verslag over de belegering en ontzetting van Breda door het koninklijke leger onder leiding van Ambrogio Spinola: *Obsidio Bredana*. Er is een Nederlandse vertaling van dit werk gemaakt: *Het beleg van Breda* (1624-1625), Baarn 2015. Vertaald door W.A. Boekelman.

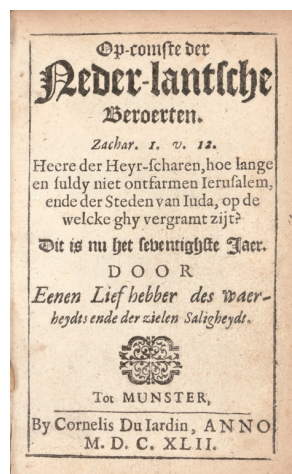
678 *Kerckelycke Historie van de gheheele Wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuw* deel 3, p. 88-89; p. 222-223.

679 Van Martin Del Rio circuleren in de literatuur andere namen: Martinus Delrio, Rolandus Mirteus en R.N. Mirteo. Del Rio schreef naast theologische en filologische werken eveneens twee verslagen over de Nederlandse Opstand. De belangrijkste is *La cronica sobre Juan de Austria y la Guerra en los Países Bajos* (1576-1578) heruitgegeven door Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe en Friedrich Edelmayer, München 2013. Ik baseer me verder op: J. Andriessen S.J., *De jezuïeten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen 1957, p. 32, n. 37: Strada bleek afhankelijk van de *litterae annuae* die hem was verstrekt door Zuid-Nederlandse jezuïeten. In de briefwisseling van de generaal met de Nederlanden horen we echo's in verband met Strada's onderneming. Op 16 november 1616 wordt er bijvoorbeeld geïnformeerd naar een paar manuscripten (o.m. van Del Rio - zie tweede deel van Strada's geschiedenis waarin de Romein zijn waardering uitdrukt voor het werk van Del Rio) bestemd voor Strada (Ep. Gen. FB., I 296); enkele maanden voordien op 14

Terwijl de jezuïeten in de Zuidelijke Nederlanden het merendeel van de controversepublicaties voor hun rekening namen en deze werken in Antwerpen gedrukt werden, verscheen er ook door jezuïeten geschreven controverseliteratuur in de Republiek. Deze uitgaven werden in de Republiek op de markt gebracht door zowel katholieke als protestantse drukkershuizen. Om bemoeienis van de censor te ontlopen werd op het titelblad van de boeken de indruk gewekt dat ze in een katholieke stad waren uitgegeven, zoals Antwerpen, Münster of Keulen. Daarmee benadrukte de uitgever ook de katholieke signatuur van de publicaties.⁶⁸⁰ Een van de meest toonaangevende auteurs van de controverseliteratuur was de Noord-Nederlandse jezuïtische missionaris Augustinus van Teylingen (1587-1669). Van Teylingen was ruim vijftig jaar als katholieke zendeling actief in de statie van Amsterdam. Hij hield in de stad controversepreken die ook, net als de controversepreken van Hazart in Antwerpen, door protestantse gelovigen werden bezocht.

De eerste druk van Op-comste der Neder-lantsche Beroerten, Munster 1642. Collectie KB Den Haag, foto auteur.

Van Teylingen publiceerde een deel van zijn werken anoniem.⁶⁸¹ Onder het weinig originele pseudoniem 'eenen lief-hebber des waarheydt ende der zielen saligheydt' verscheen in 1642 de eerste druk van *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*.⁶⁸² Dit werk zou in de zeventiende eeuw een populair werk blijven en het beleefde vier herdrukken.⁶⁸³ Zoals de 'historie' van Hazart is het een katholieke geschiedenis van de Opstand waarbij ook hier de polemische toon van de inhoud opvalt.⁶⁸⁴ Volgens Van Gennip behoort de *Op-comste* tot de categorie van

mei 1616 werd Pater Goudt aangesteld om Strada als secretaris te helpen en om voor hem Franse documenten in het Latijn te vertalen (Ep. Gen. FB., I, 218); na het overlijden van Goudt zal Aloys de Vitry hem in die taak opvolgen (Ep. Gen. FB., II, 917). De *Litterae annuae* (in te zien bij de KB) verschenen in druk van 1581 tot 1614 en van 1650 tot 1654. Zie Van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, p. 401-402. Een recente studie over Martin Del Rio is: Jan Machielsens, *Martin Delrio. Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation*, Oxford 2015.

⁶⁸⁰ Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 27-28.

⁶⁸¹ Voor een inleiding op een commentariseerd overzicht van Van Teylingens werken, zie: Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 307-401.

⁶⁸² *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten door Een en Liefhebber des waarheyds ende der zielen Saligheydt*, Munster 1642.

⁶⁸³ De laatste (vijfde) druk verscheen in 1673 (na de dood van de auteur) en in deze uitgave is een hoofdstuk toegevoegd waarin door een onbekende schrijver het rampjaar 1672 wordt gerelateerd aan de onrechtvaardigheid die de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden is aangedaan door de gereformeerden.

⁶⁸⁴ H. J. Allard spreekt van een 'historisch-polemisch' werk waarbij de geschiedenis als middel diende om de lezer de waarheid te laten zien "die alles overwint", zie J.H. Allard, 'Aug. Van Teylingen's "Op-comste der Neder-lantsche beroerten"' in: W. De Veer en J.F.M. Sterck (eds.) *Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thijm* (Nieuwe reeks – Derde Bundel) Amsterdam 1904, p. 65-101, inz. p. 70-72; zie ook voorrede *Op-comste*.

het historisch-apologetische exposé dat ten doel had de katholieken, zoals in een latere herdruk staat vermeld, te informeren over de wandaden van de gereformeerden tegen de katholieke kerk in de Lage Landen, en om het katholieke volksdeel in de Republiek, dat niet in vrijheid hun religie kon beleven, ondersteuning te bieden. Tegelijkertijd richtte Van Teylingen zich tot de gereformeerde lezers om hun te laten zien dat de daden van de 'geuzen' niets met de ware kerk te maken hadden. Achterliggende reden van deze opvatting was natuurlijk de misleide gelovigen terug te brengen naar het oude geloof. De teneur in het werk van de jezuïtische auteur is echter eerder politiek dan religieus. Er zijn weinig theologische passages in het boek te vinden; in de tekst ligt de nadruk vooral op het politieke begrip 'geuzen' in plaats van bij het veel door andere katholieke auteurs toegepaste 'ketter'.⁶⁸⁵

Voor zijn boek gebruikte Van Teylingen meer dan dertig auteurs. Een belangrijk deel van zijn geschrift, dat de periode van de Opstand tot 1585 bestrijkt, is gefundeerd op katholieke geschiedschrijvers uit de Nederlanden, Frankrijk en Italië. Dat laat onverlet dat ook in dit werk informatie van gereformeerde geschiedschrijvers, zoals Pieter Bor en Emanuel van Meteren, is verwerkt. In de kantlijn verwijst Van Teylingen naar tientallen katholieke auteurs, waaronder enkele van zijn confraters, zoals Van Meerbeeck, Burgundius en Thuanus. Van de Italiaanse geschiedschrijvers die Van Teylingen gebruikte om zijn verhaal te ondersteunen vermeldt de auteur alleen Gerolamo Conestaggio en uiteraard zijn Italiaanse confrère Famiano Strada.⁶⁸⁶ Van Teylingen gebruikt de Romeinse hoogleraar op een aantal plaatsen in zijn werk vooral voor de informatie die Strada in de archieven van de Farneses had gevonden. Op sommige plaatsen in *Op-comste* citeert Van Teylingen zijn Italiaanse medebroeder letterlijk en last passages in uit de Latijnse versie van *De bello Belgico*.⁶⁸⁷

In 1644 verscheen in Brussel een werk over de Opstand geschreven door Joannes de la Fosse. Volgens de Zuid-Nederlandse auteur bestond de Noord-Nederlandse geschiedschrijving over de Opstand alleen maar uit werken die de ketterse beweging en de revolte in de Nederlanden steunden. Deze werken van gereformeerde auteurs keerden zich, volgens De la Fosse, tegen de Spaanse vorst en de katholieke godsdienst. De auteurs van deze anti-Spaanse boeken brachten de lezers van hun werken in verleiding om tot andere gedachten te komen. In dit katholieke werkje is Willem van Oranje de hoofdschuldige van alle ellende in de Nederlandse gewesten.⁶⁸⁸ De la Fosse ('Iurisconsulto Belga' vermeldt het titelblad), van wie verder niets bekend is, baseerde zich op de geschiedenissen van Nicolaus Burgundius, Florentius vander Haer, Famiano Strada en Guido Bentivoglio.⁶⁸⁹ Volgens Vermaseren zou de auteur veel letterlijk hebben

685 Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 385.

686 *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*, p. 74.

687 *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*, p. 51.

688 Joannes de la Fosse, *Haeresis ac rebellio Hollandorum Guilielmo principi Auriaco asserta ab anno 1559 usque ad obitum ejus 1584; subnectitur regum Hispaniarum a Burgundis et Austriacis in singulas Belgicae provincias plenum jus & dominium*, Brussel 1644.

689 Zie de bijlage *Quorundam de principis auriaci Haeresi et rebellione indicim* in het boek van De la

overgenomen van Richard Verstegens *Theatrum crudelitatum*.⁶⁹⁰ De anti-Spaanse werken waarop De La Fosse doelde waren onder meer de *Historiën* van P.C. Hooft, Dirck Pietersz. Pers' (1580-1659) *D'onstelde leeuw* [...] en *Tableau de l'histoire des prince et principauté d'Orange* [...] van Joseph de la Pisé (1589-1648).⁶⁹¹

Bentivoglio en Strada als voorbeelden en informatiebronnen voor de geschiedschrijving over de Opstand in de Republiek

In de inleidende woorden in dit hoofdstuk verwees ik al naar de inspanningen die P.C. Hooft deed om de originele Italiaanse geschiedwerken over de Opstand te bemachtigen. Zijn correspondentie met Constantijn Huygens en andere leden van zijn uitgebreide netwerk getuigen daarvan. Alhoewel we weinig weten over de inhoud van zijn boekenverzameling kunnen we uit zijn brieven opmaken dat hij boeken in het Italiaans las. De reis van Hooft door Italië zal zeker hebben bijgedragen aan de kennis van de Italiaanse taal en de cultuur van het schiereiland. Zijn kennis van de taal demonstreerde hij door de *Ragguagli di Parnasso* van Traiano Boccalini (1556-1613) te vertalen.⁶⁹² Voor het schrijven van zijn geschiedwerk *Nederlandsche Historiën* maakte Hooft onder andere gebruik van Nederlandse en Italiaanse contemporaine geschiedenissen over de Opstand. De informatie daarover hebben we uit de eerste hand, van Hooft zelf die in zijn *Historiën* soms verwijst naar zijn bronnen. Ook in zijn briefwisseling lezen we over zijn bronnen, waarin hij schrijft over de werken van Italiaanse auteurs.

Uit de bronverwijzingen in de *Historiën* kunnen we concluderen dat Hooft de werken van Bentivoglio en Strada opvatte als nuttige en betrouwbare informatie voor zijn geschiedenis. In zijn opdracht in *Historiën* aan stadhouder Frederik Hendrik spreekt Hooft over buitenlandse schrijvers, waaronder Italiaanse auteurs, die geschiedenissen over de Opstand schreven.⁶⁹³ De door hem gebruikte geschiedwerken gaven de

Fosse, p. 16-18.

690 Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 274-276.

691 Dirck Pietersz. Pers, *D'onstelde leeuw: of Springh-ader der Nederlandschet beroerten: van den jare 1560 tot het eynde van 't jaer 1581: als wanneer tot noch toe, de krijgh, op den name des koninghs van Hispanien gevoert, hy van de Staten van Holland en Zeeland, neffens de mede-verbondene, verklaert is, van alle recht en aen-spraeck, op 't land, te zijn vervallen./ Uyt de geloofwaardigste schriften en verscheyden talen op-gesocht*, Amsterdam 1641; Joseph de la Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange: Divisé en quatre parties selon les quatre races qui et y ont régné souverainement depuis l'an 793 commençant à Guillaume au Cornet, premier Prince d'Orange, jusques a Frederich Henry de Nassau à present regnant. Illustré des ses genealogies & enrichi de plusieurs belles antiquités avec leurs tailles douces*, Den Haag 1639.

692 Hoofts integrale vertaling *Nieumaren uit Parnas* (van Boccalini's *Ragguaglio*) bleef onuitgegeven. Delen van zijn vertalingen werden wel opgenomen in *Mengelwerk*. Zijn proeven van vertaling stuurde hij naar zijn zwager Baek. Zie: Van Tricht (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft I*, Culemborg, 1976-1979, p. 725 (24 juni 1629).

693 Hooft, *Nederlandse Historiën*, Amsterdam 1677 [digitale versie], (P.C. Hoofts opdracht zyner Nederlandsche Historien aan Zyn Hoogheit Frederik Hendrik): 'Geen minder getal, misschien, van schryvers, vrienden, vyanden, onpartydighe, Hoogh- ende Neederduitsche, Latynsche, Fransche, Engelsche, Italiaansche, Spaansche, heeft, aan 't vertellen van 't geen, sint den aanvang der beroerten, waar uit dit jeeghenwoordigh

Muidense drost de historische feiten, maar tegelijkertijd droegen zij bij aan het beeld van een schrijver die onpartijdig en objectief de gebeurtenissen in de Nederlanden had weergegeven. In de *Historien* laat hij zich soms kritisch uit over het gedrag van zijn calvinistische geloofsgenoten tijdens de beeldenstorm. Op een andere plaats in zijn boek schetst hij een positief beeld van de Spanjaarden door hun goede eigenschappen toe te dichten. Maar natuurlijk was Hooft geen onpartijdig chroniqueur van de Opstand. Zijn blik op de Opstand werd bepaald door zijn religieuze en vooral politieke denkbeelden. De verwijzing naar onder andere de verschillende, vaak pro-Habsburgse, Italiaanse geschiedwerken in de *Historiën* moest de indruk van onpartijdigheid van zijn geschiedverhaal onderstrepen. Hierbij kwamen ook de geschiedwerken van Bentivoglio en Strada goed van pas.⁶⁹⁴

Maar los van dit aspect om een schijn van objectiviteit te suggereren, waren de werken van Italiaanse geschiedschrijvers voor Hooft ook zeer nuttige informatiebronnen. Strada genoot bij Hooft vooral aanzien door zijn betrouwbare informatie over de familie Farnese. Strada schreef zijn werk over de Opstand in opdracht van de hertog van Parma, Ranuccio I, die met het geschiedwerk zijn vader wilde eren.⁶⁹⁵ De Romeinse auteur kon de archieven van de familie Farnese raadplegen, zoals Hooft in de *Historiën* vermeldt.⁶⁹⁶ Strada's werk beantwoordde aan de historiografische opvattingen van Hooft dat een geschiedwerk gebaseerd diende te zijn op feitelijke informatie. In de *Historiën* schrijft Hooft bijvoorbeeld dat de jezuïtische auteur de lezer uitlegt hoe Filips II landvoogdes Margaretha van Parma gedetailleerde richtlijnen verstrekke bij het opsporen van protestanten.⁶⁹⁷ Hooft waardeerde ook Strada's genuanceerde oordeel over Willem van Oranje. Enkele positieve beschrijvingen van de prins van Oranje in het werk van Strada (en Bentivoglio) nam Hooft over in zijn *Historiën*.⁶⁹⁸ Om neutraliteit te suggeren citeert

oorlogh onstond, in Neederlant is omgegaan, een groot deel zyner daaghen en nachten besteedt'.

694 Over de *Nederlandse Historiën* van P.C. Hooft en zijn gebruik van Italiaanse bronnen: S. Groenveld, *Hooft als historieschrijver*, Weesp 1981 en J.C. Breen, *Pieter Cornelis Hooft als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam 1894.

695 Zie hoofdstuk drie in dit boek.

696 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 557: 'Dus vertelt het Famiano Strada, die 'zonderlinge kundschap in 't hof te Parma gehadt heeft, en zeer tot lof van dien Prinse geneeghen is'.

697 Zie Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 37: 'De Koning hierentussen, beval der Landtvooghdessse by brief op brief, het uitrooyen der ketteren; en leidde zyn' gedachten zulx daar aan te kost, dat hy scheen alle andre zorgen, ende zelfs het betaamen der Vorstelykheit te vergeeten. Zeker de Jesuyt Famianus Strada vermeldt, hoe hy haar, by schryven eighen' handt, berichtte van de manier om de Onroomschent'achterhaalen; genoegzaam het spoor daar toe, en hunne nestelplaatzen aanwees'.

698 Over de kwaliteiten van Willem van Oranje schrijft Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge*, p. 117-118: 'kloeck van verstant, veerdigh tot alle gelegentheydt; maar schalck, arglistig en diep verholen ook aen de gene die men meynde dat alle sijne saeken wel wisten [...] en er was bij de jezuïtische schrijver bewondering voor de gastvrijheid van de prins, want in heel Nederland was er 'voor den Adel geen en soeteren inval, geen huys in t welck ook soo dickmael, en met soo groote kosten en miltheydt alle groote Heeren en Gesanten'. In: *Nederlandse Historiën*, p. 908, citeert Hooft de Romeinse schrijver als volgt: 'De Jesuyt Famianus Strada meldt, dat hy veirdigh van geest was, geenszins traagh op de geleghentheeden: een wonder konstenaar in 't winnen van de geneeghentheeden der geen en, dien hy maar eens quam te spreken. [...] Dat zyn vernuft, vruchtbaar van raad, zoo d'ene mislukte, strax nieuwen te vinden wist. Dat hem, in glans van hofhouding, en in gastvryheit, geen Heer van Neerlandt te booven ging'. Hooft citeert op dezelfde bladzijde van

Hooft vervolgens Strada:

De sieraden van dien [Willem van Oranje] hier af te maale, moghte partydigheit eener verplichte penne schynen. Zettende daarom onz eighen oordeel ter zyde, en desgelyx het getuyghenis des haats, zullen wy alleenlyk bybrengen 't geen zyne vyanden en eenighe vreemden hem t'zyner gloorie naageeven.⁶⁹⁹

Hooft liet echter de negatieve beschrijvingen van prins' eigenschappen, die de twee Italiaanse auteurs lieten volgen op hun lofrede voor Oranje, achterwege!⁷⁰⁰

Toont Hooft in zijn waardering voor Strada's geschiedwerk nog enige reserve, voor Guido Bentivoglio spreekt hij in de *Historiën* grote bewondering uit. Hij prijst zowel Bentivoglio's schrijfstijl als ook de inhoud van *Della Guerra di Fiandra*:

d'uitsteekendste Kardinaal, wiens pen, de gelukkigste, in mynen zin, onder alle uitheemsche, die ooit onzen zaaken ten Historischen toonnele braghten, zich gewaardicht heeft haaren eedelen arbeit aan een onverganklyk werk te besteeden, dat den Nederlandschen naam in 't voorhoofd voert.⁷⁰¹

De eerste biograaf van Hooft, Geeraardt Brandt, bevestigt de waardering van Hooft voor Bentivoglio: 'den kardinaal' die 'zynen eedelen arbeit aan 't beschryven der Neederlandsche geschiedenissen besteedde, prees hy boven alle d'Italiaansche Schryvers van zynen tydt'.⁷⁰² Op enkele plaatsen in de *Historiën* verwijst Hooft naar Bentivoglio als betrouwbaar zegsman. Maar de bewondering van Hooft voor de kardinaal uit Ferrara gold toch vooral de mooie schrijfstijl van de Italiaan.

zijn *Historiën* de woorden die de kardinaal in zijn geschiedwerk wijdt aan Oranje's onverwachte overlijden: 'De Kardinaal Bentivoglio, dan, schrijft hem wakkerheit, nyverheit, mildheit, welsprekenheit, en doorzienigheit in allerly handel toe: ende dat niemant zyn meester was in 't schikken der zinnen, oft in't omdraayen van yeders gevoelen, oft in 't afmatten der zaaken; en 't neemen van 't meeste voordeel daar uit op alle andre wyze.' Op een andere plaats in zijn werk maakt Hooft overigens de terloopse opmerking dat Bentivoglio 'zyner Doorluchtigheit anders niet zeer gunstigh is', zie *Nederlandse Historiën*, p. 852.

699 *Nederlandse Historiën*, p. 908.

700 Hooft laat het tweede deel van Bentivoglio's oordeel over de prins van Oranje weg, zoals we kunnen lezen bij Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche oorlogen*, p. 365: 'De wakkerheit, naerstigheit, miltheit, welsprekenheit en deurzichtigheit, in alle handel, hadden in hem geen minder steden dan d'eerzucht, bedroch, stouthheit, roofgierigheit en hervorming in alle naturen [...]'. Hooft nam ook niet Strada's beschrijving van Oranjes slechte eigenschappen over, zoals het verborgen houden van zijn ware geloofsovertuiging: 'Wat sijne Religie ofte Godsdienstigheyt aengaet, was heel ongewis en onseker; ja meer, geene, Soo langh als den Keyser en den Koning hem tegenwoordigh geweest zijn, heeft hy sich als Catholijck gehouden [...], maar hy allenghskens afgeweken tot de ketterye sijns Vaders [...]'; in: Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge*, p. 119.

701 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 1005.

702 Geeraardt Brandt, *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de lykreedden* (uitgegeven door P. Leendertz Jr.), Den Haag 1932, p. 32.

Jacob Houbraken, *Portret van P.C. Hooft, gravure naar M. van Mierevelt. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.*

Ondanks zijn waardering voor Bentivoglio maakte Hooft echter veel meer gebruik van Strada's geschiedwerk. Blijkbaar was Strada als informatiebron voor Hooft belangrijker dan Bentivoglio. Strada was uitstekend gedocumenteerd over de politieke en militaire ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden. Hooft verwerkte Strada's beschrijvingen over de militaire campagnes, de rivaliteit aan het hof in Madrid tussen de hertog van Alva en Ruy Gómez de Silva en de berichtgeving over het reilen en zeilen van de familie Farnese aan het Spaanse hof, zonder daarbij direct naar zijn zegsman te verwijzen. De weergave van Hooft van de gewelddadigheden tijdens de beeldenstorm lijkt op sommige plaatsen in de *Historiën* ook direct ontleend te zijn aan de pagina's waarin Strada in krachtige bewoordingen het 'razende kwaad' van de beeldenstormers beschrijft.⁷⁰³ Op andere plaatsen in zijn geschiedwerk geeft Hooft zijn Italiaanse bronnen wel prijs: hij verwijst elf keer naar Strada en zes keer naar Bentivoglio.⁷⁰⁴

Dat Strada's betrouwbaarheid als informatiebron voor Hooft een uitgemaakte zaak was, valt eveneens op te maken uit een andere passage in het geschiedwerk van Strada. Hoewel ook in dit geval een directe verwijzing ontbreekt, is het zo goed als zeker dat het werk van Famiano Strada ten grondslag lag aan de verspreiding van het bijzondere verhaal over de Spaanse commandant Francisco de Valdés die verliefd werd op een Haagse dame.⁷⁰⁵ Valdés speelde een belangrijke rol bij het beleg van Leiden in 1574 en volgens het verhaal dat voor het eerst bij Strada te lezen was, zou zij haar Spaanse geliefde hebben gevraagd de belegerde stad te sparen. Mede door haar invloed, zo wil het verhaal, zou de stad niet zijn aangevallen door de Spaanse troepen.⁷⁰⁶ Pieter Bor maakte in zijn kroniek over de Opstand, in de editie uit 1621, als eerste melding van de verhouding tussen Francisco de Valdés en een Haagse vrouw:

703 Over de invloed van Strada op het verhaal over de Beeldenstorm bij Hooft (en Brandt) schrijft Alastair Duke: 'Goedvaderlandse geschiedschrijvers uit latere periode als P.C. Hooft en Gerard Brandt lieten openlijk hun minachting blijken voor het 'grauw', dat volgens Brandt verantwoordelijk was voor het 'dul geweld'. Hooft veroordeelde 'deze dolheit' bijna even krachtig als de jezuïet en historicus Strada, wiens vijandige voorstelling van de Antwerpse beeldenstorm hij, net als Brandt, intensief gebruikte,' zie: Alastair Duke, 'De calvinisten en de 'paapse beeldendienst'. De denkwereld van de beeldenstormers in 1566', in: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. Van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (eds.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 29-45, inz. p. 30. Het is niet ondenkbeeldig dat Hooft zich, voor zijn beschrijving van de beeldenstorm, ook heeft gebaseerd op Conestaggio's geschiedwerk.

704 Hooft noemt in zijn *Historiën* Conestaggio op vier plaatsen en Cesare Campana zes keer.

705 Over Francisco de Valdés tijdens zijn jaren in de Nederlanden: Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*, Leiden 2017.

706 In 1879 schreef Robert Fruin een artikel waarin hij het verhaal rondom Moons en De Valdés naar het rijk der fabelen verwijst. Zie: R. Fruin, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdes' in *Handelingen en medeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1879.

Ten tyde als Valdez Leyden hadde belegert was hy hem veel tijds onthoudende binnen Den Hage, al waer hy amoureux geworden zijnde van een Haegsche Joffrouwe, dien hij onderhielt te meer hem aldaer liet vindé.⁷⁰⁷

De naam van Magdalena Moons wordt niet genoemd door Bor en over de invloed die Moons op Valdés zou hebben uitgeoefend, rept de geschiedschrijver niet. Meer informatie over beide geliefden geeft Strada. Nadat hij de lezer heeft verteld dat Valdés ‘ten derden daghe’ Leiden ‘met eenen alghemeynen storm bespringhen wilde’ vervolgt Strada:

Ondertusschen hiel hy oock niet op van dagelijcks nae ’s Graven-Haeg te gaen niet verre van sijn legher ghelegghen, bevanghen zijnde door de liefde tot een seecker Edele juffrouw aldaer woonachtigh, die hy als doen vrydde, en oock niet langh daer nae voor sijn wettighe Huysvrouw ghetrouwt heeft.⁷⁰⁸

Voordat Valdés zijn plan zou uitvoeren bereidde de dame in kwestie een

kostelijcke maeltijdt in den Haegh [...]: in de welcke alsoo hy bemerckte dat sy haer droeviger hiel als sy wel ghewoon was; heeft haer d’doorsaecke met groote sorghvuldigheyt ghevraeght: en daer op verstaen hebbende, dat sy haer niet onthouden en konde van seer bedroeft te wesen, als sy maer overdacht dat Leyden daeghs daer nae bestormt en uyt-gheplundert soude worden, in de welcke sy soo veele goede vrienden hadde, die in de alghemeyne verwoestinghe der Stadt nootsakelijck mede overloopen moste worden: en dat dese voor-beeldingh haer herte beroofde van alle blijdschap; ja dat sy oock dese gheschiedenisse daer nae verstaende met een ongeneselijcke droefheyt door-wondet moeste worden⁷⁰⁹

Om zijn huwelijk met de Haagse dame niet in gevaar te brengen, stelde hij zijn verloofde gerust en beloofde haar

in ‘t heymelijk [...], dat hy om de liefde van haer de bestorminghe e verwoestinghe der wederspannighe Stadt nae-laten, en de selve in genade ontfangen soude. Het welck hy dies te mildelijcker toe-seyde, alsoo hy voor-seecker hiel dat de Stadt sonder yemants geweldt ofte bloedt-stortinghe, maer alleen door den hongher bedwongen zijnde, haer van selfs over-gheven moeste: en aldus wilde hy schynen te doen uyt haere liefde, ’t gheene hy andersins to syn eyghen voordeel doen moeste.⁷¹⁰

707 Pieter Bor, *Oosprongh, begin, ende vervolgh der Nederlandtsche Oorlogen*, s.l. 1621, f. 25.

708 Ik citeer de vertaling van Guiliam van Aelst: Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken der Nederlandsche Oorloge*, Amsterdam 1646, p. 546-547. Zowel in de Latijnse editie als in de Italiaanse vertaling is het verhaal over Valdés en zijn Haagse geliefde opgenomen.

709 Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken*, p. 547.

710 Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken*, p. 547.

Zonder Famiano Strada zou dit prachtige verhaal (ook dankzij Hooft en de Nederlandse vertaling van Strada's werk) nooit zo bekend zijn geworden. Bovendien zou de liefdesaffaire nooit een hevig bediscussieerd onderwerp zijn geworden in Nederlandse geschiedkundige kringen van de negentiende eeuw. Strada schreef het eerste deel van zijn geschiedenis volgens Els Kloek al in 1602.⁷¹¹ Uit de opdracht aan Odoardo Farnese in het eerste deel van Strada's geschiedwerk blijkt echter dat de jezuïtische hoogleraar pas in 1618 een begin maakte met het schrijven van het eerste deel.⁷¹² Strada kende het verhaal van Pieter Bor (waarschijnlijk) niet; de korte versie van de amoureuze lotgevallen van het paar werd door Bor voor het eerst in 1621 in zijn geschiedwerk opgenomen. Volgens Kloek konden Bor en Strada de informatie over Francisco de Valdés en zijn geliefde hebben gebaseerd op mondelinge bronnen.⁷¹³ De informatie kan Strada hebben bereikt via schriftelijke contacten met zijn correspondenten in de Nederlanden. Voor de hand liggender is de veronderstelling dat de Italiaanse geschiedschrijver zijn informatie ontleende aan het Farnese-archief. Valdés was immers tot 1580 *maestre de campo* in het leger van Alexander van Parma. En uit die tijd dateert het nieuws over het huwelijk van Valdés met de Haagse vrouw.

Strada noemt net als Pieter Bor niet de naam van Valdés' minnares en latere echtgenote. Het was de Leidenaar Orlers die in de tweede druk van zijn *Beschryvinge der Stad Leiden* uit 1642 het verhaal van Strada overnam (zonder de naam te noemen van Magdalena Moons).⁷¹⁴ Het verhaal van Francisco de Valdés en de Haagse vrouw werd vervolgens door Hooft opgepikt en opgenomen in zijn *Historiën*.⁷¹⁵ Hoewel de Nederlandse geschiedschrijver Strada's beschrijving van de lotgevallen van Valdés en de vrouw zeker had gelezen, houdt Hooft het kort:

Nietteeghenstaande de beezigheden der oorloghe, quam Baldes, gelyk de Spanjaardt minvalligh is, op een' Joffrouw in den Haaghe te verslingeren; bekoorde, en onderhield haar sint. Deeze speelsheit, doorgaans gewoon de zorghen uit te spannen, en de geleeghentheeden oover 't hooft te zien, gaf by geval hier oorzaak tot het teeghendeel. Want, met het vaaken verkeerem te dien plaatse, raakt' hy 't ooghe te werpen op de schans te Maaslandsluis, die met eenigh volk van den Prinse bezet was.⁷¹⁶

711 Els Kloek, *Kenau en Magdalena*, p. 268 en p. 276.

712 Zie opdracht aan Odoardo Farnese, hertog van Parma en Piacenza, gedateerd op 1632: 'Historiam Belgicam Parenti tuo ante annos ferme quatordecim destinatam, tibi constante fide reddo, Serenissime Dux', in: Famiano Strada, *De bello Belgico decas prima*, Antwerpen 1640.

713 Els Kloek, *Kenau en Magdalena*, p. 268.

714 Over hoe vervolgens de naam van Magdalena Moons in Leiden wel boven kwam drijven, zie Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (3 Oktoberlezing 2008), Leiden 2008, p. 17-18.

715 Els Kloek zegt niets over de rol van Hooft bij de verspreiding van de liefdesaffaire.

716 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 374.

Hooft is uitgebreider over de geschiedenis van de Haagse joffer en de Spaanse commandant dan Pieter Bor, maar hij neemt van Strada bijvoorbeeld niet de passage over waarin zij haar Spaanse minnaar vraagt Leiden niet met geweld in te nemen. Hooft zwijgt ook, in tegenstelling tot Strada, over het feit dat beide geliefden met elkaar in het huwelijk traden. Twijfelde de dichter hier bij hoge uitzondering aan de geloofwaardigheid van Strada's verhaal over Valdés en de Haagse vrouw?

De reputatie van Hoofts *Nederlandse Historiën* heeft lang het zicht ontnomen op Hugo de Groot's *Annales et Historiae de rebus Belgicis*.⁷¹⁷ In opdracht van de Staten van Holland schreef De Groot de eerste versie tussen 1601 en 1612, maar de Staten weigerden om het manuscript in boekvorm uit te geven.⁷¹⁸ De Groot heeft tot ver in de jaren '30 aan zijn geschiedwerk gewerkt, maar maakte niet meer mee dat de uitgave uiteindelijk in 1657 op de markt zou worden gebracht.⁷¹⁹ Hoewel in 1681 een Nederlandse vertaling van het werk verscheen, bleef het geschiedverhaal van De Groot lang onbekend bij een breed publiek.⁷²⁰ Dankzij de recente vertaling van de hand van Jan Waszink is het eerste deel toegankelijk voor het in de Opstand geïnteresseerde lezerspubliek.⁷²¹

Na de voltooiing van het manuscript was De Groot veranderingen blijven aanbrengen in de tekst. Vroegmoderne geschiedwerken zijn in veel gevallen compilaties van velerlei bronnen en vormen vaak een aaneenschakeling van overgeschreven passages. Ook de meeste geschiedenissen over de Opstand werden vaak aangemerkt als een opsomming van chronologische aaneengeregen gebeurtenissen en verwickelingen, waarin analyse en synthese vaak ontbreken. De werken van Hooft en De Groot zijn uitzonderingen op de regel. Bij deze twee auteurs stond toch de literaire verbeelding van de historie op de eerste plaats. Persoonlijke ervaringen en politieke factoren speelden een voorname rol in dit soort werken, alsook mondelinge bronnen en overleveringen. Het ging beide schrijvers om het interpreteren van de Opstand.⁷²² Bij Hooft en De Groot vinden we tussen de regels door verwijzingen naar gebruikte literatuur. In het tweede deel van De Groot's geschiedenis, de *Historiae*, verwijst de auteur naar gebruikte literatuur, zoals de Latijnse editie van Pompeo Giustiniani's geschiedwerk over de Opstand.⁷²³ Naast de

717 Hugo de Groot, *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, Amsterdam 1657.

718 Jan Waszink, 'Nawoord' in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588*, Nijmegen 2015, p. 213- 261, inz. 243-244.

719 Uit de briefwisseling blijkt dat De Groot sommige van zijn bevriende relaties het manuscript in de periode 1612-1614 heeft laten lezen.

720 Hugo de Groot, *Hugo de Groot's Nederlandsche Jaerboeken en Historien sedert het jaer MDLV tot het jaer MDCIX: met de Belegering der stadt Grol en den aankleven des jaers MDCXXVII; als ook het Tractaet van de Batavische nu Hollandische Republyk en de vrye zeevaart alles vertaelt door Joan Goris*, Amsterdam 1681.

721 Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588* (vertaling en nawoord Jan Waszink), Nijmegen 2014.

722 Zie het uitgebreide 'Nawoord' van Jan Waszink in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog*, p. 244-245.

723 Volgens Waszink bevindt het boek van Giustiniani met mogelijk aantekeningen van De Groot zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zie Jan Waszink, 'Nawoord' in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog*, p. 247.

werken van de vele bekende gereformeerde auteurs zoals Bor en Van Meteren, sloeg De Groot er ook de werken van pro-Habsburgse geschiedschrijvers op na. In een brief aan zijn broer Willem lezen we dat hij naast Spaanse en Nederlandse auteurs ook de boeken van Italiaanse geschiedschrijvers las.⁷²⁴

Zoals we zagen in de bespreking van Hoofts geschiedenis kunnen we sporadisch nagaan wat de auteurs aan informatie verzamelden en lazen voor hun geschiedwerken. De briefwisseling van De Groot licht een tipje van de sluier op over de bronnen die hij gebruikte voor het schrijven van *Annales et Historiae*. In de jaren '30, toen De Groot werkte aan de definitieve afronding van zijn geschiedwerk, bleek dat hij op de hoogte was van recente Italiaanse werken over de Opstand. In een brief uit de eerste helft van 1635 doet hij verslag van zijn leeservaringen met de 'Nederlandsche Historie van den cardinaal Bentivoglio'. De Groot stelt dat de prelaat veel partijdiger is in zijn geschiedwerk dan in de *Relationi*: 'Zijn oogmerk schijnt geweest te zijn, de Spanjaarts te regtvaardigen en de zaken aan de zijde van de Staten en van het Huis van Nassau zeer hatelijk te maken'. Volgens de Groot had Bentivoglio moeite 'zich houdende binnen de palen van matigheid' in tegenstelling tot het geschiedwerk van Conestaggio die 'dezelfde stoffe in dezelfde verhalende hadde gehouden'.⁷²⁵ In een brief in hetzelfde jaar schrijft De Groot in een postscriptum dat 'nae de Nederlandsche historie van Bentivoglio [...] nog eene en (?) [is] uytgecomen van een jesuyt Famianus Strada dye uyt het huys van Parma enige goede memorie heeft become' maar dat Strada fel gekant is tegen Willem van Oranje 'dewelcke hij alle schuldt geeft van de troublen'.⁷²⁶

De remonstrantse predikant Gerard Brandt (1626-1685), bezorger van Hoofts

724 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 3, 's-Gravenhage 1961, brief 1325, p. 391: 'Ik hecht waarde aan boeken die de ware godsdienst aanprijzen, maar deze boeken houden geen rekening met mijn werkzaamheden; ik lees nu Spaanse, Italiaanse en Nederlandse werken die onze oorlog beschrijven en waar ik ooit van plan ben om daarover te schrijven'. De Latijnse tekst luidt: 'Testimonia auctorum ut Libris de Veritate religionis christianae addantur, non fert ratio occupationum mearum; quia nunc lego Hispanos, Italos, Belgas, qui de bello nostro scripserunt, ut cum iis quae ego olim scripsi conferam.'

725 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 5, 's-Gravenhage 1966, brief 2057, 15 april 1635, p. 423. De Groot stelt verder in dezelfde brief dat 'iemant de tale verstaande en in de Nederlandsche geschiedenisse wel ervaren in 't latijn aanmerkte eenige zijner aanmerkelijke fouten in 't verhaal buiten de waarheid van 't geen is voorgevallen; daarbij de lezers ook onderregtende van de oorzaken zijner eenzijdigheid, dewelke ik meen deze te zijn, dat hij de Spaanse factie die in Italie, mede 't hof van Rome, zeer sterk is, dus heeft gemeent te verpligten om bij gelegenheit haar gunst te hebben tot den pauzelijken Stoel, dewelke hem bij de astrologisten wordt toegezeid.'. Hier huldigt De Groot de opvatting dat Bentivoglio zeer pro-Spaans was in zijn werk en daarbuiten.

726 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 6, 's-Gravenhage 1967, brief 2307, 11 oktober 1635. Aan N. van Reigersberch, p. 272. Uit een brief van zijn zoon Pieter de Groot bleek dat hij zijn vader in 1638 het eerste deel van Strada's geschiedwerk deed toesturen: 'Adjunxi etiam Famianum Stradam de bello Belgico et Virgilio Malvezzi tractatus quator. Eos an videris, nescio. Plurimi hic aestimantur; utcunque erit, non nocebit mississe,' in: Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 9, 's-Gravenhage 1973, brief 3799, 12 oktober 1638 p. 622, van P. de Groot. Volgens de bezorger van de briefwisseling moet het om de tweede druk uit 1635 (?) gaan. Over Bentivoglio's *Della Guerra* lezen we in een brief van De Groot 'etiam a Roma cardinalis Bentivolius misit ad me operis sui de Bello Belgico, partem tertiam,' in: Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 10, 's-Gravenhage 1976, brief 4276, 1 september 1639, aan M. Optiz (Duitse dichter die echter al op 20 augustus was overleden), p. 563-566.

verzamelde werken en biograaf van de drost uit Muiden, Michiel de Ruyter en Joost van den Vondel, kende eveneens geen scrupules om Strada en andere katholieke geschiedschrijvers als bron te gebruiken.⁷²⁷ Hoewel in *Kort verhael van de reformatie* Brandt in de kantlijnen hoofdzakelijk verwijst naar de werken van Hooft, Bor, Van Reyd en Van Meteren als zijn bronnen, heeft de auteur mogelijk ook de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada geraadpleegd.⁷²⁸ *Kort verhael* kan als een prelude worden beschouwd op zijn *Historie der Reformatie* die in zijn uitgebreide en definitieve vorm in 1671 op de markt werd gebracht.⁷²⁹ Het uitgangspunt van zijn kerkgeschiedenis was een 'Historie' te schrijven die onpartijdig zou zijn en dienstig aan zijn geloofsgenoten, de remonstrantse gemeenschap in de Republiek.⁷³⁰ Om die relatieve onpartijdigheid te bereiken in zijn geschiedwerk (waarin hij tegenover de 'Roomse Kerke' een gematigde toon aansloeg en een felle antikatholieke toon afwees) las Brandt zoveel mogelijk uiteenlopende geschiedwerken. Hier noemden we al de grote Nederlandse geschiedschrijvers uit de zestiende en zeventiende eeuw, van wie P.C. Hooft de grootste invloed had op Brandts *magnum opus*. Op een aantal plaatsen in het werk schreef Brandt delen van Hoofts tekst over.⁷³¹ Belangrijk voor Brandt waren katholieke auteurs die over de Opstand hadden geschreven, mogelijk om zijn doelstelling van een objectief geschiedwerk te verdedigen. Tegelijkertijd beschouwde Brandt de informatieve werken van de Italiaanse auteurs als waardevolle bronnen. In zijn werk verwijst Brandt dan ook met regelmaat naar de werken van Strada en Bentivoglio.⁷³² Voor Brandt lijkt zijn voorkeur voor Bentivoglio

727 Zie Alastair Duke, 'Dissident Propaganda and Political organisation at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: Alastair Duke, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), Farnham 2009, p. 137-156, inz. p. 180.

728 Beschrijving van de volledige titel luidt als volgt: *Kort verhael van de reformatie, en van den oorlogh tegen Spanje, in, en ontrent de Nederlanden tot den jare MDC. Uyt verscheyden geloofwaerdige historien en authentieke stucken onpartijdighlyck by-een gestelt*, Amsterdam 1657. De eerste twee en tweede druk (in 1658) verschenen zonder vermelding van de auteur. Volgens S.B.J. Zilverberg maakte Brandt in deze uitgave, voorloper van zijn grote kerkhistorische studie *Historie der Reformatie* uit 1671, zeker ook gebruik van beide Italiaanse auteurs, zie: S.B.J. Zilverberg, 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel 49, 1 (1969) p. 37-58, inz. p. 50: 'Uit zijn [Brandt] vroeger historisch werk wisten we al, dat hij zijn geschiedschrijvers goed kende: hij maakte een goed gebruik van de grote historiografen als Bor, Van Meteren en Hooft, doch ook is hij thuis in het oeuvre van b.v. een Strada en een Bentivoglio'. Een keer haalt Brandt in *Kort verhael* Bentivoglio aan en citeert een zin uit het eerste deel van *Della Guerra*: Brandt, *Kort verhael*, p. 11.

729 De eerste druk van de *Historie* met de boeken I tot en met X zag het licht in 1663 onder de titel *Verhaal van de reformatie in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aantekeningen en aanmerkingen*, Amsterdam 1663. De definitieve editie van het eerste deel verscheen in 1671 in Amsterdam: *G. Brandts Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, Amsterdam 1671.

730 'Voor-reden aen den leser', in de tweede druk van 1677: *Brandts Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aantekeningen en aanmerkingen. Naeder oversien, merklijk vermeerderd, en vervolgt tot het jaer 1600*, Amsterdam 1677.

731 Zie bijvoorbeeld *Historie der reformatie* I, 261, waarin heel duidelijk de tekst van Hooft doorklinkt, inclusief de verwijzing van Hooft naar Strada in de tekst. In de kantlijn verwijst Brandt wel naar de vindplaatsen van Hooft en Strada,

732 Volgens Zilverberg was het voor Brandt moeilijk om zijn onpartijdige kijk op de gebeurtenissen vanaf 1555 te handhaven: de ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden van de *historia politica* en de *historia ecclesiastica* bleken moeilijk uit elkaar te houden, zie: S.B.J. Zilverberg, 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel 49, 1 (1969) p. 37-58, inz. p. 50-51.

voor de hand liggend geweest te zijn. Als overtuigd remonstrant moet Brandt zeker sympathie hebben gehad voor de gematigde denkbeelden van Bentivoglio. Strada moet door Brandt, zoals we dat ook bij andere protestantse auteurs zien, als een nuttige en betrouwbare bron zijn beschouwd. Hij noemt Strada op een aantal plaatsen in de tekst van het eerste deel van de *Historie der Reformatie* (editie 1671). In de tekst verwijst Brandt met annotaties naar de vindplaatsen. Op vele pagina's staan Bentivoglio en Strada in de kantlijnen als bron genoemd.⁷³³ In sommige delen van de tekst voert Brandt beide Italiaanse schrijvers op en plaatst de bevindingen van deze schrijvers tegenover andere auteurs, zoals Hooft en Burgundius.⁷³⁴

De Leidse hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis Marcus Boxhorn (1612-1653) behoorde tot het netwerk van Constantijn Huygens. De geleerde was zeer productief en schreef talloze politieke en geschiedkundige verhandelingen. Hij was zelfs zo tomeloos in zijn schrijfarbeid dat hij op jonge leeftijd uitgeput raakte en stierf.⁷³⁵ In zijn bibliotheek stonden de werken van verschillende Italiaanse geschiedschrijvers. Naast het eerste deel van Strada's geschiedenis behoorden ook de drie delen van *Della guerra di Fiandra* van Bentivoglio tot zijn boekencollectie. Van Bentivoglio stond ook een editie van de *Relationi* in Boxhorns boekenkast.⁷³⁶ De Leidse professor combineerde in zijn colleges welsprekendheid, geschiedenis en politieke wijsheid; hij was de man van de praktijk die stelde dat kennis van de geschiedenis noodzakelijk was om als een wijs en behoedzaam bestuurder te kunnen functioneren. De publicaties van Boxhorn die in eerste instantie in het Latijn verschenen, maar soms later ook in een Nederlandse vertaling op de markt kwamen, gingen veelal over de politieke en bestuurlijke status van de Republiek der Verenigde Provinciën. Vooraleerst was Boxhorn een geschiedkundige en schrijver van talloze publicaties over klassieke en contemporaine geschiedenis. Hij schreef echter geen enkel theoretisch werk over geschiedschrijving.⁷³⁷

Een jaar voor het politiek cruciale jaar 1650 verscheen Boxhorns verhandeling *Commentariolus*.⁷³⁸ De uitgave was tussen de jaren '50 en '60 een van de meest gelezen politieke geschriften in de Republiek. De populariteit van het boek gold zowel de Latijnse editie als de Nederlandse vertaling. Zover bekend verschenen vijf drukken van de

733 Een enkele keer verwijst Brandt naar het werk van de remonstrantse predikant en theoloog Johannes Uytenbogaert (1557-1644) met de titel *Kerckelicke historie* (in het boek van Brandt beschreven als *Kerckelijke Saeken*). Brandt beschouwde zijn eigen studie over de kerkgeschiedenis als een voortzetting van het werk van Uytenbogaert.

734 Brandt, *Historie der reformatie* I, p. 340: '[...] gelijk Strada getuigt, of gelijk Hooft schrijft' en zie ander voorbeeld Brandt, *Historie der reformatie* I, p. 389: 'Strada wil ook, dat, korts daarna, de voornaemste der verbonde edelen tot Amsterdam bijeenquamen, en geraedtslaecht sij, over 't senden van dertig duisent Calvinische boeken, (Hooft spreekt van drie duisent)'

735 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit*, Amsterdam 2000, p. 335.

736 Zie appendix II.

737 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic: The Case of Marcus Zueris Boxhorn (1612-1653)* (proefschrift Erasmus Universiteit) Rotterdam, 4 mei 2012, p. 194-205.

738 Marcus Zuerius van Boxhorn, *Commentariolus de statu confederatarum provinciarum Belgii*, Den Haag 1649.

Nederlandse vertaling van het *Politijck hant-boecxken, van de Staet van 't Nederlandt*.⁷³⁹ Men dient te beseffen dat het wordingsproces van het boek plaatsvond in tijden van oorlog (tegen Spanje) en dat het boek gepubliceerd werd in vreedstijd.⁷⁴⁰ Dat Boxhorns beide boeken zo gewild waren in de Republiek moet worden gerelateerd aan het conflict tussen de Staten van Holland en Willem II dat dreigde uit te lopen op een ernstige staatkundige crisis en de Eerste Engels-Nederlandse oorlog.

In *Politijck hant-boecxken* zet Boxhorn uiteen wat in zijn ogen het bestaansrecht van de Republiek was. Het grootste deel van het werk betreft een rechtvaardiging van de Opstand tegen de Habsburgse monarchie en een uitleg waarom de gewesten tegen Filips II in opstand kwamen. Daarnaast benadrukt Boxhorn de noodzaak tot samenwerking tussen de gewesten in de Republiek die moest leiden tot eendracht. Opmerkelijk in dit boek is de overeenkomst met de *Relatione delle Provincie Unite*, opgenomen in de *Relationi*, van Bentivoglio die hij schreef over de Republiek. Boxhorn legt *in extenso* uit hoe de Republiek bestuurlijk functioneert, om de buitenlanders te laten zien dat de Staten-Generaal niet de hoogste macht vertegenwoordigt. De Leidse hoogleraar vergelijkt de bestuurlijke organisatie van de republiek Zwitserland met de situatie in de Republiek der Verenigde Gewesten. De gewesten hadden zich verenigd om zich beter te kunnen beschermen tegen dreiging van buitenaf. De gewesten waren autonoom, zoals ook de Zwitserse kantons dat waren; regels en wetten werden alleen maar bekrachtigd door de Staten-Generaal als elk gewest zich daaraan had geconformeerd. In zijn analyse waarom de Republiek een lang leven beschoren zou blijven, gaat de Leidse hoogleraar in discussie met Bentivoglio, die zoals we hebben gezien, weinig optimistisch was over de toekomst van de jonge staat. Boxhorn stemt in met het beeld van de Republiek als toonbeeld van onverzettelijkheid dankzij de gunstige geografische omstandigheden, en maakt daarmee in dat opzicht een vergelijking met de Zwitserse republiek. Bentivoglio vergelijkt ook de geografische omstandigheden van de Nederlanden met die van Zwitserland. Boxhorn noemt verder als voorbeelden de allianties die de Republiek had afgesloten met Frankrijk en Engeland en de constante bestuursvorm en rijkdom van de Nederlandse Republiek. De eerste twee voordelen beschermden de Republiek tegen buitenlandse agressie, terwijl de twee laatste de Republiek stabiliteit gaven en financiële middelen opleverden om hun militaire positie op zee (en deels op land) te ondersteunen. Boxhorn weigert echter mee te gaan in de analyse van Bentivoglio die in zijn *Relatione* beweert dat het onwaarschijnlijk was dat de Republiek zich heel lang zou weten te handhaven.⁷⁴¹ Bentivoglio redeneert

739 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 133. De uitgever van de Nederlandse vertaling van *Commentariolus* uit 1650 is onbekend; de uitgever van de eerste Latijnse uitgave was Johannes Verhoeve in Den Haag.

740 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 136. De citaten uit de vertaling van *Comment Marcus Zuerius van Boxhorn, Commentariolus de statu confoederatarum provinciarum Belgii*, Den Haag 1649, komen uit de 'vierde' druk: Marcus Zuerius Boxhorn, *Politijck ende militair handtboecxken vanden Staet der Geunieerde Provincien: aanwysende des selfs maniere van regieringe, veelvoudige middelen...*, s.l. 1652.

741 In 1648 verscheen de Nederlandse vertaling van de *Relationi* op de Nederlandse boekenmarkt. Wat zegt de schrijver over Bentivoglio: Boxhorn, *Politijck ende militair handtboecxken*, p. 112-113: 'Het negende

in zijn diplomatiek verslag over de Republiek dat evenals Rome (dat zich had weten te bevrijden van tirannieke koning Tarquinius Superbus), de Verenigde Nederlanden ooit weer onder het regime van een soevereine oppermachtige vorst zouden komen. Boxhorn verwerpt de vergelijking die Bentivoglio maakt tussen het oude Rome en de Nederlandse Republiek als onzinnig.⁷⁴² Want de Nederlanders wisten, zo stelt Boxhorn, dat de gelijkwaardigheid van de gewesten in de Republiek was gegarandeerd. Ondanks de grote verschillen tussen de provinciën in economische macht of welvaart, bezaten de gewesten dezelfde autoriteit. Daarnaast was het gezag van de stadhouder ook getoetst. Hoe groot zijn autoriteit ook zou zijn, de macht van de Staten zou altijd veel groter zijn en ofschoon de stadhouder het recht had om raad te geven, waren het de staten die de beslissingsbevoegdheid bezaten.⁷⁴³

In de zeventiende eeuw en tijdens de eerste decennia van daaropvolgende eeuw bleef er belangstelling voor Boxhorns politiek-geschiedkundige werk. De van oorsprong Duitse veelschrijver Philipp von Zesen (1619-1689) publiceerde in 1660 bij de gebroeders Elzevier een politiek handboek, *Leo Belgicus* getiteld, over de oorsprong en de constitutie van de Republiek. Het eerste deel betreft de geschiedenis van de Nederlanden.⁷⁴⁴ Net

Cappittel. Wat men van de bestendicheydt van dese Republyck moet oordelen ende hoopen. [...] soude ick mijn keeren tot de particuliere beschrijvinghe van de voornaemste provincie onder alle de Vereenichde Provincien/ ten ware van dese materie/ 't welcke wy voor dit Capittel geschreven hebben/ de Cardinael Bentivoglius ons gelegentheyt gaf te sprecken/ die een langen tijdt Nuntius van den paus in het Spaensche Nederlandt/ in dat werck in het Italiaensch gheschreven/ het welcke hy Relatien genoemd heeft in het welcke het hem heeft belijft dat te ondersoeken/ vele reden opbrengende die voor de geduricheyt van dese Republyck schijnen kosten te wesen: eyndelijck/ oock contrarie voortbrengende/ heeft hy gemeent/datmen heel andere dingen van die most gevoelen. 2. Voorwaer/ het is ydel van toekomende dingen/ doch vermetent van de geduricheyt van een Republyck te spreken: nochtans naer de constitutie ende macht van een vegelijcke Republyck/ is het gheoorloft van de ene pets (?) grooter/als vande andere te oordelen/ofte te gevoelen. 3 Ende voornaementlijck/ indien wy de oorsaek insien van dese inghestelde Vereenichde Republyck/ hoe gedurich ende nootsaeckelijck die wel is/ soo mach men oock niet sonder reden/ jae met recht voorzegen dat dese Republyck gedurich wesen sal.

742 Boxhorn, *Politijck hant-boecxken, van de Staet van 't Nederlandt*, p. 117-118: '10. Want men kan niet alleenlijck met wenschen wenschen/maer men kan uyt den aert selfs ende manier van de Republyck genoeg gissen dat niet lichtelijck de instellinghe van dese Republyck kan wech genomen werden; maer dien cardinael/ die wy ghenoecht hebben/ Bentivoglius/ brengt eenighe redenen ter contrarie voor/namelijck: 11. Omdat de vryheyt toegevinghe/ ende dese onghelijckheyt/ ende soo een begeerte van een particulier ende eenes gebiedt vaert/ gelijk de Romeynen nae dat sy haer koningen hadden uytghedreven een seer groote vryheyt gebrugt hebben/ daer naer door onghelijckheyt van staten onder malkander gevoecht zijnde, syn sy eyndelijck wederom ghekomen onder de heerschappe van een/namentlijck den keyser.'

743 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 143-150. Bentivoglio, *Relazioni*, p. 129.

744 Ph. C. von Zesen, *Leo Belgicus, hoc est, succinta, ad dilucida narratio exordii, progressus, ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis, et interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum*, Amsterdam 1660. In 1677 verscheen in Neurenberg een Duitse vertaling van *Leo Belgicus*. De Duitse veelschrijver is opgenomen in het overzicht van Nederlandse zeventiende-eeuwse politieke geschriften G.O. van Klashorst, H.W. Blom en E.O.G. Haitzma Mulier, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought. An annotated inventory 1581-1710*, Amsterdam & Maarssen 1986, p. 84-85. Ook vermeld in E.O.G. Haitzma Mulier en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, p. 454-455. Het verzamelde werk van Von Zesen werd recentelijk integraal in 15 verzamelbanden uitgegeven. Zijn historisch werk, waaronder de Duitse editie van *Leo Belgicus*, is opgenomen in: Philipp von Zesen *Sämtliche Werke* XV1

als zijn voorbeeld Boxhorn oordeelt Von Zesen, die een belangrijk deel van zijn leven in Amsterdam doorbracht en daar het burgerrecht verkreeg, negatief over Bentivoglio's zienswijze over de duurzaamheid en continuïteit van de Republiek.⁷⁴⁵ Von Zesen nam Boxhorns commentaar op Bentivoglio's *Relationi* over, maar in andere bewoordingen.⁷⁴⁶ Een overzicht met namen van auteurs waarop de schrijver een beroep heeft gedaan gaat aan de inhoud vooraf. Onder de schrijvers vinden we veel bekende namen van auteurs die in andere geschiedwerken ook vaak worden genoemd als bron. In de 'catalogus auctorum' vinden we naast 'Bentivoglius' andere Italianen zoals Campana, Campanella, 'Guicciarddinus', 'Machiavellus' en 'Famianus' Strada. In de tekst en in de opmerkingen aan het einde van elk hoofdstuk is Strada een van de geschiedschrijvers waar Von Zesen regelmatig naar verwijst.

Van Machiavelli tot Strada: Italiaanse auteurs in zeventiende-eeuwse politiek-historische publicaties

De vrede die in 1648 met Spanje werd getekend maakte een einde aan de politiek relatief rustige jaren na het einde van de Bestandstwisten. Met de greep naar de macht in 1650 door Willem II en het daaropvolgend conflict tussen het gewest Holland en de prins van Oranje brak een tijd van grote politieke onrust aan in de Republiek. Na de dood van de stadhouder in 1650 grepen de Staten van Holland hun kans en herstelden zij de gezagsverhoudingen binnen de Republiek. De positie van de Staatse factie in Holland werd versterkt en in een aantal steden in de gewesten herstelden de regenten hun gezag. De soms scherpe meningsverschillen tussen de gewesten over de inrichting van het staatsbestel bleven echter bestaan. De nieuwe politieke verhoudingen in de Republiek leidden tot discussies over de positie van de stadhouder, het gezag over het Staatse leger en de status van de publieke kerk. De eerste oorlog met Engeland, de verslechterde economische situatie en de kwestie van de gewestelijke soevereiniteit brachten de gemoederen in beroering. De debatten die voortvloeiden uit deze politieke omstandigheden leidden tot een vloedgolf aan pamfletachtige publicaties en politiek-historische geschriften.⁷⁴⁷

De actuele politieke situatie rond 1648 resulteerde dus in talrijke boeken, verhandelingen en pamfletten die de partijpolitieke strijd tussen de staatsgezinden en de voorstanders van de Oranje-prinsen weerspiegelden. Zoals we al zagen verscheen in de Republiek parallel aan deze hausse van publicaties het werk van Bentivoglio en Strada

en XV2 (Van Ingen (ed.), Berlijn/New York 1987; *Niederländischer Leue* (oorspronkelijk verschenen in 1677) bevindt zich in deel XV2. Naast zijn politiek-geschiedkundige werk (waaronder *Commentariolus de statu foederati Belgii*) schreef en publiceerde Von Zesen romans, gedichten en vertalingen.

745 Ph. C. von Zesen, *Leo Belgicus*, p. 328-329.

746 Zie de eerste druk van *Commentariolus*, p. 141-143.

747 Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806. Band 2: vanaf 1647*, Franeker 1996, p. 701-702; Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2011, p.91-125.

in verschillende uitgaven. Uit de analyse van de Nederlandse historische werken over de Opstand in de vorige paragraaf kon al worden vastgesteld dat beide Italiaanse auteurs als gezaghebbende geschiedschrijvers werden gezien. In hoeverre is deze positieve beeldvorming van Bentivoglio en Strada in de partijliteratuur na 1648 terug te vinden? Was de aandacht voor Strada in de politiek getinte publicaties groter dan voor het werk van Bentivoglio, zoals we dat al zagen in de analyse van de geschiedschrijving over de Opstand? Werd die keuze voor een van beide Italiaanse geschiedschrijvers bepaald door de geloofwaardigheid van hun informatie of speelden andere aspecten mee? En tenslotte kan de vraag worden gesteld of de Italiaanse auteurs door alle polemisten positief werden beoordeeld.

In de strijdliteratuur dook regelmatig de naam op van Niccolò Machiavelli, secretaris van de Florentijnse Republiek. De belangstelling voor het werk van de Florentijn was niet zozeer gericht op zijn befaamde *Il Principe*, maar vooral op de *Discorsi* en de geschiedenis van Florence, *Istorie fiorentine*. Machiavelli's hoofdwerk over de vorst bleef vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw in de Republiek lang een negatief imago houden. Tegenstanders tijdens de Opstand beschuldigden elkaar van machiavellisme.⁷⁴⁸ Langzaam veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Republiek het negatieve beeld van Machiavelli's opvattingen over vorst en staat. Het republikeinse denken van Machiavelli werd omarmd door de gebroeders De la Court (en Spinoza) en zij lieten zich inspireren door Machiavelli's denken over het staatsbelang, de *ragione di stato*. Meer dan de ideeën van Hobbes bepaalden de denkbeelden van Machiavelli de discussies over de inrichting en toekomst van de jonge Nederlandse staat.

Hoewel de discussies over het staatsbestel van de Republiek al vóór 1650 plaatsvonden, gaf het verschijnen in 1662 van de eerste editie van *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-welven* van Pieter de la Court extra brandstof aan de polemiek over de positie van de stadhouder binnen het republikeinse staatsbestel. De *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welven* en andere publicaties van de gebroeders De la Court en bevriende medestanders zoals J. Uytenhage de Mist brachten de gemoederen aan beide zijden van het politieke spectrum flink in beweging.⁷⁴⁹ De

748 E.O.G. Haitsma Mulier, *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli*, Hilversum 1989, p. 10-11. Over de receptie van Machiavelli in de zeventiende-eeuwse Republiek, zie verder: E.O.G. Haitsma Mulier, *Constitutioneel republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland* (proefschrift Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 1978, zie ook de handelseditie van dit proefschrift: E.O.G. Haitsma Mulier, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*, Assen 1980; Paul van Heck, 'Cymbalum Politicorum, Consultor Dolosus. Two Dutch academics on Niccolò Machiavelli' in *Intersections: interdisciplinary studies in early modern culture*, vol. 2 (2002) p. 47-64; Paul van Heck, 'In het spoor van Machiavelli: de *Politieke Discoursen*, 1662, van Johan en Pieter de la Court' in *Lias* vol. 27 (2000) afl. 2, p. 277-318. Over de invloed van Machiavelli's denkbeelden tijdens de eerste decennia van de Opstand, zie: Alberto Clerici, 'Trust, Heresy and Rebellion: Reactions to Machiavelli in the early Dutch Revolt (1572-1587)' in: László Kontler en Mar Somos (eds.) *Studies in the History of Political Thought*, Leiden/Boston 2017, p. 257-280.

749 V.D.H. [Pieter de la Court], *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-Welven*, Amsterdam 1662; V.H. [P. de la Court] *Historie der gravelike regering in Holland*, Amsterdam (?), 1662; Anoniem [J. Uytenhage de Mist], *De Stadthouderlijke Regeeringe in Hollandt ende West-Vrieslant* [etc.] Amsterdam 1662. Bijna alle

politieke pennenstrijd die hieruit ontstond zou nog tot in de achttiende eeuw de publieke opinie beheersen.⁷⁵⁰ Het hoogtepunt van de politieke twist tussen voor- en tegenstanders van de stadhouders viel in de eerste decennia na het grote keerpunt van 1650.⁷⁵¹

De veranderde politieke omstandigheden in de Republiek leidden al snel tot de eerste geschriften waarin de positie van het stadhouderschap ter discussie werd gesteld. Als reactie op de publicaties van De la Court verschenen talrijke reacties aan prinsgezinde zijde in de vorm van verhandelingen en vlugschriften.⁷⁵² Volgens de Nederlandse historicus Pieter Geyl viel de argumentatie van de geschriften en pamfletten uiteen in twee segmenten: de staatsrechtelijke en de historiografische methode. De historiografie speelde een uiterst belangrijke rol in de strijdliteratuur, want ook in hun staatsrechtelijke en theoretische betogen verwezen de publicisten (ongeacht hun politieke stellingname) naar de historische context.⁷⁵³ De discussie over de taak van de stadhouder voerden beide partijen bijvoorbeeld op basis van historische argumenten waarbij geschiedwerken over de Opstand werden ingezet om hun interpretaties te onderbouwen.⁷⁵⁴ De meest

publicaties verschenen anoniem, maar een publiek geheim was het gegeven dat vooral Pieter de la Court, de oudere broer van Johan, het grootste deel van de teksten heeft geschreven, in een enkel geval met voorwerk van Johan, zie: Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685): bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van zijn oeuvre*, Amsterdam & Maarssen, 1986, p. 15-35. Verder Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, Leiden/Boston 2012.

750 Over de receptie van De la Courts publicaties tot in de negentiende eeuw: Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685)*, p. 40-73.

751 De belangrijkste studies over de partijstrijd in de zeventiende eeuw en de publicaties van de gebroeders De la Court: P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, Nieuwe reeks, deel 10, afdeling Letterkunde, nrs. 1-9, Amsterdam 1947, p. 17-68; E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks, deel LXVII, nr. 2), Amsterdam 1960; S. Groenveld, *De Prins voor Amsterdam: reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*, Bussum 1967; E.O.G. Haitsma Mulier, *Constitutioneel republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland*; Hans Willem Blom en Ivo Willibrord Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*, Amsterdam & Maarssen 1986; Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685)*; Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*.

752 Zie overzicht van de eerste prinsgezinde publicaties: G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'". De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur 1650-1686', in: Hans Willem Blom en Ivo Willibrord Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, p. 93-136, inz. p. 97. Zie ook voor een overzicht van de belangrijkste strijdschriften: P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', p. 67-84.

753 P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt' p. 17-68, inz. p. 20-21; G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'". Over de invloed van vlugschriften op de publieke opinie in de zeventiende eeuw, zie: Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2011, vooral p. 91-198.

754 G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'", p. 114-115. Van de Klashorst onderzoekt vooral de politiek-theoretische argumenten waarmee de prinsgezinden hun standpunten in publicaties verdedigden. Er is zover bekend nog geen diepgaand en analytisch onderzoek verricht naar de historische uiteenzettingen in de strijdliteratuur tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk. Klashorst stelt evenwel dat een aparte beschouwing over de historische kant van het aandeel van de stadhouders aan de economische bloeitijd van de Republiek in de zeventiende eeuw niet noodzakelijk is omdat 'de historische polemiek in het verlengde van de theoretische tegenstelling lag', zie Klashorst, "'Metten schijn van monarchie

voorkomende auteurs die als historische onderbouwing door de publicisten worden opgevoerd zijn de Nederlandse schrijvers Bor, Van Meteren, Van Reyd en uiteraard Grotius. Van auteurs uit de Klassieke Oudheid vinden we regelmatig verwijzingen naar Cicero, Livius, Polybius en Tacitus. Laatstgenoemde geschiedschrijver vinden we vaak terug als het over staatsmacht gaat, samen met Niccolò Machiavelli en Traiano Boccalini. Wat andere Italiaanse scribenten aangaat treffen we in een aantal historisch getinte strijdschriften referenties naar en citaten van vooral Famiano Strada en Guido Bentivoglio. Hieronder volgen enkele voorbeelden van vindplaatsen waarin wordt gerefereerd aan fragmenten uit de geschiedenissen van beide Italiaanse auteurs. Zowel de staatsgezinden als de prinsgezinden wendden zich tot de Italiaanse geschiedschrijvers om hun argumentatie op een historisch verantwoorde grondslag te onderbouwen. De achterliggende gedachte die bij de Nederlandse pamflettisten en polemisten meespeelde was ongetwijfeld de waarde die zij hechtten aan de betrouwbare en feitelijke historische informatie van de twee Italianen. Verderop in dit hoofdstuk zal echter blijken dat niet alle publicisten positief dachten over de betrouwbaarheid van beide Italiaanse geschiedschrijvers.

In een geschrift uit de jaren 1660 dat zich keert tegen de positie van Oranje als stadhouder en bevelhebber van de Republiek, wordt Strada's geschiedenis erbij gehaald om deze anti-stadhouders getinte publicatie kracht bij te zetten. Onder het pseudoniem Aesopum Stomachatum schreef Johannes Uytenhage de Mist (1636-1684) *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe tegens Den Hersteller van de Prins van Oranje tot Stadthouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden*.⁷⁵⁵ Het mikpunt en de aanleiding van zijn anti-Oranje geschrift is het boekwerkje *Den Herstelden Prins* dat eveneens in 1663 op de markt was gebracht door Cyprianus vander Gragt (Gracht), dezelfde uitgever als van de *Apologie*.⁷⁵⁶ Op zijn beurt was dit geschrift weer een reactie op het politiek-economisch traktaat *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-welvaren* dat Pieter la Court (1618-1685) in 1662 publiceerde bij Cyprianus vander Gragt.⁷⁵⁷ In zijn breedvoerig verweerschrift tegen de opsteller van *Den Herstelden Prins* centreert Uytenhage de Mist zijn kritiek op de ambities van Willem van Oranje en de aspiraties van het huis Oranje. Willem van Oranje zou zijn grafelijke titel te danken hebben aan kuiperijen en pluimstrijkerij, zo is de algemene teneur in de *Apologie*. In het hoofdstuk waarin Uytenhage de vleijerijen van Oranje op de korrel neemt, onderstreept hij met een citaat uit Strada's geschiedenis de ambitie van de prins om soeverein vorst te worden van de Nederlanden. Naar de woorden van Strada zou

getempert", p. 114-115.

755 Aesopum Stomachatum, *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe tegens Den Hersteller van de Prins van Oranje tot Stadthouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1663.

756 Constantijn Huygens (toegeschreven aan), *De Herstelden Prins tot Stadt-houder ende Capiteyn Generaal vande Vereenighde Nederlanden ten dienst ende luyster vande loffelijcke en de wel geformeerde Republiëk vande Geunieerde Provincien, &c. tegens de boekjens onlangs uyt gegeven met den naem Interest van Hollandt, ende Stadt-houderlijke Regeeringe in Hollandt, & cc.*, Amsterdam 1663.

757 Pieter de la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, Amsterdam 1662.

Oranje zijn kans hebben gegrepen toen Frankrijk en Spanje met elkaar in oorlog waren en dan zou

den tijt komen [...] in de welcke hy sijn eygen gebiet over *Hollandt* en *Zeelandt* (want om de *Regeringe* was het hem allenig maer te doen) soude konnen verseeckeren ende bevestigen. Maer terwijl hy wel merkte, dat de Provintse den tijtel van dit nieuwe gebiet qualijck soude willen verdragen: soo heeft hy ten allerhooghsten getracht, den Hertog van Alencon in Nederlandt te doen herroepen; op dat hy, door dese sijn tegenwoordigheyt, van de welcke hi Hollandt en Zeelandt heymelijck vn te voren hadt ontfangen en bedongen, dies te veyliger sigh selven als een *Graef* van hare provincie openbarelijck soude gedraegen en aenstellen.⁷⁵⁸

De dood van Oranje in 1584 had dit alles verhinderd.

In *Interest van Holland* refereert De la Court aan het werk van Strada in een passage waarin de verovering van Antwerpen door Alexander Farnese in verband wordt gebracht met de economische ondergang van de stad. Parma was er niet in geslaagd de Westerschelde onder controle te houden 'ofte verzuimt heeft het Schelde ook den vyanden te ontnemen'.⁷⁵⁹ De Antwerpenaren waren daarna niet meer bij machte om de stad terug te brengen tot haar vroegere status van wereldhandelscentrum. De la Court verwijst vervolgens naar Strada die, zo stelt de auteur, de gang van zaken 'aan eenig particulier naturel der Nederlanders' toeschreef door te verklaren dat zij 'vieriger zijn' om hun vrijheid te bewaren als het uitkomt dan dat zij dit met geweld zouden proberen te bereiken. Nooit echter was een volk 'zoo mild om die van zelfs byna in 't geheel over te geven: zulks Kaizer Karel pleeg te zeggen, dat geen volk kon worden gevonden afkeeriger van de dienstbaarheid, en dat nochtans het jok zeer gewillig liet opleggen, als men het zelve zacht handelde'.⁷⁶⁰

Andere verwijzingen naar Famiano Strada vinden we in het politieke traktaat van Johan de la Court (1622-1660), de broer van Pieter la Court, in het elfde 'discours' van *Politike discoursen* (een verwijzing naar de *Discorsi* van Machiavelli) dat in hetzelfde jaar verscheen als *Interest van Holland*. In het hoofdstukje dat de titel draagt: '*Dat de Vorsten doorgaans boosaardiger zijn als andere menschen*', citeert hij Strada's beschrijving over het amoreuze verleden van Karel V. Uit de liefdesavonturen van Karel V zou Margaretha van Parma geboren zijn. Intieme informatie die Strada had gevonden in de archieven van het huis Farnese.⁷⁶¹

758 Aesopum Stomachatum, *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe*, p. 179-180.

759 Pieter la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, p. 73-74.

760 Pieter la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, p. 74.

761 Johan de la Court, *Politike discoursen, handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, regeeringen en zeeden, beschreven door D.C.*, Leiden 1662, p. 391: 'Keiser Karel de vijfde, twintigh laaren out zijnde, ende door Oudenaarde passerende, verstond dat er een Adelijke bruyloft was, ging er op, en prees de schoonheid van luffrou Margarite van Geeste: 't welk een Hooveling opmerkte, en maakt Hy die noch dien selfden nagt in sijn armen kreeg: sulk er Margarita van Parma uit gebooren wierd'. Een ander

In *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (een later gewijzigde versie van *Interest van Holland*) van Pieter de la Court uit 1669 markeren enkele historische feiten en karakterschetsen van ‘Willem de Oude’ de anti-stadhouderlijke stellingname van de auteur. De historische argumentatie van zijn uitgesproken staatsgezinde standpunten is onder meer ontleend aan Bentivoglio (volgens opgave van de schrijver in de kantlijn van zijn boek), want ‘de Historien [...] leeren, dat Prins Willem de Oude, te sijner elffte jare, by Uytterste Wille van René de Charlon, Regt verkregen hebbende tot alle des selve magtige nagelaatene goederen, te sijner twaalfde jaare door sijn Vader besteld wierd tot Padjen, by Kaiser Karel de Vijfde; om door veranderinge van Religie, ende deselfs gonste, gemelde erf sekerlik te bekomen.’⁷⁶² Ontleend aan onder andere Strada, Bentivoglio en P.C. Hooft schetst De la Court in de ‘Voorreden’ van *Aanwysing* een weinig flatteus beeld van Willem van Oranje. De prins had zijn ‘goede gaven ende deugden misbruikt’ en het vertrouwen van de Spaanse koning beschaamd door als ‘be-eedigd Stadhouder [...] de Troebelen in deese landen te veroorsaaken ofte meerderen.’⁷⁶³ In het algemeen werd Willem van Oranje door de meeste staatsgezinde publicisten positief beschreven. Zoals Pieter de la Court schrijft ‘ik altijd geweest ende nog te zijn, een Liefhebber der princen van Oranjen, voor soo veel sy menschen zijn [sic!].’ De latere opvolgers en erflaters van Willem van Oranje in de zeventiende eeuw moeten het in de vileine geschriften van staatsgezinde publicisten in de strijdliteratuur meer ontgelden, ondersteund door ‘wat de Historien getuigen.’⁷⁶⁴

De reactie van de prinsgezinden op de eerste publicaties in 1662 van de gebroeders De la Court en hun politieke medestanders liet niet lang op zich wachten. Oranjegezinde pamfletachtige uitgaven volgden elkaar in 1662 snel op. Op hun beurt riepen deze publicaties weer felle staatsgezinde reacties op; uiteindelijk zag in de tweede helft van de zeventiende eeuw een onafgebroken reeks aan partijliteratuur het licht.⁷⁶⁵ Een van die prinsgezinde uitgaven was van (‘vergadert door’) Jasper Cattenbaert onder de titel *Hollands-Opkomst, oft Bedenkingen, op de Schadelijke Schriften, genaamt Graafelyke Regeeringe, en Interest van Holland uitgegeven door V.D.H.*⁷⁶⁶ Het was een respons op Pieter de la Courts geschriften waarin Cattenbaert zich kritisch uitlaat over de stadhouders en de vraag opwerpt wat voor de Republiek het voordeel is geweest van het stadhouderschap.

amoureux avontuur van de keizer treffen we aan op dezelfde bladzijde waarin de De La Court Strada citeert. Uit deze *one night stand* zou Don Juan voortgekomen zijn.

762 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*: ‘voorreden’.

763 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*: ‘voorreden’.

764 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*, ‘voorreden’.

765 Voor een overzicht van deze prinsgezinde publicaties, zie: G.O. van de Klashorst ‘Metten schijn van monarchie getempert’, en Pieter Geyl, ‘Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt’.

766 *Hollands-Opkomst, oft Bedenkingen, op de Schadelijke Schriften, genaamt Graafelyke Regeeringe, en Interest van Holland uitgegeven door V.D.H.*, Leiden 1662.

Nadat Jasper Cattenbaert een indruk heeft gegeven van De la Courts historische beschrijving van de Oranje-prinsen, met name van Willem van Oranje, vraagt hij zich af hoe schadelijk de prins dan wel niet geweest is voor de gewesten? Oranjes vijanden zullen over hem zeer zeker ook kritisch zijn geweest. Maar dat blijkt mee te vallen, want zelfs 'den zeedigen, doch Roomsgesinde Thuanus [de Franse historicus en politicus De Thou], [...] heeft hem tot lof toegeschreven' als een begaafd man met vele goede eigenschappen zoals 'voorsichtigheid, standvastigheid, gedult en matigheid: deugden die naulijks in een persoon teffens werden gevonden'.⁷⁶⁷ Hoewel Bentivoglio, volgens Cattenbaert, in eerste instantie Oranje ook lof toezwaait en hem 'veele treffelijke qualiteyten' toedicht, moeten deze deugden het toch afleggen tegen 'sijne ondeugden'. Ook 'den Jesuwijt Strada' volgt de kardinaal in deze beschrijving van Willem van Oranje en verheft de prins der Nederlanden op de troon om hem daarna diep in de afgrond te laten vallen.⁷⁶⁸ Iets verderop in het boek zoekt de auteur een bevestiging bij de twee Italiaanse geschiedschrijvers, waarmee zij behoren tot de weinige auteurs die in de tekst worden aangehaald.

Tussen de pamfletten en geschriften die een reactie vormden op de publicaties van de gebroeders De la Court en hun medestanders bevond zich een document dat in tegenstelling met het overgrote deel van de strijdliteratuur, niet afkomstig was uit Holland. Toen in 1667 Holland met het *Eeuwige Edict* probeerde om de afschaffing van het stadhouderschap ook aan andere gewesten op te dringen, kwamen de regenten in Zeeland in het verweer. Uit dit verzet in Zeeland en ter verdediging van het stadhouderschap verscheen een anoniem pamflet dat door Pieter Geyl is toegeschreven aan de jurist en raadspensionaris van Zeeland Pieter de Huybert (1622-1695).⁷⁶⁹ In zijn diepgaande verdediging van het stadhouderschap ondersteunt De Huybert zijn argumentatie met historische literatuur, zoals we dat ook zagen in andere publicaties die zich mengden in de partijtwisten tussen de anti- en pro-stadhouderlijke auteurs. De verhandeling is een aaneenschakeling van geciteerde teksten uit velerlei bronnen. Naast de bekende Nederlandse geschiedschrijvers, auteurs uit de Oudheid en Spaanse chroniqueurs, zijn er legio verwijzingen naar Italiaanse werken. In zijn verheerlijking van Maurits' kwaliteiten als veldheer citeert De Huybert passages uit het werk van Strada en Bentivoglio. Beide Italiaanse auteurs loven Maurits om zijn dapperheid en behoedzaamheid tijdens de veldcampagnes.⁷⁷⁰ Om zijn 'eygen oordeel' opzij te zetten laat de schrijver de lezer kennismaken van wat de vijanden van de prins van Oranje

767 *Hollands-Opkomst*, p. 73.

768 *Hollands-Opkomst*, p. 74.

769 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid, voor de oude Hollandsche regeeringe, waer inne klaerlijck werd aangewesen, dat Holland van hare eerste beginselen af onder het beleyd van de hoogste overigheyt successivelijck is geregeert geworden by personagien van illustre qualiteyt, en eminente hoogheyt...*, Middelburg 1669; G.O. van de Klashorst, "Metten schijn van monarchie getempert", p. 97-98.

770 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 64: 'Dit is dien Maurits, die wy soo dickwils, doch niet sonder grooten lof van dapperheyt en voorsichtigheyt hebben gepresen' (verwijzing naar Strada) en 'En met sijn omsichtigh eb veyligh Krijgh-voeren, heeft hy eyndelijck aen de Vereenighde Provintien doen verkrijghen een bestandt van Wapenen, 't welck heeft gestreckt tot haer groot voordeel en bevestinge'.

schrijven over zijn daden en voor wie het een 'schelmstuck' was hem te bewonderen.⁷⁷¹ Enkele bladzijden verder vinden we een verwijzing naar Strada. Op beschuldigingen dat Oranje een 'twijfelaar' was in zijn religiekeuze (naar aanleiding van zijn door Filips II goedgekeurde huwelijk met de protestantse Anna van Saksen in 1561) verdedigt De Huybert de stadhouder met de volgende woorden:

'Men maecke van dese vrome beschermheer tot geen twijfelaer in de Religie, en men schrijve hem niet toe tot een indifferentie in de Godsdienst. 't Zijn niet anders als Concepten die gesoocht zijn uyt die fenijnige Apotheke van dien infame Famianus Strada. Hoort dit Jezuiten-gebroedzel eerst eens spreucken van dien vromen vader van desen heerlijcken Prince in 't 2 boeck sijner Historie [...] waar hij hem niet schaemt te seggen' dat Willem van Oranje 'altijd seer genegen was geweest tot het lesen van Machiavelli Schriften'. Het waren 'voorwaer versieringen die self geen schijn van waarheyt en hebben'. De 'leugentael' van Strada 'maekt sich self verdacht door al te beschaemtheyt'⁷⁷²

In deze retorische bewoordingen betwist de oranjegezinde Pieter de Huybert een bewering van de staatsgezinde Uytenthage de Mist, die in zijn boek *Stadthouderlijke Regeering* stelt dat Willem van Oranje onverschillig tegenover religie stond. Een uitspraak die volgens Pieter de Huybert was gestoeld op de lectuur van Strada's geschiedwerk.

In andere prinsgezinde werken beroepen de auteurs zich eveneens op de werken van de kardinaal uit Ferrara en de Romeinse geleerde om in hun historisch verhaal te wijzen op Strada (en in mindere mate Bentivoglio) als een verdachte pro-Habsburgse geschiedschrijver. Impliciet was de verdachtmaking van Strada een terechtwijzing naar de auteurs uit de pro-Staatse factie. Door Strada als bron te gebruiken waren zij in de ogen van bijvoorbeeld De Huybert ook verdacht.

In zijn sterk oranjegezinde publicatie 't *Verwerd Europa* refereert zakenman Pieter Valkenier (1638-1712) aan de werken van Machiavelli die naar de zienswijze van Valkenier medeschuldig zouden zijn aan de tolerante opstelling in de Republiek ten aanzien van niet-gereformeerde gelovigen. De denkbeelden van Machiavelli zouden de lankmoedige houding van de regenten hebben beïnvloed, zo bevroedt de auteur.⁷⁷³

771 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 51.

772 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 55-56. De Huybert verwijst, zoals hij schrijft, naar de 'leugentael' van de Romeinse geschiedschrijver in het eerste deel van Strada's geschiedwerk, *De eerste thien boecken* (ed.1646), p. 120, waar de jezuïtische auteur de religieuze overtuiging van Oranje aan de orde stelt: 'Het is eer te geloven, dat hy de Religie als een mantel ofte kleedt ghebrucykt heeft, 't welck hy naer verscheyde gheleghenheyt des tijds, als nu aen-ghetrocken, ofte af-gheleyt heeft' en dat de prins van mening was dat het geloof geen rol speelde bij het leiden van een staat: 'datmen op de Religie niet letten en moet'. Voor Strada aanleiding te stellen dat Oranje dat had opgestoken bij 'den boosen Macchiavellus, wiens boecken hy seer neerstelijck pleeght te lesen, als Granvelle aen Alexander den Prince van Parmen, door brieven uyt Spaignien geschreven, betuyghet.'

773 P. Valkenier, 't *Verwerd Europa*, Amsterdam 1675, p. 228: 'na de Les van den Florentijnschen Machiavel, dewelke strijdig is tegens het gemeen gevoelen van alle andere Politijken, en tegens de exemplen van alle Natien, zedert alle Religien wel hebben toegelaten; maar geene onder alle behoorlijk, als een Hooft-religie, geprefeert;

Op andere plaatsen in zijn politieke geschiedenis van Europa van 1664 tot 1672, waarin vooral Frankrijk en de Republiek onderwerp van studie zijn, verwijst Valkenier regelmatig naar geschiedwerken, zowel de geschiedenissen uit de Oudheid (Tacitus) als werken uit de vroegmoderne periode. Zo wordt de geschiedenis van Strada door Valkenier vooral gebruikt om bepaalde *topoi* van de ontstaansgeschiedenis van de Republiek en haar steden te ondersteunen.⁷⁷⁴ Strada wordt bij Valkenier ook aangehaald om ‘de vrije Tonge’ van de regenten (die meenden alles te kunnen beweren) historisch te verklaren.⁷⁷⁵ Valkenier citeert een tweeregelig vers dat te vinden is in Strada’s geschiedwerk:

Met Pakken op de rug, en spooren in de zy
Seyt Hollands dulle paart: Mijn hert en tong is vry.⁷⁷⁶

Dit tweeregelig vers treffen we ook aan (weliswaar in een andere woordkeuze) in het hierboven al gesignaleerde *Apologie tegens de Algemeene, en onbepaalde Vryheyd, voor De Oude Hollandsche Regeeringe*....:

Met een beladen Neck en Sporen in de Zy
Roept Neerlands domme Paerd, mijn hart en tong is vry.

Hetzelfde citaat vinden we verrassend genoeg ook in het befaamde boek *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal* van Johan de La Court en Pieter De la Court de jonge.⁷⁷⁷ Het tweeregelig vers wordt door de auteur gebruikt ter illustratie van het voornemen van de schrijver om in vrijheid te spreken: ‘en met de ronde waarheid zeer opentlik te spreken’ en ‘een Hollander zig quaalik naar het juk der *Graven, Hertogen,*

want men besnoeyden den Gereformeerden haare oude Vryheit in haare Religie en Kerklijke Discipline’. In een ander traktaat, het anonieme *Apologie tegens de Algemeene, en onbepaalde Vryheyd, voor De Oude Hollandsche Regeeringe* dat is gerelateerd aan de discussie rondom het stadhouderschap wordt de hulp van Machiavelli’s geschriften ingeroepen om de noodzakelijkheid van de aanwezigheid van een Oranje-prins in het staatsbestel van de Republiek te bewijzen.

774 Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 566: ‘So getuygt de Jesuit Strada, dat in de voorgaande Eeuwe de geheele Wereld admireerde den haastigen opkomst van dese machtige Republike alleen uyt Vischers hutten’.

775 P. Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 663 en p. 664.

776 Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 664, de bewuste passage luidt als volgt: ‘Desen algemenen Oploop der Burgeren en Land-Luyden begon in alle plaatsen te gelijk, in manier als de Historien verhalen van den algemeenen Beelden-storm, die mede op een en deselve tijd haar begin nam; elk dacht dat hy tot behout van syn goet en bloed nu mede moste sorgen so wel als de Regenten deselve dat de tijd na lang genoeg te wachten, nu eens gebooren was, om t’samen te bewaren ’t gene sy vreesden, dat de Regenten mochten verliesen; elk begon sijn liber en vry sentiment sonder schroomen opentlik uyt te seggen, denkende, dat men na ’t seggen van Keyser Tiberius in een vrye Republiek ook een vrye Tonge behoort te hebben, en dat nu mede applicabel was ’t seggen van den Jesuit Strada op het voorige Hollandsche Volk: Met Pakken op de Rug etc. Voornamentlijk nu elx welvaren in de Waag-schaal lag; elk begon te speculeeren en te disputeeren over de ware oorsaken van haaren ondergang, eenige imputeerden dar van de schuld aan den Prince van Orange en des selfs Adherenten; andere beschuldigden de gesamentlijke Staatsche Regeeringe; de meeste belasten den raad-Pensionaris de Wit met sijnen Broeder Cornelis Ruart van Putte; en sommige lasterden alle dese Beschuldigde.’

777 Johan de La Court en Pieter de La Court de jonge, *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal*, Amsterdam 1661.

Keyzers, Koningen en Princen, konnende schikken, niet laten kan eenige vrijgedagten, meer ten voordeele des Vaderlands en der Nakomelingen, dan des Autheurs strekkende, te uiten.⁷⁷⁸

In 1672 rolde een pamflet van de drukpers dat op theoretische en historische gronden betoogt dat de monarchie de beste bestuursvorm is. In de ogen van de anonieme auteur komt het Willem III toe om als soevereine vorst de Nederlandse staat te leiden. De inhoud van het orangistisch vlugschrift (van 24 dichtbedrukte pagina's) dat onder de titel *Het Hollandts A. B. Boeck* verscheen, was gericht aan 'alle Lief-hebbers van het Vaderlandt'.⁷⁷⁹ Uitgebreid gaat de schrijver in op de verschillende bestuursvormen die in het verre en directe verleden voor waren gekomen. Van de verschillende staatsvormen was de monarchie het meest voorkomende bestuursstelsel. Om zijn argumentatie kracht bij te zetten baseert de schrijver zich zowel op werken uit de Klassieke Oudheid als op contemporaine bronnen. In dit politiek-historisch geschrift lijkt het dat de auteur zich gedeeltelijk verlaat op het werk van Boxhorn, die zoals we zagen een voorstander was van een soevereine vorst die de Nederlandse staat zou leiden. Andere contemporaine auteurs waarnaar de anonieme auteur verwijst zijn onder meer de bekende Italiaanse vroegmoderne auteurs zoals Machiavelli, Boccalini én Bentivoglio. Om zijn stelling te ondersteunen dat een Republikeinse staatsvorm geen lang leven beschoren is, refereert de auteur aan Bentivoglio die in zijn *Relatione* over de Republiek wijst op de zwakheden van de jonge staat en zijn twijfels uitsprak over het voortbestaan van de staat.⁷⁸⁰ De schrijver van het pamflet zag in de woorden van Bentivoglio een bevestiging van zijn mening dat de Republiek alleen maar onder leiding van een 'een hoofdige regering' kon blijven bestaan.⁷⁸¹

778 Johan de La Court en Pieter de La Court de jonge, *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal*, p. 3.

779 *Het Hollandts A.B. Boeck, Toe-geeygent aen Alle lief-hebbers van het Vaderlandt* (zonder plaats en uitgever, 1672).

780 *Het Hollandts A.B. Boeck*, p. 9-10: 'Al over veele jaren hebben de Groote Versienden verstaen deser eeuw curieus gheweest om te ondertasten of wy konden staende blijven onder de forme van de Regeringe die door het beleydt en ontsagh van de Doorluchte Princen van Oranjen dese Landen heeft doen floreeren en groot werden. Den Cardinael Bentivoglio te sijnen tijde doende verhael aen den Paus van de constitutie deser Republijcque heeft het voor en tegen oordeel met seer vele gewichtige redenen bekleedt. Het selve by desen tijdt te ondersoecken is wel de moeyte waerdigh. En soude mijn oordeel zijn, dat het gantsch onmoghelijck is onse regeringhe te veyligen sonder een Opper-Hoof, jae sonder een permanent Opper-Hoof onder de titulen van Heere of prince deser Landen. In 't generael is hier breedte ghetoont dat voor alle Landen en Volcken de eenhoofdige landts-Bestieringhe is de oudste, de beste, en de veylichste, hebbende Godt tot eenen Autheur, de natuere tot een model, en alle de natien, jae de domme schepselen tot Voorbeelden, en Leer-meesters. Het is inde Schoole der Philosophen vast, dat de consequentie van het geheel tot het deel goet is; ende daerom moghen wy oock beslyuten, dat voor ons Landt de een-hoofdige Regeringe de beste soude zijn. Wy sullen niet repeteren de redenen die den voorgenoemden doortrappen Bentivoglio tot dien eynde voorstelt, maer daer by voegen dat van dat oordeel en verstant alle Vernuftighe en ongeintresseerde onser Landtsaten, jae oock onse Wijse en Vryheydt-lievende voor-Vaderen zijn gheweest; Hebbende den tijdt voorleden en tegenwoordigen, (die de alderseckersten Leer-meester is), ons de waerheydt van dien al te wel gheleert, niet alleen in ons Vaderlandt maer oockdaer buyten. Buyten de factien van Barneveldt, onder den deckmantel van Arminianerye, en van der Loevesteynsche Heeren, onder schijn van liberteyt, zijn noyt Luyden van gheest ghevonden, die opentlijck of bedectelijck met schriften hebben ghesustineert dat men sonder opper-Hoof konde bestaen.'

781 *Het Hollandts A.B. Boeck*, p. 13: 'De Republijcken en Koninghrijcken hebben haer begin en eynde, sy

Ter verdediging van een eenhoofdig bestuur bracht de Haagse ‘Boeckverkooper’ Christpinus [Crispyn] Hoeckwater (?- 1695) in 1677 (namens de Staten-Generaal?) een verweerschrift op de markt dat gericht was tegen het stadsbestuur van Deventer. De vroedschap van deze stad had zich gestoord aan de inmenging van Willem III bij de samenstelling van haar college en ventileerde de onvrede over de bemoeizucht van de stadhouder in een pamfletachtige publicatie.⁷⁸² Als reactie op dat protest reageerde de omgeving van de stadhouder in datzelfde jaar met een weerlegging van de beschuldiging dat Willem III inbreuk had gemaakt op de stedelijke privileges. Tegelijkertijd verdedigde Hoeckwater in de *Consideratien ende Redenen* de stadhouder en zijn invloedrijke positie in de Republiek.⁷⁸³ De argumentatie van het verweerschrift stoelde op klassieke en vroegmoderne bronnen. Onder de zestiende en zeventiende-eeuwse bronnen waarnaar het document verwijst, vinden we Bodin, De Groot en Bor.

In de tekst beijvert de auteur zich om de nadelen van de republikeinse regeringsvorm te benadrukken en af te zetten tegenover de voordelen van een monarchie. Hij gebruikt daarvoor onder andere ook Machiavelli's geschiedenis van Florence die volgens de auteur in zijn boek meermalen de ‘gedurige tweedracht en commotien’ in de stad aan de orde brengt. De onrust in Florence zou uiteindelijk leiden tot de ‘komste van Laurens de Medicis, die door sijn autoriteyt ende gesagh dit onweder appaiseerde, en die Republijck in voorgaende ruste en eenigheyt herstelde.’⁷⁸⁴ Eenzelfde rol was weggelegd voor Willem van Oranje en zijn zonen die het idee van de Republikeinse staatsvorm zouden ondersteunen en beschermen. Voor de ondersteuning van deze zienswijze verwijst de auteur naar Hugo de Groot en naar Bentivoglio's geschiedenis van de Opstand. Hoeckwater stelt dat de inspanningen van Oranje ‘sulcken hoope in de gemoederen der Hollanderen baerde, dat zy alle de groote macht van Spangien doe niet meer en vreesden’. Na de dood van Oranje zouden zijn zonen ‘de Vader en ’t Vaderlandt’ doen herleven en vooral ‘Maurits van Nassauw, de Soon van prins Willem van Orange, een Vorst vol eere, en een onverwinnelick Veldt-heer van Staten Leger’, waarvan Strada en Bentivoglio volgens de auteur van *Consideratien* ‘geen minder getuygenissen geven.’⁷⁸⁵

worden ghebooren, en sy sterven wederom, even ghelijck de menschen, en alles wat in de wereltdt wesen heeft. Sy sijn niet minder als de levende schepselen, aen sieckte en kranckten onderworpen. Wy spreekken niet dat het Konincklijke of Een-hoofdighe Regiment soude perfect sijn en sonder ghebreecken. Onse maniere van schryven is comparatief, en wy segghen en besluyten alleen dat de Koninghlijke of Een-hoofdighe heerschappye minder gebreken en vitie (?) onderworpen is als de Populaire, die eens vervalst, of verdorven sijnde met het ombrengghen of afsterven van een Hooft niet is te verbeteren of te helpen.’

782 *Deductie Voor de Gesworene Gemeente der Stadt Deventer* (17 februari 1677) in: *Dutch Pamphlets Online* (Knuttel 11513).

783 *Consideratien ende Redenen. Daerby de Nootsaeckelijckheyt van de Stadthouderlijke Regeringe. In desen Staet ende Republieque wordt aangewesen, &c. Dienende mede tot beantwoordinge, ofte refutatie van de Deductie by de Gemeens-Luyden van deventer aen Syn Hoogheyt overgelevert, en met den Druck gemeen gemaect, 's Gravenhage 1677.*

784 *Consideratien ende Redenen*, p. 7.

785 *Consideratien ende Redenen*, p. 10-11.

Afsluiting

In een recent verschenen bundel met bijdragen over de internationale oorsprong van de Nederlandse identiteit wordt beschreven hoe Nederland door invloed van ‘verre en nabije burens’ zich heeft ontwikkeld. De indruk, die in de inleiding van deze uitgave wordt gewekt dat de internationalisering van de geschiedschrijving een ontwikkeling is van de laatste veertig jaar, is discutabel.⁷⁸⁶ Al in de late Middeleeuwen was er een groeiende interesse voor internationale militaire en politieke ontwikkelingen. In de vroegmoderne tijd zette deze tendens zich voort. De Opstand in de Nederlanden tegen de Habsburgers was een internationale oorlog. Tijdgenoten zagen de revolutie in de Nederlanden dan ook als een oorlog waarvan de gevolgen verder reikten dan het gebied van de Lage Landen. De Nederlandse oorlogen waren internationaal nieuws en de ontwikkelingen werden in grote delen van Europa nauwgezet gevolgd. Het grote aantal buitenlandse geschiedswerken over de Nederlandse Opstand dat in de zestiende en zeventiende eeuw op de markt kwam weerspiegelt goed de brede internationale interesse in vroegmodern Europa voor de oorlogshandelingen en de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden.

De internationale belangstelling voor de oorlogen in de Lage Landen blijkt ook uit het aandeel van Italiaanse uitgaven op de Europese boekenmarkt. Dankzij de uitstekende distributiekanaalen in Europa konden boekenverzamelaars, geleerden en ‘gewone’ lezers op relatief eenvoudige, snelle en goedkope wijze aan hun boeken komen, waar de uitgaven ook vandaan kwamen. De correspondentie tussen geleerde boekenbezitters maakt duidelijk dat Italiaanse publicaties over de Nederlandse Opstand dankzij de goed functionerende distributie zonder al te veel problemen hun weg vonden naar boekenliefhebbers in Europa. Italiaanse auteurs die zeer gewild waren bij boekenverzamelaars in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden waren onder andere de ‘grote drie’ uit de Italiaanse laatmiddeleeuwse literatuur, Dante, Boccaccio en Petrarca. Daarnaast vinden we in de privéboekencollecties ook de werken (in de oorspronkelijke en vooral in het Frans vertaalde versies) van onder andere Niccolò Machiavelli, Traiano Boccalini, Francesco en Lodovico Guicciardini, Paolo Giovio, Tommaso Campanella en Virgilio Malvezzi. De Italiaanse renaissance had nog steeds invloed op het zeventiende-eeuwse leespatroon in de zeventiende eeuw. Tussen deze groten van de Italiaanse letterkunde en geschiedschrijving bevonden zich ook de publicaties van Bentivoglio en Strada.

De aanwezigheid van Bentivoglio en Strada in veel Noord-Nederlandse particuliere bibliotheken is opmerkelijk omdat zij vooral als pro-Spaanse geschiedschrijvers bekend stonden. De populariteit van hun geschiedswerken valt af te lezen aan de vele edities (vertalingen, herdrukken en roofdrukken) die in omloop werden gebracht en een plaats vonden in Nederlandse privéboekencollecties. Verschillende motieven bewogen de boekenverzamelaars tot het opnemen van de werken van beide geschiedschrijvers in hun

⁷⁸⁶ Lex Heerma van Voss (ed.), *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam 2018, p. 11-16. Zie de inleidende woorden van de redactie.

boekencollectie. Of er echte bibliothele boekenkopers tussen de verzamelaars zaten valt niet op te maken; zeker is dat zij uit interesse voor een breed scala aan onderwerpen een zo volledig mogelijke boekenverzameling aanlegden. Daarnaast waren er verzamelaars die boeken aanschafte uit hoofde van hun beroep. Voor beide groepen gold dat het bezit van een privébibliotheek onmisbaar was. Het grootste deel van de in dit hoofdstuk gememoreerde boekenbezitters kochten hun boeken echter uit pure nieuwsgierigheid naar andere culturen en geschiedenissen. Geschiedenis was een populair genre in de zeventiende eeuw. Geschiedwerken maakten deel uit van de grote, middelgrote of kleine boekencollecties van een brede laag van de hoge- en middenklasse. De historische belangstelling bij de boekenverzamelaars ging vooral uit naar het klassieke verleden. In de loop van de zeventiende eeuw nam de interesse voor de contemporaine geschiedenis onder boekenkopers toe. De geschiedschrijvers en andere publicisten onder de boekenliefhebbers in de Republiek hadden belangstelling voor nieuwe bronnen over en interpretaties van de Opstand. Sommige leden van de correspondentienetwerken leenden exemplaren van hun boekenbezit uit aan anderen of gingen voor hen op zoek bij boekverkopers binnen en buiten de Nederlanden.

Opvallend in de boekencollecties is de aanwezigheid van Italiaanse geschiedwerken in het Latijn én de oorspronkelijke landstaal. Dat het Latijn in de bibliotheken van geleerden en literatoren de boventoon voerde was voor die tijd nog gewoon. Dat geldt tevens voor de werken van Bentivoglio en Strada die met hun oorspronkelijke Italiaanse en Latijnse edities niet alleen in de boekenkasten van geleerde boekenliefhebbers stonden, maar ook de boekenplanken van de zogenaamde burgermansbibliotheken bevolkten. Onder de boekbezitters die geen universitaire opleiding hadden genoten treffen we in de veilingcatalogi en inboedelinventarissen vooral de vertaalde werken (in het Nederlands en Frans) van de twee geschiedschrijvers aan. Opvallend is overigens dat ook bij deze categorie boekenbezitters geschiedwerken (soms een belangrijk) onderdeel waren van hun bescheiden bibliotheek.

De talrijke drukken van Bentivoglio's en Strada's boeken in de zeventiende eeuw en voor een deel nog in de achttiende eeuw wijzen op een (vergeleken met andere buitenlandse en Nederlandse geschiedwerken) bijzondere populariteit bij het Nederlandse lezerspubliek. Wat onderscheidde hun werk van andere auteurs die over hetzelfde onderwerp schreven en publiceerden? Waarom werd er zoveel waarde gehecht aan deze buitenlandse geschiedschrijvers? Dat kan niet alleen op het conto worden geschreven van de algemeen geroemde schrijfstijl van beide Italiaanse auteurs.

Opmerkelijk is dat het aantal drukken van hun oorspronkelijke werk tussen 1640 en 1655 een piek bereikte. Het uitbrengen van de Nederlandse vertalingen van Bentivoglio's *Relationi* en *Della guerra di Fiandra* (weliswaar pas in 1674) en de twee delen van Strada's *magnum opus* vond plaats tijdens een in politiek opzicht bijzondere periode van de Nederlandse historie. Met de vredesbesprekingen in de jaren veertig en de definitieve vrede met Spanje in 1648 was de tijd blijkbaar rijp om vertalingen van beide Italianen uit te brengen die een breder publiek zouden aanspreken. Dit was niet

alleen vanuit commercieel oogpunt een verstandige uitgeverspolitiek. Met de uitgave van de *Verhael-Boecken* werd ook een politieke verklaring afgelegd. De vrede met Spanje maakte het mogelijk een werk op de markt te brengen van een auteur die verbonden was met de katholieke kerk en het Spaans-Habsburgse vorstenhuis. Bovendien verdedigde de vertaler Bentivoglio door hem te presenteren als een onpartijdig auteur die altijd het beste voorhad met de zaak van de Nederlanden en de Republiek. De kardinaal, zo betoogt De Carpentier in zijn voorrede, wist als geen ander wat er leefde in de Nederlanden. De vertaler vond het zijn taak om het voor hem op te nemen en Bentivoglio's diplomatieke verslagen aan te bevelen aan 'leecken', zodat ook zij kennis konden nemen van zijn grondige kennis van de 'binnekamers van onse Regeringe'. Het op de markt brengen van Strada's geschiedenis in de jaren veertig kenmerkt zich ongetwijfeld door dezelfde uitgeverspolitiek die door commerciële motieven was ingegeven. Het politieke en religieuze tijdstip werd gunstig geacht om het werk van (notabene) een jezuïtische auteur in vertaling op de Nederlandse markt uit te zetten. Tegenstellingen waren verleden tijd.

Volgens De Carpentier was Bentivoglio's grondige feitelijke kennis van de militaire en politieke gebeurtenissen tijdens de Nederlandse oorlogen een van zijn belangrijkste kwaliteiten als geschiedschrijver. Maar gezien de vele drukken van Strada's boeken in de oorspronkelijke Latijnse versie werd zijn historiografische werk door het lezerspubliek in de Republiek van groter belang geacht dan dat van Bentivoglio. Zijn betrouwbare en grondige kennis van de politieke verwickelingen in de Nederlanden en vooral zijn bekendheid met de politieke besluitvoering aan het Spaanse hof zorgden ervoor dat Strada's geschiedwerk nuttige lectuur was om achter de politieke drijfveren van de vijand te komen. Het geschiedverhaal van Strada bood de Staatse ambassadeurs, delegaties uit de gewesten, leden van de Staten, etc. en vele adviseurs praktische *inside-information* die bij de langdurige vredesonderhandelingen in Munster nuttig zou kunnen zijn. Het werk van Strada zou bovendien de in politieke geschiedenis geïnteresseerde leek in de Republiek kunnen boeien.

De uitgave in het Nederlands van Bentivoglio's grote geschiedwerk in 1674 was dan ook misschien niet alleen door strategische uitgeverspolitiek bepaald. Met het Rampjaar in 1672 diende zich een ander gevaar aan. Met het uitbrengen (ruim veertig jaar na het verschijnen van de oorspronkelijke Italiaanse uitgave) van de eerste vertaling van *Della Guerra di Fiandra* achtte de uitgever de tijd geschikt om dit werk voor een groot publiek beschikbaar te maken. Naast verkooptechnische motieven was dit werk ook een verwijzing naar het roemrijke verleden van de Nederlanders in hun strijd tegen een onoverwinnelijk geachte grootmacht. De intentie die uit de woorden van de vertaler spreekt was de burgermoed in te spreken in de strijd tegen de vijandelijke legers die de grenzen van de Republiek dreigden over te steken. De lectuur van Bentivoglio's 'heerlijk werk' kon de lezer daarbij tot steun zijn.

In het ‘voorbericht’ van zijn *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers* uit 1833 gaat Samuel de Wind ervan uit dat de lezers van zijn overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving tot 1648 op de hoogte waren van, of in ieder geval ‘ten minste bij name bekend’ waren met, Famiano Strada en Guido Bentivoglio.⁷⁸⁷ De Wind was zich bewust van de betekenis en het gezag van buitenlandse geschiedschrijving voor het Nederlandse Opstandverleden want ‘wie zal Reydt, Bor of Van Meteren blindelings volgen, zonder eens het oog te slaan in Van der Haer, Burgundius of Strada?’⁷⁸⁸ De waardering voor buitenlandse werken over de Opstand, zoals we bij De Wind kunnen lezen, liep vooruit op de brede waardering voor de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada vanaf het midden van de negentiende eeuw. Robert Fruin en andere Nederlandse historici uit de tweede helft van de negentiende eeuw oordeelden positief over het werk van de Italianen en spraken met lof over de informatieve waarde van hun geschiedwerken. Bentivoglio en Strada werden door de Nederlandse historici uit de negentiende eeuw geplaatst naast de belangrijkste zeventiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijvers.

Dezelfde lovende kijk op de betekenis van Bentivoglio’s en Strada’s werken vinden we terug in de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving over de Opstand. Er zijn echter weinig overgeleverde getuigenissen van lezers die ons een idee geven waarom de werken van Strada en Bentivoglio zo in trek waren in de Republiek. Uit de geschiedwerken en brieven van Hooft, De Groot en andere auteurs komen we wel te weten dat de waardering voor de Italianen vooral is gebaseerd op de bewondering voor de schrijfstijl, de betrouwbare en feitelijke informatie en de genuanceerdheid van de auteurs. De bewondering voor deze kwaliteiten was in andere landen niet anders; ook in Italië sprak men met ontzag over de stilistische en geschiedkundige kwaliteiten van beide auteurs. Ondanks de pro-Spaans gekleurde werken van de Italiaanse geschiedschrijvers waardeerden de Nederlandse auteurs de kritische, realistische en soms onafhankelijke kijk van Bentivoglio en Strada. Er was echter wel een verschil in hoe de Italiaanse auteurs werden gewaardeerd door geschiedschrijvers, polemisten en schotschrijvers.

Bentivoglio kreeg waardering van Nederlandse geschiedschrijvers omdat hij als voormalige nuntius in de Nederlanden zeer goed op de hoogte was van de politieke en religieuze verhoudingen in de Lage Landen en daardoor begrip en zelfs empathie in zijn geschiedkundige werken toonde voor de Nederlandse opstandelingen en de Republiek. Vanuit die kritische positie nam de prelaat soms ook stelling tegen bepaalde aspecten van het politieke beleid van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Lage Landen. De populariteit van Strada in de Republiek was gelegen in het feit dat hij zeer goed was geïnformeerd over de Spaanse politiek en dynastieke kwesties die betrekking hadden op het Spaanse hof, zoals de verhoudingen binnen het Spaanse hof in Madrid. Strada’s inzage in geheime besluiten en bevelen, brieven en diplomatieke rapporten maakte de jezuïtische schrijver voor de Nederlandse schrijvers van historische werken tot een

787 S. de Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*, Middelburg 1835, p. VII.

788 S. de Wind, ‘Verhandeling over den invloed van Wagenaar’s *Vaderlandsche historie* op de beschouwing en beoefening onzer geschiedenis’, *Verhandelingen der tweede klasse VII*, Amsterdam 1842, p. 1-31, inz. p. 4.

betrouwbaar geschiedschrijver. De hoogachting van Hooft voor Strada als betrouwbare bron wordt geïllustreerd door het opnemen van de liefdesgeschiedenis van Magdalena Moons en Francisco de Valdés. Dat is ook misschien de reden dat P.C. Hooft meer gebruik maakte van Strada's werk dan van de geschiedenis van Bentivoglio. Passages uit de geschiedwerken van Strada werden in de strijdschriften opgenomen om politieke argumenten te onderbouwen. Tegelijkertijd met de golf van strijdliteratuur, waarin vooral Famiano Strada werd aangehaald en geciteerd, publiceerden boekverkopers in de Republiek tussen 1648 en 1700 talrijke drukken van zijn geschiedenissen. Meer dan twintig drukken van de Latijnse uitgave zagen in deze periode het licht. De Nederlandse en Franse vertalingen van Strada's boeken in dezelfde periode, completeerden het beeld van Strada's populariteit in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De belangstelling voor Bentivoglio's publicaties bleef daarbij ver achter.

Gerard Brandt schreef een geschiedenis van de reformatie in de Nederlanden. Hij gebruikte voor dit doel zowel de boeken van de grote protestantse geschiedschrijvers als pro-Spaanse en katholieke auteurs. Maar bij zijn keuze voor pro-Spaanse bronnen blijkt toch vooral dat Brandt een voorkeur toonde voor Bentivoglio wiens gematigde opvattingen pasten bij de auteur. In zijn deels geschiedkundige analyse van het staatsbestel van de Republiek gebruikte Marcus Boxhorn Bentivoglio's diplomatieke verslag van de jonge Nederlandse staat als voorbeeld. De Leidse hoogleraar ging ver mee in het betoog van de kardinaal, maar op één cruciaal punt betwistte Boxhorn Bentivoglio's opvattingen, namelijk over de toekomst van de Republiek en ging daarover in discussie met de kardinaal. Niet veel later zou Von Zesen in zijn boek over oorsprong en constitutie van de Republiek in (de soms letterlijke) navolging van Boxhorn kritiek uiten op Bentivoglio's stelling over de Republiek. Naast de *Relationi* van Bentivoglio gebruikte de auteur andere Italiaanse geschiedwerken, waaronder veelvuldig Strada's historiën.

In het algemeen kan worden gezegd dat geschiedschrijvers in de Republiek uiteenlopende bronnen gebruikten en aan zowel anti-Spaanse als pro-Spaanse auteurs refereerden en daarmee de lezer het idee gaven naar humanistische maatstaven een objectieve historie over de Opstand te lezen. Datzelfde kan gezegd worden over het karakter van de politiek-historische verhandelingen die in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Republiek verschenen. Een deel van de polemische scherpslijpers gebruikte of verwees naar het werk van de twee Italiaanse auteurs. Zoals we al bij de geschiedschrijvers over de Opstand konden zien, beriepen de scribenten van de polemische publicaties zich vooral op het historische werk van de Romeinse jezuïet.

De inhoud van de felle polemieken tussen staatsgezinde en prinsgezinde publicisten was voor een belangrijk deel gebaseerd op historische argumenten. Aan beide kanten zetten de publicisten (passages uit) geschiedwerken in om het eigen gelijk aan te tonen en om de lezer te overtuigen. Niet alleen Nederlandse geschiedwerken werden door de auteurs van de verhandelingen en pamfletten in de armen genomen. Zoals we zagen leverden klassieke geschiedschrijvers, zoals Tacitus, theoretische verklaringen voor de hoogoplopende partijstrijd in de Republiek. De historische kant van het politieke

geschil die door bijna alle partijliteratuur heen voor de schrijvers van groot belang was, onderbouwden de polemisten met verwijzingen naar buitenlandse geschiedschrijvers. Beide strijdende facties maakten niet alleen gebruik van Machiavelli's werken, maar ook verrassend genoeg van die van Strada en Bentivoglio. Auteurs van beide zijden zetten de Italiaanse auteurs in voor hun eigen zaak. Politieke kleur en achtergrond speelden in de keuze van hun werken geen rol. In sommige gevallen ventileerden auteurs wel hun kritiek op Bentivoglio en Strada. De laatstgenoemde auteur was zelfs het mikpunt van felle kritiek. Strada had het in de ogen van enkele pro-stadhouderlijke auteurs helemaal verbruid met zijn venijnige anti-Oranje 'concepten' ten aanzien van Willem van Oranje. Het beeld van Oranje als een machiavellist, dat al dateert uit de eerste fase van de Opstand, bleef ook tijdens de losgebarsten polemieken na 1650 tussen staats- en prinsgezinden gebruikt worden. Het zwarte beeld van Oranje werd door de anti-stadhouderlijke factie opgevoerd. Prinsgezinde schrijvers verweten 'den infame' Famiano Strada de kwalijke verspreider te zijn van deze kritische voorstelling van de stadhouder. Evenals Hugo de Groot moet ook P.C. Hooft gegruwd hebben van Strada's negatieve oordeel over Willem van Oranje. Strada was niet te beroerd om Oranjes goede eigenschappen te benoemen, maar zoals een van de scribenten het verbeeldde in zijn strijdschrift, liet de jezuïtische auteur hem vervolgens des te harder in de afgrond vallen.

Het beeld dat P.C. Hooft in *Historiën* van Willem van Oranje beschrijft is zonder meer positief. Hooft maakte in zijn geschiedwerk selectief gebruik van Strada's geschiedenis, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de passages waarin hij de dood van Oranje memoreert. Uit beweegredenen van objectiviteit (zoals hij benadrukt) citeert Hooft verschillende gezaghebbende bronnen, waaronder de twee Italiaanse geschiedschrijvers, die zich lovend over de prins van Oranje hadden uitgelaten. Strada's antipathieke beschrijvingen van de prins en de kritische regels van Bentivoglio over Oranje liet Hooft weg.

De reflectie van Bentivoglio en Strada op Oranje was echter in de meeste gevallen kritisch. Beide geschiedschrijvers hadden een rationele en zakelijke kijk op Willem van Oranje en leverden de tegenstanders van de stadhouders tijdens de hevige polemieken na 1648 munitie om op de prinsgezinde factie te schieten. Vooral de kritische visie van Famiano Strada werd door de staatsgezinde polemisten gebruikt om op een retorische wijze hun anti-stadhouderlijke opvattingen te uiten. De prinsgezinde auteurs gebruikten op hun beurt juist die passages in het werk van Bentivoglio en vooral Strada die Oranjes goede eigenschappen benadrukten om hun politiek-historische argumenten te onderbouwen en de anti-orangisten van repiek te dienen. Voorbeelden uit Italiaanse historische werken werden dus door polemisten aangehaald om hun politieke gelijk te halen. Naast Bentivoglio en Strada waren in de strijdliteratuur vooral de verwijzingen naar het werk van Machiavelli populair. In de meeste gevallen werd Machiavelli aangehaald en voor politieke doeleinden ingezet door staatsgezinde geschiedschrijvers en polemisten. Uit een publicatie van Hoeckwater blijkt het tegenovergestelde. De Haagse publicist en verdediger van het stadhouderlijk bewind wees in zijn betoog naar een passage uit Machiavelli's geschiedenis van Florence. In deze passage beschrijft Machiavelli hoe er

een einde kwam aan de politieke tweespalt in de stad door de komst van Lorenzo de' Medici. Lorenzo's gezag herstelde de rust en eenheid in de 'Republiek'. De verwijzing naar deze passage van Machiavelli door Hoeckwater was een onmiskenbare politieke hint naar de actuele situatie in de Republiek der Verenigde Nederlanden in de jaren 1670.

Conclusie deel II

Uit de deelstudies in het tweede deel is gebleken dat de Italiaanse transnationale werken over de Nederlandse oorlogen zowel invloed uitoefenden op de publieke opinie in gebieden van de Spaans-Habsburgse monarchie als op de geschiedschrijving en de politieke strijdliteratuur in de Republiek. Gerolamo Conestaggio, Guido Bentivoglio en Famiano Strada vormen het bewijs dat transnationale geschiedenissen invloedrijk waren en als belangrijk en zelfs als gezaghebbend werden beschouwd.

Conestaggio's boek over de Nederlandse oorlogen trok door uiteenlopende redenen de aandacht in enkele West-Europese landen. Auteurs die schreven over de Nederlandse Opstand, beschouwden zijn werk als waardevol en gebruikten het voor hun geschiedschrijving. De reden dat *Delle guerre* een veel gebruikte bron was, moet gezocht worden in zijn kritische stellingname tegen de Spaans-Habsburgse politiek in de opstandige Nederlanden. Maar in Madrid dacht men toch anders over Conestaggio's geschiedenis. Aan het Spaanse hof zag men het boek als bedreiging voor de Spaans-Habsburgse belangen en het hof startte een media-offensief tegen het boek van de Genuese auteur.

De religieuze auteurs Guido Bentivoglio en Famiano Strada moeten worden gezien als de belangrijkste Italiaanse historici over de Nederlandse oorlogen. Het groot aantal drukken van hun werk in Noord-West Europa getuigt van een grote populariteit voor hun werken over de Opstand. De waardering voor hun boeken was niet alleen vanwege hun alom bewonderde schrijfstijl en anekdotische karakter van hun teksten. Beide auteurs werden, vooral in de Republiek, als gezaghebbend gezien. Bentivoglio's werken over de Opstand en de Republiek beïnvloedden de denkbeelden van de publieke opinie in het koninkrijk Napels. De leiders moeten, gezien de reminiscenties van Bentivoglio's publicaties tijdens de Napolitaanse opstand, zeker geïnspireerd zijn geweest door zijn kritische en informatieve beschrijvingen van de Opstand en de Republiek.

De Italiaanse en Nederlandse vertalingen van Strada's *De bello Belgico*, hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de populariteit van de jezuïtische auteur. Zijn transnationale geschiedenis was in de Republiek zelfs populairder dan de werken van Bentivoglio. Niet alleen was het aantal drukken groter dan die van Bentivoglio's publicaties, bij geschiedschrijvers en polemisten in de Republiek was Strada populairder dan de kardinaal. De aantrekkelijkheid van hun werk was gelegen in hun kritische beschouwing

van de gebeurtenissen in de Nederlanden. Maar Strada's vaak anekdotische en feitelijke beschrijving van de gebeurtenissen tijdens de Opstand, en zijn toegang tot de archieven van de Farenenses hadden tot gevolg dat aan zijn historische werken in de Republiek meer waarde werd toegekend. Daarnaast droeg zijn kritiek op het beleid van Alva eveneens bij aan zijn populariteit in de Republiek.

De transnationale Italiaanse geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand: een slotbeschouwing

In deze studie is geprobeerd de vraag te beantwoorden waarom Italianen over de Opstand schreven. Wat was de reden voor hun fascinatie voor de gebeurtenissen in de Nederlanden? De belangstelling op het Italiaanse schiereiland voor de Nederlandse opstand lag in het verlengde van de interesse voor politieke en religieuze ontwikkelingen in het buitenland. Nieuws over de oorlogen bereikte de Italiaanse steden door middel van *avvisi*, (handgeschreven) nieuwsbrieven, pamfletten, couranten en brieven. Italiaanse kooplieden, diplomaten, geestelijken en militairen waren getuige van de onrust in de Lage Landen en berichtten daar schriftelijk of mondeling over. Een andere wijze om iets mee te krijgen van buitenlandse verwickelingen uit het recente verleden waren de contemporaine geschiedenissen die door ooggetuigen werden opgetekend. Italiaanse officieren van het Spaans-Habsburgse leger schreven tijdens belegeringen of bij terugkeer in hun thuisland historische verslagen van hun militaire avonturen. Sommige werken waren geschreven met het doel om de Italiaanse betrokkenheid bij de Nederlandse oorlogen te benadrukken of om eigen militaire prestaties in een fraai uitgegeven boekwerk vast te leggen. Italiaanse, maar ook Nederlandse uitgeverijen zagen brood in dit type contemporaine historische uitgaven met een grotendeels pro-Spaans karakter. De eerste Italiaanse geschiedenissen van de Opstand werden dan ook vooral door officieren geschreven. De oudste Italiaanse geschiedenis over de Opstand was echter van een Florentijnse broodschrijver. Zijn manuscript zou echter nooit de archieven van de Medici verlaten en bleef ongepubliceerd.

De daaropvolgende reeks van gepubliceerde geschiedenissen was van de hand van niet-militairen; de auteurs van dit soort uitgaven waren afkomstig uit verschillende geledingen van de vroegmoderne Italiaanse samenleving. Zij schreven opmerkelijke, op het eerste gezicht pro-Spaans-Habsburgse geschiedenissen die echter niet vrij waren van kritiek op het Habsburgse optreden in de Nederlanden. Twee geschiedwerken die in het eerste deel van deze studie werden besproken, verschenen evenals de boeken van de Italiaanse militairen in Habsburgse dienst tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

Zoals deze studie heeft laten zien, weten we ook al veel over andere motieven van Italiaanse auteurs om soms lijvige transnationale boekwerken over de eerste fase van de Nederlandse Opstand te schrijven. Niet alleen de al genoemde militaire beweegredenen,

maar ook commerciële en lokaal-politieke factoren hadden invloed op de inhoud van de historische publicaties. De geopolitieke context van de auteurs speelde bij het ontstaan van de werken een niet te onderschatten rol en bepaalde bovendien de pragmatische functie van hun verhalen. Enkele auteurs die in het eerste deel object van onderzoek waren, kwamen uit gebieden die geen deel uitmaakten van het Spaans-Habsburgse rijk maar wel binnen de invloedssfeer van de Habsburgers vielen. Zij schreven hun historiën vanuit verschillende motieven maar deden dat, en dat onderscheidt hun geschiedverhalen van andere Italiaanse geschiedwerken, met een kritische kijk op het Habsburgse beleid in de opstandige Nederlanden. De lokale context waarbinnen de auteurs hun boeken schreven beïnvloedde niet alleen hun kritische en genuanceerde visie op de politiek van de Spaanse Habsburgers maar vormde bovendien een stimulans om te schrijven over de Opstand tegen de Spaanse kroon en de opkomst van de Nederlandse Republiek.

De oorsprong en context van Francesco Bocchi's verhaal zijn van een heel andere orde dan de achtergrond van de Genuezen Giovanni Costa en Gerolamo Conestaggio. Het Florentijnse hof van de Medici had zich omringd met intellectuelen, literatoren en kunstenaars die het cultuurbeleid van de Medici mede vormgaven. De politiek van de Florentijnse hertog Cosimo I was gericht tegen een te grote Spaans-Habsburgse invloed in Italië. Een instrument dat de hertog inzette om de zelfstandigheid van het Toscaanse hertogdom en de reputatie van het hof te benadrukken en te propageren, was het geven van opdrachten aan literatoren om geschiedenissen te schrijven. Waarschijnlijk stond Francesco Bocchi in deze traditie van broodschrijvers. Al is niet helemaal duidelijk van wie in Florence de opdracht uitging om een geschiedwerk te schrijven over de Nederlandse Opstand.

Het verhaal van Bocchi over de eerste fase van de Opstand draait om de krijgskundige lotgevallen van de Florentijnse commandant Chiappino Vitelli in het Spaans-Habsburgse leger dat in de Nederlanden vocht. Hoewel het werk net als veel gelijksoortige geschiedwerken op het eerste oog pro-Spaans lijkt wordt het verhaal van Bocchi ook gekenmerkt door passages die het pro-Habsburgse karakter ervan nuanceren. Het beeld dat de Florentijnse auteur schetst van de Spaanse militairen doet denken aan de stereotiepe beeldvorming van de Zwarte Legende. Dit anti-Spaanse beeld treft men vooral aan in de passages waar de capaciteiten van Vitelli en de voortreffelijkheid van de Italiaanse manschappen worden afgezet tegen de kwaliteiten en het gedrag van de Spaanse soldaten. Nog scherper verbeeldt Bocchi het contrast tussen Italiaanse en Spaanse militairen als hij de eigenschappen van de officieren ter sprake brengt. De tegenstelling die de Florentijnse schrijver hier oproept wijzen op een zeker 'nationaal' besef en een patriottisme dat Italiaans of misschien zelfs Toscaans gekleurd was. Het perspectief van Francesco Bocchi was gegrondvest op de negatieve beeldvorming van de Spaanse monarchie in delen van Italië, zoals in Toscane. In het hertogdom was Vitelli de grote held en de loftuitingen die de Italiaanse bevelhebber ten deel vallen in Bocchi's manuscript passen in de politieke agenda van het Florentijnse hof. Een ander motief dat meespeelde in het zwarte beeld van Spanje dat in het laat zestiende-eeuwse Italië vorm

had gekregen was de onderwaardering door de Spaans-Habsburgse militaire leiding van de Italiaanse troepen.

Giovanni Costa's *Ragionamento* is geen geschiedenis van het militaire en politieke verloop van de Opstand, zoals dat bij andere Italiaanse geschiedwerken wel het geval is. De Genuese auteur, voorstander van het Bestand tussen de Republiek en Spanje, schreef een verhoog waarin de uitkomsten van het Twaalfjarig Bestand het gespreksonderwerp is van debatterende heren uit het aristocratische koopliedenmilieu van Genua. De jonge Nederlandse Republiek stond bij auteurs als Costa, net zoals later in de zeventiende eeuw bij auteurs in andere delen van het Italiaanse schiereiland, model voor het oplossen van problemen die binnen het kader van de Spaans-Habsburgse invloed waren ontstaan. Achter Costa's verhoog over de historische politieke en economische ontwikkelingen in de Nederlanden was een politieke agenda verborgen waarin de auteur, om een bijdrage te leveren aan een politieke discussie in Genua, verwees naar het commerciële republicanisme in Holland en Zeeland. Hij stelde de machtige handels- en oorlogsvloot en de economische kracht van de Republiek ten voorbeeld aan de stadsregering van Genua.

De voorbeelden in het eerste deel van dit boek tonen aan dat Italiaanse historische werken over een conflict in Habsburgse gebieden, met verstrekkende internationale gevolgen, hun oorsprong vooral vonden binnen een lokale politieke context. Plaatselijke sociaal-politieke omstandigheden bepaalden de toonzetting van de transnationale Italiaanse geschiedwerken over de Opstand. Door te schrijven over de Opstand konden auteurs de gang van zaken in hun eigen stad bekritisieren en via een omweg kritiek geven op de Spaanse dominantie in Genua. Giovanni Costa had in zijn (verborgen maar voor goede verstaanders herkenbare) kritiek op de situatie in de Ligurische havenstad ongetwijfeld het model van de Republiek van de Verenigde Nederlanden in gedachten. Bocchi kon, toen hij aan zijn manuscript werkte, dat voorbeeld nog niet voor ogen hebben gehad. In zijn geschiedverhaal over die eerste cruciale fase uit de Tachtigjarige Oorlog kon de Florentijn de Italiaanse bijdrage aan de strijd in de opstandige Nederlanden accentueren ten opzichte van het aandeel van de Spaanse soldaten en officieren. Hoewel de rol van het Florentijnse hof bij het totstandkomen van het manuscript niet helder is, mogen we ervan uit gaan dat Bocchi's standpunt ten aanzien van de Spaans-Habsburgse soldaten een afspiegeling was van de negatieve opinie in het hertogdom over de Habsburgers. Een transnationaal geschiedwerk over een conflict in een Habsburgs domein was een geschikt vehikel om die kritiek te ventileren.

Dankzij de ambities van de familie Farnese schreef Famiano Strada een geschiedwerk dat nog steeds de toets der kritiek kan doorstaan. De tweedelige geschiedenis over de Opstand is een leesbaar werk en wat de waarde van zijn informatie betreft nog steeds betrouwbaar als bron voor de geschiedschrijving over de Opstand, ondanks de negatieve opinie die over zijn werk lang de moderne geschiedwetenschap beheerste. In de twintigste eeuw is Strada's geschiedwerk in Italië gekenmerkt als een typisch voorbeeld van barokgeschiedschrijving. Dit oordeel doet afbreuk aan Strada's

geschiedenis en men krijgt soms zelfs de indruk dat sommige van Strada's criticasters zijn werk niet (goed?) hebben gelezen. Kritiek in Italië op de geschiedenis van Strada was er ook in de zeventiende eeuw. Volgens sommige Italiaanse critici schreef Strada een partijdig historisch werk waarin hij zowel het bestuur van Margaretha als het beleid van haar zoon Alexander Farnese in de Nederlanden lofprijst. De kritiek gold ook zijn lidmaatschap van de jezuïtenorde. In overeenstemming met de opdracht van het Farnese-hof bestaat de kern van Strada's geschiedenis uit de verheerlijking van de daden en prestaties in de Nederlanden van Margaretha van Parma en haar zoon Alexander Farnese. De daadkracht van Margaretha wordt in Strada's werk breed uitgemeten en dat geldt nog meer voor de dadendrang van Alexander Farnese. Niet alleen worden de militaire prestaties van Alexander door Strada in de meest loflijke toonaarden bezongen. Strada neemt het ook op voor Alexander toen de landvoogd tijdens de laatste periode van zijn functie als commandant zwaar onder vuur lag.

Famiano Strada nam echter de opgedragen taak van het hof in Parma heel ruim op en schreef een geschiedenis die verder gaat dan de opdracht om de reputatie van de Farneses in ere te herstellen. Naast zijn grote aandacht voor de militaire verwickelingen in de Nederlanden schreef de auteur ook een politiek getinte geschiedenis, waarin hij bijvoorbeeld stelling neemt tegen Alva's beleid in de Nederlanden. De inhoud van zijn twee boeken kenmerken zich verder door een genuanceerde, rationele en gematigde kijk op de gebeurtenissen in de Nederlanden. Strada had ook oog voor ontwikkelingen buiten de Nederlanden. Hij beseft heel goed dat gebeurtenissen in bijvoorbeeld Frankrijk grote implicaties hadden voor de Nederlandse Opstand. Zijn grote kennis van het Farnese-archief en zijn historiografische kwaliteiten boden hem de gelegenheid een populair transnationaal geschiedwerk te schrijven dat met name in de Republiek gezaghebbend zou worden.

Guido Bentivoglio kreeg de meeste waardering voor zijn driedelige geschiedwerk over de Opstand. Zijn gematigde en genuanceerde kijk op de gebeurtenissen in de Lage Landen dwongen bewondering af. Zijn ervaringen als pauselijk afgezant in Brussel, vervolgens in Parijs en later als kardinaal in Rome hebben hem mogelijk doen besluiten een groot geschiedwerk over de Nederlandse oorlogen te schrijven. Zijn diplomatiek verslag over de Republiek kan als een voorstudie van *Della Guerra di Fiandra* worden gezien. Bentivoglio's verblijf tot aan zijn dood aan het pauselijk hof hebben de strekking van zijn grote geschiedverhaal beïnvloed. Zijn kritische blik waarmee hij het beleid van het Spaans-Habsburgse bestuur beschreef moet zijn ingegeven door de invloed van de Franse monarchie op de Romeinse curie en zijn goede contacten met pro-Franse prelaten en intellectuelen.

In het eerste deel van deze studie lag dus het accent op werken waarvan hun oorsprong werd bepaald door lokale omstandigheden. In het tweede deel kijken we naar hoe Italiaanse transnationale geschiedwerken invloed uitoefenden in de vroegmoderne tijd. De impact die deze geschiedenissen hadden was verschillend. Het eerste voorbeeld van een geschiedwerk dat invloed had is *Delle Guerre* van Gerolamo Conestaggio.

Tegen het decor van lokale politieke spanningen in de Ligurische handelsmetropool die hun oorsprong vonden in de Habsburgse dominantie in de havenstad, schreef de Genues Conestaggio zijn geschiedenis over de Opstand. Conestaggio werkte aan zijn boek in de tijd dat het conflict tussen de verschillende facties in Genua hoog opliep en het stadsbestuur maatregelen nam om de onrust in de stad weg te nemen. De Genuese auteur was als koopman in Antwerpen ooggetuige van de eerste fase van de Opstand in de Nederlanden. Na lange omzwervingen in Europa schreef hij tijdens zijn terugkeer in Genua een kritisch boek over het Spaanse beleid in de opstandige Nederlanden. *Delle Guerre* verscheen echter niet in zijn geboortestad Genua, maar werd postuum in Venetië uitgebracht, de stad die zich het meest had verzet tegen de Spaans-Habsburgse invloed in het Middellandse Zeegebied. Na publicatie van zijn geschiedwerk in 1614 volgde een campagne tegen het boek, die werd gedirigeerd vanuit het Spaanse hof in Madrid. Zijn boek werd als een bedreiging gezien voor de positie van de Spaans-Habsburgse monarchie.

Ook de transnationale geschiedenissen van Guido Bentivoglio en Famiano Strada hadden invloed op politieke kwesties en publicaties. Zowel in Italië als in de Nederlanden riep hun werk reacties op, waaruit bleek dat hun boeken als relevant werden gezien. Een van die voorbeelden waaruit blijkt dat transnationale werken als betekenisvol werden beoordeeld, zijn Bentivoglio's historische publicaties.

Nog voordat Bentivoglio's invloedrijke *Relatione* over de Republiek der Verenigde Nederlanden verscheen, circuleerden in Genua al de denkbeelden van het politieke model van de Nederlandse Republiek. De raakvlakken en overeenkomsten tussen de Ligurische havenstad en de jonge staat in de Noordelijke gewesten waren, zoals we zagen, aantoonbaar. Dankzij het diplomatieke verslag en in iets mindere mate door de invloed van zijn grote geschiedwerk over de Opstand, verspreidde het voorbeeld van de Republiek zich een aantal decennia later in het koninkrijk Napels. De verspreiding van zijn werk op het Italiaanse schiereiland zorgde ervoor dat de Italiaanse intellectuele elite kennis kon nemen van Bentivoglio's verhaal over de Nederlandse Republiek. In Napels verscheen zelfs een Spaanse vertaling van de *Relationi*. Reminiscenties van zijn publicaties, met name de *Relatione*, zijn te traceren in enkele werken die ten tijde van de Napolitaanse revolutie in Napels werden uitgebracht. Zo is het begrip vrijheid dat door Bentivoglio veelvuldig wordt gebruikt in zijn beide werken met regelmaat terug te vinden in Napolitaanse geschriften. Vooral de federale staatsvorm van de Republiek, de politieke en religieuze stabiliteit, voorwaarden voor de economische voorspoed, gold voor de opstandelingen als de meest ideale bestuursvorm.

Invloedrijk en gezaghebbend waren Guido Bentivoglio en Famiano Strada ook in de Nederlanden. De boekhistorie van hun publicaties en hun populariteit bij het Nederlandse lezerspubliek, getuige de aanwezigheid van hun boeken in Nederlandse bibliotheken, bewijzen de bijzondere positie die beide geestelijke auteurs innamen binnen de zeventiende-eeuwse historiografie over de Opstand. Het tijdstip waarop de Nederlandse vertalingen van hun boeken verschenen markeert het aanzien van

beide Italianen in de Zuidelijke Nederlanden en vooral in de Republiek. Halverwege de zeventiende eeuw veranderde de politieke situatie in de Republiek ingrijpend en dit leidde ertoe dat de werken van beide vertegenwoordigers van de katholieke kerk zonder problemen konden worden gepubliceerd. Belangrijker was dat zij gezien werden als inspirerende voorbeelden voor de geschiedschrijvers en bestuurders in de Republiek. De geschiedenissen van Bentivoglio en Strada vonden waardering om hun stilistische kwaliteiten en hun kennis van zaken. Daarnaast waardeerde men ook de nuchtere en zakelijke toon in het werk van beide auteurs. Hun boeken werden ingezet ten faveure en ter herinnering aan het roemrijke verleden van de Noordelijke Nederlanden en de Republiek.

Het beeld van een roemrijk verleden speelde in de historische werken over de Opstand van katholieke auteurs daarentegen geen enkele rol. De boeken van bijvoorbeeld de Zuid-Nederlandse jezuïet Hazart en zijn confrater in de Republiek, Van Teylingen, waren geschiedenissen met een fel anti-protestantse toonzetting. De polemische werken, deels in de Republiek gedrukt en verspreid, waren geschreven uit propagandistisch oogmerk om het katholieke volksdeel in de Republiek een hart onder de riem te steken en eventueel de, tot het calvinisme bekeerde, ex-katholieken te bewegen weer terug te keren naar de moederkerk. Om hun argumenten kracht bij te zetten verlieten zij zich vooral op de geschiedenis van Strada.

Het verleden van de Opstand en de komst en de levensvatbaarheid van de Republiek waren uiteraard vooral onderwerpen die in de Noord-Nederlandse historiografie en in de polemische werken van de strijdliteratuur thuishoorden. We zagen bij het analyseren van deze literatuur dat auteurs zowel naar de werken van Bentivoglio als naar Strada's geschiedenis verwezen en uit hun werk citeerden. Beide Italiaanse auteurs genoten groot aanzien bij de Nederlandse geschiedschrijvers en polemisten die in het verleden van de Opstand en argumenten zochten voor de discussie over de positie van de stadhouder binnen het republikeins staatsbestel. Het gezag van beide Italiaanse auteurs was gestoeld op hun veelal geroemde nuttige, zakelijke en betrouwbare informatie. Bovendien konden de Nederlandse auteurs met het verwijzen naar het werk van beide Italiaanse auteurs ook hun vermeende objectiviteit benadrukken.

Niet altijd ging een geschiedschrijver uit de Republiek mee in de visie van zijn Italiaanse collega. De Leidse hoogleraar Boxhorn ging in zijn geschiedenis over de Opstand en de Republiek in discussie met de opvattingen van Guido Bentivoglio over de toekomst van de jonge Nederlandse staat. In het algemeen kan men zeggen dat de werken van katholieke Italiaanse geschiedschrijvers, zoals kosmopolitische kooplieden van aristocratische huize en geestelijken, de drost van Muiden en andere Nederlandse geschiedbeoefenaren een alibi in handen gaven om objectiviteit en onpartijdigheid uit te stralen.

Toch viel voor een groot deel de keuze van Hooft en andere geschiedschrijvers, ondanks de lof voor Bentivoglio's historische werken en zijn stilistische kwaliteiten, op het werk van Strada. Algemeen bekend was het feit dat Famiano Strada goed geïnformeerd

was en dat hij dankzij de archieven van de familie Farnese en andere vergaarde informatie, op de hoogte was van politiek gevoelige informatie. De feitelijke (soms anekdotische) kennis en politieke inhoud van Strada's geschiedenis voorzagen de Nederlandse geschiedschrijvers en polemisten van nuttige en leerzame informatie. Auteurs van de geschiedenissen en strijdschriften in de Republiek maakten dankbaar gebruik van Strada's kritiek op (of lof voor) Willem van Oranje, Alva en andere hoofdrolspelers ten tijde van de eerste fase van de Opstand. Tijdens de interne discussies van de felle partijtwisten in de tweede helft van de zeventiende eeuw maakten de pennenstrijders graag gebruik van Strada's werk, en in mindere mate van dat van Bentivoglio. Zij konden met het aanhalen en citeren van de Italiaanse auteurs hun eigen standpunt onderbouwen.

Wat leert deze studie ons nu over de transnationale Italiaanse geschiedschrijving? Studies toonden al aan dat onder andere literaire publicaties, toneel- en kunstwerken een bijdrage leverden aan grensoverschrijdende politieke discussies. Transnationale uitwisselingen van politieke denkbeelden oefenden wederzijdse invloed uit op de publieke opinie. Transnationale geschiedwerken speelden in deze uitwisseling van politieke standpunten ook een rol, zoals ook al bleek uit de overtuigende studie van de Britse historicus Dunthorne. Uit mijn studie komt eveneens overduidelijk naar voren dat geschiedschrijvers gebruik maakten van werken uit andere landen. Italiaanse auteurs verwerkten informatiebronnen uit boeken van bijvoorbeeld Spaanse geschiedschrijvers. Nederlandse auteurs baseerden hun geschiedenissen en strijdliteratuur gedeeltelijk op publicaties van Spaanse en vooral van Italiaanse geschiedschrijvers. De intertekstualiteit van deze werken was in de zeventiende eeuw dan ook hoog; Nederlandse auteurs hadden de mogelijkheid om voor hun publicaties te putten uit de vele anekdotes en uitweidingen in de werken van Italiaanse geschiedschrijvers. De internationale handel in drukwerk stelden geschiedschrijvers en polemisten in de Nederlanden in staat om kennis te nemen van buitenlandse werken over de Nederlandse Opstand.

Ik hoop dat uit mijn onderzoek inzichtelijk is geworden dat transnationale geschiedschrijving ook nog een andere betekenis kon hebben. De deelstudies in mijn boek hebben laten zien dat Italiaanse werken, gepubliceerd of alleen als handschrift, over een buitenlands conflict ook een lokale functie hadden. De auteurs konden door hun focus op een buitenlands onderwerp plaatselijke politieke kwesties aansnijden en eventueel beïnvloeden. Door middel van hun publicaties konden zij kritiek uiten of bestaande ambities bevestigen. Met andere woorden: geschiedenis over het buitenland bood enkele Italiaanse auteurs binnenlandse politieke mogelijkheden. Maar deze Italiaanse werken over de Nederlandse oorlogen hadden ook invloed op ontwikkelingen in gebieden die gedomineerd of beïnvloed werden door hetzelfde vorstenhuis. Andere plaatselijke omstandigheden in Italië, zoals de ambities van een aristocratische familie, brachten een geschiedwerk voort dat een grote draagwijdte zou hebben op historiografische en politieke discussies. We zagen dat Strada's monumentale geschiedwerk bedoeld was als een werk dat de publieke opinie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie moest

beïnvloeden, maar het functioneerde tegelijkertijd als een invloedrijk en gezaghebbend werk in de Nederlanden.

Zeventiende-eeuwse transnationale geschiedwerken geschreven door Italiaanse auteurs (met hun aandacht voor een buitenlands conflict) hadden invloed op lokale politieke situaties. Zulke geschiedwerken konden door de autoriteiten dan ook als een bedreiging worden gezien. Conestaggio schreef zijn geschiedwerk over de Opstand in de tijd dat hij naar zijn geboortestad was teruggekeerd. Tegen de achtergrond van de politieke debatten in zijn stad schreef hij een geschiedenis over de Opstand, waarin hij zich kritisch uitlaat over de Spaanse politiek in de Lage Landen. Een publiciteitscampagne, opgezet vanuit kringen rondom het Spaanse hof, moest het kritische geschiedwerk van Conestaggio in een kwaad daglicht zetten. In Madrid was men bevreesd voor de invloed die het werk van Conestaggio zou kunnen hebben op de publieke opinie binnen en buiten het Spaans-Habsburgse imperium. Het Spaanse offensief tegen Conestaggio zegt ons iets over de impact van zijn geschiedwerk en de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving in het algemeen. De analyse van de transnationale geschiedenissen van Bentivoglio en Strada in dit onderzoek heeft aangetoond dat geschiedenissen van Italiaanse auteurs invloed uitoefenden op buitenlandse geschiedschrijving en op politieke discussies in Italië én de Lage Landen. Dankzij de grote (en geloofwaardige) informatiedichtheid van hun historische werken werden Bentivoglio, Strada en ook Conestaggio, als gezaghebbende auteurs beschouwd.

Deze studie heeft bovendien laten zien dat de hardnekkige negatieve visie op de Italiaanse barokke geschiedschrijving, die zo lang het historiografisch debat over de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving beheerste, aan herziening toe is. Het onderzoek naar de werken van Bentivoglio, Strada en Conestaggio bewijst dat transnationale geschiedschrijving in de zeventiende eeuw niet alleen als beter en interessanter moet worden beschouwd. De inhoud van de Italiaanse zeventiende-eeuwse historiografie over de Opstand is politieker en invloedrijker dan gedacht. Italiaanse geschiedenis had status in de Nederlanden. Geschiedschrijvers en polemisten in de Republiek gebruikten de Italiaanse geschiedwerken, om hun politiek-historische argumentatie kracht bij te zetten. Mijn onderzoek laat zien dat geschiedenis en politiek-historische publicaties niet alleen in nationaal perspectief moet worden bekeken. Het is, zoals onder andere Hugh Dunthorne en Helmer Helmers in hun studies overtuigend hebben aangetoond, van belang dat we vooral kijken naar de transnationale uitwisseling van politieke denkbeelden. De boeken van Italiaanse auteurs gingen over de grenzen van eigen gebieden heen en hun werken (soms voortgekomen uit lokale politieke omstandigheden) waren invloedrijker dan lang werd verondersteld. De uitkomsten van deze studie bevestigen daarmee de internationale dynamiek van de vroegmoderne historische en politieke debatten, zowel in Italië als in de Nederlanden.

Zoals al op sommige plaatsen in dit proefschrift aangegeven, verdient de Italiaanse transnationale historiografie over de Nederlandse Opstand veel meer aandacht van de geschiedwetenschap. Sommige dimensies van die Italiaanse historische interesse voor

de Opstand zijn nog steeds onderbelicht. Mijn onderzoek vormt voor sommige van die aspecten hopelijk een eerste aanzet tot verder onderzoek. Die verschillende facetten van de Italiaanse geschiedschrijving hebben voor een belangrijk deel betrekking op het onderzoeksgebied van de receptiegeschiedenis. Verder onderzoek naar de reikwijdte van Italiaanse publicaties in de Republiek (en de Habsburgse Nederlanden) kan ons nog veel meer vertellen op welke wijze de transnationale Italiaanse publicaties in de Lage Landen werden uitgegeven, verzameld, gekocht en gelezen. In hoofdstuk 7 en in de bijlagen van de Italiaanse geschiedenissen zijn daar de eerste uitkomsten van gegeven. Wie waren de kopers/ lezers van deze werken en in welke mate beïnvloedden de Italiaanse geschiedenissen de publieke opinie? Dit onderzoek dient volgens mij ook uitgebreid te worden naar de vele Italiaanse historische publicaties die in de late zestiende en zeventiende eeuw verschenen, waarin ook aandacht was weggelegd voor de Nederlandse Opstand en de Republiek. Ik denk hier vooral aan de breed opgezette historische overzichten van de Italiaanse broodschrijvers (de 'aventuri delle penni') zoals, in willekeurige volgorde, Francesco Sansovino, Girolamo Brusoni, Maiolino Bisaccioni, Gregorio Leti, Vittorio Siri, Galezzo Gualdo Priorato en talloze andere publicisten.

Wat hierboven is gezegd over de receptie van Italiaanse geschiedwerken in de vroegmoderne tijd, geldt ook voor de reikwijdte van de Italiaanse geschiedenissen in het werk van negentiende-eeuwse Nederlandse amateurgeschiedbeoefenaars en academisch opgeleide historici. Zowel katholieke als protestantse auteurs in de negentiende eeuw besteedden aandacht aan de Italiaanse geschiedschrijvers. Uit enkele steekproeven is mij gebleken dat al aan het einde van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden de interesse voor de Italiaanse geschiedschrijving over de Opstand groeiende was. Deze tendens zette zich in de eeuw daarna opvallend door en vond zijn hoogtepunt in het werk van de Nederlandse historicus Robert Fruin. Tegen de achtergrond van de toenemende interesse voor de nationale zaak in het koninkrijk Nederland moet de interesse voor het aandeel van de Italiaanse auteurs in de Nederlandse geschiedschrijving zeker niet onderschat worden. Dit onderzoeksonderwerp zou zelfs in Europees verband opgepakt kunnen worden, zoals de hernieuwde Italiaanse interesse voor de Nederlandse Opstand (en de Bataafse revolutie in 1795), tijdens de Risorgimento-beweging op het Italiaanse schiereiland in haar verzet tegen de Oostenrijkers.

Een ander onderwerp dat nog niet door de geschiedwetenschap is opgepakt, is de jezuïtische geschiedkundige belangstelling voor de Opstand. In dit proefschrift is daar natuurlijk via het werk van Hazart en Strada al aandacht voor geweest, maar de boeken van bijvoorbeeld de jezuïtische auteurs Guglielmo Dondini en Angelo Gallucci zijn het meer dan de moeite waard om in een breder context te worden geanalyseerd.

Ten slotte wil ik nog een lans breken voor ander 'noodzakelijk' geschiedkundig onderzoek. In haar studie naar het beeld van de Nederlanden in Spaanse literaire en historische werken, maakt Yolanda Rodríguez Pérez een opmerking over de samenhang tussen de Spaanse historische werken en de Italiaanse geschiedenissen.⁷⁸⁹ Het zou

789 Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, p. 252.

volgens haar interessant zijn om het ‘Italiaanse discours met het Spaanse (en dat van de Zuidelijke Nederlanden) te vergelijken’. Onderzoek naar de intertekstualiteit van Spaanse en Italiaanse geschiedwerken en de invloed van deze werken op de Nederlanden, zal inderdaad een welkome bijdrage zijn aan het onderzoek naar de transnationale historiografie over het internationale conflict in de Nederlanden.

Bijlagen
Appendix I

Tabel 1. Uitgaven van Famiano Strada in de Republiek en in de Zuidelijke Nederlanden

Regel 1: De titel
Regel 2: Plaats van uitgave
Regel 3: Naam van uitgever
Regel 4: Jaar van uitgave
Regel 5: Aanwezig in Nederlandse en/of Vlaamse bibliotheken

De bello Belgico decas prima Antwerpen Jan Cnobbaert 1635 4 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Antwerpen Jan Cnobbaert 1636 3 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Antwerpen Jan Cnobbaert 1640 [volgens titelpagina derde editie] [op titelpagina met ets staan drie schepen afgebeeld] 5 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Antwerpen Jan Cnobbaert 1640 [volgens titelpagina derde editie] [op titelpagina met ets staat een schip afgebeeld] 4 exemplaren in Vlaamse bibliotheken

De bello Belgico decas prima Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe] 1641 1 exemplaar in Vlaamse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Leiden Jacob Marcus 1643 7 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Amsterdam en Leiden Jacob Marcus [=Johannes Janssonius] 1645 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Histoire de la guerre de Flandre Parijs [=Leiden] Abraham en Bonaventura Elzevier 1645 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De thien eerste boecken der Neder-lantsche oorloghe Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe] 1645 [eerste druk] 4 exemplaren in Vlaamse bibliotheken en 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: KB 3191 B11
De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge Amsterdam Nicolaes van Ravesteyn 1646 [gecorrigeerde editie] 5 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Het eerste deel der Neder-landsche oorloghe Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe] 1646 [tweede druk, gecorrigeerde uitgave] 6 exemplaren in Vlaamse bibliotheken

De thien eerste boecken der Neder-lantsche oorloghe Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe] 1646 4 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
Nederlantsche oorloge int Latyn beschreven door den Eerw. P. Famianus Strada [...] in onse Nederduytsche taele overgheset door den Eerw. Hubertus Neefs S.T.B.F.B. in Zon en Nederloon Roermond Casper du Pree 1647 1 exemplaar aanwezig in: KB Copenhagen [staat niet vermeld in STCN!]
De bello Belgico decas secunda Amsterdam Joachim van Metelen 1648 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Vrije Universiteit Amsterdam: XL.05815
De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti [=Johannes Janssonius] 1648 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Rome [=Amsterdam?] Hermannus Scheus [=Johannes Janssonius?] 1648 3 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Rome [=Amsterdam] Hermannus Scheus [=Joan Blaeu] 1648 7 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas prima Rome [=Amsterdam] Hermannus Scheus [=Joan Blaeu] 1648 [gecorrigeerde editie] 3 exemplaren

De bello Belgico decas II Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe en erfgenamen] 1648 11 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
De bello belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti erven [=Joan Blaeu] 1648 3 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti erven [=Joan Blaeu] 1648 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas secunda Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe en erfgenamen] 1648 7 exemplaren
Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen Amsterdam Nicolaes van Ravesteyn 1649 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas I Antwerpen Jan Cnobbaert [weduwe en erfgenamen] 1649 4 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti erven [=Joan Blaeu] 1650 8 exemplaren in Nederlandse bibliotheken

Histoire de la guerre de Flandre [deel 2] Parijs [=Leiden] Abraham en Bonaventura Elzevier 1652 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Amsterdam, UB: 1185 F4
De bello Belgico decas prima Rome [=Amsterdam?] Hermannus Scheus [=Johannes Janssonius] 1653 [gecorrigeerde editie] 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Amsterdam, UB: 1180 H 33
De bello Belgico decas prima Rome [=Amsterdam] Hermannus Scheus [=Johannes Janssonius] [titelpagina met vermelding: J. Marci (J. Marcus) Leiden] 1653 8 exemplaren
Eloquentia bipartita Gouda / Amsterdam Willem van der Hoeve / Johannes van Ravesteyn 1654 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De thien eerste boecken der Nederlandtsche oorloge Rotterdam en Dordrecht 1655 Andries van Hoogenhuysen en Jacob Braat 3 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De thien eerste boecken der Nederlandtsche oorloge en Het tweede deel der Nederlandtsche oorlogen (2 boeken) Dordrecht Jacobus Savry en Jacob Braat 1655 12 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Eloquentia bipartita [titelpagina vermeldt ook: Prolusiones academicae] Amsterdam Johannes van Ravesteyn 1658 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken

De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti erven [=Johannes Janssonius?] 1658 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Amsterdam, UB: 1180 H 34
De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam] Franciscus Corbelletti erven [=Johannes Janssonius] 1658 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De X eerste boecken der Nederlandsche oorlogen Delft Jacques Savery 1659 [geen exemplaren] [zie Biographie Nationale de Belgique 1 (1866)]
Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen [...] beginnende met het stadhouderschap van Alexander Farnees de III. [...] van het 1578. tot het 1590. Jaer Antwerpen Michiel Cnobbaert 1662 5 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
Histoire de la guerre de Flandre [...] Premiere (-seconde) decade (2 delen) Parijs [=Leiden?] s.n. [Elzevier?] 1665 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen Amsterdam Abraham Wolfgang 1666 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De thien eerste boecken der nederlandsche oorloge Amsterdam Abraham Wolfgang [de titelpagina met ets vermeldt N. van Ravesteyn, 1649] 1666 [gecorrigeerde editie] 10 exemplaren in Nederlandse bibliotheken (notitie: Amsterdam UB: Vondel 2 A 35)

Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen s.l. s.n. s.a. [16xx] 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Utrecht, UB: THO: WRT 120-168
De tweede thien boecken der Nederlandtsche oorlogen s.l. s.n. s.a. 1 exemplaar in Vlaamse bibliotheken: Bibliotheek Hasselt Limburg (BHL): OD-Z-0017
Primera decada de las guerras de Flandes Keulen [in de Nederlandse Republiek gedrukt] s.n. 1682 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Universiteit Utrecht Universiteitsbibliotheek Uithof: ODZ 2909-2910 [niet in STCN]
Segunda decada de las guerras de Flandes Keulen [in de Nederlandse Republiek gedrukt] s.n. 1682 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Universiteit Utrecht Universiteitsbibliotheek Uithof: ODZ 2909-2910 [niet STCN]
De bello Belgico decas prima Amsterdam Abraham van Someren 1700 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
De bello Belgico decas secunda Rome [=Amsterdam?] Franciscus Corbelletti erven [=Abraham van Someren?] 1701 3 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Primera (-tercera) decada de las guerras de Flandes (inclusief Guglielmo Dondini) Antwerpen Hendricus en Cornelis Verdussen 1701 3 edities in Vlaamse bibliotheken

Histoire de la guerre de Flandre (3 delen) Brussel Barthelemy Foppens 1705 1 exemplaar in Vlaamse bibliotheken: EHC [Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience 767631]
Histoire de la guerre de Flandre (3 delen) Brussel Joseph t'Serstevens 1712 2 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
Histoire de la guerre des Païs –Bas (4 delen) Brussel Simon t'Serstevens 1727 13 exemplaren in Vlaamse bibliotheken
Histoire de la guerre des Pays-Bas (4 delen) Brussel George Fricx le jeune 1739 2 exemplaren in Vlaamse bibliotheken

Tabel 2. De uitgaves van Guido Bentivoglio in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden

Relatione del trattato della tregua di Fiandra, che si concluse in Anversa alli IX. d'aprile M.DC.IX. s.l. [=volgens STCV waarschijnlijk gedrukt in de Zuidelijke Nederlanden] s.n. (1609?) 1 exemplaar in Vlaamse bibliotheken: Universiteit van Antwerpen, CST: MAG-P 13.129
Relationi Antwerpen Jan van Meerbeeck 1629 3 exemplaren in Vlaamse bibliotheken [geen exemplaren in Nederlandse bibliotheken]
Relationi Keulen [=Antwerpen] Nicolao Pantino [Jan van Meerbeeck] 1629 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Den Haag, KB: KW 3001 B 24

Relationi del cardinal Bentivoglio Brussel [=volgens STCV: Leiden] Jan van Meerbeeck [=Elzevier, Abraham & Bonaventura, gedrukt bij] 1632 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Della guerra di Fiandra (deel 1) Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1635 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Della guerra di Fiandra (deel 1) Keulen [=Leiden] 1635 Abraham & Bonaventura Elzevier 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Dell'istoria di Fiandra (deel 2) Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1636 3 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Dell'istoria di Fiandra (deel 2) Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1636 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Nijmegen, Universiteitsbibliotheek: OD 841 c 31
Della guerra di Fiandra (deel 3) Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1640 2 exemplaren in de Nederlandse bibliotheken
Relationi del cardinal Bentivoglio Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1646 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken

Raccolta di Lettere Keulen [=Leiden] Abraham & Bonaventura Elzevier 1646 4 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Memorie overo diario Amsterdam Johannes Janssonius 1648 7 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Verhael-boecken Rotterdam Joannes Naeranus 1648 12 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Historie der Nederlantsche oorlogen Harlingen Hero Galama 1674 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Den Haag, KB: GW A114115
Historie der Nederlantsche oorlogen Leeuwarden Hendrick Rintjes 1674 8 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Historie der Nederlantsche oorlogen Amsterdam Jan Rieuwertsz. 1674 6 exemplaren in Nederlandse bibliotheken
Las Guerras de Flandes desde la muerte del emperador Carlo V. hasta la conclusion de la tregua de doze años Antwerpen Hieronymus Verdussen 1687 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Den Haag, KB: KW 2152 E4

Lettres du cardinal Bentivoglio sur diverses matieres de politique & autre importants subjects... Brussel Franciscus en Simon T' Serstevens 1709 1 exemplaar in Nederlandse bibliotheken: Nijmegen, Radboud Universiteit, UB: OD 17c 111 [niet genoemd in STCV]
Lettres du cardinal Bentivoglio sur diverses matières [...] aux premiers princes de l'Europe Brussel Simon T' Serstevens 1722 niet aanwezig in Nederlandse en Vlaamse bibliotheken
Histoire des guerres de Flandre (vier delen) Brussel (en Parijs) s.n. 1770 Universiteit van Antwerpen, CST: MAG-P 12. 1744: 1-4 en 2 exemplaren in Nederlandse bibliotheken]
Kronyke van de Nederlandsche oorlogen, ofte Historie der revolutien en borgerlyke oneenigheden Gent Charles-Jacques Fernand 1794 1 exemplaar in Vlaamse bibliotheken Openbare Bibliotheek Brugge: OB 2/502 [geen exemplaren in Nederlandse bibliotheken]

Appendix II

De publicaties van Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden

Italiaanse geschiedwerken in de zeventiende-eeuwse Nederlandse boekencollecties

Om de *Verhael-Boecken* van Bentivoglio aan de man te brengen plaatste 'boeckverkooper Iohannis Neranus' in 1648 in de *Ordinaris Dingsdaegsche Courante* een advertentie.⁷⁹⁰ Uitgevers in de Nederlanden zagen, zoals we al opmerkten, brood in het uitgeven van de originele Italiaanse en Nederlandse vertalingen van de *Relationi* en *Della Guerra di Fiandra*. De Italiaanse geschiedwerken, in vertaling of in het origineel kregen een plaats in de vele privébibliotheken. De correspondenties van Hugo Grotius, Constantijn Huygens en P.C. Hooft getuigen daarvan. Bij wie stonden Italiaanse geschiedwerken in de kast en wat was de achtergrond van de bezitters van de privécollecties?

De aanwezigheid van Italiaanse geschiedwerken in veel zeventiende-eeuwse boekenverzamelingen, niet alleen van geleerden en schrijvers, maar ook van regenten, edelen, kooplieden en kunstenaars, zegt iets over de status van de Italiaanse geschiedschrijvers en wat zij te zeggen hadden over de Nederlandse Opstand. Maar de geschiedenissen dienden ook ter ontspanning zoals kunnen we lezen in de opdracht van Nicolaes van Ravesteijn waarin hij het tweede deel van Strada's geschiedenis opdraagt aan Cornelis Kloeck. De geschiedenis van Strada kan de 'vermoeyde sinnen' van de drukke praktijk van de Amsterdamse advocaat die 'sometijds uytspant', 'verlustighen' [...] 'door het lesen van Historien'.⁷⁹¹ In deze bijlage is de aandacht gericht op de bezitters en lezers van Bentivoglio's en Strada's geschiedwerken in de Republiek (met een beperkte excursie naar de Zuidelijke Nederlanden) die de werken *tot lering ende vermaek* hadden aangeschaft.

Uit de uiteenzetting in het zesde hoofdstuk over de editiegeschiedenis van de werken van Strada en Bentivoglio kan worden geconcludeerd dat de belangstelling bij boekverkopers voor Italiaanse boeken aanzienlijk was. Onder de noemer Italiaanse uitgaven bevonden zich ook titels in het Latijn, Frans en in andere Europese talen die in en buiten Italië op de markt werden gebracht. Te midden van deze publicaties vinden we eveneens vele vertalingen uit het Italiaans, waaronder talloze Nederlandse

790 *Ordinaris Dingsdaegsche Courante*, nr. 49, 1648, geraadpleegd via *Delpher*.

791 Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen*, 4v.

edities die in de Republiek werden uitgebracht. De aanwezigheid van Italiaanse uitgaven in vele particuliere boekeriesen, die niet alleen toebehoorden aan edelen, geleerden en rijke burgerij, maar eveneens te vinden waren in de beperkte boekenverzamelingen van katholieke geestelijken, predikanten, notarissen, advocaten en ambachtslieden, bevestigden de interesse voor het Italiaanse boek in de Republiek. Het grootste deel van de particuliere bibliotheken bestond uit boeken in het Latijn, Frans en Nederlands, gevolgd door Italiaanse publicaties. Boeken in het Engels, Duits en Spaans waren veruit in de minderheid.

Paul van Heck beperkte zich in zijn onderzoek naar de aanwezigheid van Italiaanse boeken in de Republiek, vanwege de grote hoeveelheid, tot de grote Italiaanse auteurs uit de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd: Dante, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Tasso en Machiavelli. Van de laatste auteur stonden de meeste boeken in de veilingcatalogi vermeld.⁷⁹² Van Machiavelli's befaamde *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* trof Van Heck 221 exemplaren aan (in 151 van de 305 onderzochte veilingcatalogi), gevolgd door de uitgave van *Il Principe*. Hierbij moet worden opgemerkt dat de twee werken van Machiavelli vooral Franse en Latijnse vertalingen waren.⁷⁹³

De Franse taal kwam in het zeventiende-eeuwse Europa in de mode en werd de taal van diplomatie en handel. Latijn bleef nog lang de taal voor de wetenschap, maar ook hier werd het Frans steeds meer de taal voor geleerde werken. De Renaissance-literatuur bereikte via publicaties van Franse dichters het lezerspubliek in de Republiek. Vertalingen in het Frans van Petrarca's poëtische werk en de verhalen van Boccaccio zorgden in de Lage Landen voor een eerste kennismaking met klassieke werken van beide Italiaanse schrijvers.⁷⁹⁴ Hetzelfde gebeurde met de introductie van Machiavelli's hoofdwerken.

Toch blijft het opvallend dat er veel boeken in de Italiaanse taal in de Nederlandse privébibliotheken terecht kwamen. Italiaanse boeken treffen we echter niet alleen aan in de boekenverzamelingen van de elite, maar stonden ook op de planken van burgermansbibliotheken of in de kasten van 'kleine luiden'. In fondsoverzichten van boekhandelaren en/of uitgevers en in de bewaarde veilingcatalogi telt de rubriek met Italiaanse boeken vele pagina's. Bij de geletterde elite in de Republiek was een zekere kennis van de Italiaanse taal aanwezig.⁷⁹⁵ De jongelieden die de Grand Tour naar het zuiden maakten, gingen niet onvoorbereid op reis. Arnout Hellemans Hooft (1629-

792 Pau van Heck, 'Libri italiani nelle biblioteche private olandesi del Seicento', in: Serge Vanvolsem (eds.), *Italiano oltre frontiera V convegno internazionale Leuven, 22-25 aprile 1998 Volume II*, Leuven/ Florence 2000, p. 93-109, inz. p. 97 en 100.

793 Paul van Heck, 'Libri italiani nelle biblioteche private olandesi del Seicento', p. 100-101. Van de edities *Il Principe* die in de veilingcatalogi voorkomen is het overgrote deel uitgegeven in een Latijnse vertaling (122), gevolgd door edities in het Frans (12) en in het Italiaans maar twee exemplaren. De *Discorsi* waren in de zeventiende eeuw naar gegevens uit de veilingcatalogi in vier talen beschikbaar: in het Latijn (103), Frans (44) Nederlands (42) en Italiaans (30).

794 Nederlandse vertalingen van Boccaccio en Petrarca die in de zestiende eeuw verschenen waren gebaseerd op Franstalige edities.

795 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt*, Utrecht 1994, p. 153-154.

1680), zoon van P.C. Hooft, leerde zich voordat hij op 'grand tour' ging, met enige hulp de Italiaanse taal aan. De handelscontacten met Italië bevorderden ongetwijfeld de kennis van het Italiaans bij kooplieden. De drang om de grote Italiaanse schrijvers in het origineel te kunnen lezen zal eveneens hebben meegespeeld. In menige particuliere bibliotheek stonden Italiaanse woordenboeken. Van verschillende bekende schrijvers uit de zeventiende eeuw weten we dat zij op zijn minst Italiaanse teksten konden lezen en sommigen zelfs de Italiaanse taal actief beheersten. Onder de schrijvers die het Italiaans machtig waren komen we natuurlijk de bekende namen tegen van Hooft, Cats, Huygens, Jan van der Noot en Vondel.⁷⁹⁶ Ongetwijfeld zullen veel andere (deels anoniem gebleven) geletterden in de Republiek in staat zijn geweest Italiaans te lezen.

Aan het begin van het zesde hoofdstuk werd al gerefereerd aan de enorme boekencollectie van Constantijn Huygens. Zijn uitgebreide netwerk met geleerden, literatoren, diplomaten, regenten, boekverkopers en kunstenaars stelde Huygens in staat om aan de benodigde boeken te komen. De collectie van Huygens moet ongeveer 10.000 boeken hebben bevat, waaronder veel boekwerken uit andere taalgebieden. Een goed functionerend distributieapparaat in de Republiek (trekvaarten, binnenwateren, postdienst en een dichtheid van boekverkopers in de stedelijke centra van de Republiek) en een uitgebreid vrienden- en correspondentennetwerk maakten het hem mogelijk een rijke boekencollectie op te bouwen. De duizenden boeken die Huygens in zijn bibliotheek had ondergebracht vormden, vergeleken met het gemiddelde aantal boeken in het bezit van vermogende en geleerde boekenliefhebbers in de zeventiende eeuw een buitengewoon hoog aantal. Een stedelijke omgeving, zoals in Amsterdam, Leiden, Utrecht, Groningen met hun universiteiten en regeringscentrum Den Haag, was blijkbaar gunstig voor het opzetten en uitbreiden van een boekencollectie.⁷⁹⁷ In Den Haag was het boekenbezit aan het begin van de achttiende eeuw zelfs hoger dan in andere steden. In 75% procent van de inventarissen bevonden zich minimaal vijf boeken.⁷⁹⁸

Wat las de boekenconsument? Boedelinventarissen, bibliotheekcatalogi en veilingcatalogi geven boekhistorici inzicht in de samenstelling van privé-boekencollecties en veel informatie over de leescultuur in de vroegmoderne tijd. De vroegmoderne leescultuur is hoofdzakelijk bestudeerd aan de hand van het boekenbezit.⁷⁹⁹ Ook voor

796 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt*, p. 154-155.

797 In Amsterdam zou, zo blijkt uit onderzoek dat verricht is naar de periode 1700-1710, het aantal boekenbezitters niet hoog zijn geweest. Zie: J.A. Faber, 'Inhabitants of Amsterdam [etc.]' in: A. van der Woude, A. Schuurmans (eds.), *Probate inventories* [etc.] (mei 1987) p. 148-155.

798 José de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, Zutphen 1999, p. 81-87.

799 Natuurlijk biedt onderzoek naar correspondentie en marginalia ook mogelijkheden om het boekenbezit in kaart te brengen. Bert van Selm was een enthousiast pleitbezorger van een grondige bestudering van particuliere bibliotheken. Hij plaatste wel een kanttekening bij het onderzoek naar de leescultuur in de Republiek. Zijn mening was dat niet alle boeken die in een bibliotheek worden aangetroffen na overlijden van de eigenaar daadwerkelijk gelezen zijn en dat de boekenbezitter ook boeken heeft gelezen die geen deel (meer) uitmaken van zijn bibliotheek, zie: Bert van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', in: Idem, *Inzichten en Vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, Amsterdam 1992 p. 78-95.

dit onderzoek naar de aanwezigheid van de werken van Strada en Bentivoglio in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden is informatie over het boekenbezit van eminent belang. Bibliotheekcatalogi en boedelinventarissen zijn adequate informatiebronnen om het belang van beide Italiaanse geschiedschrijvers in de Nederlanden te onderzoeken. Informatie over verspreiding van hun werken in de Nederlanden en wie hun boeken in bezit hadden, kan ons veel vertellen over de populariteit van de auteurs. Veilingcatalogi geven ons een beeld van de collectie van grote particuliere bibliotheken. De informatie die men uit deze catalogi kan halen wordt echter beperkt door de omissies of door de aanwezigheid van boeken uit andere nalatenschappen die door de veilingmeester (veilinghouder) zijn toegevoegd. Maar ondanks de bezwaren die kleven aan het raadplegen van veilingcatalogi, zijn deze bronnen zeer waardevol om een inzicht te krijgen van de boeken die in een particuliere bibliotheek waren ondergebracht.⁸⁰⁰

Raadpensionaris en diplomaat Adriaan Pauw (1585-1653) bezat de grootste particuliere bibliotheek in de zeventiende eeuw. Volgens de gedrukte veilingcatalogus telde Pauws bibliotheek niet minder dan 16.000 boekwerken, waaronder veel geschiedwerken.⁸⁰¹ De rubriek *Historici et politici* bevatte meer dan 3.000 titels.⁸⁰² Onder de particuliere bibliotheken in de Noordelijke Nederlanden bevonden zich naast de verzamelingen van Constantijn Huygens en van Adriaan Pauw, ook bijvoorbeeld de verzamelingen van Petrus Scriverius, Gerard en Isaac Vossius, Daniel en Nicolaas Heinsius. De boeken in deze grote bibliotheken waren voor een belangrijk deel afkomstig van Nederlandse boekverkopers. Maar boeken die voor een deel waren geproduceerd voor de internationale markt vonden ook hun weg naar de Nederlandse particuliere bibliotheken.⁸⁰³

Dat Italiaanse boeken, naast de uitgaven van Italiaanse auteurs die hun werken in het Latijn schreven, populair waren bij geleerde en kapitaalkrachtige verzamelaars blijkt herhaaldelijk. De al genoemde rijke bibliotheek van Adriaan Pauw bevatte vele Italiaanse boekwerken, zowel Latijnse als Italiaanse edities. Tussen de vele Italiaanse geschiedwerken stonden de boeken van Bentivoglio, Bizarri, Conestaggio, Giustiniano, Francesco en Lodovico Guicciardini, Lanario en Strada. Van deze auteurs verzamelde Pauw uiteenlopende edities van verschillende vertalingen en boekformaten. Van Bentivoglio's *Relationi* bezat de regent zelfs drie uitgaven. De collectie van de Leidse geleerde Nicolaas Heinsius (1620-1681) die werd geveild in 1683 bestond uit circa 13.000 titels. Het grootste deel van zijn boekencollectie bestond uit Latijnse werken, gevolgd door uitgaven in de Italiaanse taal, waaronder veel historische werken.⁸⁰⁴

800 Bert van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', p. 78-95.

801 *Catalogus Omnium Librorum & Manuscriptorum Bibliothecae Illustrissimi & Nobilissimi Viri, Domini Dom: Adriani Pauw*, Den Haag 1654.

802 H. de la Fontaine Verwey, 'Adriaan Pauw en zijn bibliotheek', in: *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage*, Hilversum 1986, p. 103-115.

803 Sommige particulieren boekverzamelingen zijn terecht gekomen in institutionele bibliotheken. Een voorbeeld is de boekencollectie van Isaac Vossius. Een groot deel van de collectie bevindt zich nu in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

804 Bert van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', p. 78-95, inz. p. 89.

We bespraken hierboven al de aanwezigheid van Italiaanse literatuur in het enorme boekenbezit van Constantijn Huygens. Het aandeel van Italiaanse edities (dus uitgegeven in de Italiaanse taal) was weliswaar marginaal in vergelijking met Franse, Engelse en Nederlandstalige werken, maar in aantal was zijn boekenbezit aan Italiaanse edities groter dan de werken in de Spaanse en Duitse taal. De boekencollectie van de Haagse regent was een afspiegeling van zijn internationale belangstelling voor de Europese literatuur, de natuurwetenschappen en filosofie. De veilingcatalogus uit 1688 laat ons heel goed zien dat Huygens een kosmopoliet was en een brede belangstelling toonde voor de Europese cultuur en geschiedenis.⁸⁰⁵ De invloed van de Italiaanse Renaissance doet zich goed gevoelen in de veilingcatalogus, die zoals bekend met zijn ongeveer 3000 titels maar ten dele een afspiegeling is van de eens imposante bibliotheek van 10.000 boeken.

De collecties van geleerdenbibliotheken bestonden vaak uit duizenden titels. In de burgermansbibliotheken ging het vaak om niet meer dan honderden exemplaren. De afdeling met historische werken was vaak een van de grootste rubrieken in de Nederlandse particuliere boekencollecties. Het aandeel van Italiaanse boekwerken in de collecties, met name in de geleerdenbibliotheken, was opvallend groot. Naast literaire werken in Italiaanse edities, namen geschiedwerken van Italiaanse auteurs een belangrijke plaats in op de boekenplanken van regenten en geleerden. Edities van Machiavelli's werken, in de oorspronkelijke uitgaven of in vertalingen, vonden hun weg naar bibliotheken.

Het grootste deel van de Italiaanse geschiedwerken ten huize van de hogere burgerij betrof Italiaanse en Latijnse edities. Daarentegen stonden in de burgermansbibliotheken voornamelijk Nederlandse vertalingen van Italiaanse geschiedschrijvers. Het accent van de Italiaanse geschiedenissen in de Nederlandse privébibliotheken lag op uitgaven met de Nederlandse Opstand als onderwerp. In het oog springend is de alomtegenwoordigheid in Noord-Nederlandse boekencollecties van de geschiedwerken van de Genuese auteurs Gerolamo Conestaggio en Pompeo Giustiniano. We vinden hun publicaties in het Italiaans over de Opstand vooral terug in de humanistische geleerdenbibliotheken, maar ook in een enkele burgermansbibliotheek. Van de werken van beide auteurs waren geen Nederlandse vertalingen beschikbaar, maar blijkbaar sloeg het werk van met name Conestaggio aan bij de geleerde boekenverzamelaars. De hoofdmoot in de privécollecties werd echter gevormd door de geschiedenissen van Guido Bentivoglio en Famiano Strada. In de Republiek waren de geschiedwerken van beide schrijvers veruit de populairste Italiaanse (én buitenlandse?) publicaties over de Nederlandse oorlogen: zij aan zij stonden de werken van beide auteurs in de prachtige boekenverzamelingen. Uit de gegevens van de onderzochte bibliotheken in de Republiek blijkt dat beide schrijvers, wat hun aanwezigheid betreft in de boekencollecties, elkaar in evenwicht hielden. Waarbij in het geval van Bentivoglio's werk wel opgemerkt moet worden dat de bundel met *relazioni* niet alleen in de geleerdenbibliotheken voorkwam. Uit de schaarse gegevens die we hebben

805 Huygens was een hartstochtelijk boekenverzamelaar. Niet alleen uit bibliothele boekenzucht richtte hij zijn 'Boeck-schat' in. Hij las, bestudeerde en gebruikte zijn boeken om antwoorden op zijn vele vragen te krijgen. Zie: Ad Leerintveld, 'Uitgelezen vrienden. Constantijn Huygens over zijn lezen', in: Wim van Anrooy en Paul Hoftijzer (eds.), *Lezen in de Lage Landen: studies van tien eeuwen leescultuur*, Hilversum, 2017, p. 59-63.

over Zuid-Nederlandse privébibliotheken komt naar voren dat de populariteit van Strada onder boekenverzamelaars daar wel groter was dan die van de publicaties van Bentivoglio.

De eigenaren van de bibliotheken verzamelden hun boeken vanuit verschillende motieven. De liefde voor mooi uitgegeven boeken speelde zeker mee bij het opzetten van een prachtige rijk gevulde bibliotheek; daarnaast streefden sommige boekenkopers ook naar volledigheid van hun collectie. Deze categorie boekenverzamelaars vond men uiteraard bijna alleen maar onder de gefortuneerde boekenliefhebbers. Het opzetten van een vakgerichte bibliotheek, of dat nu voor juristen of medici was, was ook een van de motieven. Het vergaren van algemene kennis, door het aanschaffen van boeken over allerlei onderwerpen, kon eveneens een reden zijn. De breed georiënteerde en gestructureerde bibliotheek met geschiedwerken als middelpunt van de verzameling, gaf geschiedschrijvers de mogelijkheid om nuttige historische informatie te putten uit hun rijke boekencollectie. In deze en veel andere bibliotheken stonden Italiaanse geschiedwerken in de boekenkast. De boekenverzameling van de Leidse hoogleraar Boxhorn was daarvan een voorbeeld en misschien gold dat ook voor het boekenbezit van Hugo Grotius. Over de inhoud van het grootste deel van zijn bibliotheek moeten we echter speculeren.

De werken van Bentivoglio en Strada in Nederlandse particuliere boekencollecties

In de boekenverzameling van Constantijn Huygens stonden opvallend veel Italiaanse boekwerken. Deze werken van Italiaanse auteurs (voor een deel in het Latijn uitgegeven) bieden een gevarieerd beeld van Huygens' belangstelling voor de Italiaanse cultuur en wetenschap. Zijn bekendheid met de Italiaanse taal leest men af aan de verschillende Italiaanse woordenboeken in zijn boekenbezit. De grote interesse van Huygens voor de Italiaanse cultuur en letterkunde in het bijzonder vindt men terug in de prominente aanwezigheid van de grote Italiaanse dichters zoals Dante (editie Landino), Petrarca, Ariosto en Tasso. Verder ontbreken evenmin de politieke werken van Italiaanse auteurs zoals Boccalini, Machiavelli en Malvezzi. Zijn belangstelling voor filosofie en natuurwetenschappen uit zich in zijn bibliotheek met verschillende Latijnse uitgaves van Tommaso Campanella en Galilei Galileo. Huygens bezat ook Italiaanse uitgaves over de schilder- en bouwkunst, zoals van Vasari en Scamozzi. Voor zijn fraaie collectie van geschiedwerken vergaarde Huygens Italiaanse geschiedwerken waaronder het werk van Conestaggio.⁸⁰⁶ Andere Italiaanse geschiedwerken over de Opstand die in de boekenkasten van Huygens stonden waren de geschiedenissen van Francesco Lanario, Cesare Campana en natuurlijk ook de publicaties van Strada en Bentivoglio.

806 *Catalogus der Bibliotheek van Constantijn Huygens* uit 1688, 'opnieuw uitgegeven naar het eenig overgebleven exemplaar', Den Haag 1903. In de catalogus is ook de gedichtenbundel *Rime* van Conestaggio opgenomen.

Van de laatste auteur bevonden zich uitgaven met de brieven en de memoires in de boekencollectie. Opvallend is de absentie in de catalogus van de *Relationi*, al wil dit niet zeggen dat Huygens niet ooit over deze uitgave heeft beschikt.

Het was ook Huygens die in zijn hoedanigheid van secretaris van stadhouder Willem III de zorg had gekregen over de bibliotheek van de Oranje-Nassau's in Den Haag. In 1686 werd op gezag van Huygens door de bibliothecaris Anthonie Smets een catalogus opgesteld van de boeken en manuscriptenverzameling. Aan de hand van deze catalogus en de veilingcatalogus uit 1749, toen een belangrijk deel van de stadhouderlijke collectie werd geveild, kan worden opgemaakt welke boeken (met volledige informatie over de plaats en het jaar van uitgave) de bibliotheek van de Oranjes bevolkten. Het driedelige geschiedwerk over de Opstand van Bentivoglio stond op de planken in Den Haag samen met drie verschillende edities van de *Relationi*: twee Italiaanse edities en een Franse uitgave en een editie van zijn brieven (*Raccolta di lettere*). Van Famiano Strada bemachtigde de stadhouderlijke bibliotheek de twee delen in een Franse vertaling, een Italiaanse vertaling van het eerste deel en eveneens het eerste deel van de Latijnse editie, uitgegeven in 1637. Hoever Huygens' invloed reikte op het aanschafbeleid is onbekend.⁸⁰⁷

De veiling van de *Bibliotheca Heinsiana* vond plaats in 1683 te Leiden en moet een opmerkelijke gebeurtenis zijn geweest.⁸⁰⁸ Want een bijzonder imposante verzameling (inclusief manuscripten) werd in de openbare verkoop gebracht: meer dan 13.000 boeken kwamen ter veiling. Binnen een jaar na de dood van de geleerde Nicolaas Heinsius (1620-1681) kwam de omvangrijke catalogus in omloop. Aan de hand van dit boekwerk, 'almost a seventeenth-century universal short title catalogue'⁸⁰⁹ valt op te maken hoe groot de afdeling was met boeken in de Italiaanse taal. De afdeling wetenschappelijke boeken bevatte naast onderwerpen zoals geneeskunde, wiskunde en wijsbegeerte en een grote rubriek onder de titel godgeleerdheid, ook een rubriek met (klassieke) geschiedwerken. In totaal bestond deze rubriek uit 7100 in het Latijn geschreven boeken. De Italiaanstalige boeken waren ondergebracht in de afdeling literaire werken. Het aandeel van de Italiaanse uitgaven bedroeg in totaal meer dan 1.000 werken. Dit behoorlijke aantal heeft ongetwijfeld te maken met de interesse van Nicolaas voor het Italiaanse schiereiland en met zijn langdurige verblijf in Italië. Hij zal zijn Italiaanse boeken en manuscripten op zijn terugreis naar de Republiek hebben

807 De enige andere Italiaanse geschiedenis over de Opstand die zich in de bibliotheek bevond was *Historia della Germania Inferiore di Gironomio* [sic!] *Conestaggio* in een editie van het Leidse uitgeefhuis Elsevier, uit 1634. Zie: A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers (eds.), *The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library*, Utrecht 1993.

808 *Bibliotheca Heinsiana sive catalogus Librorum Nicolaus Heinsius Da. Fil.*, Leiden 1682. Het grootste deel van zijn vaders' beroemde boekencollectie werd in 1655 naar de veiling gebracht. Leiden stond bekend om zijn boekenveilingen. In de zeventiende eeuw werden in de stad honderden particuliere bibliotheken geveild. Over Leiden en het boekwezen: André Bouwman, Berry Dongelmans, Paul Hoftijzer, Ed van der Vlist en Christiaan Vogelaar, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000*, Leiden 2008.

809 Naar: John A. Sibbald, 'The Heinsiana - almost a seventeenth-century universal short title catalogue', in: Macolm Walsby en Natascha Constantinidou (eds.), *Documenting the early modern book world: inventories and catalogues in manuscript and print*, Leiden/Boston 2013 p. 141- 160.

meegenomen. Bovendien sprak hij vloeiend Italiaans.⁸¹⁰ In de rubriek geschiedwerken (ondergebracht in de afdeling wetenschappelijke boeken) komen we Strada's tweedelige geschiedenis in de oorspronkelijke editie tegen. Opvallend tussen zijn vele Latijnse historische werken zijn twee boeken van Pietro Bizarri (ca. 1530-1583) en het boek van Dondini (1606-1678) als aanvulling op Strada's geschiedenis. Bovendien vermeldt de catalogus de geschiedenis van Conestaggio over de annexering van het koninkrijk Portugal door Spanje, ook in een Latijnse vertaling.⁸¹¹ In de rubriek Italiaanse boeken treffen we in verschillende edities de geschiedwerken aan van Bentivoglio en Strada; ook Conestaggio's *La guerra di Germania Inferiore* en de publicaties van Cesare Campana, Francesco Lanario en Pier Francesco Pieri over de Opstand bevinden zich onder de vele Italiaanse boeken.⁸¹² Uit het grote aantal geschiedwerken blijkt Heinsius' bijzondere belangstelling voor de historie. Opvallend is dat in de collectie van Nicolaas Heinsius Nederlandse vertalingen van Strada en Bentivoglio ontbreken, alsmede Italiaanse edities van Bentivoglio's *Relationi*.

Een andere interessante inzicht in een geleerdenbibliotheek geeft het boekenbezit van de Utrechtse jurist Arnoldus Buchelius (1565-1641). In de briefwisseling van Buchelius met de geleerde Casper Barlaeus (1584-1648) kunnen we lezen dat de twee met elkaar spraken over nieuw verschenen boeken en heel lang konden praten over bibliotheken en schilderijen.⁸¹³ Uit de overleverde veilingcatalogus uit 1642 spreekt de liefde van Buchelius voor mooie boeken.⁸¹⁴ In zijn rijk gevarieerde bibliotheek (van meer dan 1700 titels) stonden ook veel Italiaanse boeken, waaronder geschiedwerken over de Opstand. We treffen in de boekencollectie van Buchelius de werken aan van Gerolamo Conestaggio⁸¹⁵, van Francesco Lanario, het tweede deel van Bentivoglio's geschiedenis over de Opstand, de editie uit 1632 van zijn *Relationi* en ten slotte de Latijnse uitgave van Pompeo Giustiniano's geschiedwerk.

Dankzij de veroordeling van Grotius door de Staten van Holland en zijn 'eeuwige gevangenis' in Loevestein heeft de wetenschap de beschikking over een lijst met boeken uit zijn bibliotheek van 1618. Als bijkomende straf werden al zijn bezittingen geconfisqueerd, waaronder dus zijn uitgebreide bibliotheek. Van de inbeslagname werd een inventarislijst opgemaakt met 337 boekwerken. Het grootste deel van zijn boekenbezit bestond, uiteraard, uit juridische en theologische boeken, maar ook

810 Zie over Heinsius' verblijf in Napels (en Rome): F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in Napels (april-juli 1647)*. Zie ook: John A. Sibbald, 'The Heinsiana - almost a seventeenth-century universal short title catalogue', p. 141-160, inz. p. 142-143.

811 Als zodanig vermeld onder deze titels: P. Bizari, *Historia Persica*, Antwerpen 1583; P. Bizarus de Bello Cypria, Pannonico & motibus Belgicis, Basel, 1573; Dondini, *Historia de rebus in Gallia gestis ab Alexander Farnesio* 1671.

812 *Bibliotheca Heinsiana sive catalogus Librorum Nicolaus Heinsius Da. Fil.*

813 Judith Pollmann, *Een andere weg naar God*, p. 199.

814 *Catalogus Librorum Clarissimi viri, D. Arnoldi Buchelii*, Utrecht 1642.

815 Met twee edities over de Opstand en zijn boek over de annexatie van Portugal in de Latijnse editie is de Genuese schrijver goed vertegenwoordigd.

tientallen geschiedwerken vinden we tussen Grotius' collectie. Het merendeel van de boekwerken betreft Latijnse edities, maar ook Italiaanse werken vinden we terug op de lijst. Een van de Italiaanse uitgaven is door een latere uitgever als volgt beschreven: 'Della Guerra di Fiandra - Famiano Strada, Della guerra di Fiandra.'⁸¹⁶ Dit is een eigenaardige fout omdat het eerste deel van Strada's geschiedenis pas in 1639 in een Italiaanse vertaling verscheen. Uitgever Molhuysen heeft de informatie zelf toegevoegd. Alleen de titel stond oorspronkelijk vermeld in de lijst. Na het streepje licht hij de titel toe en heeft hij gemeend te denken dat het hier om Strada's werk gaat.⁸¹⁷ Er zijn twee mogelijkheden voor een alternatief: of het betreft het geschiedwerk over de Opstand van Gerolamo Conestaggio dat in 1614 verscheen⁸¹⁸ of we moeten hier denken, wat aannemelijker is, aan de uitgave van Pompeo Giustiniano's *Delle guerre di Fiandra libri VI* dat in 1609 voor het eerst op de markt werd gebracht.⁸¹⁹ Volgens Jan Waszink bezat Grotius ook de Latijnse vertaling van *Delle guerre di Fiandra libri VI*.⁸²⁰ De bibliotheek van de Radboud Universiteit in Nijmegen is in het bezit van Giustiniano's *Bellum Belgicum* en in dit exemplaar staan aantekeningen die waarschijnlijk van Grotius' hand zijn.⁸²¹ Het is mogelijk dat hij in de tijd van zijn verblijf in Parijs, dus na zijn vlucht uit Loevestein in 1621, de Latijnse editie uit 1618 heeft aangeschaft en gebruikt voor zijn geschiedwerk over de Opstand. In de *Annales* verwijst Grotius naar de Italiaan. Tijdens zijn ballingschap in Parijs voltooide hij de *Annales et Historiae de rebus Belgicis* die overigens pas in 1657 van de drukpers kwam. Voor zijn geschiedwerk las Grotius ook de werken van Strada, Bentivoglio en Conestaggio, maar er zijn geen bewijzen dat hij de boeken van de Italianen in bezit had.⁸²²

Hoewel wij via zijn uitgebreide briefwisseling op de hoogte zijn welke boeken P.C. Hooft las als voorbereiding op het schrijven van zijn historische werk, is zo goed als niets bekend over zijn boekenbezit. Ook in zijn *Historiën* vinden wij sporen van zijn bronnen, de auteur verwijst er zelfs naar in zijn werk, maar voor ons blijft de inhoud van zijn bibliotheek in duister gehuld. P. Tuynman oppert in zijn stuk over de manuscripten van Hooft dat onderzoekers 'ook rekening moeten houden met de mogelijkheid dat Hooft misschien toch maar betrekkelijk weinig boeken heeft bezeten.'⁸²³ Er is geen boedelinventaris of veilingcatalogus van zijn nalatenschap. Uit zijn correspondentie blijkt dat de dichter via bevriende relaties boeken leende. Een van de boeken die waarschijnlijk wel tot zijn bezit behoorde was de Italiaanse editie van Pompeo Giustiniano's geschiedwerk. In een

816 Zie P.C. Molhuysen, *De bibliotheek van Hugo de Groot in 1618*, Amsterdam 1943: nr. 222, p. 15.

817 Zoals Molhuysen dat bij de meeste titels heeft gedaan.

818 *Delle guerre della Germania Inferiore Istoria. Divisa in dieci libri*, Venetië 1614.

819 *Delle guerre di Fiandra libri VI di Pompeo Giustiniano, del consiglio di guerra di s.m.c. e suo maestro di campo d'infanteria italiana*, Antwerpen 1609.

820 Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588*, p. 247.

821 *Bellum Belgicum sive Belgicarum rerum*, Keulen 1611. Helaas heb ik voor deze studie geen gebruikersonderzoek gedaan bij zeventiende-eeuwse boekwerken.

822 Voor verwijzingen naar Grotius' *Annales et Historiae* in de correspondentie van Grotius, zie: Jan Waszink, 'Hugo Grotius' *Annales et Historiae de Rebus Belgicis* from the evidence in his correspondence, 1604-1644' in *Lias* 31 (2004) 2, p. 249-267.

823 M. Israel en P. Tuynman, 'P.C. Hooft en zijn boeken', in: J. van Dorsten (ed.), *Hooft: essays*, Amsterdam 1981, p. 150-158, inz. p. 155.

brief verzocht Hooft zijn vriend in Den Haag naar een ongebonden exemplaar van het boek van Giustiniano uit te kijken.⁸²⁴ Wat andere uitgaven betreft, zoals de boeken van Bentivoglio en Strada, die de auteur had gebruikt voor zijn geschiedenis, weten we dus niet of zij behoorden tot Hoofts boekenbezit.⁸²⁵

Aan de lijst van professoren en literatoren kunnen nog andere namen worden toegevoegd waarvan men weet wat zij (ooit) Bentivoglio en Strada in hun bibliotheek hadden staan. Zoals de naam van Petrus Scriverius (1576-1660) van wie alom bekend was dat hij een grote bibliotheek bezat. De boekencollectie van de Leidse historicus en letterkundige werd in 1663 te Amsterdam geveild en de catalogus die naar aanleiding van de veiling verscheen telt ongeveer 4.000 titels.⁸²⁶ Tussen de honderden geschiedwerken (het merendeel uitgaven van auteurs uit de Klassieke Oudheid) vinden we maar één werk van een Italiaanse schrijver over de Opstand: Conestaggio's boek (in de Latijnse versie) over de annexatie van Portugal door Spanje. Werken van Bentivoglio en Strada ontbreken in de catalogus. De Zuid-Nederlandse hoogleraar in de welsprekendheid Nicolaus Vernulaeus (1583-1649), verbonden aan de Universiteit van Leuven, was eveneens de eigenaar van een kolossale bibliotheek. De geschiedenisafdeling van zijn boekerij omvatte ongeveer 1500 boekwerken. Tussen de klassieke en contemporaine geschiedenissen vinden we in de veilingcatalogus enkele Italiaanse geschiedwerken, waaronder de *Relationi* en *Della guerra di Fiandra* van Bentivoglio en de tweedelige Latijnse editie van Strada's geschiedenis. Naast de Latijnse versie van Giustiniano's geschiedenis over de Opstand is de aanwezigheid van de *Breviaro della guerra di Paesi Bassi* van Antonio Abbondanti opvallend in de boekenkast van de Leuvense professor.⁸²⁷

De geleerdenbibliotheek was kenmerkend voor de vroegmoderne tijd. In de zestiende eeuw herbergden de particuliere bibliotheken van geleerden in hoofdzaak werken uit de Klassieke Oudheid, boeken met een theologische inhoud en werken van humanistische auteurs. In de vroege zeventiende-eeuwse boekenverzamelingen zien we daarin nog niet veel verandering. Pas in de loop van de zeventiende eeuw veranderden de privébibliotheken van karakter. De boekenverzamelingen van geleerden (maar niet alleen van hen) worden steeds meer universele bibliotheken op allerlei vakgebieden met het accent op de (klassieke) geschiedenis en letteren.⁸²⁸ Deze ontwikkeling betekent niet dat er in de zeventiende- en achttiende eeuw geen gespecialiseerde boekverzamelingen ontstonden. Er zijn voldoende voorbeelden van privébibliotheken

824 Sommige bibliofielen prefereerden boeken in losse katernen aan te schaffen, zodat zij daarna naar eigen keuze en smaak een band lieten aanbrengen, maar bovendien omdat werken in losse katernen voordelen boden als werkmateriaal, zie: M. Israel en P. Tuynman, 'P.C. Hooft en zijn boeken', p. 150-158, inz. p. 156.

825 Tuynman stelt dat het hem bevreemd dat er niet meer boeken uit zijn bezit zijn teruggevonden. Een systematisch onderzoek naar (de Italiaanse boeken) die Hooft heeft gebruikt voor het schrijven van zijn geschiedenis, zie p. 158. Het enige werk dat ingaat op de informatiebronnen van Hooft is van Johannes C. Breen, *Pieter Corneliszoon Hooft, als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam 1894.

826 *Bibliotheca Scriveriana: exquisitissimis omnium facultatum, scientiarum, & artium diversarumque linguarum libris* [etc.], Amsterdam 1663.

827 *Catalogus librorum bibliothecae R. et Cl. Viri D. Nicolai Vernulaei*, Leuven 1649.

828 Bert van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', p. 78-95, inz. p. 88.

die door professoren werden ingericht op één discipline, zoals medicijnen of rechten. Deze geleerdenbibliotheken in de Republiek bevonden zich vooral in de steden met universiteiten, zoals Leiden, Utrecht en Franeker. Deze ontwikkeling van gespecialiseerde boekenverzamelingen met de nadruk op een of twee vakgebieden versterkte zich in de tweede helft van de achttiende eeuw. Omdat de zeventiende-eeuwse institutionele bibliotheken in omvang nog weinig voorstelden, richtten hoogleraren zich op het opzetten van een uitgebreide huisbibliotheek.

In 1653 ging in Leiden bij boekverkoper Peter Leffens een uitgebreide huisbibliotheek in de openbare verkoop. Het betrof het boekenbezit van theoloog Johan Cloppenburgh (1592-1652), professor aan de Franeker Universiteit. Zijn boekenverzameling kwam in Leiden op de markt omdat de nabestaanden waarschijnlijk een grotere opbrengst verwachtten van de veiling in het centrum van de internationale geleerdheid. Ook Cloppenburghs boekencollectie kende een rijke en brede schakering van onderwerpen. Zowel protestantse als katholieke theologische edities waren te koop en wijzen op een wereldse kijk van de Franeker professor, die overigens bekend stond als een fel bestrijder van de remonstranten, op de zeventiende-eeuwse samenleving. De boekencollectie bevatte werken in de moderne talen van Rabelais (!), *Orlando Furioso*, een Franse vertaling van *Decamerone*, historische werken van de Franse polygraaf Pierre Matthieu naast politiek-geschiedkundige werken zoals de *Discorsi* van Machiavelli en de geschiedenis van Conestaggio *Historia delle Guerre della Germania Inferiore*, de Elzevier editie uit 1634, en Famiano Strada's tweedelige *De bello Belgico*.⁸²⁹

De bibliotheek van Cloppenburghs collega-geleerde, Marcus Zuerius Boxhorn (1592-1652), onderging hetzelfde lot. De boekenverzameling werd in 1654 bij de al hierboven genoemde Leidse boekverkoper Petrus Leffen in 1654 geveild. Naast de onvermijdelijke Pietro Bizzarri (*Rerum Persicarum*) treffen we in de boekerij van de Leidse hoogleraar werken aan van Cesare Campana (1540-1606)⁸³⁰, *Prolusiones Academicæ* van Strada en het eerste deel van zijn *De bello Belgico*. Van Bentivoglio staan *Della Guerra di Fiandra* en de *Relationi* vermeld in de nalatenschap van Boxhorn.⁸³¹

Uit een Belgisch onderzoek naar de populariteit van geschiedwerken over de Opstand komt naar voren dat Strada's *De bello Belgico* de meest voorkomende titel is in de 42 onderzochte Zuid-Nederlandse privébibliotheken uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het werk van Strada staat in 60 procent van deze particuliere bibliotheken. Bentivoglio's historische werk staat in nog geen 15 procent van de onderzochte particuliere collecties.⁸³² Wat verder opvalt is de aanwezigheid in de Zuid-Nederlandse boekencollecties van werken van protestanten. De boeken van Van Meteren, Grotius, Hooft, Van Reynd en

829 *Catalogus Variorum & Insignium Librorum Illustris Bibliothecae, Viri admodum Reverendi Clarissimi ac Doctissimi D. Iohannis Cloppenburgh*, Leiden 1653.

830 Zoals Cesare Campana: *Historie del Mondo descritte dal Cesare Campana*, Venetië 1596.

831 *Catalogus variorum & insignium librorum, celeberrimi ac eruditissimi viri Marci Zueri Boxhornii*, Leiden 1654.

832 F.G. Scheelings, 'De Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', p. 168-172.

Bor staan in ongeveer 20 procent van de huisbibliotheken. Enkele voorbeelden kunnen bovenstaande uitkomsten van het onderzoek illustreren. Dankzij het werk van Pierre Desaertd kunnen we de aanwezigheid van onze Italiaanse geschiedschrijvers bekijken in de collecties van geleerden die verbonden waren aan de Universiteit van Leuven.

De bibliotheek van de 'veelzijdige intellectueel' Libertus Fromondus (1587-1653), professor aan de Leuvense theologische faculteit is overgeleverd in de veilingadministratie van de boekenverkoper Georgius Lipsius.⁸³³ Bijna de helft van Fromondus' boekenbezit bestond uit (hoe kan het anders) theologische boekwerken.⁸³⁴ Het aandeel van de aanwezige historische werken was ongeveer 120 titels waaronder enkele klassieke kerkhistorische werken. Het merendeel van de geschiedwerken betrof de profane geschiedenis, met zoals Desaertd schrijft 'enkele toonaangevende werken over de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden (Conestaggio, Pontus Heuterus, Meursius en Strada).'⁸³⁵ Naast geschiedenissen over Frankrijk (Pierre Matthieu), Engeland (Buchanan, Camden, Polydorus Verglius) vinden we in Fromondus' collectie boeken ook titels over de 'geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden' zoals het werk van Hugo de Groot.⁸³⁶ Zijn bibliotheek toont aan dat Fromondus in het samenstellen van zijn boekenbezit een brede smaak toonde.

Eenzelfde brede interesse zien we in de boekerij van de Leuvense jurist Guilielmus Leunckens (1700-1773).⁸³⁷ Vooral zijn historische interesse valt op tussen de 455 boeken die in 1773 in de verkoop werden gedaan. Driekwart van zijn boekenbezit werd gerubriceerd onder de afdeling *juridici & historici*, waarvan 20% als historische werken kunnen worden aangemerkt. Net als bij zijn collega-hoogleraar Fromondus treffen we tussen de boeken titels aan van Pontus Heuterus én Famiano Strada. Verder vermeldt de catalogus het werk 'Guicciardin Belgii descriptio' (uitgegeven in Arnhem?), twee titels van Paolo Sarpi waaronder zijn befaamde boek over het concilie van Trente en een boek van Gregorio Leti: 'Leti monarchie universelle de Louis XIV', uitgegeven in Amsterdam.

Een beperkt aantal overgeleverde boekenlijsten van studenten die in de zeventiende eeuw de Leidse universiteit bezochten laat zien hoe gevarieerd hun boekenbezit was. Naast teksten van klassieke auteurs hadden de studenten juridische boeken, werken over filosofie, wiskunde en bijvoorbeeld geschiedenis. Opvallend is de aanwezigheid van de reeks Elzevier Republieken die onder auspiciën van Johannes de Laet in de eerste helft van de zeventiende eeuw op de markt werden gebracht. Het was een internationaal aansprekende serie die in veel buitenlandse bibliotheken nog te traceren is.⁸³⁸

833 Pierre Desaertd, *Suma Quisque Bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de – 18de eeuw*, Leuven 2001, p. 258; Pierre Desaertd, 'Libri Liberti. De bibliotheek van Libertus Fromondus (1587-1653)', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998) p. 27-44.

834 Pierre Desaertd, *Suma Quisque Bibliothecam*, p. 276-277.

835 Pierre Desaertd, *Suma Quisque Bibliothecam*, p. 289-290. Uit welk jaar de edities zijn wordt niet vermeld.

836 Pierre Desaertd, *Suma Quisque Bibliothecam*, p. 289.

837 Pierre Desaertd, *Suma Quisque Bibliothecam*, p. 315-334.

838 Uit: Paul Hoftijzer, 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw', p. 135-153, inz. p. 147. Over de befaamde serie van Johannes de Laet, zie onder andere: Sina Rauschenbach, 'Elzevirian Republics, wise

Een jonge inwoner van Leiden met een eigen bibliotheek was Johan Thysius (1622-1653).⁸³⁹ Zijn boekenbezit van ongeveer 2.500 boeken is bewaard gebleven en is ondergebracht in een speciaal voor deze collectie ontworpen gebouw aan de Rapenburg in Leiden. Door de vroeg gestorven Thysius was testamentair vastgelegd dat zijn bibliotheek bewaard zou moeten blijven en ten dienste zou staan van het studerende publiek. De boekenverzameling is dan ook in niets te vergelijken met andere bibliotheken van jonge boekenverzamelaars.⁸⁴⁰ Dankzij zijn overgeleverde collectie weten we dat Thysius Italiaanse historische werken verzamelde. Uit de notities in zijn kasboek blijkt dat hij een exemplaar van Famiano Strada's *De bello Belgico* had aangeschaft; het boek (of beide delen) verdween echter uit zijn collectie. Tussen de uitgebreide collectie geschiedwerken, breed van samenstelling, waarmee hij zijn onpartijdigheid ten opzichte van de Nederlandse Opstand wilde aantonen, bevond zich ook een Franse vertaling van Bentivoglio's *Relationi*.⁸⁴¹ Op zijn Grand Tour naar Italië (en Frankrijk) maakte Strada's geschiedwerk deel uit van zijn reisbibliotheek.⁸⁴²

Een deel van de boekenbezitters behoorde tot de groep die geen klassieke vorming had genoten. Hun boekencollectie bestond voornamelijk uit Nederlandstalige werken en boeken in verschillende Europese talen. Het boekenbezit van schilder Pieter Saenredam (1597-1665), met 424 titels is daar een voorbeeld van. Zijn brede en gevarieerde boekencollectie bestond bijvoorbeeld uit Nederlandse vertalingen van werken van antieke schrijvers, literaire werken en ruim 130 boeken in de categorie van geschiedenis en topografie. Een belangrijk deel van deze laatste afdeling bestond uit boeken over de geschiedenis van de Nederlanden.⁸⁴³ In de boekenkast van de schilder bevonden zich ook vakgerichte boekwerken zoals voorbeeldboeken, embleembundels en naslagwerken.⁸⁴⁴ De bibliotheek van de Haarlemse schilder Cornelis Drusart (1660-1704) getuigt van eenzelfde interesse.⁸⁴⁵ Boeken over kunst en boeken die blijk geven van de humanistische

merchants and new perspectives on Spain and Portugal in the seventeenth-century Dutch Republic', in *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) p. 81-100.

839 Naast de imponerende boekencollectie verzamelde Thysius pamfletten en munten. De huidige collectie van pamfletten bestaat uit ongeveer 16.000 titels. Ongeveer 1400 pamfletten zijn door Thysius in de periode 1648-1653 zelf aangeschaft, zie Esther Mourits, *Een kamer gevuld met de mooiste boeken. De bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)* Nijmegen 2016, p. 244.

840 Over het ontstaan en geschiedenis van de bibliotheek van Johannes Thysius, zie: Esther Mourits, *Een kamer gevuld met de mooiste boeken*; Wim van Anrooij en Paul Hoftijzer (eds.), *Vijftien strekkende meter. Nieuwe onderzoeksmogelijkheden in het archief van de Bibliotheca Thysiana*, Hilversum 2017.

841 Esther Mourits, *Een kamer gevuld met de mooiste boeken*, p. 243-244. Thysius bezat 72 geschiedwerken over de geschiedenis van de Nederlanden. Een deel van deze historische werken heeft de Opstand als onderwerp. De werken zijn zowel door katholieke als protestantse auteurs geschreven.

842 Anna Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1983, p. 174.

843 Bert van Selm, *Inzichten en Vergezichten*, p. 86-90; R. Ruurs, 'Pieter Saenredam: zijn boekenbezit en zijn relatie met de landmeter Pieter Wils', in *Oud-Holland* 97 (1983) p. 59-68; Bert van Selm, 'De bibliotheek van Pieter Saenredam' *Kunstschrift* 1 (1988) p. 14-19.

844 Indeling zoals Bert van Selm die heeft gehanteerd, zie Bert van Selm, *Inzichten en Vergezichten*, p. 87.

845 Susan Anderson, 'The Library of Cornelis Drusart: Between Artist and Gentleman' in *Oud Holland* 123, 2 (2010) p. 133-159; zie ook het artikel over de boekenverzamelingen van Amsterdamse schilders:

belangstelling van de schilder voor de wereld stonden naast elkaar in Drusarts boekenkast. Van de ruim 200 boeken bestond een deel, naast christelijk geïnspireerde werken, uit vooral Nederlandstalige klassieke en contemporaine historische werken, zoals de hier al eerder gesignaleerde boeken van Flavius Josephus en Boccacini, en Italiaanse geschiedwerken over de Opstand van Guido Bentivoglio en Famiano Strada.⁸⁴⁶

Van een andere schilder zijn we eveneens op de hoogte van zijn bibliotheek.⁸⁴⁷ In tegenstelling tot de hierboven genoemde kunstenaars weten we dat de Antwerpse schilder en diplomaat Peter Paul Rubens veel Latijnse (en enkele Griekse) publicaties had aangeschaft voor zijn rijke en zeer gevarieerde boekencollectie. Zijn bibliotheek van ongeveer 500 titels was opgebouwd uit werken van schrijvers uit de klassieke oudheid, boeken over architectuur, kunst, iconografie, emblematiek en natuur. Het waren voor een deel boeken die voor hem een belangrijke bron van inspiratie waren bij de productie van zijn schilderijen.⁸⁴⁸ Maar Rubens was ook actief als diplomaat en het is zeker dat hij voor zijn diplomatieke werkzaamheden boeken aanschafte die hem de nodige informatie verschaffen over geografie, cultuur, politiek en geschiedenis van de landen die hij bezocht. De afdeling geschiedenis nam een voorname plaats in binnen zijn prachtige verzameling. Onder de vele bekende boekwerken treffen we werken aan van Italiaanse geschiedschrijvers, zowel in Italiaanse als in Latijnse edities. Ongetwijfeld heeft Rubens een deel van deze boeken tijdens zijn verblijf in Italië verworven. In de veilingcatalogus uit 1658 van zijn oudste zoon Albert Rubens vinden we zes geschiedwerken van Italiaanse auteurs over de Opstand, waaronder de tweedelige Latijnse editie van Strada's *De Bello Belgico*. De drie delen van Bentivoglio's geschiedenis ontbreken in de lijst, wel aanwezig is zijn *Relationi*.⁸⁴⁹

In het algemeen moet worden opgemerkt dat in de nalatenschap van kunstenaars uit de zeventiende eeuw, voor zover we de beschikking hebben over de boedelinventarissen, slechts een klein aantal boekwerken is aangetroffen. Het grootste deel van de inboedels betreft bijbels en andere religieuze werken, vaak gevolgd door boekwerken

Lisa Kattenberg en Rosanne Baars, "Het lezen van goede boeken, ... is al te noodigen zaak". Boekenbezit van Amsterdamse kunstenaars 1650-1700' in *Amstelodamum* 101-3, juli-september 2014, p. 134-150. In de onderzochte boedelinventarissen van de kunstenaars troffen de auteurs geen oorspronkelijke werken of vertalingen van Bentivoglio's en Strada's boeken aan.

846 Guido Bentivoglio, *Verhael-boecken*, Rotterdam 1648; Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen*, Amsterdam 1649.

847 Er is weinig bekend van kunstenaarsbibliotheken. Volgens Baudouin bezaten de meeste kunstenaars weinig of geen boeken. De rijke bibliotheek van Rubens was volgens Baudouin een grote uitzondering binnen de wereld van kunstenaars en de collectie van Rubens zou zelfs aangemerkt kunnen worden als voorbeeld van een geleerdenbibliotheek, zie Frans Baudouin, 'Rubens *pictor doctus*, zijn bibliotheek en zijn lectuur' in *De Gulden Passer. Jaarboek van de "Vereniging der Antwerpse Bibliofielen"*. Jaargang 78-79 (2000-2001) p. 47-75, inz. p. 76-77.

848 Frans Baudouin, 'Rubens *pictor doctus*, zijn bibliotheek en zijn lectuur', p. 47-75, inz. p. 68-75. Over kunstenaars en hun bibliotheken: Jan Bialostocki, 'Doctus Artifex and the Library of the Artist in XVIth and XVIIth Century' in: Abraham Horodisch (ed.), *De Arte et Libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, p. 11-22.

849 Frans Baudouin, 'Rubens *pictor doctus*, zijn bibliotheek en zijn lectuur', p. 47-75. In *De Gulden Passer. Jaarboek van de "Vereniging der Antwerpse Bibliofielen"* jaargang 78-79 (2000-2001) is de veilingcatalogus van Albert Rubens opgenomen, p. 337-366.

met plaatwerken (voorbeeldboeken), het schilderboek van Karel van Mander en het befaamde embleemboek van Cesare Ripa. Daarbij valt op dat ook hier met regelmaat de werken van Flavius Josephus worden genoemd en een enkele keer het geschiedwerk over de Opstand van Emanuel van Meteren.⁸⁵⁰ Twintig kunstenaars bezaten volgens Baudouin, die zich baseerde op Bredius' achtdelige werk, een ruim opgezette bibliotheek van enige importantie. De schilder Coenraet Adriaensz. Schilperoort (1577-1635/36) was bijvoorbeeld in het bezit van een rijke bibliotheek, met werken van Tacitus, De Laet en Van Meteren.

Wat voor het boekenbezit van kunstenaars geldt kunnen we ook in het algemeen van literatoren en hun bibliotheken zeggen. Er zijn heel weinig sporen van boeken door schrijvers en dichters nagelaten. Sporadisch zijn ook de publicaties over het boekenbezit in andere categorieën boekenbezitters, zoals medici, kooplieden, notarissen en adel. Voor een deel ontbreken boedelinventarissen en veilingcatalogi van deze groepen; verder valt eraan toe te voegen dat er nog heel wat onderzoek verricht moet worden naar boedelinventarissen, waarongetwijfeld ook beschrijvingen van boekenbezit te vinden zijn.⁸⁵¹

Voorbeeld van een boedelinventaris die op het gebied van boeken een waardevol inzicht geeft in het leven en huishouden van een zeventiende-eeuws vermogend gezin is de Leidse lakenreder en kunstverzamelaar Pieter Gerritsz van Hoogmade die in 1652 stierf. Van Hoogmade liet een vermogen na in de vorm van schilderijen, prenten en andere waardevolle bezittingen zoals onroerend goed, grote hoeveelheden meubilair en gebruiksvoorwerpen. In zijn nalatenschap bevond zich ook een mooie verzameling boeken.⁸⁵² Wat opvalt aan de beschreven, bijna allemaal Nederlandstalige, uitgaven is de brede interesse van de remonstrant Van Hoogmade. De lakenondernemer was, zo blijkt uit zijn boekenkeuze, vooral geïnteresseerd in geschiedenis. Naast de geschiedwerken van klassieke schrijvers, zoals wederom Flavius Josephus, verzamelde Van Hoogmade geschiedwerken van Nederlandse bodem, waaronder het werk van de onontkoombare Van Meteren. De Leidse ondernemer bezat geen Italiaanse boeken over de Opstand, wel Nederlandse vertalingen van Boccaccio en Paolo Giovio.⁸⁵³

De nalatenschap van een andere ondernemer biedt ons een kijkje in een bibliotheek met een groot aantal oorspronkelijke werken van Italiaanse auteurs, waaronder

850 Voor inboedelinventarissen van vroegmoderne kunstenaars in de Republiek, zie: Abraham Bredius, *Künstler-Inventare: Urkunden zur geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts* (8 delen) (met medewerking van O. Hirschmann), Den Haag 1915-1922.

851 P.G. Hoftijzer, 'Een Leidse lezer van Constantijn Huygens. Het boekenbezit van de lakenreder Gerritsz. Van Hoogmade (ca. 1600-1652)', in: Jan Bos, Marieke van Delft, Erik Geleijns & Ed van der Vlist (eds.), *Een oud Boeck is oud Goud. Studies over bijzondere werken bij het afscheid van Ad Leerintveld als conservator moderne handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag/Amsterdam 2017, p. 159-178. Hoftijzer merkt op in zijn bijdrage dat transcripties van boedelinventarissen meestal stoppen op het moment dat boeken worden opgesomd. Blijkbaar zijn boeken van minder belang voor het onderzoek naar bijvoorbeeld consumptie in de vroegmoderne tijd.

852 P.G. Hoftijzer, 'Een Leidse lezer van Constantijn Huygens', p. 159-178, inz. p. 161-162.

853 P. Giovio, *De historien...inhoudende de waerachtighe beschrijvinghe van laee gedenckwaerdige geschiedenissen...*, Amsterdam 1604; G. Boccaccio, *Detweede 50 lustige historien oft eniewicheden*, Amsterdam 1605.

geschiedschrijvers. In 1642 liet de van oorsprong Zuid-Nederlandse koopman Jacques Nicquet zijn eigendom na aan zijn neven Jan en Gerard Reynst in Amsterdam. Jacques Nicquet was net als zijn vader Jan Nicquet een verzamelaar van schilderijen en kostbare boeken. De succesvolle kooplieden Gerard en Jan Reynst zetten de traditie van hun familie voort en bouwden een rijke verzameling op van schilderijen en andere kostbare antiquiteiten. Gerard bleef in Amsterdam om zijn bedrijf te leiden en Jan vertrok in de jaren 1620 naar Venetië, waar hij tot 1645 zou verblijven.⁸⁵⁴

In de beschrijving van boeken die Nicquet zijn neven naliet valt de grote verscheidenheid op aan 'Italiaensche boecken' die zich 'op de solder in een kiste' bevonden en nog een andere partij Italiaanse titels die waarschijnlijk op een andere plaats in Nicquets woonhuis stonden. Verder staan Franse en Nederlandse boeken vermeld in de boedelbeschrijving. Nicquets boekenverzameling getuigt van een brede belangstelling met een accent op literatuur, geschiedenis en religie. De kosmopolitische zienswijze van de koopman ziet men terug in zijn keuze voor de werken van Erasmus, Lipsius en Coornhert. Naast katholieke (en anti-pauselijke) werken treffen we ook boeken over Calvijn en Luther aan. De Italiaanse afdeling bestaat uit dichtwerken van onder anderen Petrarca, Ariosto én Conestaggio, alsmede prozawerken en verhandelingen van onder anderen Machiavelli en Pietro Bembo. Werken over de Nederlandse Opstand vinden we terug in de Nederlandse titels van Bor, Van Meteren en Van Reyd. Van de Italiaanse geschiedschrijvers die over de Opstand publiceerden kunnen we de Italiaanse edities van Conestaggio, Bentivoglio en Strada noemen. Opvallend in deze boedelbeschrijving is het ontbreken van Latijnse werken; schrijvers uit de klassieke oudheid vinden we terug in Nederlandse en Italiaanse vertalingen.⁸⁵⁵

Het boekenbezit van de Amsterdamse koopman, kunstverzamelaar en begunstiger van Rembrandt, Herman Becker (ca. 1617-1678), getuigt eveneens van een brede belangstelling waarin de rubriek geschiedenis een belangrijke plaats inneemt. Becker was een ontwikkeld man, maar volgde geen academische opleiding. De aanwezigheid van een aantal Latijnse klassieke werken duidt erop dat Becker misschien een Latijnse school heeft bezocht. In de boedelinventaris merken we de geschiedwerken en kronieken op over de Opstand van Van Meteren, Bor, Hooft en Aitsema. Nederlandse vertalingen van Machiavelli's *Discorsi*, Giovio's *Historiën* en 'Francois Guicardijs Ytaliaansche oorlogen' vinden we ook in de boekencollectie van Becker.⁸⁵⁶

De in Leiden woonachtige vermogende 'tafelhouder' (financier) Jean Francois Tortarolis (?-1653), eveneens een verwoed verzamelaar van fameuze Nederlandse schilders liet een kleine maar mooie boekencollectie na met een aantal Italiaanse werken (wat niet mag verbazen omdat Tortarolis van Italiaanse afkomst was). De

854 Anne-Marie S. Logan, *The 'Cabinet' of the brothers Gerard and Jan Reynst*, Amsterdam/ Oxford/New York 1979, p. 17-18 en p. 260-268; over de koopmanfamilies Nicquet en Reynst en hun zakelijke relatie met Venetië, zie: Maartje van Gelder, *Trading Places*.

855 Anne-Marie S. Logan, *The 'Cabinet' of the brothers Gerard and Jan Reynst*, p. 260-268.

856 Hugo J. Postma, 'De Amsterdamse verzamelaar Herman Becker (ca. 1617-1678); Nieuwe gegevens over een geldschietster van Rembrandt', in *Oud Holland* 102/1 1988, p. 1-19.

titelbeschrijvingen in de notariële boedelinventaris zijn niet altijd adequaat, zoals dat veel voorkwam in boedelinventarissen en soms ook in veilingcatalogi, maar het is zeker dat zich werken van Machiavelli en Francesco Guiccardini in zijn collectie bevonden. Ook ontbreken in Tortarolis' boekerij de werken over de Opstand niet. Opmerkelijk is dat de Italiaan werken over de Opstand bezat geschreven door de beroemde drie: Van Meteren, Bor en Van Reyd. De wereldse kijk van de katholiek Tortarolis zien we terug in het bezit van werken van Erasmus, Coornhert, Grotius. Hij bezat ook protestantse werken, zoals van Calvijn (de vrouw van Tortarolis was gereformeerd en misschien behoorden dit soort religieuze werken tot haar boekenkast), maar ook uitgesproken katholieke uitgaven. Het is dan ook niet vreemd dat de Italiaanse geldhandelaar het verzamelde werk van Guido Bentivoglio in bezit had: *Opera del Cardinal Bentivoglio*.⁸⁵⁷

Tot nu toe lag in dit hoofdstuk het accent vooral op de stedelijke samenleving in de Republiek en dan vooral op de stedelijke centra in het rijke en dichtbevolkte gewest Holland. De nadruk op Holland als economische drijfveer van de Republiek vindt men ook in publicaties over de boekproductie en het boekenbezit in de zeventiende eeuw.⁸⁵⁸ Daarbij zou men vergeten dat ook buiten Holland in de Republiek boeken werden gedrukt en uitgegeven. Er was in de andere gewesten eveneens een publiek voor boeken. Ook daar waren boekhandels en werden er particuliere bibliotheken gesticht. In steden als Utrecht, Arnhem, Middelburg, Zwolle, Groningen, Leeuwarden en Den Bosch brachten boekverkopers stichtelijke en seculiere literatuur op de markt. In de Zuidelijke Nederlanden bleef Antwerpen, ondanks een deels ontwrichte economie, een belangrijk centrum van drukkers en boekverkopers.⁸⁵⁹

Den Bosch was van oudsher een belangrijk typografisch centrum en gaf onderdak aan boekdrukkers en boekverkopers.⁸⁶⁰ Het is mogelijk dat in deze Brabantse stad Thomas Walraven van Arkel (1615-1694) zijn boeken bestelde voor de uitbreiding van zijn bibliotheek.⁸⁶¹ Deze edelman uit Ammerzoden, wiens familie een invloedrijke positie innam in de laatmiddeleeuwse Nederlanden, bouwde een bibliotheek op van meer dan 700 titels. Dat weten we omdat de meeste titels dateren uit de zeventiende eeuw en dus niet van zijn vader konden zijn. Uit de samenstelling van Walravens bibliotheek valt op te maken dat hij een goede (humanistische) opleiding had genoten. Dankzij de

857 W.J.J.C Bijleveld, 'De boedel van Jean Francois Tortarolis te Leiden', in *Oud Holland* 44/1 (1927) p. 183-188.

858 Een voorbeeld van de gerichtheid op de prominente positie van Holland in de zeventiende-eeuwse boekenwereld is Paul Dijstelberge en Piet Verkruijsse, 'Een schitterend moeras. Boek en wereld in de zeventiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17/2010, p. 141-170.

859 Zie: Gerrit Verhoeven, 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw', in *BMGN*, deel 122, aflevering 1, p. 15-37.

860 Cornelis Johannes Antonius van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650: een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, boekdrukkers, librariërs voor het regionale socioculturele leven*, Tilburg 1984.

861 P.J.A.N. Rietbergen, 'The library of a Dutch country squire, Thomas Walraven van Arkel (1615-1694). A contribution to the study of Dutch aristocratic culture in the 17th century' in *LIAS* IX 2 (1982) p. 271-284. Volgens Rietbergen kwam de 'heer van Ammerzoden' nauwelijks buiten zijn landgoed en het lag voor de hand dat Walraven het dichtbij gelegen Den Bosch bezocht om daar zijn boeken te kopen.

overlevering van de veilingcatalogus uit 1694 zijn we op de hoogte van zijn bijzondere boekencollectie.⁸⁶² Bijna veertig procent van de bibliotheek bestond uit Latijnse of Griekse werken en nog eens veertig procent uit Franse titels. De rest van de collectie betrof hoofdzakelijk Nederlandstalige boeken. Rietbergen vermoedt dat Walraven in de Zuidelijke Nederlanden of in Frankrijk een universitaire opleiding had gevolgd (wat zijn vele Franse boeken zou verklaren).⁸⁶³

Wanneer we kijken naar de categorieën van de collectie dan neemt de rubriek Geschiedenis de grootste plaats in. Een belangrijk deel van de rubriek bestaat uit geschiedwerken over de Klassieke Oudheid en over de zestiende en zeventiende eeuw. Het aantal titels binnen deze rubriek komt uit op 117 exemplaren. Werken over de Opstand, zoals *De Bello Belgico* van Famiano Strada, *Histoire des Guerres des Pays-Bas* van (waarschijnlijk) Pompeo Giustiniano⁸⁶⁴ en Lieuwe van Aitzema's *Historia Pacis*, over de Vrede van Münster, maken deel uit van de boekenverzameling. Verder wordt de rubriek Geschiedenis gecomplementeerd met werken over militaire gebeurtenissen, regionale kronieken en geschiedenissen over een aantal Zuidelijke gewesten. Ook noteren we Franse uitgaven van Italiaanse auteurs, zoals Machiavelli en Guicciardini. De aanwezigheid in zijn bibliotheek van een Italiaans-Frans woordenboek kan er misschien op duiden dat Walraven Italiaanstalige boeken in bezit had. Maar de ruimte in de boekenkast van Thomas Walraven werd vooral ingenomen door Franse boeken.⁸⁶⁵

In de boedel van een andere adellijke familie behoorden historische werken van Italiaanse auteurs eveneens tot de boekenverzameling. In de bibliotheek van Hedwig Agnes van Brederode die in 1685 werd geveild bevonden zich onder de vele Franse boeken vertalingen van de werken van Machiavelli, Davila én Bentivoglio (*Histoire de la guerre de Flandre, par le cardinal Bentivoglio. Traduite par Oudin*).⁸⁶⁶ De Friese edelman Haring van Harinxma thoe Heeg (1604-1669) die een zeer ruime belangstelling toonde voor kunst en letteren, was ook geïnteresseerd in geschiedwerken. In een brief uit 1649 verzocht hij de diplomaat, geschiedschrijver en “makelaar in nieuws” Lieuwe Aitzema om het tweede deel van Bentivoglio's *Della guerra di Fiandra*.⁸⁶⁷

862 Het document bevindt zich in het Gelders Archief te Arnhem: Archief Huis Ammerzoden 188(A) (toegang 0372). De titel van de catalogus luidt *Catalogus Variorum et Insignium in omnia Lingua Librorum, praeipue Historicorum, Juridicorum, Medicorum, et Antiquarium, Quorum Auctio habebitur Sylvae-Ducis, Bibliopolae, Ad diem 10. November 1694*. In tegenstelling tot wat de titel aangeeft bestaat de inventaris van de boeken hoofdzakelijk uit drie afdelingen: juridische, medische en geschiedkundige werken.

863 Een van de opvallendste werken in zijn boekenverzameling zijn de filosofische werken van Descartes (*Oeuvres Complètes*), Montaigne (*Essais*) en Pascal (*Pensées*).

864 Volgens Rietveld betreft het een uitgave van Francesco Guicciardini, maar het gaat waarschijnlijk om een Franse editie van Giustianini's geschiedwerk.

865 P.J.A.N. Rietbergen, 'The library of a Dutch country squire', p. 278-279.

866 Mr. Peter van Meurs, 'De erfenis van de Brederode's', in *Oud-Holland*, 32/1 (1914), p. 189-215.

867 Nelleke Moser, 'De kapitein in zijn labyrint. Het veelzijdige schrijverschap van Haring van Harinxma (1604-1669)' in *De Zeventiende Eeuw* 20 (2004), p. 143-159, inz. p. 157. Over Lieuwe van Aitzema: Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad* (Hilversum, Verloren, 1997), p. 235-269 en Gees van der Plaats, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum, Verloren, 2003.

Een laatste segment dat hier over boekenbezit (en de plaats van Strada en Bentivoglio in bibliotheken) aan de orde moet worden gesteld is de priesterbibliotheek. Onder leiding van de Nederlandse historicus Willem Frijhoff heeft men onderzoek gedaan naar de boekenverzamelingen van vooral seculiere priesters in Holland, die in het kader van de Hollandse Zending gestationeerd waren in de Noord-Nederlandse gewesten.⁸⁶⁸ Zoals verwacht mag worden hebben de boeken in de onderzochte priesterbibliotheken een overwegend pastorale signatuur. In de staties heerste de gewoonte dat de priesters de beschikking hadden over een kleine privébibliotheek. De meeste kleine boekenverzamelingen stonden ten dienste van de zielzorg in de staties, maar de boekeninventaris was in sommige staties gemêleerder van samenstelling dan men zou vermoeden. Een van de redenen zou kunnen zijn dat het merendeel van het priesterkorps dat in de Republiek actief was een goede, grondige opleiding in de Zuidelijke Nederlanden had genoten en dus geletterd was. Een andere (en zeker ook plausibele) reden was het feit dat het persoonlijke bezit van de seculiere priesters in de staties, anders dan bij de reguliere geestelijken die waren verbonden aan een orde, privaateigendom was.⁸⁶⁹ Twee bibliotheken vallen met betrekking tot ons onderwerp op; de boekerijen van (de overigens pastoraal niet-actieve) Johan Chrysostomus de Backer (Oud-Oratoriaan, koordeken van Eindhoven) en van de parochie Zevenhoven en Nieuwveen.

De boeken van De Backer, zoon van een remonstrantse advocaat uit Den Haag en later bekeerd tot het katholicisme, zijn overgeleverd door een openbare veiling in 1662.⁸⁷⁰ Opmerkelijk aan zijn boekencollectie is de relatief grote aanwezigheid van Italiaanse titels en auteurs in de oorspronkelijke Italiaanse edities of omzettingen in het Nederlands. In de boekerij van De Backer vinden we een mengsel van kerkelijke, klassieke en contemporaine literatuur: Paolo Sarpi's geschiedenis van het concilie van Trente; de scherpe satire op het pauselijk hof tijdens het pontificaat van paus Urbanus VIII, *Il Divortio Celeste* van de (interessante) Ferrante Pallavicino en Nederlandse vertalingen van Machiavelli's *Discorsi*.

In de hoofdzakelijk religieuze en klassieke collectie van de priesterbibliotheek te Zevenhoven ontdekken we Sarpi's geschiedenis van de inquisitie in een Nederlandse vertaling en vijf edities van Famiano Strada: de Latijnse editie van het eerste deel, drie boeken van het tweede deel in de Latijnse uitgave van drie verschillende uitgevers en de Nederlandse vertaling van het eerste deel dat in 1646 bij Nicolaes van Ravesteyn uitkwam.

868 W. Frijhoff, 'Vier Hollandse priesterbibliotheken uit de zeventiende eeuw' in *Ons geestelijk erf*, 51, aflevering 2-3 (1977) p. 198-285; Willem Frijhoff, 'Hollandse priesters en hun boekenbezit' in: Willem Heijting en Sandra Van Daalen (eds.), *Hollandse priesterbibliotheken uit de tijd van de Republiek. Catalogus van bibliotheken afkomstig uit de R.K. parochies te Aarlanderveen, Assendelft, Buitenveldert, Voorburg en Zevenhoven, nu opgenomen in de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit* (Amstelveen, EON Pers, 2005) p. XV-XXXIII.

869 Willem Frijhoff, 'Hollandse priesters en hun boekenbezit', p. XV-XXXIII, inz. p. XVII-XVIII.

870 W. Frijhoff, 'Vier Hollandse priesterbibliotheken uit de zeventiende eeuw', p. 200-201.

Literatuur

Ongedrukte primaire bronnen

AGS, Estado, legajo 1420, brief nr. 55.
AGS, Estado, legajo 1424, brief nr. 34.
AGS, Estado, legajo 1433, brief nr. 130.
AGS, Estado, legajo 1434, brief nr. 132.
AGS, Estado, legajo 1434, brief nr. 246.
ASF [Ferrara: Lettere di Guido Bentivoglio ai familiari, (1607-1641)]
ASG, ms. 709
ASG, Politicorum, busta 1652, fasc. 22.
ASN ms. 110, f. 140: Lettera al duca di Guisa a nome del popolo, Napoli, 24 ottobre 1647.
UBL: Brief 17 november 1879 van Muller aan Fruin in LTK 1881.
Discorso fatto al popolo Napolitano per eccitarlo alla libertà da persona vestita di sacco presupposta Giulio Genoino. Gepubliceerd door Michelangelo Schipa in: *Un grido di libertà nel seicento*, Napels 1912.
Koninklijke Bibliotheek Brussel, ms. nr. 7023, 36 folio's.

Bocchi, Francesco, Historia della ribellione della Fiandra, avvenuta sotto la corona del Re Cattolico, Filippo di Spagna (Archivio di Stato di Firenze Carte Stroziane Prima Serie n. 275).
Borghesi, Lorenzo, Vita di Chiappino Vitelli, Biblioteca Trivulziana Milaan, Ms. 47.
Conestaggio, G., Dell'unione, (manuscript) Biblioteca Nacional Madrid, Mss. 7438.
Rinaldi, Paolo, Liber Relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per serenissimum D. Ducem Alexandrum Farnesium, Koninklijke Bibliotheek te Brussel: 5156 (II 1155) - Actes d'Alexandre Farnèse en Belgique. En Italien.

Internetbronnen

www.dutchrevolt.leiden.edu

Herrero Sánchez, M., 'La Finanza Genovese e il Sistema imperial spagnolo', geraadpleegd via www.delpt.unina.it/stof/19_pdf/19_2.pdf (19.03.2014).

Deductie Voor de Gesworene Gemeente der Stadt Deventer (17 februari 1677) geraadpleegd in *Dutch Pamphlets Online* (Knuttel 11513)

Ordinaris Dingsdaegsche Courante, nr. 49, 1648 [geraadpleegd via Delpher].

Gedrukte primaire bronnen

Abbondanti, Antonio, *Il breviario delle guerre de Paesi Bassi d'Antonio Abbondanti da Imola*, Keulen 1641.

Adriani, Giovam Batista, *Istoria dei suoi tempi* (Di nuova mandata in luce), Venetië 1587.

Aesopum Stomachatum, *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe tegens Den Hersteller van de Prins van Orangie tot Stadthouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1663.

Allatii, Leonis, *Apes urbanae sive de viris illustribus*, Rome 1633.

Anoniem [J. Uytenhage de Mist], *De Stadthouderlijke Regeeringe in Hollandt ende West-Vrieslant* [etc.] Amsterdam 1662.

Beccari, Bernardino, *La maravigliosa vittoria ottenuta dalle genti del re cattolico contra i ribelli heretici che havevano sorpresa la citta di Lira in Brabantia a di 4 ottobre 1595*, Rome 1595.

-, *Relatione Del Seguito dell armata Hollandese in Fiandra, da che arrivo in detta Provincia, che fu alla fine di giugno fin che è partita di là, che segui al primo agosto 1600*, Rome 1600.

Bentivoglio, Guido, *Relationi fatte dall'ill.mo, e rev.mo sig.or cardinal Bentivoglio in tempo delle sue nuntiatore di Fiandra, e di Francia. Date in luce da Erycio Puteano*, Antwerpen 1629.

-, *Las Relaciones* (vertaling van De Mendoza y Céspedes), Napels, 1631.

-, *Della Guerra di Fiandra* (drie delen), Keulen 1633-1639.

-, *Raccolta delle orationi che si contengono nell'istoria di Fiandra del cardinale Bentioglio. Con una similieraccolta aggiuntavi de gli elogi; nel modo che si interderà meglio, dopo il fine delle orationi*, Keulen 1640.

-, *Della Guerra di Fiandra*, Venetië 1645.

-, *Raccolta di lettere scritte dal Signor Cardinal Bentivoglio in tempo delle sue Nuntiatore di Fiandra e di Francia*, Keulen=Amsterdam 1646.

-, *Verhael-boecken van den cardinael Bentivoglio*, Rotterdam 1648.

-, *Memorie e lettere* (Constantino Panigada (ed.)), Bari 1934.

-, *Relatione delle provincie unite* (fascimile van de Elzevieruitgave uit 1632, bezorgd en ingeleid door Salvo Mastellone en E.O.G. Haitsma Mulier), Florence 1983.

Bibliotheca Heinsiana sive catalogus Librorum Nicolaus Heinsius Da. Fil., Leiden 1682.

Bibliotheca Scriveriana: *exquisitissimis omnium facultatum, scientiarum, & artium diversarumque linguarum libris* [etc.], Amsterdam 1663.

Bisaccioni, Maiolino, *Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi*, Venetië 1652.

Bizzarri, Pietro, *Historia della guerra fatta in Ungheria dall'invittissimo Imperatore de' Christiani contro quelli de' Turchi: con la narrazione di tuttel quelle cose che sono avvenute in Europa dall' anno 1564, infino all' anno 1568*, Lyon 1569.

- Boccalini, Traiano**, *Ragguagli di Parnaso e scritti minori* (ed. L. Firpo) 3 delen, Bari 1948.
- Bocchi, Francesco**, *A chi de' maggiori guerrieri che insino a questo tempo sono stati si dee la maggioranza attribuire*, Florence 1573.
- , *Le bellezze della città di Firenze*, Florence 1591.
- Bodin, Jean**, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Parijs 1566.
- Bor, Pieter**, *Oosprongh, begin, ende vervolgh der Nederlandtsche Oorlogen*, s.l. 1621.
- Bosio, Giacomo**, *Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni*, Rome 1594-1602.
- Boxhorn, Marcus Zueris van**, *Commentariolus de statu confoederatarum provinciarum Belgii*, Den Haag 1649.
- , *Politijck ende militair handtboecxken vanden Staet der Geunieerde Provincien: aanwysende des selfs maniere van regieringe, veelvoudige middelen...*, s.l. 1652.
- Brandt, Gerard**, *Kort verhael van de reformatie, en van den oorlogh tegen Spanje, in, en ontrent de Nederlanden tot den jare MDC. Uyt verscheyden geloofwaerdige historien en authentijcke stucken onpartijdighlijck by-een gestelt*, Amsterdam 1657.
- , *Verhaal van de reformatie in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aantekeningen en aanmerkingen*, Amsterdam 1663.
- , *G. Brandts Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, Amsterdam 1671.
- , *Het leven van Pieter Corn. Hoofd en de lykreedden* (uitgegeven door P. Leendertz Jr.), Den Haag 1932.
- Burgundius, Nicolaus**, *Historia Belgica.: Ab anno M.D.L.*, Ingolstadt 1629.
- Cabrera de Córdoba, Luis**, *Filipe Segundo Rey de España*, Madrid 1619.
- Calderari, Cesare**, *Concetti scritturali sopra il Magnificat di Maria verg. Madre di Dio [...]*, Venetië 1593.
- Camden, William**, *Annales Rerum Anglicarum et Hibernicarum Regnante Elizabetha ad annum salutis M.D.LXXXIX*, Londen 1615-1617.
- , *The Historie of the most renowned and victorious Princesse Elizabeth, late queene of England*, Londen 1630.
- Campana, Cesare**, *Assedio e racquisto d' Anversa, fatto dal sereniss. Alessandro Farnese Principe di Parma & c. Luogotenente, governatore, e capitano generale ne' Paesi Bassi, del catholico, e potentissimo Filipo II re di Spagna. Historia di Cesare Campana. Divise in due libri. Con una breve narritione delle cose avvenute in Fiandra, accodomativi gli elogij á ciascheduno di grado in grado*, Vicenza 1595.
- , *Della guerra di Fiandra fatta per difesa di Religione da Cattolici Re di Spagna Filippo II e Filippo III di tal nome*, deel II, Vicenza 1602.
- Campanella, Tommaso**, *Discours van Franciscus Campanella, hoe de Nederlanden onder des Coninghs van Hispaengien ghehoorsaemheyt weder te brengen zijn: dienende tot opmerckinge aller getrouwe voester-heren onses lieven vaderlants*, s.l. 1618.
- Capitoli per la pace d'Olanda co'il potentissimo monarcha Filippo IV...tradotti dallo spagnuolo in italiano... [a]Don Giovanni d'Austria, Napels 1648.**
- Carnero, Antonio**, *Historia de las guerras civiles que ha auido en los Estados de Flandes des del año*

1559 hasta el de 1609 y las causas de la rebelion de dichos Estados, Brussel 1625.

Catalogus Librorum Clarissimi viri, D. Arnoldi Buchelii, Utrecht 1642.

Catalogus Omnium Librorum & Manuscriptorum Bibliothecae Illustrissimi & Nobilissimi Viri, Domini Dom: Adriani Pauw, 1654.

Catalogus librorum bibliothecae R. et Cl. Viri D. Nicolai Vernulaei, Leuven 1649.

Catalogus variorum & insignium librorum, celeberrimi ac eruditissimi viri Marci Zueri Boxhornii, Leiden 1654.

Catalogus Variorum & Insignium Librorum Illustris Bibliothecae, Viri admodum Reverendi Clarissimi ac Doctissimi D. Iohannis Cloppenburgh, Leiden 1653.

Catalogus Variorum et Insignium in omnia Lingua Librorum, praecipue Historiicorum, Juridicorum, Medicorum, et Antiquarium, Quorum Auctio habebitur Sylvae-Ducis, in Aedibus Henrici vander Hoeven, Bibliopolae, Ad diem 10. November 1694.

Cauchie, Alfred en René Maere (eds.), *Recueil des Instructions Générales aux Nonces de Flandre* (1596-1635), Brussel 1904.

Chapelain, Jean, *Opusculs Critques*, Parijs 1936.

Ciampoli, Giovanni, *Lettere di Monsignor Giovanni Ciampoli, segretario de' brevi di Gregorio XV e Urbano VIII*, Florence 1650.

Clarendon, *A Collection of Several Tracts of the Right Honourable Edward Earl of Clarendon*, Londen 1727.

Coloma de Saa, Carlos, *Las Guerras de los Estados Baxos desde el año de M.D.LXXXVIII hasta el de M.D.XCIX*, Antwerpen 1624.

Conestaggio, Gerolamo, *Dell'unione del regno di Portogallo. Alla corona di Castiglia. Istoria del sig. Ieronimo de Franchi Conestaggio gentiluomo genovese*, Genua 1585.

-, *Historia dela union del reyno de Portugal*, Barcelona 1610.

-, *Delle Guerre della Germania Inferiore*, Venetië 1614.

-, *Historia delle guerre della Germania Inferiore: Divisa in dieci libri*, Leiden 1634.

-, *Rime*, Amsterdam 1619.

Consideratien ende Redenen. *Daerby de Nootsaeckelijckheyt van de Stadthouderlijcke Regeringe. In desen Staet ende Republiek wordt aengewesen, &cc. Dienende mede tot beantwoordinge, ofte refutatie van de Deductie by de Gemeens-Luyden van deventer aen Syn Hoogheyt overgelevert, en met den Druck gemeen gemaect*, 's Gravenhage 1677.

Conti, Vittorio (ed.), *Le leggi di una rivoluzione. I Bandi della Repubblica Napoletana dall'ottobre 1647 all'aprile 1648*, Napels 1983.

Contini, Alessandra en Volpini, Paola (eds.) *Istruzioni agli ambasciatori e inviati medicei in Spagna e nell' "Italia spagnola" (1536-1648) I*, 1536-1586, Rome 2007.

Cornejo, Pedro, *Historia de las civiles guerras y rebelion de Flandes, recopilada, enmendada y añadida en esta última edición hasta la fin del año ochenta*, Praag 1581.

Cornelio, Pietro, *Della historia di Fiandra, di Pietro Cornelio libri X: nella quale si vede l'origine delle civili dissensioni...: con la descrizione di tutto quel paese*, Brescia 1582.

Cornelissen, J.D.M. (ed.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, deel I: 1592-1651*, 's-Gravenhage 1932.

Costa, Giovanni, *Ragionamento sopra la triegua de' Paesi Bassi, conchiusa in Anversa l'anno 1609*, Genua 1610.

-, *Trattato della Pace e Libertà d'Italia e de'modi di conservarle*, Genua 1615.

Court, Johan de la, Pieter de La Court de jonge, *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal*, Amsterdam 1661.

Court, Johan de la, *Politike discoursen, handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, reegeringen en zeeden, beschreven door D.C.*, Leiden 1662.

Court, Pieter de la, *Consideratieën van Staat, ofte Polityke Weeg-schaal*, Amsterdam 1661.

-, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, Amsterdam 1662.

Crasso, L., *Elogi d'uomini letterati*, Venetië 1666.

Dondini, Guglielmo, *Gulielmi Dondini Bononiensis e Societate Iesu Historia de rebus in Gallia gestis ab Alexandro Farnesio Parmae, et Placentiae duce 3. Supremo Belgii praefecto*, Rome 1673.

Due discorsi intorno l'attioni e disegni del Catholico Re di Spagna. Uno in senso offensivo e maligno, fatto all'Italia da un Gentil'huomo Italiano dettosi Catholico. L'altro in senso defensivo e benigno, fatto in Risposta da un altro Italiano, Trento 1592.

Epistolario del III Duque de Alba Don Fernando Álvarez de Toledo, deel II 1568-1571, Madrid 1952.

Fiammelli, Giovanni Francesco, *Il principe cristiano guerriero di Gio. Francesco Fiammelli matematico fiorentino, di nuovo rivisto & ristampato. Osservanze, e precetti raccolti, osservati, e messi in pratica da lui nelle guerre delli paesi bassi, & altrove, ove si è trovato in persona. Dove si tratta di quanto fare dee non solo il principe*, Rome 1602.

Fosse, Joannes de la, *Haeresis ac rebellio Hollandorum Guilielmo principi Auriaco asserta ab anno 1559 usque ad obitum ejus 1584; subnectitur regum Hispaniarum a Burgundis et Austriacis in singulas Belgicae provincias plenum jus & dominium*, Brussel 1644.

Fruin, Robert, *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899* uitgegeven door H.J. Smit en W.J. Wierenga, Groningen 1957.

Gallucci, Angelo, *Angeli Galluccii e Societate Iesu De bello Belgico ab anno Christi 1593. Ad inducias annorum 12 an 1609 pactas. Prima [-altera] pars*, Rome 1671.

-, *Historia della Guerra di Fiandra dall' anno MDXCIII sin alla Tregua d'anni XII, conchiusa l'anno MDCIX. Composta da Angelo Gallucci della Compagnia di Giesù. Volgarizazata da Iacopo Cellesi della medesima compagnia. Parte prima [-secoanda] Dedicata all' illustrissimo, & eccellentissimo sig. D. Filippo Spinola colonna duca di Sesto*, Rome 1673.

Gaudenzi, Paganino, *De candore politico*, Pisa 1646.

Gaudenzi, Paganino, *Epistolario (1633-1640) di Paganino Gaudenzi (1595-1649)*, Giuseppe Godenzi (ed.), Poschiavo 1991.

Giraffi, Alessandro, *Historisch verhael van de schrickelijcke beroerte van Napels; met de wonderlijcke opkomst en ongheluckighe ondergange van Mas' Aniello* (vertaald door Lambert van den Bosch) Amsterdam 1650.

-, *Wonderlijcken op, ende dag ongergang, van Tomas Aniello, met de beroerten tot Neapolis*, (vertaald door I.V.C. = Ionn. Vincentsz. Casteleyn), Haarlem 1650.

Grillo, Angelo, *Lettere del rev.mo P.D. Angelo Grillo abate di S. Benedetto di Mantova nuovamente raccolte dal sig. Pietro Petracchi*, Venetië 1612.

- Giustiniani, Pompeo**, *Delle guerre di Fiandra libri IV*, Antwerpen 1609.
- Grotius, Hugo**, *Mare liberum*, Leiden 1609.
- , *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, Amsterdam, Joan Blaeu, 1657.
- Groot, Hugo de**, *Hugo de Groots Nederlandsche Jaerboeken en Historien sedert het jaer MDLV tot het jaer MDCIX: met de Belegering der stadt Grol en den aankleven des jaers MDCXXVII; als ook het Tractaet van de Batavische nu Hollandtsche Republyk en de vrye zeevaart alles vertaelt door Joan Goris*, Amsterdam 1681.
- , *Briefwisseling van Hugo Grotius*, 's-Gravenhage 1928-2001.
- , *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588* (vertaling en nawoord Jan Waszink), Nijmegen 2014.
- Gualdo Priorato, Galeazzo**, *Historia delle guerre di Ferdinando II e Ferdinando III e imperatori*, Bologna 1641.
- , *Relatione delle Sette Provincie Unite del Paese Basso*, Bologna 1672.
- , *Teatro del Belgio ò sia descrizione delle diecisette provincie del medesimo. Aggiuntovi un succinto racconto di quanto è occorso dalla mossa d'armi del Rè Christianissimo contro gli Stati Generali delle provincie Unite fin' al fine del 1672*, Frankfurt 1683.
- Guastavini, Giulio**, 'Allo illustre Sig. Giovanni Costa' in: Tansillo, *Lagrima di S. Pietro*, Genua 1587.
- Guicciardini, Francesco**, *De oorlogen van Italien*, Dordrecht 1599.
- Guicciardini, Lodovico**, *Descrittione, di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, Antwerpen 1567.
- Haraeus, Franciscus**, *Annales ducum seu Principum Brabantiae totiusq. Belgii*, Antwerpen 1623.
- Hazart, Cornelius**, *Kerkelycke Historie van de gheheele Wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuwe* (4 delen), Antwerpen 1667-1671.
- Herrera y Tordesillas, Antonio de**, *Cinco libros de la historia de Portugal y la conquista de las islas de los Azores* (boek 4), Madrid 1591.
- , *Comentarios de las alteraciones de Flandes*, Madrid 1600.
- Het Hollandts A.B. Boeck**, *Toe-geeygent aen Alle lief-hebbers van het Vaderlandt*, s.l. 1672.
- Historia de las guerras de Flandes**, *contra la de Geronimo de Franqui Conestaggio, escrita en francés, por Pedro Matheo y en castellano, por Juan Pablo Martyr Rizo*, Valencia 1627.
- Historia universale dell' origine, guerre et imperio de Turchi**. Raccolta da M. Francesco Sansovino [...] *Accresciuta in questa ultima impressione di varie materie notabili, con le vite gl' Imperatori Ottomani fino alli nostri tempi. Dal conte Maiolino Bisaccioni*, Venetië 1654.
- Hollands-Opkomst**, *oft Bedenkingen, op de Schadelijke Schriften, genaamt Graafelyke Regeeringe, en Interest van Holland uitgegeven door V.D.H.*, Leiden 1662.
- Hooft, P.C.**, *Nederlandse Historiën*, Amsterdam 1677 [digitale versie KB/Google Books].
- , *Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft* (bezorgd door H.W. Tricht), Culemborg 1976-1979.
- Hugonis Grotii et Famiani Stradae, Latinitas: Loca selecta e Grotii Annalibus, et Stradae, De Bello Belgico Pars Prima (bezorgd en met voorwoord van C.A. Abbing), Hoorn 1843.**
- Hugo, Herman**, *Het beleg van Breda (1624-1625)* (vertaling W.A. Boekelman), Baarn 2015.
- Huybert, Pieter de**, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid, voor de oude Hollandsche*

regeeringe, waer inne klaerlijck werd aangewesen, dat Holland van hare eerste beginselen af onder het beleyd van de hoogste overigheyt successivelijck is geregeert geworden by personagien van illustre qualiteyt, en eminente hoogheyt..., Middelburg 1669.

Huygens, Constantijn (toegeschreven aan), *De Herstelden Prins tot Stadt-houder ende Capiteyn Generaal vande Vereenighde Nederlanden ten dienst ende luyster vande loffelijcke en de wel geformeerde Republijck vande Geunierde Provincien, &c. tegens de boekjens onlangs uyt gegeven met den naem Interest van Hollandt, ende Stadt-houderlijcke Regeeringe in Hollandt, & cc.*, Amsterdam 1663.

-, *Briefwisseling van Constantijn Huygens* (bezorgd door J.A. Worp) deel 1, 's-Gravenhage 1911-1917.

-, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen* (bezorgd door Frans Blom), Amsterdam 2003.

Il Cittadino Fedele, *Discorso breve della Giusta, Generosa, & Prudente Risolutione Del Valoroso, e Fedelissimo Popolo di Napoli. Per liberarsi dall'insopportabili gravetze impostegli da Spagnoli*, Napels 1647.

Lanario, Francesco, *Le guerre di Fiandra brevemente narrate da don Francesco Lanario del consiglio di guerra du sua m. Cattolica ne' Paesi Bassi*, Antwerpen 1615.

Lipsius, Justus, *Politica*, Leiden 1589.

Litta, Pompeo, *Famiglie celebri italiane*, Milaan 1819-1894.

Maggi D'Anghiari, Girolamo, *Cinque primi canti della Guerra di Fiandra*, Venetië 1551.

Manifest van 't seer ghetrouwe volck van Napels, s.l. [1647].

Mártir Rizo, Juan Pablo, *Historia de la prosperidad infeliz de Felipa de Catena. La labandera de Napoles: escrita en Frances por Pedro Matheo, chronista del Rey Christianismo y en Castellano por Juan Pablo Martyr Rizo* (2e druk), Madrid 1736.

Mascardi, Agostino, *Dell'Arte Historica D'Agostino Mascardi Trattati Cinque*, Venetië 1655.

Mathieu, Pierre, *Histoire véritable des oeuvres entre les deux maisons de France en d'Espagne*, s.l. 1601.

Meerbeec, M. Adriaan van, *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, Antwerpen 1620.

Mémoires du Comte de Modène sur la revolution de naples de 1647 (deel 2), Parijs 1827.

Meteren, Emanuel van, *Belli civilis in Belgio per quadraginta ferè continuos annos gesti historia, ad praesens usque tempus deducta: adiectis quæ alibi quoque posterioribus his annis contingerunt*. Opus novum, Keulen 1610.

-, *Emanvels van Meteren Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen, tot den iare M.VI.CXII.*, 's-Gravenhage 1634.

-, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, en der zelve naburen: beginnende met den jaren 1315 en eindigende met den jaren 1611. Tweede deel*, Gorinchem en Breda 1763.

Motley, John Lothrop, *The Rise of the Dutch republic: a history*, Londen 1856.

Mutinelli, Francesco, *Storia arcana ed aneddotica raccontata dai veneti ambasciatori Secolo XVI Volume II*, Venetië 1855.

Nicolai, Agostino, *Historia o vero narrazione giornale dell'ultime rivoluzioni della città e regno di Napoli*, Amsterdam 1660.

Nicoletti, Gabriele, *Supplimento delle guerre di Fiandra dopo la tregua, con l'origine dell' incendio dell' armi nella christianita, et il maraviglioso assedio di Breda coll'acquisto fatto dal marchese Spinola, e lineato da Gabriele Nicoletti di Terni*, Terni 1650.

Pallavicino, Sforza, *Arte dello stile*, Bologna, 1647.

Patrizi, Francesco, *Della historia diece dialoghi*, Venetië 1560.

Peiresc, Nicolas-Claude Fabri, *Lettres de Peiresc aux Frères Dupuy* (Philippe Tamizey de Larroque ed.) Deel 1, december 1617- december 1628, Parijs 1888.

Pers, Dirck Pietersz., *D'onstelde leeuw: of Springh-ader der Nederlandschet beroerten: van den jare 1560 tot het eynde van 't jaer 1581: als wanneer tot noch toe, de krijgh, op den name des koninghs van Hispanien gevoert, hy van de Staten van Holland en Zeeland, neffens de mede-verbondene, verklaert is, van alle recht en aen-spraeck, op 't land, te zijn vervallen./ Uyt de geloofwaerdighste schriften en verscheyden talen op-gesocht*, Amsterdam 1641.

Ph V.D.H [Pieter de la Court], *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-Welvaren*, Amsterdam 1662.

Pieri, Pier Francesco, *Nove guerre di Fiandra dalli 21 luglio 1624 sino alli 25 d'agosto del 1625. Con l'assedio, e resa di Breda, col seguito del campo cattolico, e dell'olandese, dal capitano Pier Francesco Pieri fiorentino veduto, scritto, e dedicato all'altezza sereniss. Di Toscana*, Venetië 1626.

Pise, Joseph de la, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange: Divisé en quatre parties selon les quatre races qui et y ont regné souverainement depuis l'an 793 commencent à Guillaume au Cornet, premier Prince d'Orange, jusques a Frederich Henry de Nassau à present regnant. Illustré des ses genealogies & enrichi de plusieurs belles antiquités avec leurs tailles douces*, Den Haag 1639.

Promis, Carlo, *Gl'ingegneri e gli scrittori militari bolognesi del XV e XVI secolo*, Bologna 1975.

Relatione delli successi di Fiandra. Dal dì che eserciti di Francia, & Olanda uniti entronono nelli stati obedienti di Sua Maestà Cattolica [ecc.], Napels 1635.

Relatione di quanto è successo nella ratificatione, e publicatione della Pace tra S.M. Cattolica e gli Stati d'Olanda, Napels 1648.

Sansovino, Francesco, *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi: con le guerre successe in Persia, in Ongaria, in Transilvania, Valachia sino l'a 1600*, Venetië 1600.

Sarpi, Paolo, *Istoria del Concilio Tridentio*, Londen 1619

Scaglia, Deodato, *Giudizio sopra l'Historia dell'Em. Signor Card. Bentivoglio di Monsignor Fra Deodato Scaglia Vescovo di Melfi, scritto per lettera ad un suo amico*, Napels 1638/1639.

Scioppius, Gasparus [Kaspar Schoppe], *Infamia Famiani cui adj. Est ejusdem S. De styli historici virtutibus as vitiiis judicum, ejusdemque de natura historiae et historici officio diatribe*, Sorø, 1658.

Siri, Vittorio, *Il Mecurio overo Historia de' correnti tempi* (13 delen), Casale, Lyon, Parijs, 1644-1674.

Stopenro, Adriano, *Avertimenti sopra l'istoria delle guerre della Germania inferiore, di Geronimo Conestaggio: fatti da Adriano Stopenro, Ad istanza del Sig. Marchese. N. Principe del sacro Imperio. Tradotti dal Francese in Italiano per T...P..., s.l. 1619.*

Strada, Famiano, *Prolusiones academicae, oratoriae, historicae, poeticae*, Keulen 1617.

-, *De bello belgico decas prima ab excessu Caroli V. imp. Usque ad initia praefecturae Alexandri Farnesii Parmae, ac Placentiae Ducis III*, Rome 1632.

- , *De bello Belgico decas prima*, Antwerpen, 1636.
- , *Della Guerra di Fiandra deca prima*, Rome 1638.
- , *De bello Belgico decas prima*, Antwerpen 1640.
- , *De thien eerste boecken der Neder-landsche oorloghe* (eerste druk), Antwerpen 1645.
- , *De bello Belgico decas secunda*, Rome 1647.
- , *Della Guerra di Fiandra deca seconda*, Rome 1648.
- , *De bello Belgico. The History of the Low Countrey Warres*, Londen 1650.
- , *An account of the famous siege of Antwerp by Alexander Prince of Parma in the year 1584*, Londen 1656.
- , *Histoire de la guerre des Païs-Bas* (vertaling Pierre Du Ryer) 4 delen, Brussel 1727.
- Tacitus**, *Historiën*, Boek I, 1-4, (Nederlandse vertaling van Vincent Hunink), Amsterdam 2010.
- Tesauro, Emanuele**, *Sant-Omero assediato da Francesi, et liberato dal principe Francesco Tomaso di Savoia nell'anno 1638. Volume quarto. De' Campeggiamenti di Fiandra di d. Emanuele Tesauro, conte di Salmor*, Turijn 1639.
- Testi, Fulvio**, *Lettere* (Maria Luisa Doglio, eds.) Volume secondo, 1634-1637, Bari 1967.
- [**Teylingen, Augustinus van**], *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten door Eenem Liefhebber des waerheydts ende der zielen Saligheydt*, Munster 1642.
- Torsellino**, *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598, epitome libri X: Accessit ex Auctario Spondani ad Annales C. Baronii Liber XI ab anno 1598, usque ad annum 1622*, Duaci [Douai] 1623.
- Tortora, Homero**, *Historia di Francia Historia di Francia di Homero Tortora da Pesaro, diuisa in libri ventidue. Nella quale si contengono le cose auuenute sotto Francesco secondo, Carlo nono, Enrico terzo, & Enrico quarto*, Venetië 1619.
- Ulloa, Alonso de**, *Comentarios del s. Alonso de Ulloa de la guerra, que el illustriss. Y valerosiss. Principe Don Hernando Alvarez de Toledo duque de Alva (...) ha hecho contra Guillermo de Nasau principe de Oranges*, Venetië 1569.
- Ursus, Aurelius**, *De Bello belgico*, Perugia 1586.
- V.H.** [P. de la Court] *Historie der gravelike regering in Holland*, Amsterdam (?).
- Valkenier, P.**, *'t Verwerd Europa*, Amsterdam 1675.
- Vega Carpio, Lope Félix de**, 'El jardin de Lope de Vega y otras epístolas', in: *Obras Escogidas Tomo II Poesias liricas-poemas-prosa-novelas* (verzorgd door Federico Carlos Sainz de Robles), Madrid 1973, p. 185-189.
- , *Obras Escogidas Tomo II Poesias liricas-poemas-prosa-novelas* (verzorgd door Federico Carlos Sainz de Robles), Madrid 1973.
- Verdugo, Francesco**, *Voor God en mijn Koning* (inleiding, vertaling en toelichting door Jan van den Broek), Assen 2009.
- Vettori, Francesco**, *Scritti storici e politici*, Bari 1972.
- Viperano, Giovanni Antonio**, *De obtenta Portugalia a Philipo rege catholico historia*, Madrid 1583.
- Wagenaar, Jan**, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af/uit de geloofwaardigste schryvers en egte gedenkstukken samengesteld*, Amsterdam 1749-1759.

Zesen, Philipp C. von, *Leo Belgicus, hoc est, succinta, ad dilucida narratio exordii, progressus, ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis, et interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum*, Amsterdam 1660.

-, *Sämtliche Werke* XV1 en XV2 (Van Ingen (ed.)), Berlijn/New York 1987.

Secundaire literatuur

Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (1852-1878).

Ago, Renata, *Carriere e clientele nella Roma barocca*, Bari 1990.

Albertini, Rudolf von, *Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica*, Turijn 1970.

Allard, J.H., 'Aug. Van Teylingen's "Op-comste der Neder-lantsche beroerten"' in: W. De Veer en J.E.M. Sterck (eds.) *Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thijm* (Nieuwe reeks – Derde Bundel) Amsterdam 1904, p. 65-101.

Allen, Paul C., *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621*, New Haven & Londen 2000

Almásí, Gábor, 'Rehabilitating Machiavelli: Kaspar Schoppe with and against Rome' in *History of European Ideas* Vol. 42, nr. 8 (2016) p. 981-1004.

Anderson, Susan, 'The Library of Cornelis Dusart: Between Artist and Gentleman' in *Oud Holland* 123, 2 (2010) p. 133-159.

Andriessen S.J., J., *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen 1957.

Arfaïoli, Maurizio, 'Alla destra del Duca. La figura di Chiappino Vitelli nel contesto degli afreschi vasariani del Salone dei Cinquecento', in *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, LI (2007) p. 271-278.

Arnoldsson, Sverker, *La Leyenda Negra*, Gotenburg 1960, reeks Acta universitatis Gothoburgensis, vol. LXVI.

Asor Rosa, Alberto, Franca Angelini en Salvatore S. Nigro, *Il Seicento: la nuova scienza e la crisi del Barocco*, Rome 1974.

Baiocchi, Angelo en Simone Albonico (eds.), *Storici e politici fiorentini del Cinquecento*, Milaan 1994.

Baker-Bates, Piers en Miles Pattenden (eds.), *The Spanish Presence in Sixteenth-Century Italy: Images of Iberia*, Farnham 2015.

Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studiën en schetsen der vaderlandschen geschiedenis en letteren, deel 1: Cartons voor den geschiedenis van de Nederlandsche Vrijheidsoorlog*, Amsterdam 1863.

-, *Studiën en schetsen der vaderlandschen geschiedenis en letteren, deel 5*, 's Gravenhage 1913.

Baldini, Enzo en Anna Maria Battista, 'Il dibattito politico nell'Italia della Controriforma: Ragion di Stato, tacitismo, machiavellismo, utopia', in *Il Pensiero Politico*, Anno XXX, n. 3, 1997, p. 393-439.

Barcia, Franco, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Milaan 1981.

-, *Un politico della età barocca: Gregorio Leti*, Milaan 1983.

- Battistini, Andrea**, *Il Barocco. Cultura, miti, immagini*, Rome 2000.
- Baudouin, Frans**, 'Rubens pictor doctus, zijn bibliotheek en zijn lectuur' in *De Gulden Passer. Jaarboek van de "Vereniging der Antwerpse Bibliofielen"*. Jaargang 78-79 (2000-2001) p. 47-75.
- Begheyn, Paul**, 'Uitgaven van jezuïeten in de Noordelijke Nederlanden 1651-1700', in *De zeventiende eeuw* jrg. 14, 1 (1998), p. 135-158.
- , *Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands 1567-1773. A Bibliography*, Leiden/Boston 2014.
- Begheyn S.J., Paul, Bernard Deprez, Rob Faesen S.J. en Leo Kenis** (eds.), *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773 A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven 2009.
- Belvederi, Raffaele**, *Guido Bentivoglio: diplomatico*, Rovigo 1947.
- , 'La vita della Curia romana ai primi del '600 nelle memorie di Guido Bentivoglio' in *Studi Romani* (1, 1958) p. 534-546.
- , *Guido Bentivoglio e la politica europea del suo tempo 1607-1621*, Padua 1962.
- , 'Il "Ragionamento di Giovanni Costa, Gentil'Homme Genovese..."', in: Raffaele Belvederi (ed.), *Genova, la Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed età moderna: studi e ricerche d'archivio*, Genova 1981, p. 175-360.
- Benaiteau, Michèle**, 'Political Uses of Reputation and Celebrity in the Seventeenth Century: The case of Henri de Lorraine, Fifth Duke of Guise', in: Jessica Munns, Penny Richards en Jonathan Spangler (eds.), *Aspiration, Representation and Memory. The Guise in Europe, 1506-1688*, Farnham 2015.
- Benigno, Francesco**, *Mirrors of revolution: Conflict and Political Identity in Early Modern Europe*, Turnhout 2010.
- Bertelli, Sergio**, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Florence 1973.
- Bialostocki, Jan**, 'Doctus Artifex and the Library of the Artist in XVIth and XVIIth Century' in: Abraham Horodisch (ed.), *De Arte et Libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984.
- Bilotti, Antonella, Piero Del Negro & Cesare Mozzarrelli** (eds.), *I Farnese: corti, guerra e nobiltà in antico regime*, Rome 1997.
- Biondi, Albano**, 'L'immagine dei primi Farnese nella storiografia e nella pubblicistica coeva', in: Marzio A. Romani en Amedeo Quondam (eds.), *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545-1622) deel 1 Potere e società nello stato farnesiano*, Rome 1978, p.189-232.
- Bireley, Robert**, *The Jesuits and the Thirty Years War: kings, courts, and confessors*, Cambridge 2003.
- Blok, F.F.**, *Nicolaas Heinsius in Napels (april-juli 1647)*, Amsterdam 1984.
- Boer, H. den**, 'Amsterdam as "Locus" of Iberian Printing in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in Y. Kaplan (ed.), *The Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History*, Leiden 2008.
- Boerio, Davide**, 'The "Trouble of Naples" in the Political Information Arena of the English Revolution', in: Joad Raymond en Noah Moxham (eds.), *News Networks in Early Modern Europe*, Leiden/Boston 2016, p. 779-804.
- Bom, Erik de**, 'Political Thought', in: Cristiano Casalini (ed.), *Jesuit Philosophy in the Eve of Modernity*, Leiden/Boston 2019.

- Bostoen, Karel**, *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan van der Noot* (Proefschrift Universiteit Amsterdam 1987), Deventer 1987.
- Bouwsma, William J.**, *Waning of the Renaissance 1550-1640*, New Haven en Londen 2002.
- Bredius, Abraham**, *Künstler-Inventare: Urkunden zur geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts* (8 delen) (met medewerking van O. Hirschmann), Den Haag 1915-1922.
- Breen, Johannes C.**, *Pieter Corneliszoon Hooft, als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam, 1894.
- Brevaglieri, Sabina**, *Natural desiderio di sapere. Roma barocca fra vecchia e nuovi mondi*, Rome 2019.
- Brummel, L.**, *Twee ballingen 's lands tijdens onze Opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534-1608) Emanuel van Meteren (1535-1612)*, 's-Gravenhage 1972
- Brunelli, Giampiero**, 'Paganino Gaudenzi' in *DBI*, deel 52 (1999).
- Burke, Peter.**, 'Tacitism', in: T.A. Dorey (ed.), *Tacitus*, Londen 1969 p. 149-171.
- , 'European views of world history from Gioivo to Voltaire', *History of European Ideas* 6/3 (1985), p. 237-251.
- , 'The Renaissance Dialogue', in *Renaissance Studies* Vol. 3, 1 (1989) p. 1-12.
- , 'Public and Private Spheres in Late Renaissance Genoa', in: Idem, *Varieties of Cultural History*, Cambridge 1997, p. 111-123.
- , 'Translating histories' in: Peter Burke en R. Po-Chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007, p. 125-141
- , *Secret History and Historical Consciousness from the Renaissance to Romanticism*, Brighton 2016.
- , 'The black legend of the jesuits: an essay in the history of social stereotypes', in: Peter Burke, *Secret History and Historical Consciousness from the Renaissance to Romanticism*, Brighton 2016, p. 215-238.
- Bijleveld, W.J.J.C.**, 'De boedel van Jean Francois Tortarolis te Leiden', in *Oud Holland* 44/1 (1927) p. 183-188.
- Callard, Caroline**, *Le Prince et la République. Histoire, pouvoir et société dans la Florence des Médicis au XVIIe siècle*, Parijs 2007.
- Carignani, Giuseppe**, 'Le truppe napoletane durante la guerra dei Trent'anni', in *Rassegna Nazionale* XL (1888).
- Casas Nadal, Montserrat**, 'Sobre la difusión de "L'unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia" de Conestaggio (1585). Con la edición de una versión manuscrita desconocida del prólogo a la segunda edición (1589)', in: *Epos* XXIII (2007) p. 197-220.
- Castronovo, Valerio**, 'Scipione Borghese' in: *DBI*, deel 12 (1971).
- Clemens, Th.**, 'The trade in catholic books from the northern to the southern Netherlands, 1650-1795', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers: the Dutch republic as the centre of the European book trade*, Leiden/Boston 1992, p. 85-94.
- Clerici, Alberto**, 'Ragion di Stato e politica internazionale. Guido Bentivoglio e altri interpreti italiani della Tregua dei Dodici Anni (1609)', *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 2 (2009) p. 187-223.

-, 'Trust, Heresy and Rebellion: Reactions to Machiavelli in the early Dutch Revolt (1572-1587)' in: László Kontler en Mar Somos (eds.) *Studies in the History of Political Thought*, Leiden/Boston 2017, p. 257-280.

Cochrane, Eric, *Florence in the forgotten centuries 1527-1800*, Chicago en Londen 1973.

-, 'The transition from renaissance to baroque: the case of the Italian historiography', in *History and Theory* 19, 1 (1980) p. 21-38.

-, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago en Londen 1981.

Comparato, V.I., 'From the Crisis of Civil Culture tot he Neapolitan Republic of 1647: Republicanism in Italy between the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in Martin van Gelderen en Quentin Skinner (eds.) *Republicanism: a Shared European Heritage. Volume I Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, Cambridge 2002, p. 169-193.

Connell, William J., 'Italian Renaissance Historical Narrative', in: José Rabara, Ian Hesketh en Daniel Woolf (eds.), *The Oxford History of Historical Writing Volume 3: 1400-1800*, Oxford 2012, p. 347-363.

Conrieri, Davide, 'Il romanzo barocco', in *La letteratura ligure. La Repubblica aristocratica (1528-1797)* deel II, Genua 1992.

Conti, Vittorio, 'Il modello politico olandese in Italia durante la prima metà del Seicento', in: V.I. Comparato (ed.), *Modelli nella storia del pensiero politico* (1987 [Florence]) p. 145-163.

-, *La rivoluzione repubblicana a Napoli e le strutture rappresentative (1647-1648)*, Florence 1984.

-, *Consociatio Civitatum: Le repubbliche nei testi elzeviriani (1625-1649)*, Florence 1997.

Cools, Hans, 'Some Italian voices on the Dutch liberty, 1560s-1640s', in: Paul Brood & Raymond Kubben (eds.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen 2011, p. 106-117.

Cornelissen, J.D.M., *Hooft en Tacitus*, Nijmegen/Utrecht 1938.

Costantini, Claudio, *Lettere di storia, politica e varia umanità* 3, Genua 1995.

-, 'Politica e storiografia: l'età dei grandi repubblichisti', in: *La letteratura ligure. La Repubblica aristocratica (1528-1797)*, deel II, Genua 1992, p. 93-135.

Cotroneo, G., *I Trattatisti dell' 'Ars Historica'*, Napoli 1971.

Cox, Virginia, *The Renaissance dialogue: literary dialogue in its social and political contexts, Castiglione to Galileo*, Cambridge 1992.

Croce, Benedetto en Santino Caramella (eds.), *Politici e moralisti del Seicento*, Bari 1930.

Croce, Benedetto, *Uomini e cose della vecchia italia*, Bari 1943.

-, *Storia dell'età barocca in Italia. Pensiero, Poesia e Letteratura - Vita morale*, Milaan, 1993.

D'Addio, Mario, *Il pensiero politico di Gaspare Scioppio e il Machiavellismo del Seicento* Milaan 1962.

D'Alessio, Silvana, *Masaniello. La sua vita e il mito in Europa*, Rome 2007.

Dandeleit, Thomas James, *Spanish Rome, 1500-1700*, New Haven & Londen 2001.

Davies, Jonathan, *Culture and Power: Tuscany and its Universities 1537-1609*, Boston/Leiden 2009.

Davies, Simon F. en Puck Fletcher (eds.), *News in early modern Europe: currents and connections*, Boston/Leiden 2014.

De Mattei, Rodolfo, 'Una inedita "Risposta" al Machiavelli di Francesco Bocchi', in *Archivio*

Storico Italiano 124 (1966) p. 3-30.

-, 'Storia e politica in Italia tra il Cinque e il Seicento', in: *Storiografia e storia: studi in onore di Eugenio Dupré Theseider*, Rome 1974.

-, *Il Problema della "Ragion di Stato" nell'Èta della Controriforma*, Napels 1979.

De Vivo, Filippo, *Patrizi, informatori, barbieri*, Milaan 2012.

Denarosi, Lucia, *L'accademia degli Innominati di Parma: teorie e progetti di scrittura (1574-1608)*, Florence 2003.

Derks, Sebastiaan, 'The Fruits of War: The Representation of Alessandro Franese in Paolo Rinaldi's *Liber Relationum*', in: Liesbeth Geevers en Mirella Marini (eds.), *Dynastic Identity in Early Modern Europe. Rulers, Aristocrats and the Formation of Identities*, Farnham 2015, p. 153-178.

-, 'Le ricompense della guerra: giustificazione e rappresentazione di Alessandro Farnese nel *Liber Relationum* di Paolo Rinaldi', in: Giuseppe Bertini (ed.), *Militari italiani dell'esercito di Alessandro Farnese nelle Fiandre*, Fidenza 2013, p. 205-230

Desaerdt, Pierre, 'Libri Liberti. De bibliotheek van Libertus Fromondus (1587-1653)' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998), p. 27-44.

-, *Suma Quisque Bibliothecam. Boekhandel, en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de – 18de eeuw*, Leuven 2001, p. 258.

Di Franco, Saverio, *Le Rivolte del Regno di Napoli del 1647-48 nei manoscritti napoletani*, Napels 2007.

Dooley, Brendan, *The Social History of Scepticism; Experience and Doubt in Early Modern Culture*, Londen 1999.

Doria, Giorgio, 'Conoscenza del mercato e sistema informativo: il know-how dei mercanti-finanzieri genovesi nei secoli XVI e XVII', in: Aldo De Maddelena en Hermann Kellenbenz, *La Repubblica internazionale del denaro tra XV e XVII secolo*, Bologna 1986, p. 57-115.

Doria, G. en R. Savelli, "'Cittadini di Governo" a Genova. Ricchezza e potere tra Cinquecento e Seicento', in: *Materiali per una storia della cultura giuridica* 10.2 (1980), p. 277-351.

Duerloo, Luc, *Dynasty and piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg political culture in an age of religious wars*, Farnham 2012.

Duke, Alastair, 'De calvinisten en de 'paapse beeldendienst'. De denkwereld van de beeldenstormers in 1566', in: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. Van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (eds.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen*, Amsterdam 1996, 29-45.

-, 'In Defence of the Common Fatherland: Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576', p. 57-76, in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Farnham 2009.

-, 'The Elusive Netherlands: The Question of National Identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer, (eds.), *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Farnham 2009, p. 9-56.

-, 'Dissident Propaganda and Political organisation at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: Alastair Duke, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), Farnham 2009 p. 137-156.

Dunthorne, Hugh, *Britain and the Dutch Revolt, 1560-1700*, Cambridge 2013.

-, 'The Dutch Revolt in English political culture: 1585-1660', in: Theo Hermans en Reinier Salverda (eds.), *From Revolt to Riches: Culture and History of the Low Countries, 1500-1700*, Londen 2017, p. 173-182.

Dijstelberge, Paul en Piet Verkruijsse, 'Een schitterend moeras. Boek en wereld in de zeventiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17/2010, p. 141-170.

Eekhout, Marianne, *Material memories of the Dutch Revolt. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700*, dissertatie Universiteit Leiden, 2014.

Elliott, J.H., 'A Europe of Composite Monarchies', *Past and Present*, 137 (1992) p. 48-71.

-, *History in the making*, New Haven/Londen 2012.

Engels, Marie-Christine, *Merchants, Interlopers, Seamen and Corsairs. The 'Flemish' Community in Livorno and Genoa (1615-1635)*, Hilversum 1997.

Essen, L. van der, *Les Archives farnésiennes de Parme au point de vue de l'histoire des anciens Pays Bas catholiques*, Brussel 1913.

-, *De auteur en betekenis van de Liber Relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per serenissimum D. Ducem Alexandrum Farnesium*, Antwerpen/Utrecht 1943.

Eysinga, W.J.M. van, *De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks Deel LXVI, 3, Amsterdam 1959.

Faber, J.A., 'Inhabitants of Amsterdam [etc.]' in: A. van der Woude, A. Schuurmans (eds.), *Probate inventories* [etc.] (mei 1987), Utrecht 1980, p. 148-155.

Fagel, Raymond, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*, Den Haag, 1997.

-, *Kapitein Julián. De Spaanse held van de Nederlandse Opstand*, Hilversum, 2011.

-, 'The Duke of Alba and the Low Countries, 1520-73', in: Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.), *Alba. General and Servant tot he Crown*, Rotterdam 2013, p.256-287.

-, 'Alexander Farnese and Francisco Verdugo: the War in the North East', in *Tiempos Modernos* 35, 2017/2, p. 15-29.

-, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*, Leiden 2017.

-, Leonor Álvarez Francés en Beatriz Santiago Belmonte (eds.), *Early modern war narratives and the Revolt in the Low Countries*, Manchester 2020.

Fasano Guarini, Elena en Franco Angliolini (eds.), *La Pratica della Storia in Toscana: continuità e mutamenti tra la fine del '400 e la fine del '700*, Milaan 2009.

Fenoulhet, Jane en Lesley Gilbert (eds.), *Narratives of Low Countries History and Culture*, Londen 2016.

Ferro, Roberta, *Federico Borromeo ed Ericio Puteano. Cultura e letteratura a Milano agli inizi del Seicento*, Milaan 2007.

Fontaine Verwey, H. de la, 'Adriaan Pauw en zijn bibliotheek', in: *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage*, Hilversum 1986, p. 103-115.

Frank-Van Westrienen, Anna, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de*

zeventiende eeuw, Amsterdam 1983.

Franklin, Julian H., *Jean Bodin and the sixteenth-century revolution in the methodology of law and history*, New York en Londen 1963.

Frigo, Daniela, 'Pubblicistica e storiografia nella cultura veneta del primo seicento', in: Elena Fasano Guarini en Mario Rosa (eds.), *L'Informazione politica in Italia, secoli 16.-18.*, Pisa 2001.

Fruin, R., *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574*, 's-Gravenhage, 1874.

-, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdes' in *Handelingen en medeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1879.

-, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdes' in *Handelingen en medeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1879.

-, *Verspreide Geschriften, deel VIII* (P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller FZ eds.), 's-Gravenhage 1903.

-, *Tien jaren uit de 80-jarige oorlog 1588-1598*, Utrecht, Spectrum, 1961.

Frijhoff, W., 'Vier Hollandse priesterbibliotheken uit de zeventiende eeuw' in *Ons geestelijk erf*, 51, aflevering 2-3 (1977) p. 198-285.

-, 'Hollandse priesters en hun boekenbezit' in: Willem Heijting en Sandra Van Daalen (eds.), *Hollandse priesterbibliotheken uit de tijd van de Republiek. Catalogus van bibliotheken afkomstig uit de R.K. parochies te Aarlanderveen, Assendelft, Buitenveldert, Voorburg en Zevenhoven, nu opgenomen in de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit*, Amstelveen 2005, p. XV-XXXIII.

Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999.

Gajda, Alexandra, 'Tacitus and political thought in early modern Europe, c. 1530-c. 1640', in: Tony Woodman (ed.), *The Cambridge Companion of Tacitus*, Cambridge 2009, p. 253-268. Richard Tuck, *Philosophy and government 1572-1651*, Cambridge 1993.

Galasso, Giuseppe, *L'Italia come problema storiografico*, Turijn 1979.

-, *Storia della storiografia italiana. Un profilo*, Bari 2017.

Galdi, Matteo, *Quadro politico delle rivoluzioni delle Provincie Unite e della repubblica batava e dello stato attuale del regno di Olanda*, Milaan, 1809.

Gatti, Hillary, *Ideas of liberty in Early Modern Europe: From Machiavelli to Milton*, Princeton 2015.

Gelder, Enno van, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', in *Verslag van de algemene vergadering [...] van het Historisch Genootschap*, Utrecht 1930.

-, 'De Nederlandse staten en het Engelse parlement in verzet tegen vorstenmacht en gevestigde kerk', in: H.A. Enno van Gelder, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Amsterdam/Brussel 1964, p.246-271.

Gelder, Maartje van, 'In liefde en werk met de Lage Landen verbonden: de Genuese koopman en literator Girolamo Conestaggio (ca. 1530-1614/15)', in: Maartje van Gelder en Mijers, Esther (ed.), *Internationale handelsnetwerken en culturele contacten in de vroegmoderne Nederlanden*, Maastricht 2009.

-, *Trading Places. The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice*, Leiden/Boston 2009.

Gennip, Joep van, 'Cornelis Hazart S.J., *Kerckelijcke historie* (1669)', in: Paul Begheyn S.J., Bernard Deprez, Rob Faesen S.J. en Leo Kenis, *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773 A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven 2009, p. 183-186.

-, *Controversen in Context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezùieten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2014.

Geyl, 'P., Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, Nieuwe reeks, deel 10, afdeling Letterkunde, nrs. 1-9, Amsterdam 1947, p. 17-68.

Der Glanz der Farnese: kunst und Sammelleidenschaft in der Renaissance, München/New York, 1995.

Golubeva, Maria, 'Competent to Rule? Galeazzo Gualdo Priorato and a Secular view of Politics in Habsburg Dynastic History' in: *Austran History Yearbook* 41 (2010) p. 71-87.

González de Leon, Fernando, *The Road to Rocroi: class, culture, and command in the Spanish Army of Flanders, 1567-1659*, Leiden/Boston 2009.

Grafton, Anthony, 'The Identities of History in Early Modern Europe: Prelude to a Study of the *Artes Historicae*', in: Gianna Pomata en Nancy G. Siraisi, *Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, Cambridge (Mss) en Londen 2005, p. 41-74.

-, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge 2007.

Grendler, Paul F., 'Francesco Sansovino and Italian Popular History 1560-1600', in *Studies in the Renaissance* vol. 16 (1969) p. 139-180.

-, *The Jesuits and Italian Universities 1548-1773*, Washington D.C. 2017.

Griffante, Caterina (ed.), *Le edizioni veneziane del Seicento. Censimento* (2 delen), Venetië en Milaan 2003-2006.

Groenveld, S., *De Prins voor Amsterdam: reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*, Bussum 1967.

-, *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621: de jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Den Haag 2009.

Groenveld, Simon en J. Vermaere, "Zeeland en Holland in 1569: een rapport voor de hertog van Alba", in *Historische bronnen* 2, Den Haag, 1980, p. 103-17.

Groof, Bart de, 'Alexander Farnese and the origins of modern Belgium', in: Bart de Groof en Eugenio Galdieri (eds.), thema *La dimensione europea dei Farnese. Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, LXIII, 1993, p. 195-219.

-, 'Una questione di priorità: Spagnoli, Italiani e Fiamminghi alla morte di Alessandro Farnese', in: Antonella Bilotti, Piero Del Negro & Cesare Mozzarrelli (eds.), *I Farnese: corti, guerra e nobiltà in antico regime*, Rome 1997, p. 167-187.

-, 'A noble courtier and a gentleman warrior: Some aspects of the creation of the Spinola image', in: Jane Fenoulhet en Lesley Gilbert (eds.), *Narratives of Low Countries History and Culture*, Londen 2016, p.26-34 en p. 200-201 (Eindnoten).

Groot, Jerome de, *Consuming history: historians and heritage in contemporary popular culture*, Londen 2012.

Grootveld, Emma en Nina Lamal, 'Impious Heretics or Simple Birds? Alexander Farnese and Dutch Rebels in Post-Tassian Italian Poems', in *Quaderni d'italianistica*, deel XXXV, 2, 2014, p. 63-97.

Haitsma Mulier, E.O.G., *Constitutioneel republikenisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-*

- eeuwse Nederland (proefschrift Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 1978.
- , *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*, Assen 1980.
- , 'Genova e l'Olanda nel Seicento: contatti mercantili e ispirazione politica', in: *Atti del congresso internazionale di studi Rapporti Genova-Mediterraneo-Atlantico nell'età moderna*, Genua 1983, p. 431-444.
- , 'Een geschiedenis van de vroegmoderne Italiaanse historiografie, voorbeeld voor Nederland?', in *Theoretische Geschiedenis*, 11,2 (1984) p. 151-163.
- , *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli*, Hilversum 1989.
- Haitsma, E.O.G. en G.A.C. van der Lem**, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag, 1990.
- Haitsma Mulier, E.O.G. en W.R.E. Velema** (eds.), *Vrijheid: een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999.
- Hanlon, Gregory**, *Early Modern Italy, 1550-1800*, Basingstoke/Londen 2000.
- , *The twilight of a military tradition: Italian aristocrats and European conflicts, 1560-1800*, New York en Londen 2003.
- , *Human nature in rural Tuscany: an early modern history*, New York 2007.
- , *The Hero of Italy: Odoardo Farnese, Duke of Parma, his Soldiers, and his Subjects in the Thirty Years' War*, Oxford 2014.
- Harms, Roeland**, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2011.
- Haskell, Francis**, *Patrons and Painters: Art and Society in Baroque Italy*, New Haven en Londen 1980.
- Heck, Paul van**, 'In het spoor van Machiavelli: de *Politieke Discoursen*, 1662, van Johan en Pieter de la Court' in *Lias* vol. 27 (2000) afl. 2, p. 277-318.
- , 'Libri italiani nelle biblioteche private olandesi del Seicento', in: Serge Vanvolsem (eds.), *L'italiano oltre frontiera, V convegno internazionale Leuven, 22-25 aprile 1998 Volume II*, Leuven/ Florence 2000, p. 93-109.
- , 'Cymbalum Politicorum, Consultor Dolosus. Two Dutch academics on Niccolò Machiavelli' in *Intersections: interdisciplinary studies in early modern culture*, vol. 2 (2002) p. 47-64.
- Heerma van Voss, Lex** (ed.), *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam 2018.
- Helmers, Helmer**, 'Public diplomacy in early modern Europe. Towards a new history', in *Media History*, 2016, vol. 22, p. 3-4 en p. 401-420.
- , *The Royalist Republic: Literature, Politics, and Religion in the Anglo-Dutch Public Sphere, 1639-1660*, Cambridge 2015.
- Hendrix, Harald**, *Traiano Boccalini fra erudizione e polemica. Studi sulla fortuna di un'opera satirica nella coscienza politica e culturale europea* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam) Amsterdam, 1993.
- Herrero Sánchez, M.**, 'La Finanza Genovese e il Sistema imperial spagnolo', in: A. Álvarez-Ossorio Alvarino, en B. García García (eds.), *La Monarquía de las naciones. Patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*, Madrid 2004, p. 530-562.
- Heuvel, Charles van den**, 'Papiere bolwercken': de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw

in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen, Alphen aan den Rijn 1991.

Hirschi, Caspar, *The Origins of Nationalism: an Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge 2012.

Hoeck, Van, *Schets van de geschiedenis der Jezuiten in Nederland*, Nijmegen 1940.

Hoftijzer, P.G., 'Een Leidse lezer van Constantijn Huygens. Het boekenbezit van de lakenreder Gerritsz. Van Hoogmade (ca. 1600-1652)', in: Jan Bos, Marieke van Delft, Erik Geleijns & Ed van der Vlist (eds.), *Een oud Boeck is oud Goud. Studies over bijzondere werken bij het afscheid van Ad Leerintveld als conservator moderne handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag/Amsterdam 2017, p. 159-178.

-, 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw', p. 135-153, in Anrooij, Wim van en Paul Hoftijzer (eds.), *Vijftien strekkende meter. Nieuwe onderzoeksmogelijkheden in het archief van de Bibliotheca Thysiana*, Hilversum 2017.

Hoogewerf, G.J., *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, 's-Gravenhage 1913.

Höpfl, Harro, *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540-1630*, Cambridge 2004.

-, 'The political thought of the jesuits in the Low Countries until 1630', in: Rob Faesen en Leo Kenis (eds.), *The jesuits of the Low Countries: identity and impact (1540-1773)*, Leuven/Parijs/Walpole, MA 2012, p. 43-63.

Iriye, Akira, *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, Basingstoke, 2013

Infelise, Mario, *Prima dei Giornali. Alle origini della pubblica informazione*, Rome & Bari 2002.

Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806*. Band 1: tot 1647, Franeker 1996.

-, *De Republiek 1477-1806*. Band 2: vanaf 1647, Franeker 1996.

-, 'De Spaanse monarchie tussen hamer en aambeeld', in: Paul Janssens (ed.), *België in de 17^e eeuw*. Band 1: Politiek, Gent 2006, p. 33-39.

-, *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740*, Franeker 1991.

Israel, M. en **P. Tuynman**, 'P.C. Hooft en zijn boeken': P. Tuynman, 'Manuscripten uit Hoofts bezit', in: *Hooft: essays*, Amsterdam 1981, p. 150-158.

Ittersum, M. J. van, 'Hugo Grotius in Context: Van Heemskerck's capture of the Santa Catarina and its Justification in *De iure praedae* (1604 -1606)', *Asian Journal of Social Science* 3 2003, p. 511-548.

-, *Profit and principle: Hugo Grotius, natural Rights theories and the rise of Dutch power in the East Indies (1595-1615)*, Leiden/Boston 2006.

IJsewijn, Jozef, 'Cardinal Granvelle and the prince of Orange in Strada's *De Bello Belgico*', in: K. De Jonghe en G. Janssens (eds.), *Les Granvelle et les Anciens Pays-Bas*, Leuven 2000, p. 177-184.

Izquierdo, Adrián, *Pierre Matthieu en España: Biografía, política y traducción en el Siglo de Oro*, Madrid/Frankfurt am Main 2019.

Jannaco, Carmine, *Il Seicento: storia letteraria d'Italia*, Milaan 1986.

Janssens, G., 'Het oordeel van tijdgenoten en historici over Alva's bestuur in de Nederlanden', *Revue belge de philologie et d'histoire*, deel 52, fasc. 2 (1976), p. 474-488.

Johnston, David & Camila Vergara (eds.), *Machiavelli on Liberty & Conflict*, Chicago 2017.

- Kagan, Richard**, *Clio & the Crown. The politics of history in medieval and early modern Spain*, Baltimore 2009.
- Kamen, Henry**, *The Duke of Alba*, New Haven/Londen 2004, Nederlandse vertaling: *Alva: een biografie*, Antwerpen/Amsterdam 2005.
- Kattenberg, Lisa en Rosanne Baars**, “‘Het leezen van goede boeken, ... is al te noodigen zaek’ Boekenbezit van Amsterdamse kunstenaars 1650-1700’ in *Amstelodamum* 101-3, juli-september 2014, p. 134-150.
- Kemblusek, Marika**, *Boeken in de hofstad* (Hilversum, Verloren, 1997), p. 235-269.
- Kirk, Thomas Allison**, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*, Baltimore/Londen 2005.
- , ‘The apogee of the Hispano bond 1576-1627’, in *Hispania* 65-66 (2005), nr. 219.
- , ‘Giovanni Andrea Doria: citizen of Genoa, prince of Melfi, agent of king Philip II of Spain’, in: M. Keblusek en B.V. Noldus (eds.), *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*, Leiden/Boston 2011, p. 59-70.
- Klashorst, G.O. van de**, “‘Metten schijn van monarchie getempert’. De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur 1650-1686’, in: Hans Willem Blom en Ivo Willibrord Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*, Amsterdam & Maarssen 1986, p. 93-136, inz. p. 97.
- Klashorst, G.O. van, H.W. Blom en E.O.G. Haitsma Mulier**, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought. An annotated inventory 1581-1710*, Amsterdam & Maarssen 1986.
- Kloek, Els**, *Kenau en Magdalena*, Nijmegen 2014.
- Kooij, Barbara**, *Spaanse ooggetuigen over het beleg van Haarlem (1572-1573)*, Hilversum 2018.
- Korte, Barbara**, *Popular history now and then: international perspectives*, [...] 2012.
- Kossmann, E.H.**, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks, deel LXVII, nr. 2), Amsterdam 1960.
- Kraus, Andreas**, ‘Grunzüge barocker Geschichtsschreibung’, in *Historisches Jahrbuch*, 88, 1968, p. 54-77.
- Kruijff, José de**, *Liefhebbers en gewoontelezers*, Zutphen 1999.
- Kuijpers, Erika & J.S. Pollmann** (2013), ‘Why remember terror? Memories of violence in the Dutch Revolt’, in: J. Ohlmeyer, M. Ó Siochrú, eds., *Ireland 1641: Contexts and Reactions*, Manchester 2013, p. 176-196.
- Labrie, Arnold**, ‘Van patriottisme tot nationalisme: patria en natio voor 1815’, in: Leo H.M. Wessels & Toon Bosch, eds., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen 2012.
- Lamal, Nina**, *Le Orecchie si piene di Fiandra. Italian news and histories on the revolt in the Netherlands (1566-1648)*, proefschrift KU Leuven en University of St. Andrews, oktober 2014.
- , “‘Translated and Often Printed in Most Languages of Europe’: Movement and Translations of Italian Histories on the Dutch Revolt across Europe’, in: Matthew McLean en Sara Barker, *International Exchange in the Early Modern Book World*, Leiden/Boston 2016, p. 124-146.
- Landtsheer, Jeanine de**, ‘*Historia Domus Antverpiensis*: De jezuïeten te Antwerpen van vóór het

prille begin tot het eerste kwart van de zeventiende eeuw', *De Zeventiende Eeuw*, 14 (1998), p.15-25.

Leerintveld, Ad, *Constantijn Huygens. De collectie in de Koninklijke Bibliotheek*, Amersfoort/Brugge 2013.

-, 'Uitgelezen vrienden. Constantijn Huygens over zijn lezen', in: Wim van Anrooy en Paul Hoftijzer (eds.), *Lezen in de Lage Landen: studies van tien eeuwen leescultuur*, Hilversum, 2017, p. 59-63.

Levin, Michael J., *Agents of Empire: Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy*, Ithaca en Londen 2005.

-, 'A new world order: the Spanish campaign for precedence in Early Modern Europe', in *Journal of Early Modern History*, vol. 6, nr. 3 (2002), p. 233-264.

-, 'Italy and the limits of the Spanish Empire' in: Tonio Andrade en William Reger (eds.), *The Limits of Empire: European Imperial Formations in Early Modern World History. Essays in Honor of Geoffrey Parker*, Farnham 2012, p. 121-136.

Liere, Katherine van, Simon Ditchfield en Howard Louthan (eds.), *Sacred History. Uses of the Christian Past in the Renaissance World*, Oxford 2012.

Logan, Anne-Marie S., *The 'Cabinet' of the brothers Gerard and Jan Reynst*, Amsterdam/ Oxford/ New York 1979, p. 17-18 en p. 260-268.

Lupo Gentile, Michele, *Studi sulla Storiografia Fiorentina Alla Corte di Cosimo I Di' Medici*, Pisa 1905.

Magnani, Lauro, 'The Rise and Fall of Gardens in the Republic of Genoa, 1528-1797', in Conan Michel, (ed.), *Art Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden 1550 -1850*, Washington, 2002, p. 43-76.

Malagoli, Luigi, *Seicento italiano e modernità*, Florence 1970.

Malavasi, Massimiliano, *Per documento e per meraviglia. Storia e scrittura nel Seicento italiano*, Ariccia 2015.

-, 'Trajani Boccalini Lauretani de arte historica', in: Laura Melosi en Paolo Procaccioli (eds.), *Traiano Boccalini tra satira e politica*, Florence 2015, p. 237-260.

Maltby, W.S., *Alba: A Biography of Álvarez de Toledo, Third Duke of Alba, 1507-1582*, Berkely 1983.

Manupella, J. 'Ieronimo de Franchi Conestaggio', in: *Miscelana de estudos em honra do prof. Hernani Cidade*, Lissabon 1957.

Maravall, José Antonio, *La cultura del Barocco: análisis de una estructura histórica*, Barcelona 1975.

Mastellone, S., 'I repubblicani del Seicento e il modello politico olandese', *Il Pensiero Politico* 1985; 18, 2, p. 145-163.

-, 'Il modello politico olandese', in: Guido Bentivoglio, *Relatione delle province unite* (fascimile van de Elzevieruitgave uit 1632, bezorgd en ingeleid door Salvo Mastellone en E.O.G. Haitsma Mulier), Florence 1983.

Mattingly, Garrett, *Renaissance Diplomacy*, New York 2008.

Mavilla, Francesca, "'Sua signoria è qua in molta buona riputatione con ciascuno" Chiappino Vitelli e i fratelli Guicciardini', *Horti Hesperidum*, VIII, 2018, I, p. 321-348.

Mayer, Thomas F., *The Roman Inquisition. A papal bureaucracy and its laws in the Age of Galileo*,

Philadelphia 2013.

Menchini, Carmen, 'Storiografia italiana e storia portoghese tra Cinque e Seicento: Gerolamo de' Franchi e Giovanni Antonio Viperano', *Studi secenteschi* (2008) 49, p. 147-183.

Menchi-Seidl, Silvana, 'Francesco Bocchi', *DBI*, deel 2, Rome, 1969.

Merola, Alberto, 'Antonio Barberini', *DBI*, deel 6, Rome, 1964.

-, 'Bentivoglio, Guido', *DBI*, deel 8, Rome, 1966.

Meurs, Peter van, 'De erfenis van de Brederode's', *Oud-Holland*, 32/1 (1914), p. 189-215.

Meijer, Bert W., *Parma e Bruxelles. Commitenza e collezionismo farnesiani alle due corti*, Parma 1988.

Molhuysen, P.C., *De bibliotheek van Hugo de Groot in 1618*, Amsterdam 1943.

Momigliano, Arnaldo, 'Tacitus and the Tacitist Tradition', in: Idem, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990.

Moretti, Silvia, 'La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)', *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 20 (1994) p. 129-164.

Moser, Nelleke, 'De kapitein in zijn labyrint. Het veelzijdige schrijverschap van Haring van Harinxma (1604-1669)', *De Zeventiende Eeuw* 20 (2004), p. 143-159.

Motta, Uberto, *Antonio Querenghi (1546-1633). Un letterato padovano nella Roma del tardo Rinascimento*, Milaan 1997.

Mourits, Esther, *Een kamer gevuld met de mooiste boeken. De bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)* Nijmegen 2016.

Mrozek Eliszezynski, Giuseppe, *Asciano Filomarino: Nobiltà, Chiesa e potere nell'Italia del Seicento*, Rome 2017.

Musi, Aurelio, *La rivolta di Masaniello nella scena politica politica barocca*, Napels 1989.

Muto, Giovanni, 'Tra armi, uffici e lettere nel primo Seicento: Francesco Lanario y Aragon', in *Rinascimento Meridionale* VI (2015) p. 225-246.

Navone, Matteo, *Dalla parte di Tasso: Giulio Guastavini e il dibattito sulla Gerusalemme liberata*, Allessandria 2011.

Netten, Djoek van, *Koopman in kennis. De uitgever Willem Jansz. Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)* Zutphen 2014.

Neumann, Florian, *Geschichtsschreibung als Kunst. Famiano Strada S.I. (1572-1649) und die Ars Historica in Italien*, Berlin/Boston 2013.

Nieuwstraten, J.T., *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic: The Case of Marcus Zueris Boxhorn (1612-1653)* (proefschrift Erasmus Universiteit) Rotterdam, 4 mei 2012.

Nievas Muñoz Muñiz-Monserat, María de las, 'Las traducciones españolas de L'unione del regno di Portogallo alla corona di Castglia' de Conestaggio (1585): texto y paratexto', in: *Studi secenteschi* 2009 nr. 50, p. 137-170.

Nussdorfer, Laurie, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*, Princeton 1992.

Nuti, Giovanni, 'Giovanni Costa', in: *DBI*, deel 30 (1984).

Ogilvie, Brian W., *The Science of Describing. Natural History in Renaissance Europe*, Chicago en Londen, 2006.

- Onnekink, David** (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713*, Farnham 2009.
- Oord, Cornelis Johannes Antonius van den**, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650: een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, boekdrukkers, librariërs voor het regionale socioculturele leven*, Tilburg 1984.
- Orlandelli, Gianfranco**, 'Abbondanti, Antonio', in: *DBI*, deel 1, 1960.
- Otterspeer, Willem**, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit*, Amsterdam 2000.
- Pacini, Arturo**, "'Pignatte di vetro': being a republic in Philip II's empire", in: Thomas James Dandeleit en John A. Marino (eds.), *Spain in Italy: politics, society, and religion 1500-1700*, Leiden 2007, p. 197-225.
- Pagán, Victoria Emma**, *Tacitus*, Londen/New York 2017.
- Parker, Geoffrey**, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (tweede editie), Cambridge 2004.
- , *Filips II: onmachtig koning*, Amsterdam 2015.
- , *The Dutch Revolt*, Londen 2002.
- , *Global crisis: war, climate change & catastrophe in the seventeenth century*, New Haven/Londen, 2013.
- , *Spain and the Netherlands, 1559-1659, Ten studies*, Londen 1979.
- Pettegree, Andrew**, *The Book in the Renaissance*, New Haven/Londen 2010.
- , *The Invention of the News. How the world came to know about itself*, Londen 2014.
- , 'Tabloid Values: on the Trail of Europe's First News Hound', in: Richard Kirwan en Sophie Mullins (eds.), *Specialist Market in het early Modern Book World* Leiden/Boston 2015, p. 17-34.
- Pettegree, Andrew** en **Arthur der Weduwen**, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2019.
- Piirimäe, Pärtel**, 'Official Historiography and the State in Early Modern Europe' in *Storia della Storiografia* 71-1 (2017) p. 47-75.
- Plaat, Gees van der**, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum, Verloren, 2003.
- Po-Chia Hsia, R.**, 'The Catholic Book', in: *The World of Catholic renewal, 1540-1770*, Cambridge 2005, p. 172-186.
- Pollmann, Judith**, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Amsterdam 1999.
- , 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124: 4 (2009), p. 515-535.
- , *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (3 Oktoberlezing 2008), Leiden 2008.
- Pollmann, Judith** en **Monica Stensland**, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: Maurits Ebben, Magriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier, eds., *Alba: general and servant to the crown*, Rotterdam 2013, p. 309-325.
- Polman O.F.M., P.**, *Stalpart en zijn "Roomsche Reijs"*, Tilburg 1938.
- Poncet, Olivier**, 'The cardinal-protectors of the crowns in the Roman Curia during the first half

of the seventeenth century: the case of France', in: Gianvittorio Signorotto en Maria Antonietta Visceglia (eds.), *Court and Politics in Papal Rome 1492-1700*, Cambridge 2002, p. 158-176.

Postma, Hugo J., 'De Amsterdamse vezamelaar Herman Becker (ca. 1617-1678); Nieuwe gegevens over een geldschiet van Rembrandt', in *Oud Holland* 102/1 1988, p. 1-19.

Prodi, Paolo, *The papal prince. One body and two souls: the papal monarchy in early modern Europe*, Cambridge 1987.

Queller, Donald, 'The Development of Ambassadorial Relazioni', in: John R. Hale (ed.), *Renaissance Venice*, Londen 1973.

Raimondi, Ezio, *Letteratura Barocca. Studi sul seicento italiano*, Florence 1961.

Ranum, Orest, *Artisans of Glory. Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France*, Chapel Hill, 1980.

Rauschenbach, Sina, 'Elzevirian Republics, wise merchants and new perspectives on Spain and Portugal in the seventeenth-century Dutch Republic', in *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) p. 81-100.

Raymond, Joad, 'Exporting impartiality', in: Kathryn Murphy en Anita Traninger (eds.), *The Emergence of Impartiality*, Leiden/Boston 2014, p. 141-167.

Reinhard, Wolfgang, 'Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke, *Princes, Patronage and the Nobility*, Oxford 1991, p. 329-354

Reinhardt, Volker, *Kardinal Scipione Borghese (1605-1633). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten*, Tübingen 1984.

Renting, A.D. en **J.T.C. Renting-Kuijpers** (eds.), *The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library*, Utrecht 1993.

Reijner, Cees, 'Lode della nazione italiana': Italian historians on the Spanish soldiers' in: Raymond Fagel, Leonor Álvarez Francés en Beatriz Santiago Belmonte (eds.), *Early modern war narratives and the Revolt in the Low Countries*, Manchester 2020, p. 74-88.

Rietbergen, Peter J.A.N., 'The library of a Dutch country squire, Thomas Walraven van Arkel (1615-1694). A contribution tot he study of Dutch aristocratic culture in the 17th century' in *LIAS* IX 2 (1982) p. 271-284.

-, *Pausen, prelaten, bureaucraten. Aspecten van de geschiedenis van het Pausschap en de Pauselijke Staat in de 17^e Eeuw*, (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 1983).

-, *Power and religion in Baroque Rome: Barberini cultural policies*, Leiden en Boston 2006.

Rittersma, Rengenier C., 'Le Orrecchie sì piene di Fiandra. Famiano Strada (1572-1649) und Guido Bentivoglio (1577-1644) und ihr Interesse am niederländischen Aufstand' in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 89 (2009), p. 263-283.

Rijser, David, 'De sluipwegen van de geschiedenis. Stichtelijke voorbeelden bij Josephus, Tacitus, Grotius en Gibbon', in: David Rijser, *Een telkens nieuwe Oudheid. Of: Hoe Tiberius in New Jersey belandde*, Amsterdam 2016, p. 169-194.

Rizza, Cecilia, *Peiresc e l'Italia*, Turijn 1965.

Rodinis, Giuliana Toso, *Gualdo Priorato: un moralist veneto alla corte di Luigi XIV*, Florence 1958.

Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse*

historische en literaire teksten (circa 1548-1673), Nijmegen 2003.

Rodriguez-Salgado, M.J., *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and the Habsburg Authority, 1551-1559*, Cambridge 1988.

-, 'Il Capo dei Capi: The Duke of Alba in Italy', in: Maurits Ebben, Magriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.), *Alba: general and servant to the crown*, Rotterdam 2013, p. 249-255.

Roegiers, J., 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', in *De zeventiende eeuw* (themanummer 1648. De Vrede van Munster) 1, 1997, p. 223-234.

Romein, Jan, 'Spiegel Historael van de Tachtigjarige Oorlog (over de Nederlandse Opstand)', in: J. Presser, *De tachtigjarige oorlog*, Amsterdam 1963, 11-54.

Rooms, Et., 'Een nieuwe visie op de gebeurtenissen die geleid hebben tot de Spaanse Furie te Antwerpen op 4 november 1576', in *Bijdragen tot de Geschiedenis* 54, 1971, p. 31-55.

Rosa, Mario, *La Curia romana nell'età moderna. Istituzioni, cultura, carriere*, Rome 2013.

Rossem, Stijn van, 'The Bookshop of the Counter-Reformation Revisited. The Verdussen Compagny and the Trade in Catholic Publications, Antwerp, 1585-1648', in *Quaerendo* 38 (2008) p. 306-321.

Ruurs, R., 'Pieter Saenredam: zijn boekenbezit en zijn relatie met de landmeter Pieter Wils', in *Oud-Holland* 97 (1983) p. 59-68.

Santoro, Marco, 'Editoria e Spagna a Napoli nel Seicento', in: *Lingua spagnola e cultura ispanica a Napoli fra Rinascimento e Barocco. Testimonianze a stampa*, Napels 2013, p. 103-117.

Scheelings, F.G., 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16^e – 18^e eeuw)', in: J. Craeybeckx, F. Daelemans, F.G. Scheelings (eds.), *1585: gescheiden wegen*, Leuven 1988, p. 151-179.

Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt*, Utrecht 1994.

Sella, Domenico, *L'Italia del Seicento*, Bari 2000.

Selm, Bert van, 'De bibliotheek van Pieter Saenredam' *Kunstschrift* 1 (1988) p. 14-19.

-, 'Johannes van Ravesteyn, "Libraire européen" or local trader?', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers*, Leiden/Boston 1992, p. 251-263.

-, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', in: Bert van Selm, *Inzichten en Vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, Amsterdam 1992 p. 78-95.

Shaw, James in 'Writing to the prince: supplications, equity and absolutism in sixteenth-century Tuscany', in *Past and Present* 215, mei 2012, p. 51-83.

Sibbald, John A., 'The Heinsiana - almost a seventeenth-century universal short title catalogue', in: Macolm Walsby en Natascha Constantinidou (eds.), *Documenting the early modern book world: inventories and catalogues in manuscript and print*, Leiden/Boston 2013 p. 141- 160.

Smet, Ingrid de, *Thuanus: the making of Jacques-Auguste De Thou (1533-1617)*, Genève 2006.

Soen, Violet, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-Generaal Alexander Farnese (1578-1592)', in *Journal of Early Modern History* 16 (2012) p. 1-22.

Soll, Jacob, *Publishing The Prince: History, Reading and the Birth of Political Criticism*, Ann Arbor

2008.

Southorn, Janet, *Power and display in the seventeenth century: The arts and their patrons in Modena and Ferrara*, Cambridge 1988.

Spagnoletti, Angeloantonio, 'Quale patriottismo per i soldati napoletani al servizio della Monarchia Cattolica?', in: Enrique Hernán García en Davide Maffi (eds.), *Guerra y Sociedad en la Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700) II Ejército, economía, sociedad y Cultura*, Madrid 2006, p. 163-177.

-, 'Onore e spirito nazionale nei soldati italiani al servizio della monarchia spagnola', in: Claudio Donati en Bernhard R. Kroener (eds.), *Militari e società civile nell'Europa dell'età moderna (secoli XVI-XVIII)*, Bologna 2007, p. 211-253.

-, *Filippo II*, Rome 2018.

Spini, Giorgio, 'La istorica del Barocco Italiano', in *Belgafor*, jan. 1, 1946, p. 324-337.

-, 'I trattatisti dell'arte storica nella Controriforma italiana' in *Contributi alla storia del Concilio di Trento e della Controriforma* (Quaderni di Belfagor), Florence 1948.

-, 'Historiography: The Art of History in the Italian Counter Reformation', in: Eric Cochrane (ed.), *The Late Italian Renaissance 1525-1630*, Londen 1970.

Steen, Charlie R., *Margaret of Parma: A Life*, Leiden/Boston 2013.

Steen, Jasper van der, *Memory Wars in the Low Countries 1566-1700* (Dissertatie Universiteit Leiden), Leiden 2014.

Stensland, Monica, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*, Amsterdam 2012.

Subacchi, Paola, 'Italians in Antwerp in the Second Half of the Sixteenth Century', in: Hugo Soly & Alfons K. L. Thijs, (eds.), *Minderheden in Westeuropese steden (16^e – 20^e eeuw)*, Brussel/Rome 1995, p. 73-90.

Swart, K.W., 'The Black Legend during the Eighty Years War', in: J. S. Bromley en E.H. Kossmann, eds., *Some political mythologies: papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference*, Den Haag, 1975, p. 36-57.

-, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 99.4 (1984), 554-572.

Testa, Simone, *Italian Academies and their Networks, 1525-1700. From Local to Global*, Basingstoke 2015.

Thissen, Peter, 'The export of books from the Republic to the Southern Netherlands. A quantitative indication bases on the catalogue of the Roermond charterhouse library', *Quaerendo* 34/1-2 (2004) p. 6-21.

Thofner, Margit, *A Common Art: Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*, Zwolle 2007.

Thomas, Werner, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', in: *BMGN* 105 (1990) afl. 3, p. 325-353.

-, (ed.), *De val van het nieuwe Troje: Het beleg van Oostende, 1601-1604*, Leuven 2004.

Thijssen-Schoute, C.L., 'Jan Hendrik Glazemaker: de zeventiende-eeuwse aartsvertaler' in: C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw's*-Gravenhage 1967, p. 206-261.

- Tiraboschi, Girolamo**, *Storia della letteratura italiana* (tomo VIII), Modena 1780.
- Tol, Jonas van**, *Germany and the French Wars of Religion, 1560-1572*, Leiden/Boston 2018
- Tollebeek, Jo** en **Tom Verschaffel**, 'De jezuiten en de Zuidnederlandse kerkgeschiedschrijving (1542-1796)', in *Trajecta* (1992) 1, p. 313-331.
- Traninger, Anita**, 'Taking sides and the prehistory of impartiality', in: Kathryn Murphy en Anita Traninger (eds.), *The Emergence of Impartiality*, Leiden/Boston 2014, p. 33-63.
- Tuck, Richard**, *Philosophy and government 1572-1651*, Cambridge 1993.
- Tutino, Stefania**, "'For the sake of the Truth of History and of the Catholic Doctrines': History, Documents, and Dogma in Cesare Baronio's *Annales Ecclesiastici*", in *Journal of Early Modern History* 17 (2013), p. 125-159.
- , *Shadows of doubt: language and truth in post-reformation Catholic culture*, Oxford 2014.
- Veen, Henk T. van**, *Cosimo de' Medici. Vorst en republikein*, Amsterdam, 1998.
- Verheul, Jaap**, *De Atlantische pelgrim. John Lothrop Motley en de Amerikaanse ontdekking van Nederland*, Amsterdam 2017.
- Verhoeven, Gerrit**, 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw', in *BMGN Low Countries Historical Review*, deel 122, aflevering 1, p. 15-37.
- Vermaseren, B.A.** *De katholieke nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de Opstand* (tweede herziene druk), Leeuwarden 1981.
- Vermeir, René & Tomas Roggeman** 'Implementing the truce: negotiations between the Republic and the archducal Netherlands, 1609-10', *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 17, 6 (2010), p. 817-833.
- Villari, Rosario**, *Elogio della dissimulazione: La lotta politica nel Seicento*, Bari 1987.
- , *Un sogno di libertà. Napoli nel declino di un impero 1585-1648*, Milaan 2012.
- Visceglia, Maria Antonietta**, 'Factions in the Sacred College in the sixteenth and seventeenth centuries', in: Gianvittorio Signorotto en Maria Antonietta Visceglia (eds.), *Court and Politics in Papal Rome 1492-1700*, p. 99-131.
- , *Roma papale e Spagna. Diplomatici, nobili e religiosi tra due corti*, Rome 2010.
- Waszink, J.H.**, 'Hugo Grotius' *Annales et Historiae de Rebus Belgicis* from the evidence in his correspondence, 1604-1644' in *Lias* 31 (2004) 2, p. 249-267.
- , 'Lipsius and Grotius: Tacitism', in *History of European Ideas* 2013, vol. 39, 2, p. 151-168.
- , 'The Praelium Nuportanum by Isaac Dorislaus: Anglo-Dutch Relations and Strategic historiography', in *History of European Ideas*, 42:8 (2016), p. 1005-1026.
- , 'Henry Savile's Tacitus and the English role on the Continent: Leicester, Hotman, Lipsius', in *History of European Ideas*, 42:3 (2016), p. 303-319.
- Wauters, Bart**, *Controverse rond de jurisdictie van de nuntius*, Leuven 2001
- Wessels, L.H.M.**, *Bron, waarheid en de verandering der tijden: Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie*, Den Haag 1997.
- Weststeijn, Arthur**, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, Leiden/Boston 2012.
- , *De radicale Republiek*, Amsterdam 2013.

Wildenberg, Ivo W., *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685): bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van oeuvre*, Amsterdam & Maarssen, 1986.

Wind, S. de, *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*, Middelburg 1835.

-, 'Verhandeling over den invloed van Wagenaar's *Vaderlandsche historie* op de beschouwing en beoefening onzer geschiedenis', *Verhandelingen der tweede klasse VII*, Amsterdam 1842.

Zande, Johan van der, 'De universele geschiedenis. De onbehaaglijke omgang met de wereld', in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels (eds.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum 2002, p.105-122.

Zapperi, Roberto, *Eros e controriforma: Preistoria della galleria Farnese*, Turijn 1994.

Zilverberg, S.B.J., 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel 49, 1 (1969) p. 37-58.

Lijst van afbeeldingen

Omslag: Johann Wilhelm Baur, *Nachtelijke tocht van Spaanse soldaten door het water naar Duiveland*, 1575, uit: Famiano Strada, *De bello Belgico decas prima*, Rome 1632, fol. 288. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Pagina 41: Giorgio Vasari, *Trionfo della Guerra di Siena*.

Pagina 46: Jacob Neefs, *Portret van Giovan Luigi [Chiappino] Vitelli*.

Pagina 48: *Chiappino Vitelli en de slag op de Mookerheide*.

Pagina 71: *Palazzo San Giorgio in Genua*.

Pagina 79: Pieter Mortier, *Stadsprofiel van Genua*.

Pagina 85: *Portret Ranuccio Farnese*.

Pagina 98: Wilhelm Baur, *Slag bij Oosterweel*, 1567.

Pagina 103: Jan Miel, *Maastricht veroverd door Parma*, 1579.

Pagina 105: Gijsbert van Veen, *Allegorisch portret van Alessandro Farnese, hertog van Parma, als voorvechter van de katholieke kerk in de Nederlanden*, 1585.

Pagina 119: Pieter de Jode, *Portret Guido Bentivoglio*.

Pagina 121: Michiel Jansz. van Miervelt, *Portret van Ambrogio Spinola*.

Pagina 123: Titelblad van Guido Bentivoglio, *Relationi*.

Pagina 150: Titelpagina van Gerolamo Conestaggio, *Delle guerre della Germania Inferiore*.

Pagina 171: Michelangelo Cerquozzi, *Rivolta di Masaniello*.

Pagina 172: *Titelblad Manifest uit 1647*.

Pagina 176: Titelblad van: Guido Bentivoglio, *Relaciones*, 1631.

Pagina 209: *Titelblad Opcomste der Neder-lantsche Beroerten*.

Pagina 214: Jacob Houbraken, *Portret van P.C. Hooft*.

Summary

At the beginning of his monumental history on the Revolt in the Low Countries (1568-1648), the Italian historian Guido Bentivoglio announces that he will describe the “greatest and most famous” war ever seen on the world stage. Bentivoglio was one of the Italian authors who wrote about the developments in the Low Countries. The Revolt against the Spanish monarch received a lot of international attention. In Italy too, the events in the Low Countries were closely followed. This is apparent from the large number of Italian historical works on the Revolt, which are the subject of this study.

Some Italian historians, such as Bentivoglio, understood very well that the Revolt in the Low Countries was not an isolated conflict. They realized that the Revolt had far-reaching consequences for the countries and territories around the Low Countries. Italian authors included other religious-political wars in their histories, in order to indicate that contemporary civil wars, such as the French religious wars, could not be viewed separately from the conflict in the Low Countries.

Recent studies have shown that cross-border political and religious debates in the sixteenth and seventeenth centuries exerted mutual influence on political and cultural ideas. In addition to other news reports, transnational histories played a significant role in this international exchange of political ideas. In his book about the influence of the Revolt in the Low Countries in England, the British historian Hugh Dunthorne argues that international histories of the Revolt had a significant impact on the English public sphere. Transnational histories of the Revolt, like the books of the Italian authors Guido Bentivoglio and Famiano Strada, provided the English rebels in the midst of the seventeenth century with political arguments in their resistance against the monarchy. Histories about foreign conflicts could remind early modern reading public of the political significance of other countries.

The first question this dissertation has sought to address is how we can explain the great historiographical interest in Italy for the military, religious and political complications during the Revolt. The second question in this dissertation concerns the impact of the transnational historiography on political opinions, in particular the question of the implications of the Italian histories of the Revolt for the seventeenth century Dutch historiography and for the political debates in Italy and in the Republic of the United Provinces. How were those Italian publications received and what can we

learn from them when it comes to the influence of transnational works on the writing of history and on political debates, both in the Republic and in Italy?

An important reason for the Italian interest in the religious and political problems in the Low Countries was the domination of the Habsburg dynasty in Italy. In Italy the developments in the northern Habsburg domains were closely followed, because they had an impact in the peninsula.

The historical interest in Italy for the Revolt was mainly to be found in intellectual circles, but there were also other groups on the peninsula which showed an interest in the events in the Low Countries. As other studies have shown, there was a need and demand for information about the wars in the Low Countries, which was met by the histories by Italian ex-soldiers. They were veterans of the Spanish-Habsburg army who, after their return to Italy, began to write the first pro-Spanish works about the Revolt. A part of the Spanish-Habsburgs army sent to the Low Countries to quell the religious and political unrest, came from Italy. However it was not only soldiers of the Habsburg army who published about the Revolt. As I have shown, both lay authors and clerics wrote about the troubles in the Low Countries.

In this thesis I discuss a motive that has never received any attention in the Italian historiography. In territories that were under the influence of the Spanish-Habsburg monarchy, though not ruled directly by it, Italian authors produced remarkable works on the Low Countries and the Revolt. In the first part of my research I show that Italian texts about the Revolt have their origins in a local context, such as political debates and issues in Florence, Genoa and the Duchy of Parma. Their histories about a foreign conflict allowed them to criticize the debates or issues in their own city or territory.

Two authors discussed in my thesis, Giovanni Costa (chapter 2) and Gerolamo Conestaggio (chapter 5), had the Republic of Genoa as their home base. In the period that they were working on their books, Genoa was the theater of vehement discussions between the so-called 'old' and 'new' nobility. The influence of the Spanish monarchy on the Republic of Genoa played a prominent role at the background during the conflict between the two factions in Genoa. The 'new' nobility was an advocate of more independent position from Spain. This political situation in Genoa affected the publications of Giovanni Costa and Gerolamo Conestaggio. Costa wrote a treatise based on current disputes about the position of Genoa in the Mediterranean. This treatise, written as a dialogue, deals with the position of Genoa vis-à-vis Spain and the commercial interests of his city. Costa's great example was the Dutch Republic. The merchant Gerolamo Conestaggio wrote his history of the Revolt in the Low Countries during the final phase of his life. The political tensions in Genoa affected the writing of his history and sharpened his critical view on the Spanish policy in the Low Countries.

The oldest surviving history of the Revolt was written during other political circumstances. The first chapter of my study concerns the question why this Italian history was written. In 1585 Francesco Bocchi, a humanist writer from Florence, completed a manuscript about the first stage of the Revolt. His unpublished manuscript ended up in

the archives of the Medici. Bocchi was a very productive writer and a part of his works was commissioned by Cosimo I, the Duke of Tuscany. From the mid-sixteenth century Cosimo's policy was aimed to curb an excessive Spanish-Habsburgs influence in his territory. Bocchi's manuscript matched the policy of the duke to stress the independence and reputation of his grand duchy through histories, even though it is primarily a pro-Spanish history and seems to be about the fortunes of the famous commander of Alva's army, the Florentine Chiappino Vitelli. Bocchi defends the policy of the Spanish monarchy in the Low Countries, but in a number of passages the author qualifies the pro-Spanish character of his history. The nuances are found especially in passages where the abilities of Vitelli and the excellence of the Italian soldiers are compared with the virtues and the behavior of the Spanish soldiers. Bocchi presents an even sharper contrast between the Spanish and Italian soldiers when he brings up the qualities of the officers. Evoking the contrasts between the Spanish and Italian troops, the author shows a certain sense of national identity and patriotism that seems Italian or perhaps even Tuscan. The perspective of Francesco Bocchi was based on the negative image of the Spanish-Habsburgs monarchy in some parts of Italy, for example Tuscany. In the grand duchy Vitelli was the great hero; the words of praise for the Italian commander fitted in perfectly with the policy of the Florentine court. Another aspect of the black image of the Spanish monarchy was the low esteem for the Italian troops by the Spanish-Habsburg military leadership. Bocchi's story about the first stage of the Revolt in the Low Countries is an example of a transnational history which has its origin in the needs of a local prince with territorial aspirations. The policy of the duke was focused on a more independent position in relation to the Habsburg empire.

Another example of a transnational history about the Revolt in the Low Countries, with its origins in local circumstances, is the history of the Jesuit Famiano Strada. The third chapter concerns the story of the development and the contents of this history. Unlike the history of Bocchi, we know the origin of Strada's works. As communicated in his *De bello Belgico*, it was the court of the Farneses in Parma who requested the author to write a history about the military feats of Alexander Farnese, governor and commander of the Spanish-Habsburgs army in the Low Countries. That Strada got the commission can be attributed to the literary reputation of the Jesuit Order and to the good relations of the Jesuit Order with the Farneses. Strada had access to the Farnese archives, which enabled him to use secret documents and correspondence of the Farneses. The commission from Parma was to be part of the propaganda campaign of the Farneses after the death of Alexander. By various means of communication the family tried to restore the image of Alexander, which had suffered severe damage. History writing was an excellent means of propaganda to influence public opinion. However, Strada seized the opportunity to write a history of the wars in the Low Countries. He did not confine himself to writing an epic story about Alexander and his mother Margaretha of Parma. Surely, Strada wrote a contemporary history about the governments of Margaretha and Alexander in the Low Countries. But he also wrote also a very readable work of the Revolt until the death

of Alexander in 1592. Strada's history is full of factual and anecdotic information. The author could draw on many documents and, for example, Spanish, Italian and Dutch transnational histories.

However, contemporaries soon raise doubts had arisen concerning Strada's impartiality. These doubts were triggered by Farnese's good relationship with the Jesuits, Strada's financial dependence on the Farneses, the author's access to the archives in Parma and his praise in his history of the Farneses. Writing impartial history was a principal objective among early modern writers, yet without public archives, only those with good connections could get access to the evidence. Precisely because it was politically motivated, Strada also had the opportunity to write an exceptionally well-informed history. We can see this for example in his critical view on the government of Alba in the Low Countries. Strada criticizes the Duke of Alba's harsh policy and compares it with the moderate and pragmatic administration of Alexander Farnese.

Local political circumstances were not the only basis of the Italian works, discussed in the first part of this study. An author's background too affected the contents his histories. A good example is Conestaggio's vision of the events in the Low Countries. He lived as a merchant in Antwerp for a long time and was an eyewitness to the religious and political troubles in the Scheldt city. During his stay in Antwerp he participated in the Genoa 'nation' and was a member of the Genoese literary society. As a merchant he travelled through Europe and he also served as Genoese consul in Lisbon and Venice. Conestaggio's cosmopolitan mind and his commercial background influenced his view on the world. His rational business mindset and his many international relationships determined his moderate and balanced opinion of the rebels in the Low Countries. The Spanish court was not pleased with Conestaggio's critical and independent opinion about the Spanish policy in the Low Countries. His work, published posthumously in Venice, was the target of Spanish attacks in various publications. The publicity campaign against Conestaggio's book was orchestrated from court circles in Madrid. Conestaggio's history was seen as a threat to the position of the Spanish monarchy, and Spanish writers came into action to denounce Conestaggio's book. The Spanish campaign of slander against Conestaggio's book shows the impact of early modern transnational historiography.

The histories of Guido Bentivoglio and Famiano Strada were also influential in the seventeenth century. Both writers had great authority both in Italy and in the Low Countries. The great number of editions emphasizes the significance of their transnational histories. Chapter 5 discusses the influence of Bentivoglio in Italy. His moderate and balanced view on the events during the Revolt in the Low Countries won him great admiration, and his diplomatic memorandum about the Dutch Republic in particular was well received in Italy. Bentivoglio's account of the constitution of the Dutch Republic was particularly popular in the Spanish kingdom of Naples. In 1647 a revolt broke out in Naples and the leaders of the uprising could use the model of the political concepts of the Republic of the United Provinces, thanks to Bentivoglio's publication. The Neapolitan insurgents became acquainted with the constitution of the Dutch state. Just like in

England, the books of Bentivoglio provided the rebels in Naples with political models and arguments. Traces of Bentivoglio's work about the Revolt and the Dutch Republic can be found in some local publications from the revolutionary period in South Italy.

The publications of Bentivoglio and Strada were also influential in the Low Countries, especially in the Dutch Republic. The final chapter of this thesis gives us an impression of their popularity in the Republic. Both Italian clergymen achieved great fame in the northern Dutch states as historiographers of the Revolt. Both historians and polemicists in the Republic used the Italian works. They quoted (and made references to) the works of Bentivoglio and Strada to underpin their historiographic and political publications. The authority of these Catholic writers was based on their rational and empirical approach and reliable and factual information. Moreover, the Dutch authors could emphasize, with references to the Italian authors, their own supposed objectivity.

However, Strada was the most popular of both authors among the Dutch readers, publishers and publicists. During the political strife in the Republic, which broke out after 1650, between supporters and opponents of the stadtholder, the polemicists particularly used the factual knowledge of the Jesuit. Writers of (politically biased) historical works, broadsheets and other sorts of publications, used quotes from the histories of Strada, for their own political purposes.

My research of the early modern Italian historiography proves the political character of these works and shows that the Italian histories were more influential than we think today. Italian histories from the baroque period received status in the Low Countries. Furthermore, we know that this historical writing should not be considered from a national perspective alone. It is important, like Hugh Dunthorne and Helmer Helmers have shown persuasively, to look at the transnational exchange of political and cultural ideas. The books of Italian writers (and their historical contents) moved across their own regional borders. In this international dynamic world of public political debates the transnational historical publications played a role that should not be underestimated.

Curriculum vitae

Cees Reijner werd geboren op 27 september 1950 in 's-Hertogenbosch. Hij was onder andere werkzaam in de grafische industrie en als boekhandelaar. Vanaf 1984 studeerde hij Italiaanse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden. In 1990 rondde hij deze studie met succes af en ging vervolgens weer als boekhandelaar aan het werk. In 2003 begon Cees als docent geschiedenis op het Mgr. Frencken College en in datzelfde jaar startte hij met de deeltijdstudie geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Van 2007 tot 2009 volgde hij eveneens de lerarenopleiding ICLON van de Universiteit Leiden. In 2009 sloot hij beide opleidingen met goed gevolg af. Onder supervisie van prof. dr. Judith Pollmann en dr. Raymond Fagel, beiden verbonden aan de Universiteit Leiden, verricht Cees vanaf 2012 als buitenpromovendus onderzoek naar de Italiaanse geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand. Als uitvloeisel van zijn onderzoek publiceerde hij artikelen over dit onderwerp in Nederland, België en Engeland.

